KORKUT BORATAV

SOSYALİST PLANLAMADA GELİŞMELER

savaş yayınları

SOSYALİST PLANLAMADA GELİŞMELER
KORKUT BORATAV

Çiğdem'e

Olgaç Matbaası — 1982

SAVAŞ YAYINLARI :3

Tarih/Bilim/Ekonomi Dizisi : 1

●

Birinci Baskı : S.B.F. 1973

İkinci Baskı : Mart 1982

SAVAŞ YAYINLARI

Zafer Çarşısı No: 14
Yenişehir — ANKARA
Tel : 25 48 90

Kapak : Belgi Reklam

Korkut BORATAV
Siyasal Bilgiler Fakültesi

SOSYALİST PLANLAMADA GELİŞMELER

ANKARA — 1982

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Sosyalist Plânlamada Gelişmeler'in ilk baskısından bu yana dokuz yıl geçti. Buna rağmen kitabı, dil, ifade ve terminolojideki bazı sınırlı değişikliklerin dışında olduğu gibi yeniden bastırmaya, kitaptaki bilgilerin eskimediğine, tahlil ve değerlendirmelerin ise geçerliğini yitirmediğine inandığım için karar verdim. Yine de aradan geçen dokuz yıla ait olgu ve gözlemlerin, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki *plânlama yöntemleri, ekonomik gelişmeler* ve *sosyalizm sorunları* bakımından ne gibi yeni saptamalar yapmaya imkân verdiğini burada kısaca tartışmak istiyorum.

Plânlama yöntemleri bakımından SSCB ve Doğu Avrupa'da son yıllarda önemli değişikliklerin meydana geldiği söylenemez. 1950'li yılların ikinci yarısında plânlama sorunları üzerinde başlayan tartışma on yıl sonra bu kitabın ikinci bahsinde incelenen ekonomik reformların peyderpey uygulamaya konmasıyla sonuçlanmış; 1970'li yıllar ise plânlama modelleri ve yöntemleri konusunda ne önemli atılımlara, ne de anlamlı eskiye dönüşlere tanık olmuştur. Bu nedenlerle, *Sosyalist Plânlamada Gelişmeler*'in kapsadığı alan içinde, ayrıntı diyebileceğimiz bazı hususları saymazsak, plânlama yöntemleri üzerinde bugün söylenebilecek çok fazla yeni şey yoktur.

Ancak, bu kitabın kapsamadığı bir alanda, SSCB ve Doğu Avrupa'daki somut ekonomik gelişmeler üzerinde, özellikle 1973-sonrasına bakarak bazı ilgi çekici gözlemler ve saptamalar yapacak durumdayız. Kapitalist dünya ekonomisinin bu dönemde içine sürüklendiği çalkantılar, Doğu Avrupa ve SSCB'ni de büyük ölçüde etkisi altına almıştır. Zira, 20-25 yıl önce, büyük ölçüde kendine yeterli bir ekonomik blok görüntüsü taşı-

yan bu ülkeler, gelişmiş kapitalist ekonomilerin egemenliği altındaki dünya ekonomisine giderek önemli ölçülerde entegre olmaya başlamışlardır. GATT istatistikleri göstermektedir ki 1955 yılında D. Avrupa ve SSCB'nin *blok-içi* ihracatı, toplam ihracat hacimlerinin % 74'ünü oluşturmakta iken, 1980'de blok-içi ticaretin göreli genişliği % 50'nin altına düşmüştür. Gelişmiş kapitalist ülkelerin, Doğu Blokunun ticareti içindeki payı ise aynı dönemde % 18'den % 33'e çıkmıştır. COMECON grubu ülkelerin bir bütün olarak Batı kapitalizmine bağlılığı böylece belirgin biçimde artarken, paralel bir gelişmeyi kapitalist sistem için gözleyemiyoruz: SSCB ve Doğu Avrupa'nın 1980 yılında gelişmiş kapitalist ülkelerin toplam dış ticaretinin içinde % 5'in altında bir oran kapladığı saptanmaktadır. Bu oran 1955'te de % 2,5 civarında idi. Bu nicel göstergelerden iki önemli saptama yapılabilir: Bir kere, Doğu Avrupa'nın blok-içi ekonomik ilişkileri zaman içinde gevşerken Batı ile ticaret bağlantıları giderek artan bir önem kazanmaktadır. Öte yandan, COMECON grubunun Batı kapitalizmi için önemi ise sınırlı ve marjinal kalmakta ve zaman içinde de belirgin bir biçimde artmamaktadır. Bu saptamalar, dünya kapitalist sistemi ile eşit şartlar altında ekonomik ilişkilere giren bir uluslararası ekonomik blokun değil, emperyalist merkezlerce yönlendirilen dünya ekonomisine oldukça pasif bir biçimde entegre olan bir ülkeler grubunun görüntüsünü ortaya koymaktadır.

Bu gelişmelerin Doğu Avrupa ekonomileri için yarattığı bir sonuç, bunların Batıya karşı sürekli dış ticaret açıkları vermeleri olmuştur. 1974-1980 arasında SSCB ve D. Avrupa'nın gelişmiş kapitalist ülkelerden toplam olarak 282,8 milyar dolarlık ithalat yaptığı; aynı ülkelere ihracatının ise 243,7 milyar doları bulduğu; dış ticarette blok olarak her yıl açık verdiği ve açığın toplam olarak 39,1 milyar dolara ulaştığı saptanabilir (1). Dünya ticaret hacmi içinde çok büyük bir yer kap-

(1) GATT'ın yıllık raporlarından hesaplanmıştır.

lamamasına rağmen bu açık, D. Avrupa'nın Batı kaynaklarınca toplam olarak 70 milyar doların üzerinde tahmin edilen (²) ve çoğunlukla Avrupa para ve sermaye piyasalarından kaynaklanan dış borcun ana nedenlerinden birini oluşturmuştur. Böylece, Doğu Avrupa başkentleri Batılı bankerlerin olağan durak yerleri arasına girmiştir.

Kapitalist dünya ekonomisine giderek artan boyutlarda ve üstelik pasif bir konumda entegre olurken önemli dış denge ve borç sorunlarıyla karşılaşan Doğu Avrupa ekonomileri, buna karşılık bir başka temel iktisadi gösterge bakımından, *ekonomik büyüme* açısından, Batı kapitalizmine karşı üstünlüklerini sürdürmüşlerdir. *Dünya Bankası*'nın 1981 *Dünya Gelişme Raporu*'ndaki verilere göre, 1970-1979 döneminde gelişmiş kapitalist ülkeler (millî gelir düzeyine göre ağırlıklandırılmış olarak) ortalama % 3,2 oranında büyümüşler; bu kitapta plânlama deneyimleri ele alınan SSCB ve D. Avrupa ekonomilerinin (Romanya hariç) büyüme hızlarının ağırlıklı ortalaması ise aynı dönemde % 5,2 olmuştur. Bu çalışmanın kapsamı dışında kalan daha düşük gelişme düzeylerindeki ülkelerde uygulanan sosyalist plânlama yöntemleri de, büyüme göstergesi bakımından üstünlüklerini korumaktadırlar: Yukarıda zikrettiğimiz raporun verilerinden yapılan hesaplamalar gösteriyor ki, *Dünya Bankası*'nın «yoksul ülkeler» kategorisi içinde yer alan Çin Halk Cumhuriyeti 1970-79 döneminde ortalama % 5,8 oranında büyürken; aynı kategorideki diğer azgelişmiş ülkelerin ağırlıklı ortalama büyüme hızı % 3,6 (Hindistan'da % 3,4) düzeyinde kalmıştır. *Dünya Bankası*'nın «orta gelirli gelişme yolundaki ülkeler» olarak tanımladığı ülkeler grubunun 1970-79'a ait ağırlıklı ortalama büyüme hızı % 5,5; bu grup içinde yer alan Moğolistan, Arnavutluk, Kuzey Kore, Küba ve Romanya'nın büyüme hızlarının ağırlıklı ortalaması ise % 8,5 olarak saptanmaktadır.

(2) **Financial Times**, 12.X.1981, s. 10; **Economist**, 30.I.1982, s. 48 ve 6.II.1982, s. 73.

Öyle anlaşılıyor ki, bu kitapta incelenen sosyalist plânlama yöntemleri bütün revizyonlara rağmen millî hasılanın ana kullanım alanları arasında tahsisinde; örneğin birikim oranının belirlenmesi, yatırımların üretim kolları arasında dağılımı gibi stratejik konularda merkezî tercihlere uygun sonuçlar sağlamaya devam etmekte ve hâlâ «büyümeci» niteliğini koruyabilmektedir. Ancak, bu kitapta ortaya konan ve statik etkinlik kavramıyla tanımlanan pek çok sorun hafiflemeden, hatta ağırlaşarak süregelmiştir. Gerek tüketim, gerek üretim mallarının talebe uygun biçimde dağılamayışı; bunun sonucunda tüketicilerin bitmez-tükenmez kuyruklara, endüstrinin ise girdi akımındaki tıkanmalardan kaynaklanan atıl kapasiteye mahkûm edilmesi; tarımda üretim potansiyeli ile fiili arz arasında önemli farkların oluşması gibi kaynak tahsisi bozuklukları bu ülkelerin belirgin özellikleri olarak algılanmaktadır. Bir diğer ilgi çekici saptama ise, hızlı büyüme stratejilerini dış açıklarla sürdürmeye çalışan Kuzey Kore, Romanya ve Polonya gibi ülkelerin adeta Türkiye'nin 1977-sonrasını andırır biçimde dış tıkanmalara saplanmaları olmuştur. Bunlardan özellikle Polonya'da, dış tıkanmaların yukarıda sözü edilen kaynak bozuklukları ve talihsiz bir «istikrar politikası» ile birleşmesi sonunda çok derin bir ekonomik bunalımın patlak verdiğini biliyoruz. Buna karşılık, uluslararası ekonomik konjonktürün güç yıllarını büyük tıkanmalara ve gerginliklere sürüklenmeden. göreli bir rahatlık içinde geçiştirmekte olan Doğu Avrupa ülkeleri Doğu Almanya, Macaristan ve Bulgaristan'dır. Ülkelerin başarı yelpazesindeki bu çeşitlilik, bu kitapta incelenen çeşitli plânlama modellerinden (veya ekonomik reform türlerinden) hiçbirinin *tek başına* makro-ekonomik başarı veya başarısızlıkların nedeni olarak görülmemesi gerektiğini düşündürüyor.

Son yılların bu ülkelerde *sosyalizmin* geleceği bakımından neler öğrettiğini tartışmak ve bu kitabın sonunda yer alan «Sistemin Gelişim Çizgisi Üzerine Bazı Düşünceler» bölümün-

de ulaşılan yargılarda bugün bir değişiklik gerekip gerekmediği sorusunu sormak gerekiyor. Bundan 9-10 yıl önce kaleme alınan bu bölüm, Doğu Avrupa'da sosyalizmin geleceği bakımından iyimser olmayan sonuçlara ulaşıyordu. Aradan geçen yıllar bu kötümserliği hafifletecek ekonomik ve toplumsal gelişmelere tanık olmadı. Sadece, kitapta kullandığım bir ifade ile «sosyalizmin temel ilişkilerinin çözülmesi» sürecinin bu ülkeler içinde yalnız sağdan, yalnız burjuva ideolojisi doğrultusunda etkilere maruz kalması olgusu biraz değişmiş görünüyor. Kapsadığımız ülkelerde, önce siyasî kurumları, sonra sosyal ve ekonomik tabanı ile geleneksel bir kapitalizmin oluşmasını hedeflemiş görünen bu sağ çizgiden farklı olarak, Doğu Avrupa ve SSCB kökenli Marxist ve sol eleştirilere de tanık olmaya başladık. Daha da önemli bir gelişme, bu ülkelerin işçi sınıfları içinde resmî ideoloji ve görüşlerin dışında, hatta çoğu kez Marxist eleştirilerden tamamen bağımsız olarak adeta *kendiliğinden* sosyalist tavırların oluşması, bu doğrultuda çözüm yolları arayışlarının filizlenmesidir.

Doğu Avrupa ülkelerinin yönetici kadroları arasında henüz resmî literatüre geçmemiş bir yeni kavramın son yıllarda giderek artan ölçülerde kullanılmaya başlandığı söyleniyor: *Reel-sosyalizm*. Benim kavrayabildiğim kadarı ile, «toplum-biçimleri bakımından da gerçek, sadece somut olarak varolandır. Dolayısıyla sosyalizm, sosyalist ülkelerde varolan sistemdir. Bu sistemi, yani 'reel-sosyalizmi' herhangi bir ideal tip biçiminde anlaşılan başka bir sosyalizm miyarına vurarak, örneğin, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki sosyalizmin farklı aşamaları ile karşılaştırarak değerlendirmek veya eleştirmek idealist bir yaklaşımdır; bu yüzden yanlıştır.» biçiminde özetlenebilecek bir tez oluşturulmaktadır. «Reel-sosyalizmin» en tecrübeli, pragmatik ve kıdemli temsilcilerinden biri, 60 yaşına girerken şerefine verilen bir yemekte, Partisinin Merkez Komitesi üyelerine: «Hayat, birçok bakımlardan bir uzlaşmadır. Hiçbir şey insanın önceleri tahayyül ettiği gibi gerçek-

leşmiyor. Ben de eski düzende yaşarken kurtuluş, sosyalizm, komünizm rüyaları görürdüm; kurtuluşu görüp görmeyeceğim şüpheli idi ama, günü gelince birkaç makul talimat çıkararak sosyalizmin gerçekleşeceği konusunda hiç şüphem yoktu. Bir çeyrek yüzyıldan fazla geçti ve işlerin pek de öyle olmadığı açıkça ortaya çıktı.» (3) diye hitap ederken hayatın gerçekleri («reel-sosyalizm») ile «sosyalizm rüyaları» (*Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki sosyalizm) arasındaki uyumsuzluğu üstü örtülü bir biçimde dile getiriyor.

Ben, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki sosyalizmin bir idealist ütopya değil, bilimsel bir model olduğuna ilişkin kanımı ısrarla koruyorum. Devletin varolduğu herhangi bir sosyal sistemin, ve bu arada sosyalizmin, devlete egemen olan sınıftan bağımsız olarak tanımlanamayacağına; çok karmaşık sorunlar içeren bu tanımlama sorununun Anayasalara konan giriş maddeleri veya bayramlarda büyük meydanları donatan pankartlardaki sloganlar türünden formel beyan ve iddialarla çözülemeyeceğine inanıyorum. Keza, üretim ilişkileri düzeyinde dahi, üretim araçları üzerindeki formel-hukukî mülkiyet kalıplarının değil, bu kitabın son bölümünde ele alınan türden ve artık-ürüne el koymanın biçimlerini oluşturan fiilî temellük ve egemenlik ilişkilerinin belirleyici olduğu kanısındayım.

Bu sorunların bir Önsöz'de daha geniş bir biçimde işlenmesine imkân yoktur. Yukarıda sadece bazı unsurlarına değindiğim kuramsal çözümleme ve olgusal saptamalar sonuna kadar sürdürülürse çağımızda sosyalizmin, «reel» kapitalizmin değil, «reel-sosyalizm»in gündeminde olduğu gösterilebilir. *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*'in ilk yayınından bu yana Doğu Avrupa toplumlarında gözlenen gelişmeler bu yargıyı destekleyecek yöndedir.

Ankara, Ocak 1982

(3) Janos Kadar, «Reflections at Sixty», **New Hungarian Quarterly**, Kış 1972, s. 10.

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu çalışma, «sosyalist plânlamada gelişmeler»i konu almakta ve GİRİŞ'te açıklandığı üzere, Sovyet ve büyük kısmı ile Doğu Avrupa plânlama sistemlerini kapsamaktadır. Bu türden bir incelemenin ilk kaynaklara başvurmadan yürütülebilmesi imkânsızdır ve nitekim çalışmamızın dipnotları ve bibliyografyası gözden geçirildiğinde, sadece İngilizce metinler kullanılmasına rağmen, kapsanan ülkelere ait *ilk kaynakların* çoğunlukta olduğu görülecektir.

Gerçekten de, son 10-15 yıl içerisinde, Doğu Avrupa ve Sovyet iktisatçılarına ait çeşitli çalışmaların İngilizce basılmasını mümkün kılan geniş bir çeviri ve yayın faaliyeti yapılmamış olsaydı, bu türden bir çalışmaya girişmek imkânsız olurdu. Bugün, günlük Sovyet basınından seçme çeviriler yapan süreli yayınlar; bu çalışmada incelenen ülkelerde basılan iktisat makalelerinin sadece çevirilerini yayınlayan dört İngilizce dergi; sosyal bilimler ve iktisat konularında, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya ve SSCB'nde İngilizce olarak basılan periyodikler; sayfalarını bu ülke iktisatçılarına geniş ölçüde açmakta olan Batılı ihtisas dergileri; Doğu Avrupa ve Sovyet iktisatçılarının en önemli bazı eserlerinin gittikçe artan sayılarda kitap halinde İngilizce olarak yayınlanmakta bulunması ve nihayet Doğulu ve Batılı iktisatçıları bir araya getiren toplantı, konferans ve kuruluşlara ait yayınların artmış olması, ilk kaynaklara ait dil engelini geniş ölçüde hafifletmektedir.

Tek bir ülkeye ait monografik, özellikle kantitatif bir çalışmada, İngilizce kaynakların zenginliğine rağmen, dil engeli çok daha ciddi olurdu. Ancak, bizim çalışmamız, bu şekilde

bir ülke monografisi, kantitatif-ampirik bir araştırma değil; GİRİŞ'te açıklanacağı üzere, kapsanan ülkelerin plânlama deneyimlerinin ortak yanlarını plânlama modelleri içerisinde tahlile, belli genellemelere ulaşmaya teşebbüs eden bir incelemedir. Böyle bir çalışmada, meselâ, sadece Rusça'ya vukufun, dil meselesini çözmesi söz konusu olamazdı; zira, sosyalist plânlamadaki tarihî deneyimi ve bizatihi ülkenin önemi SSCB'ne bir öncelik verse bile, 1960'lardan bu yana en cüretli iktisadî yenilikler Çekoslovakya ve Macaristan'da denenmekte; iktisadî tartışmaların ve katkıların teorik düzeyi açısından ise Polonya ötedenberi önde gelmektedir.

Bütün bunlara rağmen, Rusça'ya veya Doğu Avrupa dillerinden birisine vakıf olmamanın bir eksiklik yarattığı, şüphesiz ki doğrudur. Bu eksikliği, İngilizce yayınlanmış ilk kaynakların bütününe yakın bir kısmını, uzun süre izlemek ve taramak suretiyle mümkün mertebe gidermeye çalıştım. Önümüzdeki yıllarda, bu konularda, doğrudan doğruya orijinal dillerinden ilk kaynaklara ulaşabilecek ihtisas adamlarının bu anlamda çok daha eksiksiz çalışmalar yapacaklarını umuyorum.

Sosyalist plânlama üzerindeki çalışmalarıma, 1964 - 1966 yılları arasında Cambridge'de başladım. Bu süre içerisinde, derin bilgisi ve yüksek hocalık nitelikleri ile bana çok şeyler kazandıran alçakgönüllü, fakat büyük bilim adamı M. H. Dobb ile birlikte çalışmak imkânını edindim. Kendisine karşı şükranlarım sonsuzdur. Aradan geçen zamanda, bu çalışmanın içerdiği pek çok mesele etrafında sürekli olarak fikir alış verişinde bulunduğum değerli dostum Bilsay Kuruç'a candan teşekkürler ederim. Ancak, bu çalışmanın meydana çıkması herşeyden önce eşim Çiğdem'in sürekli teşviki ve desteği ile mümkün olmuştur. Bu yüzden bu kitabı, çilesini benimle birlikte ve fedakârca yüklenen eşime ithaf ediyorum.

Aralık 1972 **Korkut Boratav**

KISALTMALAR

AER	:	The American Economic Review
CDSP	:	Current Digest of the Soviet Press
EEE	:	Eastern European Economics
EJ	:	The Economic Journal
Econ. Plan.	:	Economics of Planning
ESE	:	Economic Survey of Europe
JPE	:	The Journal of Political Economy
OEP	:	Oxford Economic Papers
PE	:	Problems of Economics
QJE	:	The Quarterly Journal of Economics
RES	:	The Review of Economic Studies
SS	:	Soviet Studies
UN	:	United Nations

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskıya Önsöz ... VII
Birinci Baskıya Önsöz ... XIII
Kısaltmalar ... XV
İçindekiler ... XVII

GİRİŞ 1

I — SOSYALİZMİN GELENEKSEL PLÂNLAMA MODELİ

BÖLÜM 1. **Tarihî ve Kavramsal Çerçeve** ... 13
A. Geri Kalmış Bir Ülkede Sosyalizmin Meseleleri ... 13
B. Bir «Geleneksel Model» Var mıdır? ... 16
C. Plânlama Modelinin Unsurları ... 22

BÖLÜM 2. **Plânlamanın Stratejik Dayanakları ve Perspektif Plânlar** ... 31
A. Plânlamanın Stratejisi ... 31
B. Perspektif Plân Modelleri ... 44

BÖLÜM 3. **Plân İnşası** ... 51
A. Plânlama Hiyerarşisi ... 51
B. Plân İnşasının Unsurları ve Aşamaları ... 53
C. Maddî Bilânçolar Modeli ... 62
D. Modelin Çözümü ... 66
E. Tutarlılık ve Optimallik ... 76

F. Yatırım Plânlaması 81
G. Tüketim Mallarının Plânlanması ve Tüketici Hâkimiyeti 89
H. «Fiyatsız Plânlama» mı? 95

BÖLÜM 4. **Parasal Akımlar ve Parasal Denge** ... 101
A. Parasal Akımların Yeri 101
B. Genel Parasal Denge 107

BÖLÜM 5. **Plân Uygulaması; Fiyatlar ve Ücretler** 119
A. Plân Uygulamasında Modeller .. 119
B. Başarı Göstergeleri ve İşletme Özendiricileri 129
C. İşletme Plânlarının İcrası ve Denetimi 136
D. Fiyatların ve Ücretlerin Yerleri ve Görevleri 141
E. Fiyat Saptama İlkeleri 144
F. Ücret Saptama İlkeleri 150
G. Manevî Özendiriciler ve Stakhanov Hareketi 157

BÖLÜM 6. **Bir Değerlendirme** 161
A. Geleneksel Sistemin Başarı Derecesi 161
B. Etkinlik ve Büyüme 165
C. Sanayileşme Yükünün Bölüşülmesi 171
D. İktisat Politikaları ve Plânlama Modelleri 183

II — REFORMLAR

BÖLÜM 7. **Geleneksel Modelde Tıkanmalar** ... 201

A. Eski Meselelerin Yeni Boyutları 201

B. Davranış Bozuklukları : «İktisadî Patoloji» 202

C. Tutarlılık Çabası ve Tampon Sektörler 215

D. Tüketim Meseleleri 220

E. Küçük Ülkelerin Özel Güçlükleri 223

BÖLÜM 8. **Yeni Modellere Doğru** 231

A. Reformlara Giderken 231

B. Ülkeler 246

C. İki Reform Modeli 258

D. Reform Uygulamasında Problemler 265

III — YENİ PROBLEMLER

BÖLÜM 9. **Plânlamada Matematiksel Teknikler** 275

A. İktisat ve Plânlamada Matematiğe Karşı Tavırlar 275

B. Girdi-Çıktı Çalışmaları 281

C. Optimal Plânlama 293

D. Matematiksel Tekniklerin Katkıları ve Reformlar 312

BÖLÜM 10. **Reformların Çözemedikleri** 329

A. Plânlamada Modellere Genel Bakış 329

B. Piyasaya Açılmanın Meseleleri .. 338
C. Fiyatlar Üzerine Tartışma 358
D. Başarı Göstergesi Olarak Kâr .. 375

BÖLÜM 11. **Sistemin Gelişim Çizgisi Üzerine Bazı Düşünceler** 383
A. Bir «Reform İdeolojisi»ne Doğru 383
B. Reformlar ve Gelir Dağılımı ... 392
C. Sosyalizmin Temel İlişkilerinin Çözülmesi mi? 401
D. Sonuç 412

BİBLİYOGRAFYA 419

GİRİŞ

—I—

1950'lerin ikinci yarısında Sovyet liderlerinin ortaya attığı «barış içinde kapitalizmle yarışma» ve «ABD'ne ekonomik bakımdan yetişme» sloganlarına paralel olarak Batı âleminde sosyalist ekonomilere karşı duyulan ilginin birdenbire arttığı görülmüştür. Bu ilgi akademik çevrelerde, özellikle iktisatçılar arasında yoğunlaştı. Sosyalist ülkeler üzerinde uzmanlaşmış araştırma merkezlerinin sayısında kısa zamanda şaşılacak artışlar meydana geldi. Üniversitelerin iktisat öğretimlerinde sosyalist ekonomilere ayrılmış yeni kurlar ve programlar yer aldı. Özel vakıfların ve resmî çevrelerin finanse ettiği burslar sayesinde Sovyet ve Doğu Avrupa ekonomileri üzerinde uzmanlaşmış bilim adamlarının sayısı hızla yükseldi. Aynı kaynaklardan desteklenen projelere bağlı olarak sosyalist ekonomiler üzerine yapılmış monografik araştırmaların, ayrıca doktora tezlerinin, ders kitaplarının sayısında da büyük bir sıçrama oldu. Batılı iktisatçılar, aslında hiç de yeni bir olgu olmayan, Sovyet ekonomisinin (ve savaş sonrası Doğu Avrupa ekonomilerinin) yüksek büyüme hızını; önce yeniden ölçmek, doğrulamak, düzeltmek; bunlardan sonra bu ekonomilerin kantitatif başarılarının arkasında yatan gelişme stratejilerini, iktisat politikalarını ve plânlama sistemlerini tahlil edip değerlendirmek için olağanüstü çabalar harcamaya başladılar.

Garip bir tecellidir ki, sosyalist ekonomilerin birçok kriterlere göre başarılı sayılması gereken gelişmelerinin ve buna dayanarak bazı liderlerce ortaya atılan sloganların tahrik ettiği bu çalışmaların en ziyade yoğunlaştığı bir dönemde, 1960'ların ilk yıllarında, Avrupalı sosyalist ekonomilerin aşağı yukarı tümü birden çok ciddi bazı güçlüklere, «plânlama buhranı» diye anabileceğimiz kritik tıkanıklıklara saplandılar. «Plânlama buhranı» diyoruz; zira, bu yılların ekonomik güçlükleri üzerine eğilen Doğulu ve Batılı iktisatçıların büyük çoğunluğu, tıkanıklıkların baş sorumlusu olarak, geçmiş dönemlerin kantitatif başarıları üzerindeki katkısı söz götürmeyen ve bu çalışmada «geleneksel» sıfatı ile nitelendirdiğimiz *plânlama sistemini* göstermekte ittifak ediyorlardı.

Bu teşhise, yani geleneksel plânlama sisteminin eskimekte olduğu ve günün ihtiyaçlarına artık cevap veremediği iddiasına, sosyalist ülkelerin lider kadroları da katılmakta gecikmediler. Sonuç, 1960'ların ortalarında, SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinin (Arnavutluk ve farklı bir gelişme çizgisi izlemiş olan Yugoslavya istisnası ile) hepsinde plânlama yöntemlerinin tamamen veya önemli ölçüde değiştirildiği bir reformlar döneminin başlaması oldu. 1960'lar, yeni plânlama modellerinin tartışıldığı, arandığı ve değişik dozlarda uygulamaya konduğu bir dönemi temsil eder.

İşte bu çalışma ile biz, sosyalizmin «geleneksel» plânlama sisteminin geçirdiği bu dönüşümü, sebepleri ve sonuçları ile açıklamaya, ve tahlile teşebbüs ediyoruz.

— II —

Bu çalışma, sosyalist *plânlama* ile ilgilidir. Bir *sistem* olarak sosyalizmin politik iktisadına ilişkin meseleler zaman zaman (özellikle Bölüm 11'de) ele alınmasına rağmen, plânlama sisteminin özel meseleleri çalışma boyunca ağırlık taşımaktadır.

Sosyalist plânlamanın incelenmesine ise çeşitli biçimlerde yaklaşmak mümkündür. Tamamen teorik veya tamamen tarihî - kurumsal çalışmalar, konuya farklı yaklaşımlarla eğilmenin aşırı örnekleridir.

Bunlardan birincisi, salt teorik sosyalist plânlama modelleriyle ilgilenir ve bu birçok teorik iktisatçı için ötedenberi fevkalâde çekici bir uğraşı alanı olmuştur. Bu modeller, sosyalist ekonomilerin tarihî deneyimlerinden, gerçek plânlama sistemlerinin somut meselelerinden yararlanmaya muhtaç değildirler. Hattâ bu anlamda sosyalist plânlama modellerinin inşası için, sosyalist bir ekonominin gerçekten varlığı hiç de gerekli değildir. 20. yüzyılın ilk yıllarında başlayan ve 2. Dünya Harbine kadar süren ünlü Barone - Mises - Hayek - Lange - Lerner tartışması bu yaklaşımın tipik örneğidir. İkinci Sovyet Beş Yıllık Plânının uygulandığı yıllarda, sosyalist bir ekonominin, bir kargaşa hali dışında «mümkün» olup olamayacağını veya tam rekabetin etkin çözümlerinin sosyalist bir modelde gerçekleşip gerçekleşemeyeceğini tartışmaya devam eden teorik iktisatçılar, dipnotlara veya esas muhakemelerinden tamamen bağımsız olarak tek tük sayfa aralarına serpiştirilmiş dağınık gözlemler dışında, bir sonraki kuşak iktisatçılarının didikleyerek inceleyecekleri 1930'ların Sovyet plânlamasına değinmek lüzumunu bile duymamışlardır.

Bu türden teorik modeller, plânlamaya tamamen normatif bir açıdan yaklaşmanın zorunlu ürünleridir. Normatif - teorik plânlama modelleri, plânlamanın çeşitli pratik meselelerine cevap vermede katkılar yapabildikleri gibi; gerçek plânlama sürecinin simülâtif bir görüntüsünü vererek, sosyalist ekonomilerin bilimsel bir tahlilini kolaylaştıran unsurlar da taşıyabilirler. Ancak bu, sosyalist plânlama üzerinde, bilimsel tahlilin normatif-teorik modellerle yetinebileceği anlamına kesinlikle gelmemelidir.

Sosyalist plânlamanın incelenmesinde, yukarıdakinin tamamen karşıtı olan ikinci yaklaşım, tarihî ve kurumsal mai-

zemenin, kantitatif verilerin sistematik bir biçimde derlenmesine ve sunulmasına dayanır. Toplanan malzemeye dayanarak bizzat teorik bir inşaya girişmedikçe; hem gerçekçi, hem teorik genellemelere ve modellere yönelmedikçe bu türden araştırmalar gerçek anlamıyla bilimsel tahlillerin vazgeçilmez ana malzemesini oluşturmaktan öteye geçemezler. Son 15 yıldan beri Batıda sayısı pek çok artmış bulunan tasvirî «teknisyen» monografileri bu yaklaşımın örneklerini oluştururlar.

Bu çalışmada biz bu iki aşırı yaklaşımın ortasında bir yol izlemeğe teşebbüs ediyoruz. Bir «salt teori» denemesi yapmaya girişmedik. Bu yüzden teorik plânlama modelleri bizi sadece konumuzu oluşturan sosyalist ekonomilerin gerçek plânlama meselelerini aydınlatan unsurları ile ilgilendirdi. Bizatihi teorik modelleri ve bunlara ilişkin salt teorik meseleleri soyut bir yaklaşımla tartışmaya ve tahlile kalkışmadık.

Öte yandan bu çalışma, tarihî-kurumsal veya kantitatif bir araştırma değildir; bu malzemeyi *tasvir* ederek *sunmaya* değil, adım adım *genellemeler* yapmak için *kullanmaya* yönelmiştir. Bu yüzden belli ülkelerin belli bir dönem içindeki gelişmelerinin hikâyesini anlatmaya ve ekonomik kurumların ayrıntılı tasvirlerini yapmaya değil; bu tasvirî malzemeyi kullanarak ve aslî unsurlarını sunarak ekonomilerin işleyiş mekanizmalarını, plânlama sistemlerini ve bunlardaki gelişim çizgilerini *modelleştirmeye* teşebbüs ediyoruz. Ampirik malzeme üzerine bina edilen modellerin normatif-teorik modellerden şüphesiz ki farkı vardır ve çalışmamızda esas olarak bu ilk tür modellerle uğraşıyor; teorik meselelere tamamen bu tür modellerin çerçevesi içinde ve pratik meselelerin bünyesinden doğdukça eğiliyoruz.

— III —

Konumuzun genel çerçevesini ve temel yaklaşımımızı böylece çizdikten sonra, bu çerçeve içindeki alanın tümünü böyle

bir çalışmada kapsamanın imkânsızlığına ve çalışmamız için çizdiğimiz ikincil sınırlara da işaret edelim.

Bir kere, yukarıda da belirtildiği gibi, konumuz sosyalist *plânlama sistemleri* ile sınırlıdır. İlk bölümlerde açıklanacağı üzere, *kavramsal olarak* plânlama sisteminden bağımsız olarak ele alınabilen *iktisat politikalarını,* bu politikaların dayandığı *gelişme stratejilerini* ve bütün bunlardan hareketle ulaşılabilecek *büyüme modellerini* esas olarak konu dışı tuttuk. Ancak bu kavramsal ayrım, gerçek ekonomik süreçlerin tahlilinde her zaman sürdürülememektedir. Konu yakından incelendiğinde açıkça ortaya çıkmaktadır ki, geleneksel plânlama sisteminin oluşumu ve 1960'lardaki değişimi üzerinde, bu dönemlerin gelişme stratejileri ve iktisat politikalarının belirleyici etkileri olmuştur. Bu yüzden bu kritik dönemlerde, bu unsurların, plânlama sistemlerini nasıl ve hangi yönde belirledikelerini açıklamaya teşebbüs edeceğiz. Ancak, sadece plânlama sistemleri üzerindeki etkileri ile sınırlı kalan bu açıklamaları yaptıktan sonra, iktisat politikalarının ve gelişme stratejilerinin kendi mantıkları içerisinde bağımsız bir tahliline kalkışmıyoruz.

«Sosyalizmin geleneksel plânlama sistemi» soyutlamasının genel ve ortak özelliklerini taşımayan veya taşısa bile plânlama sistemini yukarıda değinilen değişmelere tabi tutacak zorunluluklarla karşılaşmamış bazı sosyalist ülkeleri bu çalışmanın sınırları dışında tuttuk. Avrupa dışındaki sosyalist ülkelerde, 1930'ların Sovyetler Birliğine göre farklı stratejik çözümler aranmış olması, başlangıçta mekanik bir biçimde kabul edilmiş dahi bulunsa, geleneksel plânlamanın daha sonraları önemli revizyonlarla uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu farklılık unsurlarına ilâveten bu ülkeler (ve Arnavutluk), 1960'ların reform akımlarının genellikle dışında kalmış; hatta bazıları bu anlamdaki «reformcu» eğilimlere karşı, kendi ülkelerinde ve uluslararası plâtformda sert mücadeleler yürütmüşlerdir. Bu

ülkeler, bu sebeple, bizim incelemeyi amaçladığımız genel tablonun dışında kalmaktadır.

Yugoslavya, birçok bakımdan Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ekonomilerinin gelişme çizgilerini on yıl kadar daha erken izlemekte olan bir ülke görünümü taşımaktadır ve bu yüzden bir karşılaştırma kriteri olarak diğer ülkelerdeki gelişmelerin değerlendirilmesinde büyük bir lâboratuvar gibi görülebilir.

Bununla birlikte, benzer bir gelişme çizgisi de izlese, Yugoslav «reform»larının erkenliği ve bağımsız karakteri, Batı ekonomileriyle karşılıklı ilişkilerinin bir hayli girift olması, özel mülkiyetin çok daha yaygın oluşu, nihayet rejimin siyasî ve ideolojik özellikleri, kanımızca bu ülkenin SSCB ve diğer Doğu Avrupa ülkeleriyle birlikte incelenmesine cevaz vermemektedir. Çalışmamız, bu sebeplerle, mekân açısından SSCB, Polonya, D. Almanya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan ile sınırlanmıştır.

Ancak, şüphesiz ki, bu ülkelerin plânlama sistemlerinin tek tek tahlili, gelişim çizgilerinin ayrı ayrı ele alınması böyle bir çalışmanın sınırlarını fazlasıyla aşardı. Zaman zaman şu veya bu ülkeye ait malzemeyi örnek olarak kullansak dahi, amacımız geleneksel modelin tahlilinde bu yedi ülkeye birden, reformlar sonrasında ise bu ülkelerin «reform modeli» açısından ayrılmış olduğunu gördüğümüz iki ülke grubuna ait genellemeler yaparak ilerlemektir. Bu yüzden, meselâ Bölüm 8'in bir kesimi gibi sınırlı bazı istisnaların dışında, çalışma boyunca şu veya bu ülkenin tahlili yapılmamakta; sürekli olarak «geleneksel model» veya ayrı ayrı iki reform modeli tahlile çalışılmakta; ülkelere atıf çoğu kere bizatihi sözü geçen ülkenin durumunu açıklamak için değil, modellerin inşası için zorunlu malzemeyi sağlamak amacıyla yapılmaktadır.

Bu yüzden, plânlama sistemlerinin incelenen ülkelerin tümü için ortak olan unsurları ile sınırlı kalmayı da zorunlu gör-

dük. Ülkeler arasında bu açıdan yeknesaklığı bozan en önemli unsur dış ticarettir. Özellikle SSCB ile diğer Doğu Avrupa ülkeleri arasında dış ticaretin nispî yeri ve dışa bağlılık açısından çok önemli farklar vardır. Bu mesele, plânlamada dış ekonomik ilişkilerin çözüm biçimlerinde ve millî plânların inşasında dış ticaret plânlarının oynadığı rolde önem kazanır. Bu farklılıkların tek tek ülkeler düzeyine inerek tahlili, çalışmanın genellemelere ve ortak unsurlara yönelen yaklaşımına uymayacağı için, Bölüm 7'nin son kesimindeki gibi zorunlu bazı haller dışında, dış ticarete ilişkin plânlama meselelerini, bu arada COMECON düzeyindeki plânlama çalışmalarının millî plânlara yansıması meselelerini konu dışı tuttuk. Benzer gerekçelerle, SSCB'nde özel bir önem taşıyan bölgesel plânlama meselelerini de ele almamayı tercih ettik.

Plânlama sistemleri içerisinde tarım sektörünün devlet çiftlikleri biçiminde örgütlenen bölümü, birçok bakımlardan sınaî işletmeler gibi muamele görür. Ancak, tarımın kendine has meseleleri; özellikle kooperatif (kollektif) çiftliklerin plânlama sistemleri içindeki özel durumu, yönetim, mülkiyet ve bölüşüm problemleri, tarımla ilgili iktisat politikaları, kanımızca, bağımsız olarak ve derinlemesine tahlili gereken ayrı bir inceleme konusu oluşturduğu için, gelişme stratejilerinin ele alındığı kesimlerdeki bazı genel gözlemlerin dışında, çalışmamızın sınırları içine alınmamıştır.

— IV —

Çalışmamız, üç ana başlık etrafında toplanmış on bir bölümden oluşmaktadır. İlk altı bölüm, *sosyalizmin geleneksel plânlama modelini* konu almaktadır. Burada «geleneksel» sistemin tarihî kökenleri, çeşitli ülkelerin deneyimlerinin gerçekten bir *model* oluşturacak unsurlar taşıyıp taşımadıkları ve böyle bir modelin unsurları tartışıldıktan sonra (Bölüm 1), geleneksel plânlamanın stratejik dayanakları ve bunların ifade-

sini oluşturan perspektif plânlar kısaca ele alınmaktadır (Bölüm 2). Plânlama modellerinin kavramsal olarak birbirinden ayrılabilen iki temel unsuru, plân inşası (Bölüm 3) ve plân uygulaması (Bölüm 5) modelleri ayrı ayrı tahlile çalışılmakta; Bölüm 5'te fiyat ve ücretler, plân uygulama âletleri olmanın ötesindeki iktisadî içerikleri ile de ele alınmaktadır. Geleneksel sistemde plân uygulama mekanizmaları esas olarak parasal akımlarla kaynaşmış olduğu için, sistemde bu akımların kapladığı yer ve genel parasal denge modeli, plân uygulamasından daha önce (Bölüm 4'te) ele alınmıştır. Bölüm 6'da ise geleneksel plânlamanın genel bir değerlendirilmesine teşebbüs edilmektedir.

Reformlar, çalışmanın ikinci ana konusunu oluşturuyor ve 7. ve 8. Bölümlerde ele alınıyor. Geleneksel modelin 1960'lara doğru bütün ülkelerde sürüklendiği tıkanmaların, yukarıdaki deyimle ortaya çıkan «plânlama buhranı»nın sebepleri ve tezahür biçimleri Bölüm 7'de tahlil ediliyor. Reformların seyri ve ülkelerdeki uygulamasına çok genel hatlarıyla değinildikten sonra, reformlar sonunda sistematik olarak tahlile ve bazı uygulama problemlerine ışık tutmaya teşebbüs ediyoruz.

Son olarak reformların yanı sıra veya onlarla birlikte ortaya çıkan ve henüz çözülemeyen *yeni problemler* ele alınmıştır. Bunların başında, reformların içeriğini oluşturmamakla birlikte, plânlama sistemi üzerindeki etkilerini gittikçe daha fazla duyurmaya başlayan matematiksel plânlama tekniklerinin getirdiği yeni meseleler gelmektedir (Bölüm 9). Reform deneyimlerinin, teorik plânlama modelleri açısından taşıdığı anlamı yerli yerine oturtmaya bir kere daha teşebbüs ettikten sonra da çözülemeyen ve piyasa ilişkileri, fiyat oluşumu ve başarı göstergeleri gibi kavramlar etrafında düğümlenen bazı meseleler Bölüm 10'da ele alınmaktadır. Bölüm 11 ise, çalışmanın bir sonuç bölümü sayılabilir; burada artık, plânlama teorisinin teknik meselelerini tartışmaktan ziyade, bölüşüm meselelerinden hare-

ketle sosyalizmin bir sosyal sistem olarak hangi doğrultuya yöneldiği sorusuna cevap aramaya; plânlama modelleri üzerinde düğümlenmiş görünen son gelişmelerin sosyal yansımaları üzerine kısaca eğilmeye teşebbüs ediyoruz.

-I-

SOSYALİZMİN GELENEKSEL PLÂNLAMA MODELİ

BÖLÜM 1

TARİHÎ VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Geri Kalmış Bir Ülkede Sosyalizmin Meseleleri

—I—

20. yüzyıl, bir önceki yüzyıl sosyalistlerinin tahmin etmediği bir gelişime tanık oldu : Sosyalizm olgun kapitalist ülkelerde değil, Rusya'dan başlayarak (Çekoslovakya ve Doğu Almanya gibi iki istisnayı saymazsak) Avrupa ve Asya'nın geri kalmış bazı ülkelerinde kuruldu.

Bu tarihî olgunun doğurduğu teorik ve pratik meseleler en keskin bir şekilde Rusya'da belirir. Marxist bir partinin geri kalmış bir ülkede iktidara adaylığını koymaya ne derecede hakkı olduğu meselesi Rusya'da Bolşeviklerle Menşevikler arasındaki başlıca çatışma konusunu oluşturmuştur. Bu şartlar altında iktidara geçen sosyalist bir partinin izleyeceği programın içeriği ve «devrimin niteliği» keza Rus Marxistlerince uzun uzadıya tartışılmıştır. Teorik tartışmaların öngördüğü modelden kısmen bağımsız olarak seyreden Ekim devrimini izleyen dönemde aynı temel problemin farklı biçimler altında ortaya çıktığı gözlenebilir. Tartışmalardan ortaya çıkan ilginç bir husus, Lenin'in ölümüne, hatta 1925 Nisanındaki 14. Parti Konferansına kadar (1), Bolşevikler arasındaki hâkim görüşün, Rus-

(1) E. H. Carr, **Socialism in One Country**, Cilt II, New York, 1960, Mac Millan, Bölüm 12.

ya'da bir ekonomik sistem olarak sosyalizmin *kuruluşunun*, ancak Batı Avrupa'daki, öncelikle Almanya'daki sosyalist devrimlerden sonra gerçekleşebileceği yönünde olması idi. Avrupa'da özellikle Almanya'da devrim teşebbüslerinin yenilgiyle sonuçlanması 1924 yılından itibaren Bolşeviklerin, kendi beklalarının şartlarını Batı'daki devrimlerde arama eğilimlerini zayıflatıyordu. İşte «*tek ülkede sosyalizm*» tezi 1924 yılı sonunda Stalin tarafından bu şartlar altında ortaya atıldı; 1925'ten itibaren Komünist Partisi içinde Stalin grubuyla önce Trotsky'nin enternasyonalist ve «sol» çizgisi, daha sonra Kamenev ve Zinoviev'in muhalefeti arasındaki mücadelenin önemli ayrılık noktalarından birini oluşturdu ve sonunda resmî parti görüşü haline geldi (2).

Bu tartışmalar bizim çalışmamızın konusunun dışına çıkmaktadır. Bizim için mesele özel bir açıdan önem taşıyor. Marx ve Engels tarafından, kendi iç çelişkileri ile yıkılacak olgun kapitalizmin enkazı üzerinde kurulacağı tahmin edilen, yani bir «kapitalizm sonrası» sistem olarak düşünülen sosyalizm, *geri kalmış* bir ülkede kurulurken ve kurulduktan sonra ne gibi *özel* ekonomik meseleler doğurur ve ne gibi *özel* ekonomik biçimler alır? Soruyu farklı bir biçimde ifade etmeye teşebbüs edelim: Geri kalmış bir ülkede kurulacak sosyalist bir ekonomi, iktisat politikaları, ekonomik mekanizma ve plânlama yöntemleri açısından hangi ölçüde *geriliğin*, hangi ölçüde *bizatihi sosyalizmin* izlerini taşıyacaktır? Geleceğe bakarak ifade edilen bu soruyu bugün geçmişe bakarak sormak durumundayız: Son yıllarda «eskidiği» ileri sürülen ve bizim «geleneksel» sıfatı ile nitelendirdiğimiz öyle bir sosyalist plânlama sistemi ve iktisadî yönetim biçimi vardır ki, tarihî deneyim bu

(2) **Ibid.**, ss. 36, 44, 162-167. Ayrıca bk. P. A. Baran, «National Economic Planning», **A Survey of Contemporary Economics**, (Ed. F. C. Haley), Homewood, Illinois 1952, Richard D. Irwin Inc., ss. 389-390.

modelin ana hatları ile sosyalizme geçen bütün ülkelerde uygulandığını gösteriyor. Bu modeli oluşturan ortak unsurlardan hangilerinin sosyalizmin *geri* ekonomik yapılarda kurulmasından doğduğunu, hangilerinin ise sosyalist ekonominin *ortak ve vazgeçilmez* niteliklerinden olduğunu sormak, sosyalizmin ekonomik teorisini inşa etmenin ve bu sistemin evrimini ve gelişme doğrultusunu değerlendirmenin bir ön-şartı oluyor. Bu çalışmada açıkça veya dolaylı olarak cevaplandırılmaya çalışılan temel sorulardan biri budur.

— II —

Batı âleminde ve Japonya'da tarihî anlamda kapitalizmin eseri olan sanayi devrimini gerçekleştirme görevi, sosyalizm yolunu tutan geri kalmış ülkelerde, tabii olarak, sosyalist iktidarlara yükleniyordu. Kapitalist sanayileşme modelinin tek özelliği, çağının «en ileri» teknolojisini kullanarak ülkeyi tarımsal bir ekonomiden sınaî bir ekonomiye dönüştürmesi değildir; bu süreci *kapitalist* bir çözüm içinde; yani, hem tarımda hem tarım dışında kapitalizm öncesi yapıların kalıntılarını tasfiye edip kapitalist üretim biçimini hâkim kılarak gerçekleştirmesi onun belirgin niteliğidir.

Geri kalmış bir ülkede kurulan bir sosyalist iktidarın karşısındaki temel mesele, «sanayi devrimi» kavramı ile ifade edilen bu iki yönlü modernleşme görevini, bu kere kapitalist değil, *sosyalist* bir çözüm içinde ifa etmesi olacaktı: Birinci olarak, öncelikle gelişmeye engel olan kapitalizm öncesinin geri yapılarının (talî plânda, geri kalmış bir ekonomide esasen sınırlı bir yer kaplayan kapitalist ilişkilerin) (3) tasfiyesi ve sosyalist ilişkilere dönüştürülmesi; ikinci olarak ta *sanayileşme...*

(3) Belli bir geri kalmış ülkede modernleşme ve sanayileşme görevlerinin kapitalist değil, sosyalist bir çözüm içinde gerçekleşmesi; burada kapitalist ilişkilerin (meselâ Batı Avrupa'dakinin aksine) dinamik olmayan bir nitelik gösterdiğine; toplumsal yapıdaki gerilik unsurlarının damgasını taşıdığına bir karine kabul edilmelidir.

B. Bir «Geleneksel Model» Var mıdır?

— I —

Sosyalizme geçiş meseleleri; kapitalizm öncesi yapının ve kapitalist ilişkilerin hangi yollardan geçilerek sosyalizme dönüştüğü, bu çalışmanın sınırları içine girmemektedir. Biz burada, sanayileşme meselesini çözerken çeşitli sosyalist ülkelerce izlenen yolların bir ekonomik model, özellikle bir plânlama modeli içinde genelleştirilebilecek ortak yönleri ile ilgiliyiz.

Bu ortak yönlerin başında, şüphesiz ki, bizatihi *plânlamanın varlığı* geliyor. Kapitalist sanayileşmenin aksine, sosyalist sanayileşme *plânlama* ile gerçekleşmiştir. İngiliz tarihçisi E. H. Carr, Sovyet sanayileşmesinin orijinal yönünü, izlenen iktisadî stratejide değil, bizatihi plânlama yoluyla gerçekleşmiş olmasında buluyor (4). Ancak teorik ve pratik düzeyde plânlamanın bir Sovyet icadı olduğu da söylenemez. 1917 öncesinin Marxist literatürü, bilindiği gibi, sosyalist ekonominin düzenleyici ilkesinin piyasa değil plân olacağını ileri sürmüştü. Uygulama açısından ise, Almanya'da 1. Dünya Harbi içinde yürütülen plânlı savaş ekonomisinin Rus devrimcileri ve plânları tarafından dikkatle incelendiği ve onlar için bir ilham kaynağı olduğu kesindir (5). Ancak plânlama fikri ve uygulaması 1917 sonrası Rusya'sının bir icadı olmamakla birlikte; plânlı yolla sanayileşmenin ilk örneği Sovyetlere aittir; ve bu yol 2. Dünya Harbinden sonra Doğu Avrupa ve Asya'da kurulan sosyalist rejimlerce de izlenmiştir.

Ancak *plânlı sanayileşme* yolunun seçilmesidir ki, bir kalkınma stratejisinden, bir sanayileşme stratejisinden bahsedilme-

(4) E. H. Carr, «Some Random Reflexions on Soviet Industrialization», **Socialism, Capitalism and Economic Growth,** (Ed. C. H. Feinstein), 1967, Cambridge University Press, s. 282.

(5) **Idem.** Ayrıca bk. E. H. Carr, **The Bolshevik Revolution,** Cilt 2, London 1952, MacMillan, s. 361-362.

yi mümkün kılar. Sosyalist sanayileşme modelinin dayandığı *iktisadî strateji* çeşitli ülkelerin deneyimlerinin, iktisadî yapı daki farklılıklara rağmen, başlıca ortak yönlerinden biridir. Çalışmamızın konusunu oluşturmamakla birlikte, sosyalizmin geleneksel plânlama modelinin dayandığı kalkınma stratejilerine Bölüm 2'de kısaca değinilecektir.

Nihayet, sosyalist plânlama metotlarının; gerek *plân inşasında* ve gerek *plânların uygulanmasında* kullanılan yöntem ve mekanizmaların merkeziyetçi, piyasa göstergelerine ve fiyat mekanizmasına tali bir rol tanıyan niteliği; çeşitli ülkeleri, izlenen kalkınma stratejisinden daha da fazla birleştiren ortak bir özelliktir. Sosyalist ekonomilerin bu anlamdaki «geleneksel plânlama modeli» bu çalışmanın asıl konusuna girmektedir ve ilerideki bölümlerde üzerinde geniş bir şekilde durulacaktır.

— II —

Sosyalizmin geleneksel sanayileşme ve plânlama modelini anlatmaya başlamadan önce, bu modelin gerçekte ne kadar yaygın ve «temsilî» olduğu meselesine kısaca değinmekte zorunluluk vardır.

Modelin ortak ve genel özelliği olan *plânlama* unsurunun tamamen yaygın olduğu söylenebilir. Gerçi Rusya'da gerçek anlamıyla plânlama 1929'da yani devrimden 12 yıl sonra Birinci Beş Yıllık Plânla başlamıştır (6). Dolayısıyla, devrimden

(6) 1929'dan önce operasyonel olmayan veya sadece bazı üretim kollarını kapsayan çeşitli plânlar ve 1925 yılından itibaren, henüz iktisadî politikaya veya sektörel programlara rehberlik etmekten öteye bir amaç gütmeyen, bağlayıcı olmayan, yıllık «Denetim Rakamları» hazırlanmıştır. İlk beş yıllık plânın oluşmasına katkıda bulunmakla birlikte bu çalışmalara «plânlama» demek mümkün değildir. (Bk. E. H. Carr ve R. W. Davies, **Foundations of a Planned Economy,** London 1969, MacMillan, ss. 809 vd. ve M. Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917,** London 1953, Routledge

sonra Rus ekonomisi, «devlet kapitalizmi», «savaş komünizmi» ve NEP (Yeni İktisadî Politika) terimleriyle anılan aşamalardan geçerek uzunca bir plânsız dönem yaşamıştır. Plânsız dönemin bu aşamalarını alternatif ve plânsız sosyalist modellerin varolabileceğine delil olarak gösteren görüşler (7) vardır ama bizce bu, sosyalizme geçiş döneminin Sovyetler Birliği'nde, kendisini izleyen ülkelere kıyasla daha uzun ve daha sancılı olmasından doğan özel bir durumdur, ve sosyalizmin plânsız da olabileceğini doğrulayan tarihî bir delil olarak gösterilemez. Bunun yanısıra, sosyalist plânlamanın geleneksel modelinden son yıllarda «reformlar» adı altında meydana gelen bazı ayrılmaların, özellikle merkeziyetçi plânlamayı zayıflatan gelişmelerin bizatihi plânlamanın da tasfiyesi anlamına geldiği ve plânsız bir sosyalizmin varolabileceğini gösterdiği söylenebilir mi? Bu soruyu cevaplandırmayı ileriki bölümlere erteliyoruz (8);

---

and Kegan Paul, ss. 320-321) Denetim Rakamları, 5 yıllık plânlara geçişten sonra Sovyet plânlamasının etkili bir unsuru olarak farklı bir görev ifa etmişlerdir.

(7) C. Bobrowski, «Socialist Economic Patterns», **Problems of Political Economy of Socialism**, (Ed. O. Lange), 1962 New Delhi, People's Publishing House, s. 147.

(8) Şimdilik bir hususu belirtmekle yetinelim: Özellikle son 15-20 yıl içinde türleri bir hayli artmış olan plânlama modellerinden **sadece birini** (meselâ burada sözünü ettiğimiz sosyalizmin geleneksel plânlama modelini) «plânlama» diye nitelendirmek; diğerlerini «sistemleştirilmiş iktisat politikaları» gibi yaftalarla plânlama kavramının sınırları dışında tutmak, verimsiz bir tavır olur. Plânlamanın, «kantitatif hedefler biçiminde ifade edilen ve ekonominin tümünü kapsayan iktisadî politika amaçları ve bu hedefleri gerçekleştirmeye yönelmiş etkili uygulama aletleri dizisi» şeklinde anlaşılması ve bu geniş ve gevşek tanımın içine giren çeşitli varyantların, plânlama türlerinin modelleştirilerek ayrıca incelenmesi kanımızca en doğru tutumdur. Plânlama kategorisinin tanımlanması üzerinde bu kısa notla yetinmeyi tercih ediyoruz. (Bu konuda bk. UN, **Economic Planning in Europe**, Geneva 1965, Bölüm, I, ss. 1-3).

şimdilik bizi, *sanayileşme süreci içinde iken* sosyalizmin plânsız olup olmayacağı meselesi ilgilendirmektedir ve sözünü ettiğimiz ülkelerin tarihî deneyimi bu konuda olumsuz deliller getirmemektedir.

Sosyalist sanayileşmede izlenen politikaların stratejik dayanakları veya *plânlama stratejisi* açısından da geleneksel bir modelden bahsetme imkânı vardır. Doğu Avrupa ülkelerinden en ziyade sanayileşmiş olanlar dahi, (meselâ Doğu Almanya ve Çekoslovakya) 2. Dünya Harbi sonunda savaş tahribatına uğrayan sanayilerini yeniden kurmak zorunluluğu ile, tabir caizse bir «yeniden sanayileşme» göreviyle karşı karşıya idiler. Şüphesiz ki *yeniden sanayileşme, geri kalmış bir ülkenin sanayileşmesinden* farklı meseleler ve farklı çözüm yolları getirir. Buna rağmen, Doğu Avrupa'nın bir bütün olarak 1945 sonrası gelişimi, Sovyet sanayileşme stratejisinin bir hayli yakından izlendiğini göstermiştir. Çeşitli Doğu Avrupa ülkelerinin savaş sonu şartları, ortak özellikler göstermesine rağmen özdeş olmaktan çok uzaktı. Savaş, her ülkeye farklı ağırlıkta darbeler vurmuştu. Bazı sınırlar değişmiş; büyük nüfus hareketleri meydana gelmişti. Bazı ülkeler (Doğu Almanya, Romanya ve Macaristan) Sovyetler Birliğine ağır savaş tazminatı ödemek durumunda kalmışlar ve bu yükümlülüğü sermaye donatımlarını veya yıllık üretimlerinin önemli bölümlerini aynî ve karşılıksız olarak SSCB'ne ihraç ederek gerçekleştirmişlerdir (9). Dış ticarete bağımlılık derecesi ve Sovyet sanayileşme stratejisinin en önemli unsurlarından biri olan kendi kendine yeterlilik hedefini gerçekleştirebilme imkânları açısından ülkeler arasında büyük

(9) Bk. UN, «Structural Adaptation in Eastern and Western Germany», **Economic Bulletin for Europe,** Kasım 1956, ss. 51, 78, ve **ESE Since the War,** Geneva 1953, ss. 21-22; J. M. Montias, **Economic Development in Communist Rumania.** Cambridge, Mass, 1967, The M.I.T. Press, ss. 18-21.

farklar bulunuyordu ([10]). Ve nihayet, yukarıda da işaret edildiği gibi (bir bütün olarak Batı ve Kuzey Avrupa'nın çok gerisinde olmakla beraber) Doğu Avrupa ülkeleri arasında gelişme düzeyi açısından da önemli farklar vardı. İşte bütün bu farklılıklar, Sovyet sanayileşme ve plânlama *stratejilerinin* Doğu Avrupa'da ilk beş yıllık plânlarda yakından izlenmesine engel olmamıştır ([11]). Bu yakınlığın ne ölçüde mekanik taklit, ne ölçüde, herşeye rağmen, bir bütün olarak bölgeyi ve sosyalist bloku birleştiren objektif şartlar sonucu olduğu meselesine şimdilik girmiyoruz ([12]).

Sosyalizmin geleneksel plânlama sistemi derken, asıl kastedilen, plân inşası ve plân uygulaması süreçlerini içeren *plânlama* yöntemlerinin tümüdür ve çeşitli sosyalist ülkeler arasında en yakın benzerlikler bu anlamdaki plânlama sisteminde gözlenir. Plânlamanın idarî ve kurumsal çerçevesi ülkeler arasında (meselâ bölge plânlaması örgütlerinin ülkenin büyüklüğüne gö-

(10) Doğu Avrupa ülkeleri ile SSCB'nin, 1950 ve 1956 yıllarında dış ticarete bağımlılık derecelerini gösteren kantitatif bir karşılaştırma için bk. UN, **ESE in 1957**, Geneva 1958, Bölüm VI, s. 21.

(11) Savaş sonunda Doğu Avrupa ülkelerinde kabul edilen plânlama stratejisi için bk. J. M. Montias, «Unbalanced Growth in Rumania», **AER**, May 1963, ss. 563-569; A. Zauberman, **Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany: 1937-1962**, London 1964, Oxford University Press, ss. 27-34; UN, **ESE Since the War**, op. cit., ss. 27-36 ve **ESE in 1948**, Geneva 1949, ss. 201-210 ile **ESE in 1954**, Geneva 1955, ss. 37-39.

(12) Sovyet tipi gelişme ve plânlama stratejisine karşı ciddi istisnaları Avrupa dışındaki (ve bizim incelemediğimiz) sosyalist ülkelerde; özellikle sanayileşme ve tarım sorununu farklı bir biçimde çözmeye kalkışan Çin'de ve uluslararası işbölümünün tarihî mirası olan «şeker ekonomisi» olma niteliğini —kısa bir tereddüt döneminden sonra— kabullenen, tarıma (şekere) ve dış ticarete bağlı bir gelişme stratejisi benimseyen Küba'da görüyoruz.

re daha fazla önem taşıması gibi sebeplerden ötürü) farklılıklar gösterir. Ancak bizatihi plânlama yöntemleri açısından ülkeler-arası farklılıkların, reform yıllarına gelinceye kadar, çok daha hafif olduğu söylenebilir. Geleneksel plânlama yöntemleri, Sovyetler Birliği'nde Birinci Beş Yıllık Plânla beraber ortaya çıkmış; 1965 reformlarına kadar ana hatlarıyla değişmeden kalmış ([13]); 1945 sonrası dönemde Doğu Avrupa ülkelerince «ithal» edilmiş; hatta Avrupa dışındaki sosyalist ülkeler tarafından, Sovyet kalkınma stratejisinden daha büyük bir kolaylıkla benimsenmiştir. Öyle tahmin olunabilir ki, alternatif bir plânlama sisteminin yeni baştan «icat» edilmesi yerine, hazır ve denenmiş Sovyet modelinin mekanik taklidi ([14]) diğer

(13) M. Ellman, «Lessons of the Soviet Economic Reform» **The Socialist Register, 1968** (Ed. R. Miliband ve J. Saville, London 1968), The Merlin Press, s. 23.

(14) Bu «mekanik taklit»in canlı bir örneği, 1960-1963 yılları arasında Küba'da iktisat uzmanı olarak çalışmış bir Amerikalı (E. Boorstein) tarafından verilmektedir: 1960 yılında (bir iki yıl sonra büyük iktisadî güçlüklere sürüklenerek geleneksel plânlama sistemini hemen hemen külliyen inkâra varacak olan) Çekoslovakya'dan bir iktisadî delegasyon Küba'ya gelir ve heyetin üyeleri sosyalist plânlama metotları konusunda, Kübalı iktisat görevlilerine ve uzmanlara (yazarın da dinleyici olarak katıldığı) bir seri ders verirler. Boorstein izlenimlerini şöyle naklediyor: «Dersler, savaş sırasında Texas'ta izlediğim topçuluk okulunu andırıyordu. Çek teknisyenleri plânlamayı askerî öğretmenlerin topların mekanizmasını açıklamaları gibi anlatıyorlardı. Çeşitli iktisadî örgütler tanımlanıyor ve görevleri 1, 2, 3, 4 diye sayılıyordu... Bir konferansçı, merkezî bir plânlama dairesinin örgüt şemasını baştan aşağı okudu. Bir diğeri sınaî plânlama üzerine yazılmış teksirler dağıttı ve sonra onları okudu... Bir konuşmacı döviz plânı modelindeki her kalemin üzerinde ayrı ayrı durdu... Çekoslovakya'da kullanılan plânlama modelleri başka bir yerde de aynen uygulanabilirmiş gibi sunuluyordu... Bir tartışma sırasında [Kübalı] bir iktisatçı Çek plâncılarına, Dış Ticaret Bakanlığının limanlarda depolar açmasının rıhtımlarda gözlenen tıkanıklık ve karı-

sosyalist ülkeler için en elverişli yol olmuştur. Ne var ki, sözü edilen plânlama yöntemlerinin ilk kabulü anında bu «kolaycı» eğilimler nekadar etkili olursa olsun; bu yöntemlerin uzun yıllar, hatta yer yer günümüze kadar ekonomik bünyeler tarafından reddedilmeden işleyebilmesi; plânlamanın bu yöntemlerle en azından mümkün, bir çok hallerde de başarılı olması bizi yukarıda ortaya attığımız soruya bir kere daha getirmektedir: İcat yoluyla değil de taklit yoluyla kabul edilmesine rağmen, sosyalist ülkelerde yaygın ve operasyonel bir uygulama alanı bulmuş olan sosyalizmin geleneksel plânlama sistemi, bir bütün olarak sosyalizmin belli bir aşamasının, yani gerilik döneminin mi zorunlu unsurudur; yoksa, büyük bir kısmı ile (ve eğer böyleyse hangi unsurları ile) bizatihi sosyalizmin (ister geri kalmış, isterse olgun döneminde) vazgeçilmez bir gereği midir? Bu sorunun cevabı, öyle umuyoruz ki, çalışmamızın sonunda verilmiş olacaktır.

C. Plânlama Modelinin Unsurları

— I —

Sosyalizmin geleneksel plânlama modelinden bahsederken kastettiğimiz, gerçek plânlama sürecinin tasvirine ve tahliline

şıklığı giderip gidermeyeceğini sordu. Cevap olarak, Çekoslovak Dış Ticaret Bakanlığının depo işletmediği söylendi... Yabancı teknisyenler tamamen biçimsel plânlama metotları üzerinde duruyorlar ve Küba'nın somut iktisadî meselelerini ayırıp ele almaya hiç bir surette teşebbüs etmiyorlardı... Kübalılar için İspanyolcaya çevrilmiş olan dersler pekalâ, küçük değişikliklerle, İranlılar için Farsçaya da çevrilebilirdi». (E. Boorstein, **The Economic Transformation of Cuba,** New York 1968, Monthly Review Press, ss. 151-155). Bunun sonucu, Küba'daki plânlama metotlarının ve örgütlenmesinin **tamamen** Çek veya Sovyet modeline uydurulması; kullanılan çeşitli basılı formülerlerin dahi aynen çevrilmesi oldu. (Ibid., ss. 160, 167-169; ayrıca bk. J. O'Connor, **The Origins of Socialism in Cuba,** Ithaca and London 1970, Cornell University Press, ss. 255 n., 257 n.).

yönelmiş bir modeldir; bu süreç içinde, özellikle optimal varyantların tesbitinde kullanılan teknikleri içeren programlama modelleri değil (15). Bu yüzden, normatif değil, tasvirî ve analitik bir model söz konusudur. Bir «model»den söz edildiğine göre de zorunlu olarak soyut ve genel, ülkelerin kurumsal ve tarihî özelliklerinden soyutlanarak çizilecek bir tablo üzerinde çalışacağız. Bu çaba, şüphesiz ki, bizi, gereken hallerde modeldeki unsurların tarihî kökenlerini açıklamaktan alıkoyamayacaktır.

Böyle bir modelin, hatta daha genel olarak herhangi bir plânlama modelinin unsurları nelerdir?

Meseleyi en basit düzeyde ele alacak olursak bir plânlama modelinin iki temel unsurdan oluştuğu söylenebilir : Plân inşası (plânın hazırlanması) ve plânın uygulanması. Bu noktada güç lük, süre ve hedeflerin kapsamı bakımından birden fazla plân türünün var oluşundan ve bazı plân hedeflerinin, daha genel, daha uzun dönemli başka plânların uygulama âletlerini de oluşturabilmesinden doğar. Daha açık bir deyişle, kısa vâdeli (meselâ yıllık) ve operasyonel bir plânın inşası ve hedeflerinin tesbiti, daha uzun dönemli (meselâ 5 yıllık) diğer bir plânın uygulanmasının en önemli aracını oluşturur. Bizatihi plân inşasından soyutlanabilecek özel bir plân uygulama modeli ve özel uygulama araçları ise, plân türlerinden en operasyonel, en kısa

(15) Bir Birleşmiş Milletler çalışması bu ayrımı «plânlama modelleri» ve «plânlama için modeller» terimleri ile yapıyor ve tasvirî bir model inşasının bazı hallerde plânlama sürecindeki irrasyonelliklerin tesbit ve düzeltilmesine imkân verecek normatif bir görev yüklenebileceğine; ayrıca, gerçek plânlama sürecine benzetilerek kurulan biçimsel bir programlama modelinin de bu sürecin tasvirini kolaylaştıracağına; bu yüzden bu iki kavram arasında aşılmaz bir sınır bulunmadığına işaret ediyor. (UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, New York, 1970, s. 17).

dönemli olanları için söz konusu olabilecektir. Bu bakımdan, gerek plân türlerinin, gerekse plânlamada öngörülen hedeflerin bir hiyerarşisini yapmak gerekli görünmektedir.

— II —

Herhangi bir plân metni içinde biçimsel ve kantitatif olarak ifade edilemeyecek kadar genel ve soyut unsurlardan oluşan, siyasî iktidarların *genel iktisadî ve sosyal amaçları,* hiyerarşinin en üstünde yer almaktadır. Sosyalist ekonomilerin kuruluş ve kalkınma dönemlerinde bu amaçlar; aşağıda açıklayacağımız gibi, sanayileşme, iktisadî yapının modernleşmesi, kapitalist sisteme karşı iktisadî bağımsızlık ve bütün iktisadî çözümlerin *sosyalist* çözüm yolları olması; yani bunların sosyalist üretim biçimini genişleterek ve hâkim kılarak gerçekleşmesi şeklinde tezahür etmiştir. Bu aşamada henüz bir plân inşası yoktur; Bölüm 2'de Sovyetler Birliği'nden örnek vereceğimiz plân-öncesinin tartışmaları ve çalışmaları vardır ve bunlar plâncılar arasında yapılan teknik tartışmalar değildir; en yüksek siyasî karar organlarında, meselâ Komünist Partisi'nin üst düzeyinde yapılmaktadır.

Hedefler hiyerarşisinin ikinci, plânlar hiyerarşisinin ilk aşamasında ise, sözünü ettiğimiz genel iktisadî ve sosyal amaçların gerçekleşme yollarının (uygulama araçlarının) tesbiti gelir. Eğer bir *plânlama stratejisinden* söz edebileceksek, yeri burasıdır. Plânlamanın her aşamasında söz konusu olan hedefe giden alternatif yolların değerlendirilmesi ve bu yollardan birinin seçimi, şimdi sözünü ettiğimiz aşamada plân stratejisinin tesbiti olarak görülür. Daha alt düzeylerde alternatifler arası seçimin teknik kadrolar tarafından yapılması olağandır; hatta mümkün olan hallerde meseleler programlama problemleri şeklinde formüle edilerek tamamen nötr ve teknik çözümlere dahi gidilebilir. Ancak şimdi sözünü ettiğimiz aşamada, alternatif yolların değerlendirilmesi ve plân stratejisinin tesbiti, sos-

yalist ülkelerde (siyasî iktidarın genel amaçlarına bağlı olarak ve onlar gibi) esas olarak siyasî karar organlarınca (kural olarak Parti bünyesi içinde) yapılır. Plâncılar işe plân stratejisinin ana hatları tesbit edildikten sonra katılırlar; bu stratejik kararların kantitatif ve tutarlı bir biçimde ifadesi; *perspektif* veya *genel plân* denilen (16) bir plân metnine dönüştürülmesi plâncıların görevidir. Bu görevleri, şüphesiz ki tamamen pasif olamaz; stratejik kararların iç tutarsızlıklarını tesbit de bir anlamda plâncıların işidir ve böyle tesbitler yapıldığı takdirde, temel kararların gözden geçirilmesi ve değiştirilmesi gerekecektir.

Perspektif plânlar, demek oluyor ki, siyasî iktidarın en genel iktisadî ve sosyal amaçlarını somutlaştıran, tercihan *kantitatif plân hedefleri* halinde ifade eden plânlardır; esas itibarıyla gelişme stratejisinin belgeleridir. Bu düzeyde plân hedeflerini; millî hasılanın büyüme hızı, yapısında ve bileşiminde meydana gelecek değişmenin alacağı somut biçim oluşturur. Bu, bir yandan yatırım, özel ve kamusal tüketim, ihracat-ithalat gibi global kalemlerin; bir yandan da millî hasılanın temel

(16) «Perspektif plân» terimi, 1920'lerde Sovyetler Birliği'nde, henüz ön hazırlıkları yapılmakta olan 5 yıllık plânlar için kullanılıyordu. Bizim, 1950'lerden sonraki plânlama literatürünü izleyerek «perspektif plân» diye andığımız plân tipine o dönemlerde «genel plân» deniliyordu. (Bk. S. G. Strumilin, «Perspective Guide Lines for 1926/27-1930/31», **Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth**, (Ed. N. Spulber), Bloomington 1964, Indiana University Press, s. 428; ayrıca Carr ve Davies, **op. cit.**, s. 809). Bu terim bugün dahi Sovyet Plânlama terminolojisinde 5 yıllık plânlar için kullanılmaktadır: N. P. Fedorenko, «The Creation of the National Economic Planning System and the Main Stages of its Development», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), 1969, McGraw-Hill Book Co., s. 56. Biz bu terminolojiye bağlı olmadan «perspektif plân» terimini metinde de açıklandığı gibi operasyonel olmayan uzun dönemli plânlar için kullanıp, 5 yıllık plânları bu kavramın dışında tutacağız.

üretken kesimler arasında; (meselâ, tarım - sanayi ve üretim malları üreten - tüketim malları üreten sanayi kolları arasında) dağılımının; yani ekonominin başlıca makro-boyutlarının 10-20 yıllık bir dönem içinde göstereceği gelişimin tesbiti anlamına gelir.

Sosyalist ekonomilerin plânlama deneyiminin bir özelliği, mahiyeti itibarıyla ve kavramsal olarak, sosyalist plânlama mantığının içinde fevkalâde önemli bir yer kaplamakla beraber gelişme stratejisinin her zaman perspektif plân metinleri biçiminde açıkça ifade edilmemiş olmasıdır. Gerçekten, uzun dönemli plânlama çalışmaları, Sovyetler Birliğinde 5 yıllık plânların uygulanmaya başlaması ile son bulmuş; ve ancak 1957'den itibaren —bu kez hem Sovyetler Birliği'nde, hem de Doğu Avrupa'da— perspektif plânlar yeniden ve eskisinden daha fazla önem kazanmıştır ([17]). Bu durumun bir sebebi, siyasî iktidarların (Komünist Partilerin) münhasıran kendi yet-

(17) 1920'lerde Sovyet «genel plân» çalışmaları için bk. **Idem**; N. K. Chandra, «Long-Term Economic Plan and their Methodology», **SS**, Ocak 1967, ss. 296 vd. 1930'da yani birinci beş yıllık plânın ikinci yılında, Feldman ve Kovalevski'nin genel plân modeli, «plânlamada istatistikî-aritmetik sapma» olarak reddedildi. (G. Khanin, «Methodological Problems in the Development of the State National Economic Plan», **PE**, Mayıs 1968, s. 6 - **Nauchnye Dokladi Wysshei Shkoli, Ekonomicheskie Nauki**, 1967, No: 9'dan çeviri). 1957'de SSCB'nde bazı sektörler için 15 yıllık üretim hedefleri ilân edildi. Aynı yıl içinde Doğu Avrupa ülkelerinde de, Comecon'un bünyesi içinde de tartışılmak üzere perspektif plân çalışmalarına başlandığı belirtilmiştir. (UN, **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm I, s. 31.) SSCB, Polonya, Çekoslovakya ve Bulgaristan 1961-75 veya 1961-80 dönemleri için perspektif plânlar yayınlamışlardır. Bunlar hakkında bilgi için: UN, **ESE in 1961**, Geneva 1962, Bölüm II, ss. 48-55 ve **ESE in 1962**, Geneva 1963, Bölüm I, ss. 50-57; Chandra, **op. cit.**, ss. 299-300, 304; J. M. Montias, **Central Planning in Poland**, New Haven 1962, Yale University Press, ss. 154-160.

ki sınırları içinde mütalâa ettikleri gelişme stratejisi tesbiti görevini, perspektif plânların kaleme alınmasında zorunlu olarak tayin edici bir rol oynayacak olan (ve yukarıda açıklandığı üzere, tutarlılık kriterleri yüzünden stratejiyi dolaylı olarak etkileme imkânına sahip) plâncılarla paylaşmayı reddetmesi olabilir. Bu yüzden sosyalist ülkelerde gelişme stratejisi çevresindeki asıl önemli tartışmalar Parti literatürü içinde bulunabilir; stratejik öneriler ve kararları Plânlama Örgütleri'nin rapor ve belgelerinde ve perspektif plân metinlerinde değil, Parti arşivlerinde aramak gerekir. Bir diğer sebep ise, bizim yukarıda perspektif plânların konusu içinde gösterdiğimiz birçok stratejik hedefin 5 yıllık plânlarda da yer almasıdır.

Bu noktada, plânlama hiyerarşisinin bir alt kademesine, 5 yıllık plânlara (veya yaygın bir ifadeyle, orta-dönemli, 4-7 yıllık) plânlara gelmiş oluyoruz. Hemen belirtelim ki, hedefler hiyerarşisi ve kavramların tutarlılığı ve safiyeti açısından, plânları zaman sürelerine göre; *uzun, orta* ve *kısa dönemli* olarak ayırmanın pek aydınlatıcı olacağı kanısında değiliz. Temel ayrım, *perspektif plânlar* ile *operasyonel plânlar* arasında olmalıdır ([18]). Gelişme stratejisini somutlaştıran; ancak hukuken ve fiilen bağlayıcı olmayan, yani yasama organlarından ve Komünist Partilerin karar organlarından geçmeyen; endüstri veya işletmeler düzeyindeki iktisadî birimlerden herhangi birisine bağlayıcı hedefler göstermeyen *perspektif* plânlarla; kural olarak iktisadî birimlerden hiç olmazsa bazılarına bağlayıcı hedefler gösteren, stratejik kararları ayrıntılı kantitatif hedeflere bölerek uygulayan; yani plân stratejisinin uygulama araçları olan *operasyonel* plânlar... Bu ayrımdan hareket edilince 5 yıllık plânların perspektif ve operasyonel plânların arasında bir yer

(18) J. G. Zielinski, **Lectures on the Theory of Socialist Planning,** Ibadan 1968, Oxford University Press, ss. 2-6, 118-120. Aksi görüş için bk. Cahit Talas, **Ekonomik Sistemler,** Ankara 1969, ss. 251-256.

kapladığını görürüz ([19]) : Hukukî açıdan bakılınca operasyonel görünüştedirler; yasama organlarından geçerler ve hedefleri en azından endüstrileri temsil eden kuruluşlar için bağlayıcı niteliktedir. Daha uzun vadeli plânların uygulanma âletleri 5 yıllık plânların ayrıntılı hedefleridir. Ancak öte yandan, 5 yıllık plânlar yukarıda değindiğimiz gibi, uzun dönemli perspektif plân metinlerinin varolmadığı hallerde bazı stratejik karar unsurları içerirler ve sosyalist ekonomilerin ileride anlatılacak olan gerçek işleyiş mekanizmaları içerisinde işletmeler 5 yıllık plânların hedeflerini değil, yalnız yıllık plânları (hatta bazı hallerde sadece 3 aylık plânları) operasyonel kabul etmek eğilimindedirler ([20]).

Gerçekten de yıllık plânlar (ve bunların unsurlarını oluşturan daha kısa dönemli, örneğin 3 aylık veya aylık plânlar), operasyonel plânların en somut biçimleridir. Bunlara daha uzun dönemli (5 yıllık) plânların uygulanma araçları diye de bakılabilir. Plânlama hiyerarşisinin en altında yer alırlar; bu yüzden yıllık plânların uygulanma araçları (diğer plân tiplerinin aksine) daha kısa dönemli, daha somut plânlar değildir ([21]); tamamen kendine has, ayrı araçlardır.

(19) Plânlamada zaman birimi olarak **5 yılın** seçilmesi, ilk Sovyet plânlama literatüründe, büyük yatırımların başlanıp bitirilebileceği ve iyi-kötü mahsullerden oluşan bir tarımsal devreyi kucaklayan bir zaman süresi olmasına bağlanmıştır. (Carr ve Davies, **op. cit.**, s. 843).

(20) Bk. J. Pajestka, «Some Problems of Economic Development Planning», **Problems of Political Economy of Socialism**, (Ed. O. Lange), op. cit., s. 313; N. Ceauşescu, **Romania on the Way of Completing Socialist Construction**, Cilt I, Bucharest 1969, Meridiane Publishing House, ss. 483-485; O. Şik, **Plan and Market under Socialism**, Prague 1967, Akademia Publishing House, s. 88; J. Kornai, **Overcentralization in Economic Administration**, 1959, Oxford University Press, ss. 2-4, 18.

(21) Plân türleri ve plânlamanın unsurları için ayrıca bk. Pajestka **op. cit.**, ss. 312-313, 330; Zielinski, **loc. cit.**, ss. 1, 118-119, 130;

Kısaca tekrarlarsak, sosyalizmin geleneksel plânlama modeli, hatta bir ölçüde bütün plânlama modelleri iki temel unsurdan oluşur: Plân inşası ve plânın uygulanması. Bir bütün olarak bu modeller plân hazırlama sürecini tasvir etmek ve plân uygulama âletlerini ve bunların işleyişini tahlil etmek durumundadır. Ancak plânlamada hedefler ve bunlara bağlı olarak plân tipleri arasında oluşan hiyerarşi bizi ikinci bir ayrıma götürüyor: Perspektif ve operasyonel plânlar. Ayrı ve özel bir «uygulama araçları» sistemi ancak operasyonel plânların en alt düzeyde olanları için söz konusu olabilir. Buna karşılık, plânlama stratejisi ve onun somutlaşmış biçimi olan perspektif plânlar, siyasî karar organlarının en genel (tâbir caizse plân-üstü) amaçlarının gerçekleşme yollarını saptar.

Esas itibariyle operasyonel plânlar düzeyinde olan bu çalışmada, sosyalizmin geleneksel plânlama modelinin stratejik dayanaklarına ve perspektif plânlamaya da kısaca ve yüzeyden de olsa değinmekte yarar görüyoruz. Bu, Bölüm 2'nin konusudur.

UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., ss. 22, 24, 42; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, ss. 2-3, 7-8; Bölüm VI, s. 24; A. Nove, **The Soviet Economy**, London 1961, George Allen and Unwin, s. 81; J. Pajestka, «Methods of Long-Term Projections for the Centrally Planned Economies», **Studies in Long-Term Projections for the World Economy**, New York 1964, UN, s. 35; UN, **Programming Techniques for Economic Development**, Bangkok 1960, ss. 5-6; B. N. Ward, **The Socialist Economy**, New York 1967, Random House, s. 74.

BÖLÜM 2

PLÂNLAMANIN STRATEJİK DAYANAKLARI VE PERSPEKTİF PLÂNLAR

A. Plânlamanın Stratejisi

—I—

Geleneksel plânlama modelinin bütün sosyalist ülkeler için az çok ortaklık gösteren stratejik dayanakları olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Bu stratejik çözümlerin ilk örneğini oluşturan Sovyet deneyimini bu açıdan gözden geçirmekte yarar olacaktır.

İlk olarak, Bölüm 1'de «siyasî iktidarın en genel iktisadî ve sosyal amaçları» diye andığımız plân öncesi hedeflerle ilgili tartışma ve çözümlere eğilmemiz gerekiyor. Sovyetler Birliği'nde, «tek ülkede sosyalizm» çizgisinin benimsenmesinden sonra, bir yandan «Batıya yetişmek», öte yandan «Batıya muhtaç olmadan, kendi kendine yeterek ayakta durabilmek» gibi birbiriyle yakından ilgili iki siyasî hedef, daha sonra izlenen gelişme ve plânlama stratejisinin dayanağı olmuştur. «Batıya yetişme» tema'sının, otuz küsur yıl sonra Kruşçov'un ortaya attığı «barış içinde yarışma» ve «kapitalist ülkelere hayat standardı ve tüketim düzeyleri bakımından yetişmek» fikirleriyle ilgisi yoktu; kastedilen, emperyalizmin silâhlı bir saldırısını kar-

şılayabilecek güce ulaşabilmekti. «Ekonomik bağımsızlık, kendi kendine yeterli olma» amaçlarının içinde ise, Batının muhtemel ve genel bir iktisadî ambargosuna karşı ayakta durabilecek bir iktisadî potansiyele ve yapıya ulaşma özlemi yatıyordu. Unutmamak gerekir ki, devrimi izleyen yıllarda Rusya, kapitalist ülkelerin ablukasına maruz kalmış; İç Savaş döneminde Beyaz Orduların Batıdan desteklenişine tanık olmuş ve nihayet sözü edilen amaç ve stratejilerin biçimlendiği yıllarda ise, özellikle İngiltere ile ilişkilerin yeniden gerginleştiği 1927 yılından itibaren yeniden bir savaş atmosferi içine sürüklenmişti (1). Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu şartlar altında bu genel amaçlar; ağır sanayiye ve modern, ileri teknolojiye dayanan, otarşik bir ekonomik yapıya yönelen hızlı bir sanayileşme stratejisiyle sonuçlandı.

Bu stratejik çözüme parti içinde ilginç ve sert tartışmalar sonunda ulaşıldığı bilinen bir gerçektir (2). Ancak, sanayileşme stratejisinin arkasında yatan *temel amaçlarda* dahi fikir birliğine kolayca ulaşılmış değildir. «Batıya yetişme» amacının ilk unsurlarını, 1917 yılında V. I. Lenin'de bulmak mümkündür :

> «Yokolmak ya da gelişmiş ülkeleri *iktisadî bakımdan da* geçmek... Yokolmak ya da dörtnala ileriye atılmak. Tarihin bize sunduğu alternatif budur» (3).

---

(1) Carr, «Some Random Reflexions on Soviet Industrialization», **op. cit.**, s. 279.

(2) Bu tartışmalara ilişkin zengin kaynaklar arasında özellikle bk. Dobb, **op. cit.** Bölüm 8; Carr ve Davies, **op. cit; Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth,** (Ed. N. Spulber), *op. cit'te* derlenmiş ve çeşitli yazı ve belgeler; J. Stalin, «Results of the First Five Year Plan», **Works,** Cilt 13, 1955, Foreign Languages Publishing House, ss. 174-178, 184-186; E. Preobrazhensky, **The New Economics,** Oxford 1965, passim.

(3) «The Impending Catastrophe and How to Combat It», **Collected Works,** Cilt 25, 1964, Progress Publishers, s. 362.

Ancak bu tema, «tek ülkede sosyalizm» tezinin kabulüne kadar unutulmuş görünüyor ve 1926 sonunda toplanan 15. Parti Konferansının karar suretlerinde yeniden ortaya atılıyor:

> «Tarihî bakımdan çok kısa bir süre içinde ileri kapitalist ülkelerin sınaî gelişme düzeyine erişmek ve bu düzeyi geçmek [zorunludur]» (4).

Bu amaç, hemen hemen aynı sözcüklerle birkaç ay sonraki 4. Sovyetler Kongresi'nin kararları arasında (5) ve 1928 Kasımında, Parti Merkez Komitesi'nin bir kararında «kapitalist ülkelere hem teknik, hem ekonomik bakımdan yetişmek ve onları geçmek» (6) ifadesiyle tekrarlanıyor.

Stalin, hızla sanayileşerek Batı'ya yetişme hedefini, «tek ülkede sosyalizm» tezine açıkça bağlamıştır. Ona göre, Almanya ve Fransa'da sosyalist devrimlerin gerçekleşmemesidir ki, hızla sanayileşmeyi (aşırı gerginlikler yaratmasına rağmen) bu ölüm kalım meselesi haline getiriyor (7):

> «Sosyalizmin nihaî zaferini sağlamak için [kapitalist] ülkeleri teknik ve ekonomik bakımdan geçmeliyiz. Ya bunu başaracağız, yahut da dize geleceğiz» (8).

Yine Stalin, 1931 yılında bu görev için bir zaman sınırı dahi koymaktadır:

> «İleri ülkelerin elli veya yüz yıl gerisindeyiz. Bu mesafeyi on yılda kapatmalıyız. Ya bunu başarırız; ya da yıkılıp gideriz» (9).

---

(4) Carr ve Davies, **op. cit.**, s. 288'den naklen.
(5) **Ibid.**, s. 294.
(6) **Ibid.**, s. 414.
(7) J. Stalin, «Industrialization of the Country and the Right Deviation», **Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth**, (Spulber, Ed.), op. cit., ss. 266-267, 269, 273.
(8) **Ibid.**, s. 267.
(9) J. Stalin, «The Tasks of Business Executives», **Works**, Cilt 13, op. cit., s. 41.

Bu görüşlerin, plân çalışmalarına yansıması da tabii idi. Perspektif plân (o zamanki deyimiyle «genel plân») çalışmaları, kapitalist ülkelerin iktisadî düzeyine 15-25 yıl içinde yetişecek model ve projeksiyonlar üzerinde durmağa başlamıştır ([10]).

«Batıya yetişmek» hedefi, görüldüğü gibi, *teknik* ve *ekonomik* düzeyleri içermektedir. 1925 sonundan itibaren çeşitli parti belgelerinde «yeni ve en ileri tekniğin kullanılması»; «Avrupa ve Amerikan teknolojisinin en son adımlarının kopya edilmesi» ([11]), Batıya yetişme hedefinin ve sanayileşmenin gereği olarak gösterilmiştir. Bu tercihin, emeğin bol, gizli ve açık işsizliğin yaygın olduğu bir ülkede doğuracağı problemler idrak edilmiş ve tartışılmıştır; ancak sanayileşmeyi ileri teknolojiyle, onu da Batının en sermaye-yoğun teknolojisiyle özdeş gören ve sanayileşme yoluna geç katılan bir ülkenin teknoloji transferi konusunda taşıdığı avantajları sonuna kadar kullanması gereğini benimseyen görüş hâkim olmuştur. Ünlü Sovyet plâncısı Krjijanovski bu son görüşü şöyle ifade ediyor:

> «İçinde bulunduğumuz süreç, genç bir kapitalist ülkenin... makinalaşmanın ön aşamalarından geçmeksizin, kapitalist komşularından ... uygulamadaki en son aşamayı temsil eden makineleri, teçhizatı ve üretim metotlarını ödünç almasına benziyor» ([12]).

En ileri teknolojiyle ve hızla sanayileşerek Batıya yetişme hedefiyle iktisadî bağımsızlık ve «kendi kendine yeterlilik» amacı arasındaki yakın bağ, açıkça ortaya konmuştur. 1925 sonunda, 14. Parti Kongresi, «iktisaden kendi kendine yeterli olmak» tezini benimsemiş; 1926 Nisanında Merkez Komitesi, «Sovyet ekonomisini kapitalist ülkelere bağımlılıktan kurtaracak sistematik tedbirler alma» yolunda bir prensip kararı al-

(10) Carr ve Davies, **op. cit.**, ss. 840-841.
(11) **Ibid.**, ss. 413-414.
(12) **Idem.**'den naklen.

mıştır (13). Bu yönde yapılan temel tercihin ekonomiye kısa dönemde yükleyeceği ağır maliyet idrak edilmekteydi. Parti'nin iktisat konularında önde gelen sözcülerinden Kuybişev'e göre, ithal malları, yerli üretime göre yarı yarıya ucuz dahi olsa, bu farktan elde edilecek kazançlar,

> «sadece zahirî olacaktır ... Bunun acısını yabancı ülkelere bağlılığımızın azalmayacağı, aksine daha da artacağı ileriki yıllarda çekeceğiz» (14).

Bu gerekçelere dayanan Stalin, Birinci Beş Yıllık plânın temel görevlerinin başında, «ülkeyi modern teknoloji zeminine oturtmak» hedefinin yanısıra, «SSCB'ni kapitalist ülkelerin kaprislerine tabi tarımsal ve geri bir ülke olmaktan çıkarıp kendine tam anlamıyla güvenen ve dünya kapitalizminin kaprislerinden bağımsız, sanayileşmiş ve güçlü bir ülke haline dönüştürmek» amacının geldiğini belirtmişti (15).

Stalin'in bu sözleri, 5 yıllık plânlarla uygulamaya konan Sovyet sanayileşme stratejisinin dayandığı genel amaçların kısa ve özlü bir ifadesidir. Bu genel amaçları dikkate almadan Sovyet Plânlama stratejisini ve ondan türeyen iktisat politikalarını değerlendirmeye, herhalde, imkân olmasa gerektir.

— II —

Hızlı bir sanayileşme sürecine girmenin, bu süreci başlatmanın, tarımsal bir yapıya dayanan geri kalmış bir ekonomide bazı ön şartları vardır. Bu, tarımla sanayi arasındaki temel bölüşüm ilişkisini çözümleyecek bir mekanizmanın kurulması ve etkin bir biçimde işlemesi meselesidir. Sovyet sanayileşmesinde izlenen plânlama stratejisine değinmeden önce, yine stratejik bir önemi olan bu temel bölüşüm meselesini ele almak doğru olacaktır.

---

(13) **Ibid.**, s. 402.
(14) **Ibid.**, s. 404'ten naklen.
(15) Stalin, «Results of the First Five Year Plan», **op. cit.**, s. 174.

Tarımsal bir yapıda, sanayileşmeyi reel anlamda finanse ederek başlatacak «fazla»nın, tarım sektöründe aranması gerektiği herhalde aşikârdır. «Sanayileşmenin 'çıraklık dönemini' finanse edebilecek sanayi-dışı ve ihraç edilebilir bir kaynağın varlığı» ([16]) ve bu kaynağın sıkı bir merkezî kontrola tabi kılınarak ([17]) massedilebilmesi gelişim sürecinin ön şartı kabul edilebilir. Bu kaynak, bir anlamda, (tarımsal üretimi hiç olmazsa bir süre için düşürmeden) sanayiye «ihraç» edilebilen *köylü nüfus fazlası;* bir anlamda da (sınaî ham madde ve kente göçen nüfusun tüketimi için) sanayiye ve döviz kaynağı olarak (ve yatırım malları ithali için) yurt dışına «ihraç» edilen *tarımsal üretim* olarak görülebilir.

Tarımdan tarım dışına bu şekilde «ihraç» edilen ürünlerin miktarında bir artışın meydana gelmesi için üretim düzeyinin değil, pazarlanan ürünlerin artması gereklidir. Ancak böyle bir artış da tek başına sanayileşme sürecini reel anlamda finanse edecek bir «fazla» addedilemez. Tarımsal ürün «ihracının» bu anlamda bir «fazla» kabul edilebilmesi için bunun bir bölümünün «karşılıksız» olması gerekir. Farklı bir ifadeyle tarım kesimi, kendi dışına ihraç ettiği kaynakların «karşılığını» tam olarak alamadığı taktirde sanayileşmeyi besleyebilecektir. Aksi halde ekonomik gelişmenin sanayileşme şeklinde meydana gelmesi, tarım-dışı kesimlerin, özellikle sanayinin kendi bünyesinden sağlıyacağı kaynaklarla, tasarruflarla sınırlı olur. Tarımdan sanayiye net olarak bir «ürün fazlası»nın transferi gerçekleştiği taktirde, aynı doğrultuda akan nüfus fazlası köylüler kendileriyle birlikte, sanayide kullanacakları sermaye

---

(16) F. Janossy, «The Origins of Contradictions in our Economy and the Path to their Solution» **EEE,** Yaz 1970, s. 362 **(Közgazdasagi Szemle,** 1969, No: 6'dan çeviri).

(17) G. Grossman, «Thirty Years of Soviet Industrialisation», **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), Scanton, Pennsylvania 1968, International Textbook Co., s. 46.

donatımı ile yiyeceklerini (ücret fonlarını) da tarımdan sanayiye götürmüş sayılacaklardır (18).

Sovyetler Birliği'nin gelişiminde bu mesele, tarımla sanayi arasındaki serbest piyasa ilişkileri çerçevesi içinde, hatta 1920'lerdeki bazı Sovyet önerilerine uygun olarak, iki sektör arasındaki ticaret hadlerinin devletçe manipülasyonu sonunda gerçekleşecek «eş-değer olmayan mübadele»ye dayanan bir «ilkel sosyalist birikim» modeli içinde (19) çözülememiştir. Bağımsız köylü üretiminin yaygınlığı, özellikle zengin köylülerin (kulakların) pazarlanan üretim üzerindeki etkili kontrolü, iç ticaret hadlerinin belirlenmesine ve pazarlanan üretim hacminin plânlanmasına imkân vermemiştir. 5 yıllık plânın yüksek sanayileşme hedeflerinin gerçekleşmesi, tarım - sanayi düğümünün çözülmesine bağlı kalıyordu ve bu düğüm 1929 sonunda, Stalin'in «tepeden inme bir devrim» diye nitelendirdiği, tarımın hızla kollektifleştirilmesi kararı ile ve *kolhoz* formülü içinde çözüldü. Kolhoz çözümü, Dobb'un deyimi ile, «fasit daireyi kıran» unsur oldu (20).

Biçimsel statüleri bakımından tarım üretim kooperatiflerinden oluşan kolhoz sistemi içinde üretim değil, pazarlanan ürün miktarı plânlanır; merkezî plânlar, sembolik denilecek kadar düşük fiyatlar karşılığında kolhozların devlete vereceği «*mecburî teslimat*» hedeflerini ürünlere göre tesbit eder ve böylece üretim hacmindeki oynamaların olumlu ve olumsuz

(18) Bu meseleler etrafında kısa, fakat çok aydınlatıcı bir tahlil için bk. F. Seton, «The Soviet Economy in Transition», **The Soviet Economy**, (Ed. M. Bornstein ve D. R. Fusfeld), Homewood, Illinois, 1962, Richard D. Irwin, Inc., ss. 44-46.

(19) Preobrazhensky, **op. cit.**, passim ve «Economic Equilibrium in the System of the USSR», **Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth**, (Ed. N. Spulber), op. cit, passim, özellikle ss. 133-135, 170-171, (**Vestnik Kommunisticheskei Akademii**, 1927, No: 22'den kısaltılarak çeviri).

(20) Dobb, **op. cit.**, s. 330.

sonuçları köylüye yansır ([21]). Ayrıca kolhoz sistemi, tarımsal nüfusun sanayiye kayış hızı üzerinde de plânlı bir kontrolü gerçekleştiren ve mecburî teslimatı aşarak piyasaya sürülen tarım ürünleri hasılatının köylü nüfusun kişisel tüketimine değil, öncelikle üretken girdilere harcanmasını sağlayan mekanizmalar da taşımaktadır.

Görüldüğü gibi, sosyalist sanayileşme sürecini *başlatabilmenin* temel stratejik meselesi, tarım-sanayi ilişkilerinin çözülmesi, yani tarımsal fazlayı massetme mekanizmasının kurulabilmesi olarak belirmiştir. Tarım-sanayi ilişkilerinin yanısıra ikinci bir temel bölüşüm meselesi olan reel ücretlerin düzeyi ve trendi de tesbit edildikten sonra, sanayi bir yandan tarımdan transfer edilen kaynaklar, öte yandan kendi iç kaynakları ile beslenerek genişler. Sovyetler Birliği'nde görüldüğü gibi, yüksek bir sanayileşme temposu, sanayinin gittikçe tarımdan bağımsızlaşmasını mümkün kılacaktır. Sovyet sanayileşmesinin kritik bir noktası aşıldıktan sonra, sanayi, kendi çıktılarını bizzat girdi olarak kullanan ve büyüyerek kullanmaya devam eden; sermaye birikimine katkısını sürekli olarak artıran; ancak bunu, yeni sermaye mallarını başka sermaye malları üretmeye tahsis ederek yapan «kapalı bir devre» görünüşü kazanmaya başlamıştır ([22]). Tabii ki «devre», hiçbir zaman tamamen kapanmamıştır; çünkü, tarımsal ürün fazlasının sermaye birikimine katkısı zamanla önemini yitirse bile; tarım, özellikle Sovyet şartlarında, hızla genişleyen sanayi kesiminin emek ihtiyacını geniş ölçüde karşılayan bir insangücü deposu olma niteliğini uzun süre korumuştur. Böylelikle sosyalist sanayileşme-

(21) N. Spulber'in ifadesiyle, kolhoz, «köylüyü, kendi ürününün bakiyesi üzerinde hak sahibi kılan bir çerçeve» getirmiştir. («Contrasting Economic Patterns: Chinese and Soviet Development Strategies», **SS**, Temmuz 1963, s. 3). Ayrıca bk. UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 46.

(22) Janossy, **op. cit.**, s. 364.

nin nispeten ileri bir aşamasında ekonomi, Seton'un sözleriyle, «bütünleşmiş tek bir fabrika»ya benzer; öyle bir 'fabrika' ki; tarım, «sanayinin ham maddesi olarak insangücü» arzetmekte; sanayi ise «nihaî hasıla olarak sermaye malları» üretmektedir (23).

«Bütünleşmiş tek bir fabrika»yı, kısmen de olsa, «kapalı bir devre»yi andıran bu gelişme biçimi, herhangi bir sanayileşme süreci sonunda kendiliğinden doğan bir biçim değildir; bilinçli ve somut bir sanayileşme politikasının, plânlama stratejisinin zorunlu sonucudur. Birinci Beş Yıllık Plânla birlikte Rusya (daha sonra bütün Doğu Avrupa için örnek teşkil edecek olan) geleneksel sosyalist sanayileşme politikalarının ana çizgilerini ortaya koymuş oldu : Yüksek bir sermaye birikimi oranı; ve yatırımların dağılımında millî ekonomi içinde sanayiye; sanayinin içinde üretim araçları üreten kesime, öncelikle ağır sanayiye; ağır sanayi içinde ise, madencilik, metalürji (demir-çelik), makine imali, enerji, özellikle elektrik gibi bazı kilit kollara, yarı otarşik bir mantık içerisinde öncelik vermek; yatırımları Batının en ileri addedilen sermaye-yoğun teknolojisiyle gerçekleştirmek ve yüksek yatırım hacmi ile yatırımların sektörler arası dağılım biçiminin sonucu olarak da çok yüksek bir büyüme hızına ulaşmak, plânlama stratejisi ile ilgili temel çözümün ana hatlarını oluşturur (24).

---

(23) Seton, **op. cit.**, s. 50.

(24) Bu stratejik çözümün SSCB ve diğer sosyalist ülkelerdeki tezahür biçimleri için bk. N. Spulber, **op. cit.**, ss. 4-5 ve **Soviet Strategy for Economic Growth**, Bloomington 1964, Indiana University Press, ss. 74-77; Pajestka **op. cit.**, ss. 321-329; Baran, **op. cit.**, ss. 397-399; O. Şik, **Plan and Market under Socialism**, Prague 1967, Akademia Publishing House, ss. 71-72; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm II, ss. 16-17 ve **ESE in 1955**, Geneva 1956, ss. 203-206 ile **ESE Since the War**, op. cit., ss. 27-31; Zauberman, **Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany**, op. cit., ss. 27-34. «Yarı otarşik» bir mantığın uygulamada tezahür biçim-

Sovyet gelişme modelinde (ve ileride görüleceği gibi plânlama sisteminde) sektörel önceliklerin taşıdığı özel önem, bu modelde *yapısal değişmenin* millî gelirin büyüme hızı gibi kantitatif hedeflerin de ötesinde, nihaî bir amaç kabul edildiğini gösteren bir delildir. Tabir caizse, Sovyet plânlamasının stratejik hedefleri arasında sektörler arası *oranlar* ayrı bir yer ve ağırlık işgal eder.

— III —

Geleneksel plânlama modelinin stratejik dayanakları, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Sovyetlere has değildir; küçük çeşitlemelerle Doğu Avrupa ülkelerinde de 1945'i izleyen yıllarda benimsenmiştir. Son yıllarda, geleneksel plânlama modeli Doğuda ve Batıda ağır eleştirilere uğrarken, özellikle Doğu Avrupa'nın 1945'ten sonra izlediği plânlama stratejisi de bu eleştirilerden nasibini almıştır. Şüphesiz ki Sovyet modelinin çeşitli hazır reçetelerinin taklidi, plânlama stratejisi konusunda da, Doğu Avrupa'da olumsuz bir rol oynamıştır; özellikle sonraki yıllarda, ham madde ve tabii kaynaklar bakımından Sovyetlerden daha fakir, çok daha küçük ve bir kısmı 1920'lerin Rusya'sından daha sanayileşmiş ülkeler, otarşik bir yapıyı hedef alan ve ağır sanayiye öncelik veren «cebrî sanayileşme»nin ([25]) yükünü ve aşırı temposunu kaldıramamışlardır. Ancak, Doğu ve Batı bloklarının kesin husumet çizgileriyle birbirinden ayrıldığı bir dönemde sosyalist kampta yer alan herhangi bir Doğu Avrupa ülkesi; sermaye ithal etmeden (hatta bazı ülkeler için savaş tazminatı adı altında sermaye ihraç ederek), hızla sanayileşme ve yüksek bir büyüme hızı üzerindeki temel kararı verdikten sonra, seçimlik yolların pek sınırlı olacağı da kabul edilmek gerekir; zira, sanayileşme süreci-

lerine örnek olarak bk. T. Liska ve A. Marias, «Optimum Returns and International Division of Labour», **ESE in 1954,** Geneva 1955, ss. 131-133, **(Közgazdasagi Szemle,** 1954, No: 1'den kısaltılarak çeviri).

(25) Kavram Janossy'nindir, **(op cit.,** passim.)

nin gerektirdiği yatırım mallarını SSCB dahil blok-içi ülkelerden hiçbiri sağlayacak durumda değildi; ihracat kapasiteleri ve Batının ambargosu ise, aynı ihtiyacın Batı piyasalarında karşılanma imkânlarını sınırlıyordu. Bu durumda, Doğu Avrupa ülkelerinden herbiri için Sovyetler Birliği'nin 1930'lardaki şartları (bazı ülkelerde daha bile elverişsiz bir çerçeve içinde) adeta yeniden yaratılmış oluyordu. Bu bakımdan, savaş sonunda Doğu Avrupa'da izlenen plânlama stratejisini, meselâ otarşik eğilimleri vurgulayarak eleştirenler, gerçekte, stratejiyi belirleyen objektif ortamı (uluslararası durumu) (26) ve yapılan ilk tercihleri (hızlı sanayileşme ve yüksek büyüme oranları) reddetmiş olmaktadırlar.

Doğu Avrupa'daki stratejik çözümler bir yönü ile Sovyet modelinden ayrılır. Beş yıllık plânların ve klâsik sanayileşme politikalarının başlaması için bu ülkelerde tarımda kollektifleşmenin tamamlanması beklenmemiştir. 1950'lerin ilk yarısında sona eren ve Sovyet modeline en ziyade yaklaşan ilk beş yıllık plânlar, tarım - sanayi ilişkilerini bağımsız çiftçilik zemini üzerinde çözüyordu. Bu dönemde Doğu Avrupa ülkeleri, Sovyetlerin 1928'de zengin köylülerin direnmesi sonunda karşılaştığı «buğday buhranı»na (27) sürüklenmeden bağımsız çiftçileri vergilemenin imkânını bulabildiler (28). Buna rağmen, (Polonya istisnası ile) tarımda özel mülkiyetin geniş çapta tasfiyesinin de 1960'ların başlarında tamamlanmış olduğunu görüyo-

(26) Genellikle, Doğu Avrupa ülkelerinin ilk beş yıllık plânları, Sovyet gelişme stratejisinin nispeten mutedil varyantları olarak kabul edilebilir. Ancak, Kore buhranı, 1950 ve 1951 yıllarında bütün plânlarda, ağır sanayinin (ve savaş sanayisinin) hedeflerinde önemli yükselmelere yol açtı. (Bk. **Ibid.**, ss. 336-367; UN, **ESE in 1950**, Geneva 1951, s. 38 ve «The Economy of Hungary, 1950 to 1954», **Economic Bulletin for Europe**, Ağustos 1955, ss. 85-86.

(27) Dobb, **op. cit.**, Bölüm 9; Carr ve Davies, **op. cit.**, Bölüm 2 ve 3.

(28) Bobrowski, **op. cit.**, ss. 150-152.

ruz ([29]). Sanayileşme süreçlerinin en kritik yıllarını bağımsız çiftçilik zemini üzerinde aşabilmiş olan Doğu Avrupa ülkelerinin, 1950'lerin sonuna doğru tam kollektifleştirme kararını almaları, büyüme hızı ile ilgili iktisadî zorlamalardan doğmuyordu. Bu kararın arkasında, yatırım önceliklerinde tarımın da önemli bir yer kaplamaya başladığı bir dönemde bu sektöre aktarılan kaynakların bağımsız çiftçiliğe dayanan bir yapıyı, kaçınılmaz olarak gittikçe kuvvetlenecek yeni bir tabakalaşmaya ve çözülmesi çok güç bölüşüm meselelerine itmesi endişesi yatmış olsa gerektir. Böyle bir gelişmenin riskleri, Yugoslavya ve (daha sonra yeniden ele alacağımız) Polonya örneklerinden ortaya çıktığı gibi, gelişme hızı ile değil, bölüşüm ilişkileri ve bunların *sosyalist* bir gelişme modeliyle uzlaşmaz görülen sosyo-politik sonuçları ile ilgilidir ([30]).

(29) 1952 yılında Doğu Avrupa ülkelerinde tarımsal arazide sosyalist sektörün (kooperatifler + devlet çiftlikleri) payları, kooperatifleşmeye çok erken ve hızlı başlayan ve D. Avrupa içinde özel bir hal olan Bulgaristan'ı (% 53) saymazsak, % 7 (D. Almanya) ile % 43 (Çekoslovakya) arasında değişiyordu. (UN, **ESE Since the War**, op. cit., s. 37) Bu oranlarda 1955'e kadar çok mutedil artışlar olmuş (UN, **ESE in 1955**, Geneva 1956, s. 196); 1956 olaylarından sonra kollektif çiftlikler Polonya'da hemen hemen tamamen, Macaristan'da ise önemli ölçüde dağılmış (UN, **ESE in 1957**, op. cit., Bölüm I. s. 7 ve «The Polish Economy Since 1950», **op. cit.**, ss. 29-33); kollektifleşme politikaları 1957'den sonra (Polonya hariç) bütün Doğu Avrupa'da hızlandırılmış ve 1961'de sosyalist sektörün tarımsal arazideki payları, % 86 (Romanya) ile % 96 (Macaristan) arasında değişen düzeylere gelmişti. (UN, **ESE in 1961**, op. cit., Bölüm II, s. 17).

(30) 1970'lere kadar süren ve artık müzminleşmiş bir hal alan politik buhranların ülkesi Polonya'daki istikrarsızlığın arkasında tarım-sanayi ve köylü sınıfı-işçi sınıfı arasındaki bölüşüm ilişkilerinin sanayi (işçi sınıfı) lehine kontrol altında tutulmaması olgusunun yattığı ve bunun zaman zaman patlamalar halinde tezahür eden kitlevî hoşnutsuzluklara yol açarak politik atmosferi belirleyen önemli bir unsur olduğu söylenebilir. Bu meseleye ileride Bölüm 6'da dönülecektir.

Sovyet kaynaklı hazır reçetelere körü körüne uyma eleştirisinde şüphesiz ki gerçek payı vardır. Sözünü ettiğimiz stratejik çözümlerin —ve onlarla birlikte uygulanan plânlama yöntemlerinin— Sovyetlerde olduğundan çok daha kısa bir sürede bazı tıkanmalara yol açtığı da ileride anlatılacaktır. Bütün bunlardan, «geleneksel» dediğimiz sanayileşme stratejisinin en verimli uygulamasının Sovyetler Birliği'nde gerçekleştiği sonucu çıkabilir. Ancak, savaş sonunun kesin siyasî bölünmeleri içinde sosyalist gelişme yoluna giren Doğu Avrupa ülkeleri için, sözü edilen plânlama stratejisinin —bazı temel tercihleri tartışmazsak— ana çizgileriyle yegâne geçerli alternatif olduğu ve sınırlı hareket imkânları içinde bu ülkelerin geleneksel stratejik çözümlere (tarım meselesinde olduğu gibi) yer yer kendi damgalarını da vurdukları bizce söylenebilir. Konuya daha derinlemesine girmeden, Doğu Avrupa'nın Sovyet sanayileşme stratejisini kendi şartlarına hiç uymamasına ve farklı stratejik çözümlerin mümkün olmasına rağmen mekanik olarak harfiyen uyguladığı ve bu tercihin çok büyük zararlara yol açtığı şeklinde özetlenebilecek yaygın kanıyı en azından fazla mübalâğalı ve hatta geniş ölçüde yanlış bulduğumuzu belirtmekle yetinelim ([31]).

---

(31) Macaristan'ın Birinci Beş Yıllık Plânını değerlendiren bir Birleşmiş Milletler çalışması; yüksek bir büyüme hızını hedefleyen ve tarıma değil sanayiye öncelik tanıyan temel tercihler yapıldıktan sonra, 1949 yılında Macaristan'ın ağır sanayiye dayanan gelişme stratejisinin «tamamen tabii» bir sonuç olduğunu belirtiyor, (UN, «The Economy of Hungary, 1950 to 1954», **op. cit.**, s. 85). Benzer bir yargıya Zauberman geleneksel gelişme stratejisine karşı genel plânda olumsuz bir tavır takınmakla beraber Çekoslovakya için ulaşıyor (Op. cit., ss. 31 - 32). Halbuki bu iki ülke, izledikleri stratejiler açısından; ileride göstereceğimiz gibi, bizzat kendi iktisatçıları tarafından son yıllarda insafsızca eleştirilmektedir. Stratejik çözüme özel damgasını vuran bir ülkeye örnek olarak Romanya gösterilebilir. Montias, Romanya'nın 1960'lardan ön-

B. Perspektif Plân Modelleri

— I —

Sosyalist ekonominin işleyiş mekanizmasını açıklamak amacı güden bir plânlama modelinde esas olarak operasyonel plânların, yani yıllık ve (bizim operasyonel kabul ettiğimiz) beş yıllık plânların incelenmesi gerekir. Ancak, plân türleri arasında ele aldığımız ve plânlama stratejisinin belgeleri olan *perspektif plânların* üzerinde kısaca da olsa durmakta yarar vardır.

Sosyalist ülkelerde perspektif plânların dayandığı stratejik çözümlerin nasıl doğduğu ve neler olduğu yukarıda ele alınmıştı. Bu noktada bizi ilgilendiren, siyasî karar organlarınca ulaşılan stratejik çözümleri kantitatif bir plân metnine dönüştürürken plâncıların ve iktisatçı uzmanların hangi büyüme modeli ile çalıştıklarıdır; zira, perspektif plânlar bir büyüme modeline dayanmak zorundadırlar ([32]).

Büyüme teorisi açısından bakınca, perspektif plânların inşasında sosyalist ülkelerde iki ayrı yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, yatırım hacmi ile yatırım malları üreten kesimin büyüklüğü arasındaki karşılıklı ilişkilerden hareketle, yatırımların sektörler arası dağılımını plânlayıp, millî hasılanın büyüme hızını bunun sonucu (bağımlı bir değişken) olarak ka-

ce, ihracata yönelik sektörlerin, klâsik ağır sanayi kollarına tercih edildiğini; «otarşik», tabir caizse «Stalinist» stratejilerin ise 1960'larda güçlendiğini belirtiyor. (**Economic Development in Communist Rumania,** op. cit., ss. 35-36) Comecon çerçevesi içinde ihtisaslaşma politikalarına bir tepki olan bu son eğilim, sosyalist ülkeler arası entegrasyon denemesinin sözü edilen geleneksel stratejiyi nasıl etkileyeceği meselesini getiriyorsa da, biz işin bu yönünü ele almayacağız.

(32) Zielinski, **Lectures on the Theory of Socialist Planning,** op. cit., s. 119.

bul eder. İkincisi ise, millî hasılanın büyüme hızını plânlamakla başlar, bütüncül bir model vasıtasıyla ekonominin makro ekonomik yapısına ulaşır; sektörel yapıyı, plânlanan büyüme hızına ve ekonominin teknolojik katsayıları ile tüketim yapısını belirleyen etkenlere (özellikle talebin gelir esnekliklerine) bağımlı kılar (33).

Büyüme hızını, ekonominin sektörel yapısına bağımlı kılan ilk yaklaşımla Marx'ın iki sektörlü büyüme modeli ve onun uzantıları arasında yakın bir ilişki vardır. Bu modelde «sektörel yapı»dan kasdedilen; tarım-sanayi-hizmetler ayrımı değil; ekonominin, üretim malları üreten I. Bölümü ile tüketim malları üreten II. Bölümü arasında ayrılmasıdır: Üretim malları üreten sektörün bugünkü büyüklüğü, yarınki yatırım hacmini belirler; yarınki yatırımın sektörler arası dağılımı ise bir sonraki dönemin yatırım hacmini belirleyecektir. Plânlama modellerine rehberlik edebilmesi için bu büyüme teorisinin daha bölünmüş bir varyantına ihtiyaç vardır: Yatırımların, *I. Bölüm içindeki* dağılımının; meselâ, makine yapan makineler ile tüketim malları yapan makineler arasında tahsisinin, iki sektörün yarınki nispî büyüklüklerini ve dolayısıyla bir sonraki dönemin yatırım hacmini belirlemesi, bunu gerektirir. Sovyet ve Doğu Avrupa perspektif plânlarının çoklukla dayandığı büyüme modeli, bu modeldir; aynı modelin, operasyonel plânlarda da etkili olduğu söylenebilir (34); aşağıda da açıklanacağı üze-

---

(33) Chandra, **op. cit.**, ss. 300 - 304, 307 - 312; K. Kouba, «Investment and Economic Growth in Czechoslovakia», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), op. cit., ss. 235 - 239). Bir Sovyet iktisatçısı, operasyonel - perspektif plân ayrımı yapmadan, birinci yaklaşımı «mikro - ekonomik», ikincisini ise «makro - ekonomik» sıfatları ile nitelendiriyor. (Khanin, **op. cit.**, ss. 6 - 7) Ayrıca bk. UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, s. 10.

(34) Strumilin, **op. cit.**, ss. 428-429, 433; ayrıca bk. 33. dipnottaki kaynaklar.

re beş yıllık ve yıllık plânların inşasında ve plân hedeflerinin tesbitinde sektörlerden başlanır ve bütüncül hedeflere ulaşılır.

— II —

Operasyonel plânlarda sektörel yaklaşımın uygulanması na devam eden bazı ülkelerde, perspektif plânların son yıllar da bütüncül metotlarla inşa edildiği görülmüştür. En iyi bilinen örnek, Kalecki başkanlığında bir grubun hazırladığı 1961-1975 Polonya perspektif plânıdır ki bu plân 1961-65 dönemine ait 5 yıllık plânın hazırlanmasına da rehberlik etmiştir ([35]).

Kalecki'nin perspektif modeli, (bazı önemli değişiklikler getirmesine rağmen) ([36]) Harrod-Domar büyüme modelinin ya-

---

(35) Polonya perspektif plânlama modeli için : Zielinski, **loc. cit.**, ss. 135-146; Montias, **Central Planning in Poland,** op. cit., ss 154 - 160; Chandra, **op. cit.,** ss. 299 - 312. Bir başka Polonyalı iktisatçının kaleme aldığı büyüme - plânlama modeli ile uzun dönemli milli gelir projeksiyonları için kullandığı modeller, Kalecki modelinden farklar göstermesine rağmen, esas olarak aynı yaklaşım içinde sayılabilir : (Pajestka, **loc. cit.,** ss. 37-43).

(36) Kalecki'nin temel formülü, $\triangle Y/Y = (I/Y).(1/k) + (u-a)$'dır. Y, I ve k (sermaye - hasıla katsayısı) mutat anlamları taşır; şu farkla ki I gayri safi **üretken** yatırımlar olarak tanımlanır. (u) teknolojik ve örgütsel bir ilerleme faktörü; (a) ise demode ve yıpranmış makine ve teçhizatın üretimden alınmasından doğan kapasite azaltıcı katsayıdır. Kalecki ile Harrod-Domar modeli arasındaki en önemli fark, formülde ve hatta tanımlarda değil; bütüncül modelin parçalanarak, verimsiz yatırımlar - tüketim - tüketimin kompozisyonu - ithalat ve ihracat unsurlarının tesbiti ve buradan geriye dönüşle k'nın, ve I'nın yeniden hesaplanması ve $\triangle Y/Y$ hedefinin gerçekleşme imkânının sınanmasında uygulanan özel yöntemlerdir. Bu farklılıkların bir kısmı da bir **büyüme** modelinden, bir **plânlama** modeline geçişte doğması kaçınılmaz unsurlardır. Kalecki formülünün bir büyüme modeli çerçe-

kın bir akrabası addedilmelidir. Kalecki'de bağımsız politika değişkenleri; büyüme oranı, *üretken olmayan* yatırımların düzeyi ve tüketimin kompozisyonunda merkezî tercihlere (sosyal gayelere) bağlı olarak yer alan bazı *tali* hedeflerdir. Sermaye hasıla oranı; (36. dipnotta tanımlanan) a ve u katsayıları; talebin gelir esnekliğine ilişkin katsayılar; sanayinin teknolojik ve yapısal katsayıları; ihraç mallarının dış talebi, modelin parametrelerini oluşturur. Modelin çözümü bağımlı bir değişken olan *yatırım hacmini;* esas olarak (yukarıda zikredilen tali hedefler hariç) gelir esnekliklerine bağlı olan *tüketimin kompozisyonunu* ve bütün bunların nihaî ürünü olarak da *ekonominin yapısını* (ve keza *dış ticaretin yapısını*) belirler.

Bir önceki modelin tam karşıtı olan bu plânlama mantığı, yani bütüncül bir büyüme modelinden ekonominin yapısına ulaşmak, Polonya perspektif plânına has değildir. Birçok Birleşmiş Milletler yayınında geri kalmış ülkeler için tavsiye edilen (ve birçok ülkede benimsenen) modeller, bütüncül hedeflerden ekonominin yapısına ulaşan plânlama modelleridir (37) Kalecki'ninki dahil bu modellerde ulaşılan «ekonomik yapı» da hiç bir zaman ilk tür plânlama modellerinin hareket noktasını oluşturan «sektörel yapı» ile özdeş değildir; bütüncül modeller parçalanabilmektedir ama bu, diğer modellerdeki anlamıyla «sektörlere ayrılma» olmamaktadır. Bütüncül bir modelin (meselâ gelir esneklikleri yoluyla) endüstrilere bölünmüş biçimi, endüstrilerin milli hasılaya *net* katkılarını verir; endüstri-içi «üretken tüketim»i içermez. Sektörel yaklaşımla ku-

vesi içinde sunuluşu için bk. M. Kalecki, **Introduction to the Theory of Growth in a Socialist Economy,** Oxford 1969, Basil Blackwell, ss. 11-13; aynı formülün perspektif plân modeli içerisinde kullanılması için ise: Zielinski, **loc. cit.** ss. 135 vd.

(37) Örnek olarak bk. UN, **Formulating Industrial Development Programmes,** Bangkok 1961, ss. 11-13 ve **An Introduction to the Technique of Programming,** New York 1955, ss. 3-6, 26, 28 ile **Problems of Long-Term Economic Projections,** New York 1963, ss. 8-15, 18-25.

rulan modellerde ise endüstri üretim hedefleri *gayri safi* hasıla olarak tanımlanır ve böylece endüstrinin global yapısı ortaya çıkar. Safi ve gayri safi hasıla rakamları arasındaki fark yüzünden bütüncül plânlama modellerini uygulayan ülkelerde endüstrilerden gelen plân tasarılarını modele uydurmak ve kaynaştırmak ciddi güçlükler yaratmaktadır ([38]). Bu güçlük, bütüncül bir plânlama modelini bir girdi-çıktı modeli ile tamamlayarak çözülebilir; ne var ki, operasyonel plânlarda uygulama alanı olan girdi-çıktı tekniğinin perspektif plânlarda etkili bir yer kaplayabilmesi mümkün görünmemektedir.

— III —

Bu iki plânlama modelinin teorik olarak (örneğin dayandıkları büyüme modelleri açısından) tartışılması ve karşılaştırılması bizim amacımız değildir; bu iki yaklaşım, operasyonel plânlamaya ve iktisadî reformla ilgili meselelere değindikleri ölçüde ileride tekrar ele alınacaktır. Ancak burada, bütüncül plânlama taraftarlarından, sektörel yaklaşıma yönelen bir eleştiriye değinmekte yarar vardır ([39]). Bu eleştiriye göre, sektörel yaklaşımla (perspektif veya operasyonel) plânlamaya yönelmede, tutarlı ve gelişkin bir «çok sektörlü büyüme ve plânlama modeli»ne dayanıldığı nadiren söylenebilir. Aynı iddiaya

(38) **Ibid.**, ss. 45-47; UN, **An Introduction to the Technique of Programming**, op. cit., s. 43. Kalecki, sosyalist büyüme teorisi üzerindeki kitabının önsözünde, «ekonominin birçok farklı sektörden oluşması»ndan doğan güçlüğün iki sektörlü bir modelin kullanıldığı son bölüm hariç, «sosyalist ekonomiyi bir bütün olarak ele alan bazı basitleştirici varsayımlarla» giderildiğini açıklıyor. (**op. cit.** s. vi).

(39) UN, **loc. cit.**, s. 18; Khanin, **op. cit.**, ss. 6-7; Kalecki'nin de benzer mahiyette bir eleştiri yaptığı Chandra tarafından belirtiliyor. (**Op. cit.**, ss. 300-304) Geleneksel yaklaşımın daha temelden, adetâ dayandığı **ekonomik** modele yönelen bir eleştirisini ise Çekoslovakyalı bir yazar yapıyor. (Kouba, **op. cit.**, ss. 236-237.)

göre, bu yöntem birçok ülkede en kolay yol olduğu için tercih edilmektedir; çeşitli endüstrilere ve üretim kollarına ait kısmî ve birbirinden bağımsız olarak hazırlanmış plânların derlenmesi; plânlanmamış kesimler için ise kaba projeksiyonlar veya bakiye metotları uygulanması yoluyla «genel» bir plâna ulaşılmaktadır. Bu türden bir sektörel plânlama yaklaşımının sakıncaları, hem tutarlılık, hem de optimallik açısından, tartışmayı gereksiz kılacak kadar açıktır; ve bu, gerçekten, plânlamaya yeni geçen ülkelerde yaygın olan; ancak yetersiz istatistikî verilerin; plânlama üzerindeki bilgi ve tecrübe eksikliğinin zorunlu kıldığı bir ilk aşamadır; bu türden bir sektörel plânlama yaklaşımını bir plânlama modeli olarak sunmak şüphesiz ki yanlıştır.

Bu eleştirinin sosyalist plânlanmanın, özellikle Sovyet plânlamasının ilk yılları için de geçerli olduğu söylenebilir. Sovyetlerin ilk perspektif plân denemesi elektrik üretimiyle ile ilgili GOELRO plânıdır (1920) ve rejimin ilk yıllarında Lenin ve diğer yöneticiler, uygulamasını imkânsız gördükleri ekonominin tümünü kapsayan plân modelleri üzerindeki çalışmaları küçümsemişler; pratiğe yönelik sektörün plân çalışmalarını desteklemişlerdir ([40]). 5 yıllık plânlar başladığında, Sovyetler Birliği çeşitli üretim kollarına ait zengin bir plân inşası deneyimine sahipti ve plânlamada sektörel yaklaşımın tercihinde stratejik önerilerin ve Marxist büyüme modeline vukufun yanısıra bu unsur da önemli ve belki de tayin edici rol oynamıştır.

Sosyalist plânlamada sektörel bir yaklaşımın meseleleri, bu noktanın ilerisinde, operasyonel plânların inşası çerçevesi içinde izlenecektir. Şimdilik şu kadarını belirtelim ki, geleneksel (ve operasyonel) plân inşasında sektörel yaklaşım, ne yukarıdaki eleştirinin hedef aldığı ilkel düzeyde kalmış; ne de

(40) Dobb, **op. cit.**, ss. 314-315; Carr ve Davies, **op. cit.**, ss. 419-420, 837-842.

teorik bir «çok sektörlü model»in eksiksiz ve tam tutarlı görüşüne ulaşabilmiştir.

Kalecki-tipi bütüncül bir yaklaşımın, geleneksel sistemin genel mantığı açısından önem taşıyan bir yönüne değinmekle bu bölüme son verelim. Geleneksel olarak siyasî karar organlarının tesbit ettiği stratejik değişkenler, yapısal oranlar, Kalecki-tipi bir modelde modelin çözümüyle belirlenir; siyasî iktidar birçok konulardaki karar serbestîsini, teknolojinin ve tüketici talebinin parametrelerine teslim etmiş olur. Bu yeni yaklaşımın reformlar döneminde beliren bazı farklı tezahür biçimleri ve plânlama modeli bakımından taşıdığı anlam ileride Bölüm 9'da incelenecektir.

BÖLÜM 3

PLÂN İNŞASI

A. Plânlama Hiyerarşisi

— I —

Geleneksel sosyalist plânlama modelini, özellikle bu modelin plân inşasıyla ilgili yönünü, «çok düzeyli karar alma modelleri» içinde mütalâa etmek mümkündür. Bunun anlamı, plân inşasına etkili bir biçimde katılan çeşitli karar düzeylerinin varlığı; bu düzeylerin hiyerarşik bir yapı içinde birleşerek, bilginin ve plân taslaklarının karşılıklı akışması sonunda nihaî plânın hazırlanmasıdır.

Karar düzeylerini birleştiren bu hiyerarşik yapı; *bölgesel, fonksiyonel* veya *sektörel* ilkelerden birine dayanabilir (1); veya üç paralel hiyerarşi yanyana var olabilir. Ancak bu sonun-

(1) Nove, **op. cit.**, s. 61. Mahallî idarelerden başlayarak idarî teşkilâtın düzeylerini tırmanan bir plânlama hiyerarşisi **bölgesel** ilkeye; işletme - endüstri - Merkez zincirini (ve bu zincirin ara halkalarını) izleyen bir hiyerarşi **sektörel** ilkeye dayanır. Plân inşası ile ilgili temel yetkiler, **insangücü plânlaması, ikmal plânlaması, yatırım plânlaması** gibi **görevleri** temsil eden organlara verilmişse **fonksiyonel** bir ilkeden söz edilebilir; ne var ki fonksiyonel bir örgütlenme de kendi iç hiyerarşisini yine sektörel veya bölgesel ilkelerden birine oturtmak zorundadır.

cu halde dahi, plân inşası sürecine bu hiyerarşilerden sadece biri *hâkimdir* ve hiyerarşinin her üç halde de tepesinde bulunan Merkezî Plânlama Örgütü (2) kendi çalışmasını ve iç örgütlenmesini bu ilkelerden esas olarak birine göre düzenler.

Sosyalist ülkelerin plânlama sistemleri kural olarak her üç hiyerarşi ve örgütlenme ilkesine bir arada yer verirler; ancak plân inşasına genellikle (3) sektörel ilke hâkimdir. Sektörel bir hiyerarşinin zorunlu ve tabii düzeyleri işletme, endüstri, ve Merkez üçlüsüdür; ancak sosyalist ülkelerde hiyerarşinin fiilî örgütlenmesinde işletme-endüstri düzeyleri arasına çeşitli isimler alan ve son yıllarda önemi artan işletme grupları girebilmekte; kural olarak büyük endüstrileri temsil eden iktisadî nitelikteki *Bakanlıklar* ise bünyelerindeki başlıca üretim kollarına göre *Genel Müdürlük* diyebileceğimiz kuruluşlara (SSCB'nde *Glavk*) ayrılırlar.

— II —

Plân inşasını tasvir ederken ve modelleştirirken biz üç düzeyli (işletme-endüstri-Merkez) ayrımla yetineceğiz. Düzeyleri artırmak, ülke özelliklerinden soyutlanmış genel bir tahlile herhangi bir yenilik getirmeyecektir. Ancak tahlili daha da soyut ve şematik bir biçime indirgersek, bizatihi düzey sayısını dahi ekonominin genişliğinin, özellikle işletme sayısının bir fonksiyonu görmek mümkün olur: Her düzeyin, alt ve üstündeki düzeylere karşı tamamen özdeş fonksiyonlar ifa ettiğini varsayarsak ve herhangi bir düzeyin etkili bir biçimde denetleyip iş görebileceği «alt birim» sayısına (m); plânlama

(2) Çalışmamızda bundan sonra, Merkezi Plân Örgütü ile onun bağlı olduğu siyasî karar organına kısaca **Merkez** diyeceğiz.

(3) Bu, ülkenin büyüklüğü yüzünden bölgesel ilkenin daha fazla önem taşıması gereken SSCB için dahi doğrudur; bölge plânlama örgütlerinin (Sovnarkhoz) plân mekanizmasına hâkim olduğu 1957-1965 dönemi bu genel kurala istisnadır.

hiyerarşisinin en altındaki ekonomik birimlerin (işletmelerin) sayısına (q) dersek, plânlama sisteminin işlemesi için gerekli asgarî düzey sayısı (x);

$$m^{x-1} = q$$

denklemiyle bulunur (4).

Ancak plânlama hiyerarşisi her ülkede kurumsal ve tarihî şartlarca belirlendiği ve düzeylerin görevleri yekdiğeriyle nitelikçe özdeş olmadığı için, «optimal düzey sayısı» sosyalist ülkelerde hiçbir zaman *formel* bir mesele olmamıştır ve bu yüzden üç düzeyli bir yaklaşım büyük küçük bütün sosyalist ülkelerin plân inşası modelini tahlile yeterli farzedilebilir (5).

B. Plân İnşasının Unsurları ve Aşamaları

— I —

Operasyonel yıllık plânların hazırlanması Merkez tarafından plân döneminin başlayışından 6 ilâ 8 ay önce ilân edilen «geçici hedefler» veya «denetim rakamları» ile başlamaktadır. Bu geçici hedefler, ekonominin gelişme stratejisine, (varsa) perspektif plâna ve cari beş yıllık plâna dayanılarak, ayrıca

---

(4) Denklemin çözümü $x = 1 + (\log q / \log m)$ olmasına rağmen mahiyeti itibariyle x sadece tam sayı olabilir ve iki tamsayı arasında bir değer aldığı zaman büyük olanına iblâğ edilir. Meselâ, her düzey 20 alt birimi denetleyebilirse ve ekonomi 8.000 işletmeden oluşuyorsa, 4 düzeyli bir hiyerarşiye lüzum vardır. İşletme sayısı $8000 < q \leq 160.000$ oldukça, düzey sayısı 5 olmalıdır. q, 160.000'den az 8.000'den çok oldukça 5 düzeyden hiç olmazsa birisi, «tam kapasite» ile çalışmayacaktır. (UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making,** op. cit., s. 49'da da bu meseleye kısaca değinilmektedir.)

(5) Plânlama hiyerarşisi ile ilgili meseleler için ayrıca bk. **Ibid.,** ss. 8, 44, 67, 89 ve Zielinski, **loc. cit.,** s. 15; Bobrowski, **op. cit.,** s. 163.

içinde bulunulan yıla ait istatistikî bir tahlilden hareketle tesbit edilir. Merkez, plân inşasının bu ilk aşamasında oldukça bütüncül düzeyde tesbit edilen sektörel üretim hedefleri arasında —kaba da olsa— bir tutarlılık sağlanmasını, plânlamanın daha ileriki aşamalarında daha fal bir rol oynayacak olan *Maddî Bilânçolar* vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalışır (6).

Geçici hedefler, belli başlı mal grupları ve endüstriler için üretim hedeflerinden oluşur ve ilgili endüstrilere iletilir. Endüstrilerin yetkili organları (ve işletmeler) Merkezin geçici hedeflerinin ilânından önce ve ondan bağımsız olarak plân hazırlıklarına başlamış durumdadırlar. Bu ön hazırlıklar kendi üretim kollarına ait denetim rakamlarının ışığı altında tamamlanır; geçici hedeflerin tutarlılık analizi ve —çoğu kere sınırlı— etkinlik hesapları yapılır ve hedefler endüstriye bağlı işletmeler ve ekonomik birimler arasında dağıtılır.

Endüstri düzeyinden geçerek işletmelere iletilen ilk hedefler, işletmelerin ön hazırlıkları ile kaynaşır. Bu aşamada işletmelerin görevi üretim hedefleri üzerinde oynamak değil, bu üretim hedeflerini gerçekleştirecek girdi ihtiyaçlarını hesaplamak ve endüstriye iletmektir. Girdi ihtiyaçlarının hesaplanmasında işletmelerin kontrolsuz ve gevşek davranmasını, işlet-

(6) Burada esas olarak yıllık plânların hazırlanması anlatılmaktadır. 5 yıllık plânların da benzer bir inşa sürecinden geçtiği söylenebilir. Şu farkla ki, beş yıllık plânlar birçok halde iki düzeyli (Merkez-endüstriler) bir süreç içinde hazırlanmakta, plân hedefleri daha bütüncül kalmaktadır. Geleneksel plân inşası sürecinin derli toplu tasvirleri için bk. UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, ss. 5-7, 15-17; J. M. Montias, «Planning with Material Balances in Soviet-Type Economies», **AER**, Aralık 1959, ss. 964-965; H. S. Levine, «The Centralized Planning of Supply in Soviet Industry», **The Soviet Economy**, (Ed. M. Bornstein ve D. R. Fusfeld), op. cit., ss. 88-99; M. Dobb, «Operational Aspects of Soviet Economy» (Teksir, tarihsiz).

me üstü düzeylerde saptanmış bulunan «girdi normları» veya teknolojik katsayılar önler. Girdi katsayıları bir birim çıktı için her girdiden gereken dolaysız miktarları gösteren, girdi çıktı tablolarının klâsik a_{ij} katsayılarına benzer nitelikte «norm»lardır. Bunlar, kısmen Merkez, kısmen endüstriler tarafından tesbit edilir ve teknik ilerlemeyi izlemek ve teşvik etmek için sürekli olarak gözden geçirilir (7).

İşletmelerden endüstrilere, böylece üretim hedefleri ile tutarlı malzeme, ham madde ve teçhizat ihtiyaç listeleri gönderilir. Böylece plân inşası süreci plân hiyerarşisinin altından üst kademelere doğru bir akıma dönüşmüş olur. Endüstri, bu noktada özellikle girdi ihtiyaç listeleri ile girdi normları arasındaki tutarlılığı inceler ve bu dönem, işletmelerle endüstri arasında sıkı bir pazarlık aşamasıdır.

Benzer bir «pazarlık», endüstriler, işletmelerden gelen listeleri birleştirerek, konsolide çıktı hedefleri ile girdi taleplerini Merkeze ilettikten sonra Merkezle endüstriler arasında meydana gelir. Endüstrilerden Merkeze gelen listelerde üretim hedeflerinde önemli değişiklikler beklenmez; ancak, endüstrilerin girdi talepleri birleştirilince, ilk üretim hedefleri ile girdi talepleri arasındaki tutarsızlık ortaya çıkacaktır. Ara-mal olarak da kullanılabilen her üretim kolunun çıktı hedefi, nihaî talebin yanısıra diğer üretim kollarının girdilerini oluşturduğuna göre; işletme ve endüstrilerden gelen girdi ihtiyaç listelerinin muhassalası, (Merkezin sektörel nihaî talep tahminleriyle birlikte) açıkça ifade edilmemekle beraber, ikinci bir plân varyantı olarak ortaya çıkar. Bu ikinci plân varyantının tutarlı olmaması kuvvetle muhtemeldir. Merkez, endüstrilerden gelen talepleri, koordine etmek, birleştirmek, ilk Denetim

(7) SSCB'nde Merkezin bizzat denetlediği girdi katsayıları 1949'da 1.800; 1952'de 7.500 idi. Daha sonraki yıllarda bu sayı azalmış; katsayıları tesbit ve denetlemede Bakanlıkların (endüstrilerin) fonksiyonu artmıştır. (Levine, **op. cit.**, s. 92).

Rakamları ile karşılaştırmak zorundadır. Bunun yapılmasında kullanılan başlıca âlet, yukarıda sözü edilen *Maddî Bilânçolardır*. Merkez, girdi katsayıları ve ihtiyaç listeleri üzerinde endüstrilerle «çekişerek», «pazarlık ederek», Maddî Bilânçolar içinde dengeleştirilen yeni üretim hedefleri (veya eski üretim hedeflerini tutarlı gösterebilecek yeni girdi normları) tesbit eder. Bu hedeflerden oluşan yeni (üçüncü) plân varyantı plânlama hiyerarşisinin aşağı düzeylerine; ilk ağızda endüstrilere, oradan da biraz önce anlatılan hesap ve tahliller yeniden yapılarak işletmelere iletilir.

Aslında bu yeni plân varyantı, ilk Denetim Rakamlarından farklı üretim hedefleri getirdiği oranda, plân inşası tutarlı olarak son bulmuş olamaz. Zira, işletmeler, yeni hedefleri, mevcut girdi normlarına göre gerçekleştirecek yeni girdi ihtiyaç listeleri hazırlamalı ve bu listeler plân hiyerarşisini izleyerek Merkeze iletilmeli; Merkez yeniden dengeleme yoluyla hedefleri değiştirmeli ve bu *iterasyon* süreci defalarca tekrarlanmalıdır ki tutarlılık tam olarak sağlansın. Ancak zaman baskısı, iterasyonun bir noktada kesilmesini gerektirir; zira, plân döneminin başlayışından bir süre önce bütün ekonomik birimler kesin üretim hedeflerini öğrenmelidirler. Kural olarak, işletmelere ikinci defa iletilen (bizim üçüncü plân varyantı dediğimiz) üretim hedefleri ile plân inşası son bulur. Sadece, öncelik taşıyan, kilit sektörler için iterasyon süreci devam edebilir ([8]).

— II —

Üretim hedeflerinden oluşan kesin plân metninin tesbitiyle eş zamanlı olarak ve yine Merkez ve endüstriler düzeyindeki Maddî Bilânçolar vasıtasıyla bir *İkmal ve Tedarik Plânı*

(8) Montias, **loc. cit.**, s. 976. Ayrıca bk. UN, «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **Economic Bulletin for Europe**, Haziran 1960, s. 61.

da kaleme alınır. Bu plân, ara-mal ve üretim malı olarak kullanılan ürünlerden, işletmeler arası dağılımı merkezî olarak düzenlenenlerin endüstriler arası tahsisini gösteren bir plândır (9). Endüstriler bu plânı, tahsis yetkisi kendilerine ait olan girdileri de ekleyerek, işletme düzeyine bölerler. Böylece işletmeler üretim hedefleri ile birlikte, kullanacakları temel inputları da saptayan; bunları hangi miktarlarda, hangi üreticilerden elde edeceklerini ve keza, kendi ürünlerini hangi ekonomik birimlere, hangi miktarlarda vereceklerini belirleyen bir diğer plâna da tabi olurlar. İkmal ve Tedarik Plânı, bir işletmenin bütün girdilerini içermez; Merkez veya endüstrilerin tahsis tekelini elinde tuttuğu malların dışında kalan çeşitli girdileri işletme, plân dışı olarak bizzat elde edebilir (10).

İşletmeler, İkmal ve Tedarik Plânında kendilerine tahsis edilen malların global - bütüncül rakamlarının ayrıntısını çıkarırlar; düzenlenen ayrıntılı listeler *tahsis belgesi* adını alarak endüstri düzeyinde onaylanıp, ilgili diğer endüstrilere (ve bu endüstrilerin pazarlama örgütlerine) gönderildikten sonra bu

(9) Levine, **op. cit.**, s. 89.

(10) Merkezî, endüstriyel ve ademi-merkezî tahsis ve tedarike bağlı malzemelerin sayısı zaman içinde değişmiştir. SSCB'nde, Levine'e göre **(Idem.)** sadece Merkezin tahsisine tabi girdilerin sayısı 1953'de 1600, 1958'de 760 idi. Buna karşılık Birman, SSCB'nde «merkezî olarak dağıtılan ürünlerin» 1960'da 13.105, 1962'de ise 18.000 adet olduğunu ifade ederken (**ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, s. 53'ten naklen), J. G. Zielinski, aynı ülkede merkezî tahsise tabi sınaî girdilerin sayısını 20.000 gösteriyor. («On the Effectiveness of Polish Economic Reforms», **SS**, Ocak 1971, s. 411). Levine ile Birman ve Zielinski'nin rakamları arasındaki büyük fark, sonuncu rakamların içine endüstri (Bakanlık veya Genel Müdürlük) düzeyinde yapılan tahsislerin de girmesine bağlı olsa gerektir. Bu sonuncu miktar, Doğu Avrupa'da 1965-1966 yılları için, 76 (Çekoslovakya) ile 4.500 (D. Almanya) arasında değişen düzeylerde gösterilmektedir. **(Idem.)**

plân da kesinleşir. İkmal ve tedarik plânlaması, üretici ve tüketici birimler (işletmeler) ve bazı hallerde işletmelerle merkezî veya sektörel ikmal örgütü arasında teslimatın tarihini, ayrıntılı dökümünü tesbit eden (ve cezaî şartlar da taşıyan) mukavelelerin imzalanması ile tamamlanmış olur (11). Bu, plân inşasının nihaî noktasıdır ve bundan sonrası, plân uygulaması ile ilgili meselelere girer.

— III —

Plân inşası sürecinde, üretim hedefleri ile girdi talepleri arasında oluşan etkileşmede, emek girdisi «devre dışı» bırakılmıştır. Herhangi bir sektörde üretilemeyen aslî bir girdinin yani emeğin; girdilerin aynı zamanda çıktı olduğu yukarıdaki plânlama sürecinin içinde değil de «kenarında» plânlanması tabiidir. Geleneksel plânlama yöntemlerinin, genel olarak insangücünün kıt olmadığı bir dönemi kapsaması böyle bir yaklaşımı ayrıca da haklı kılmaktadır.

Sosyalist ekonomide, eğitim plânlamasına önem ve ağırlık verilmiş; ancak kısa dönemde, operasyonel anlamda insan gücü plânlaması, yani mevcut insangücü kaynaklarının endüstriler ve işletmeler arası dağılımının plânlanması tali ve fazla geliştirilmemiş bir konu olarak kalmıştır. İnsangücü talebi, üretim hedeflerinin ve üretimde ve yatırımlarda teknik seçiminin belirlediği bağımlı (müştak) bir değişkendir. Demografik ve (kısmen politika değişkenleri arasına giren) sosyo-ekonomik faktörler, insangücü arzını tayin eder. Arz ve talep unsurlarının makro-ekonomik bir dökümüyle elde edilen (ve Maddî Bilânçoların dışında hazırlanan) insangücü bilânçoları, emek plânlamasının başlıca âletidir. İşletmelere plân hedefleri arasında, istihdam hedefleri de verilmiştir; ancak gözlemciler,

(11) Levine, **op. cit.**, ss. 95-96; Montias, **loc. cit.**, s. 965; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 32.

ücret fonu hedeflerinin daha önemli ve bağlayıcı olduğunu belirtmektedirler (12).

— IV —

Plân inşasındaki rolünden sözettiğimiz Maddî Bilânçoları açıklamak burada gerekli oluyor. Merkez veya endüstri düzeyinde, alt kademelerden gelen önerilerin koordinasyonunda, dengeleştirilmesinde, kısacası plânın tutarlılığını sağlamada kritik bir görev ifa eden bilânçolar metodu için, «SSCB'nde ve diğer sosyalist ülkelerde plânlamanın temeli» (13) ve ayrıca girdi-çıktı analizinin kökeni (14) dendiği gibi, «iddialı şöhretine hiç te müstahak değildir» ifadesiyle küçümsendiği de görülmüştür (15).

---

(12) Bk. UN, **ESE in 1957,** op. cit., ss. 36-37; J. Kornai, **Mathematical Planning of Structural Decisions,** Amsterdam 1967, North Holland Publishing Company, s. 9. UN, **Economic Planning in Europe,** op. cit., Bölüm IV, ss. 29-30; UN, **Incomes in Postwar Europe: A Study of Policies, Growth and Distribution,** Geneva 1967, Bölüm 8, s. 3.

(13) Fedorenko, **op. cit.,** s. 56.

(14) V. S. Nemchinov, «The Use of Statistical and Mathematical Methods in Soviet Planning», **Structural Interdependence and Economic Development,** (Ed. T. Barna), London 1963, MacMillan, s. 177 ve «The Use of Mathematical Methods in Economics», **The Use of Mathematics in Economics,** (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), Edinburgh and London 1964, Oliver and Boyd, s. 177; N. Spulber, **Soviet Strategy for Economic Growth,** Bloomington 1964, Indiana University Press, ss. 46-49.

(15) W. Leontief, «The Decline and Rise of Soviet Economic Science», **Foreign Affairs,** Ocak 1960, s. 263. Bu son ifadenin, girdi-çıktı analizinin kurucusu Leontief'e ait olması ilginçtir; zira Leontief'in, girdi-çıktı modelinin ilhamını 1920'lerde başlayan Sovyet «millî ekonomik bilânçolar» çalışmalarından almış bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bilânçolar veya «dengeler» metodu, 1920'lerde Sovyetler Birliği'nde geliştirilmeye başlandığında Leontief bir Sovyet va-

Maddî Bilânçolar, daha geniş bir bilânçolar sisteminin en önemli unsurudur. Devlet bütçesine de bilânçolar sistemi içinde yer veren Sovyet plânlamasında; millî gelir, insangücü, sabit sermaye ve global sosyal hasıla bilânçoları, istatistikî tahlillerde ve plânlamada önemli yerler kaplarlar. Ancak plânlama sürecinde bunlardan hiçbiri Maddî Bilânçolar kadar hayatî bir görev ifa etmez (16).

Maddî Bilânçolar, kural olarak merkezî tahsise tabi ürün gruplarının arz kaynaklarını ve kullanım (tüketim) alanlarını, fizikî (ve nadiren parasal) birimler halinde toplayan dikdörtgen tablolardır. Her ana ürün grubu için ayrı bir bilânço vardır ve konsolide, bütün ekonomiyi kapsayan tek bir bilânçonun (merkezî plânlama örgütlerinde kullanılsa dahi) yayınlanmamış ol-

tandaşı idi ve «SSCB Ekonomisinin 1923/24 Bilânçosu» adı altında yapılan çalışmayı değerlendiren bir yazısı, **Planovoe Khoziaistvo** dergisinin 1925/12. sayısında çıkmıştı. Bu yazı İngilizce olarak 1964'te yeniden yayınlanmıştır. («The Balance of the Economy of the USSR», **Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth,** Ed. N. Spulber, op. cit., ss. 88-94.) Leontief bu eski yazısında, Sovyet 1923/24 millî ekonomik bilânçosunun, Amerikan ve İngiliz millî muhasebe çalışmalarından farklı olarak, «sosyal hasılanın yalnız üretimini değil, aynı zamanda dağılımını da temsile ve böylece bir 'Tableau économique' yani ekonomik tablo içinde tüm yeniden üretim sürecinin genel bir görünüşünü elde etmeye» çalıştığını ifade ediyor. (**Ibid.,** s. 88.) Sovyet bilânçosunun gayri safi üretime dayanan hesaplama tarzını da, katma değere dayanan klâsik hesap yöntemleriyle karşılaştıran Leontief, böylelikle, ileride girdi-çıktı tablolarını millî muhasebe hesaplarından ayıracak olan kritik noktalara Sovyet bilânçosu vesilesi ile 1925'te parmak basmış olmaktadır.

(16) Genel olarak bilânçolar sistemi ve Maddî Bilânçoların bu sistem içindeki yeri için bk. Baran, **op. cit.,** ss. 399-401; Fedorenko, **op. cit.,** s. 56; UN, «A Note on Some Aspects of National Accounting in Eastern Europe and the Soviet Union», **Economic Bulletin for Europe,** Kasım 1959, ss. 54 - 55 ve **Economic Planning in Europe,** op. cit., Bölüm IV, ss. 23 - 27, 30; Kornai, **loc. cit.,** ss. 5 - 10.

ması, bu tek tek ürün bilânçolarından oluşan tablolara girdiçıktı tablolarından ayrı bir görünüş verir. Tabloların sıraları, arz kaynaklarından yani üretim, ithalât, stok azalmalarından oluşur; sütunları ise, çeşitli üretim kollarının ve nihaî talep unsurlarının örgütsel tasnifine dayanır. Farklı bir ifadeyle, sözü geçen ürünün ara - mal olarak tüketicisi olan bütün endüstriler (örgüt yapısına, meselâ Bakanlıklara göre sınıflandırılmış halde) ve tüketim, sermaye ve stok birikimi, ihracat, yani nihaî talep kalemleri (yine örgütsel yapıya oturtularak) Maddî Bilânçonun sütunlarını oluşturur ([17]). Merkezî plânlama örgütlerinin üretim plânlamasında kullandığı Maddî Bilânçoların sayısı SSCB'nde savaştan sonra 760 ile 1600; Doğu Avrupa ülkelerinde ise 250 ile 900 arasında değişmiş, ikmal ve tedarik plânlarıyla uğraşan merkezî plânlama organları ise SSCB'nde 7.000 ile 20.000, Doğu Avrupa'da ise 1.000 ile 6.000 arasında değişen Maddî Bilânçoyla çalışmak durumunda kalmışlardır ([18]).

Sosyalizmin geleneksel plân inşası sürecinin ortak yönleri ve bu süreçte hayati bir görevi olan Maddî Bilânçoların özelliklerini böylece tasvir etmiş bulunuyoruz. Ancak Maddî Bilânçolara dayanan iteratif bir plânlamanın imkânlarını ve sınırlarını daha iyi kavrayabilmek için bunun biraz daha biçimsel ve soyut bir model içinde açıklanmasında yarar vardır.

---

(17) Yatırım malları ara - mallar olarak değil de, tesisata eklenen makine-teçhizat olarak kullanıldığında, kullanıcı endüstriye ait sütunda değil, nihaî talebin yatırım sütununda gösterilir. Bk. **Ibid.** ss. 6-9, 33. Ayrıca bk. UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, s. 24; Dobb, **loc. cit.**; Levine, **op. cit.**, s. 97.

(18) **Ibid.** s. 101; Kornai, **loc. cit.**, s. 6; Nemchinov, «The Use of Statistical and Mathematical Methods in Soviet Planning», **op. cit.** s. 175; UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, s. 24 ve «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **op. cit.**, s. 61.

C. Maddî Bilânçolar Modeli

— I —

İlk önce yapısı yukarıda tasvir edilmiş olan maddî Bilânçolar sistemini bir girdi-çıktı modeline dönüştürmenin mümkün olduğunu gösterelim.

Herbiri tek ve homojen bir mal üreten (n) sektörlü ve kapalı bir ekonomide Maddî Bilânçoların ifade ettiği ilişkileri açıklayarak başlayalım. Kaynakların stok azalmalarıyla da beslenmediğini varsayarsak, kapalı ekonomi şartlarında her ürünün maddî bilânçosu tek bir sıradan (üretimden) oluşur. Ürünün kullanım alanlarını ifade eden Maddî Bilânçonun sütunları ise, ekonominin örgütsel ve sektörel yapısının çakıştığını, yani plânlama hiyerarşisi içinde her endüstrinin tek bir idarî örgütçe temsil edildiğini varsayarsak, (n) sayıda üretken sektörden ve ayrıca nihaî talep kalemlerinden meydana gelir.

Buna göre (i) sektörünün Maddî Bilânçosu; x_i, gayri safi üretim; X_{ij}, (j) sektörünün (i) malından kullanımı; y_i (i) malının nihaî talebi ise:

$$x_i = y_i + \sum_{j=1}^{n} X_{ij} \qquad \text{(I) olur (19).}$$

(19) Nihaî talep kalemleri, kapalı ekonomi varsaydığımıza ve stok hareketlerini ihmal ettiğimize göre, özel ve kamusal tüketim, yatırım ile Sovyet ve Doğu Avrupa kavramlarına göre üretken olmayan, fakat üretimden pay alan (kaynak tüketen) hizmetlerdir; hizmetler böylece (n) üretken sektör arasında yer almaz. (Çalışmamızda, bundan sonra, doğrusal cebir notasyonunun kullanıldığı hallerde, siyah büyük harfler (A) matriksleri, siyah küçük harfler ise (x) vektörleri ifade edecektir.)

X_{ij}, yani (j) sektörünün x_i'den ara-mal olarak kullanacağı miktar, Maddî Bilânçolar düzenlenirken bilânçonun ait olduğu (i) sektöründe değil (j) sektöründe veya Merkezde teknolojik katsayılar kullanılarak hesaplanır. (j)'nin üretimi ile (i) ürünü arasındaki teknolojik ilişkiyi, yani birim miktar (j) üretimi için gereken (i) ürününü ifade eden a_{ij} katsayısı:

$$a_{ij} = \frac{X_{ij}}{x_j} \qquad \text{(II) ve;}$$

$$X_{ij} = a_{ij}\, x_j \qquad \text{(III); dolayısiyle:}$$

$$x_i = y_i + \sum_{j=1}^{n} a_{ij}\, x_j \qquad \text{(IV).}$$

IV. denklem (i) ürününün Maddî Bilânçosudur. Üretken ve tüketici sektörlerin aynı esasa göre tanımlandıklarını kabul ettiğimize göre, Maddî Bilânçoların sayısı da, (n) olacaktır. Bu halde ekonomi (n) sayıda simultane doğrusal denklemle ifade edilir: Matriks notasyonuyla **x**, gayri safi üretim vektörü; **y**, nihaî talep vektörü olduğunda ve teknolojik katsayılar matriksi **A** ile gösterildiğinde; j = 1, ..., n ve i = i, ..., n olduğuna göre, denklem sistemi:

$\mathbf{x} = \mathbf{A}\,\mathbf{x} + \mathbf{y}$ (V) şeklinde ifade edilir.

Bu da, bilindiği gibi, Leontief'in girdi - çıktı sistemidir ([20]); terimlerin tanımlanmasında Maddî Bilânçoların özellikleri saklı kalmak şartıyla....

(20) Maddî Bilânçolar sistemini, yukarıda olduğu gibi **statik** değil, **dinamik** bir girdi - çıktı modeline dönüştürebilecek tarzda ifade eden bir yaklaşım için bk. E. Mateev, «Problems of Planning in Socialist Countries», **Economic Development for Eastern Europe**, (Ed. M. Kaser), 1968, MacMillan, ss. 71, 84-87.

— II —

Görüldüğü gibi, bazı varsayımlarla, Maddî Bilânçolar sistemini, Leontief modeli şeklinde ifade etmek mümkündür ve tek bir Maddî Bilânço, girdi-çıktı tablosunun bir sırasına tekabül eder. Bu, Maddî Bilânçolarla girdi-çıktı arasındaki akrabalığı göstermektedir. Ancak, plânlama pratiğinde Maddî Bilânçolar, girdi-çıktı tablolarına dönüşmemişlerdir ve bu olgunun açıklanması gerekir.

Bunun sebeplerinin başında, konsolide bir Maddî Bilânçolar tablosunda, sıralarla sütunların kural olarak aynı esasa göre tanımlanıp sınıflandırılmamış olması gelir. Maddî Bilânçolar (ve dolayısıyla konsolide tabloların sıraları) homojen sayılabilecek *ürün gruplarına* göredir; klâsik girdi - çıktı tablolarının «endüstri» tanımından çok daha geniş olan bu kavram yüzünden sadece Merkezin üretim plânlamasında kullandığı Maddî Bilânçoların sayısı, bütün ürünler kapsanmadığı halde - yukarıda işaret edildiği gibi - pratik amaçlı girdi - çıktı tablolarının boyutlarını çok aşmaktadır. Maddî Bilânçoların (ve bunlara dayanan tabloların) sütunları ise pratik plânlama işlemlerinin ihtiyacına cevap vermek için endüstrilerin örgütsel (meselâ Bakanlıklara veya Genel Müdürlüklere göre sınıflandırılmış) dökümünden oluşur. Yukarıda yapılan varsayımın aksine, sosyalist plânlama şemasında, her homojen ürün grubunun tek bir «endüstriyel» plânlama örgütüne tekabül etmesi hiçbir zaman varit olmamıştır. Bu da, Maddî Bilânçoları toplayan konsolide tabloların, girdi - çıktı tablolarının aksine, aynı sınıflamaya dayanan sıra ve sütunlardan oluşmaması ve dolayısıyla doğrusal cebir işlemlerine imkân veren kare matriksler biçiminde olmaması anlamına gelir ([21]).

---

(21) Bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 6-7; Levine, **op. cit.**, s. 106; M. Ellman, «The Use of Input-Output in Regional Economic Planning: The Soviet Experience», **EJ**, Aralık 1968, s. 863.

İkinci olarak, Maddî Bilânçolar sisteminin kapsam dışı bıraktığı birçok ürün vardır; sistem, girdi - çıktı modelinin aksine, *genel* değildir ve Merkezde tutarlılık hesaplarında yapılan zorunlu birleştirmeler (bu eksiklik yüzünden), gerçek anlamıyla *millî ekonomik bilânçolara* ulaşmaz (22). Bunun başlıca sebebi operasyonel plânlamada, Maddî Bilânçoların *fizik birimlere* dayanılarak düzenlenmesidir; bütüncüllük düzeyini belli bir noktadan sonra yükseltmek, ton ve metre gibi birimleri anlamsızlaştırır; pratik plânlama sürecinde çok sayıda Maddî Bilânço olması ve buna rağmen birçok ürünün kapsanmasına imkân bulunmaması fizik birimler meselesindendir. Bilânçoları; sadece bütünleştirme amacıyla fiyatlarla ifade etme halinde, kapsanmayan ürün ve sektörlerin tümünü içeren bir «diğerleri» sıra ve sütununu konsolide tabloya eklemek mümkündür; ancak, «maddî» olmaktan çıktıkları anda «Maddî Bilânçolar»ın plânlamaya özel katkıları da kaybolmuş olur.

Girdi-çıktı modeline uygun olarak ifade edilmemelerine rağmen, *teorik olarak* Maddî Bilânçoların bu modele kolaylıkla dönüşebileceğini, hattâ kullandığı kavramların ve dayandığı mantığın geniş ölçüde bu modelin kavramları ve mantığı olduğunu I. - V. denklemlerle göstermiş oluyoruz. Açıkça ve formel bir bütünlük içinde ifade edilmemiş bile olsa, doğrusal bir denklemler sistemine indirgenebilecek Maddî Bilânçoların «çözümü» plân inşası süreci içinde gerçekleşir. Bu çözümün özel yöntemlerini; tabir caizse «çözüm modelini» açıklamak, bizi geleneksel sosyalist plânlamanın kendine has yönlerine nüfuz ettirebilecektir.

---

(22) 1920'lerde SSCB'ndeki «millî ekonomik bilânçolar» üzerindeki çalışmalar, 5 yıllık plânlarla beraber yerlerini kısmî Maddî Bilânçolara bırakmış; ancak son 15 yıldır «gayri safi hasıla bilânçoları» yeniden hazırlanmaya başlamıştır. (Bk. **UN**, «A Note on Some Aspects of National Accounting in Eastern Europe and the Soviet Union», **op. cit.**, ss. 54-55 ve **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, ss. 25-27).

D. Modelin Çözümü

— I —

Perspektif plânların inşasında iki ayrı yaklaşımın varolduğuna yukarıda değinilmişti : Ekonominin global boyutlarıyla ilgili bütüncül hedef veya tahminlerden hareketle sektörel (net) üretim hedeflerine geçiş bunlardan birincisi; sektörel (gayri safi) hedeflerden millî gelir (ve nihaî talep) plânına (veya tahminine) ulaşmak ise ikincisi idi.

Operasyonel plânlamada da bu ikili ayrıma paralel, farklı yaklaşımların mevcut olduğu söylenebilir. Bunlardan birisi, nihaî talebe ait hedef veya tahminlerden, endüstrinin gayri safi üretim hedeflerine ulaşmayı öngörür. Bunun yegâne pratik yolu, Leontief modelinin gayri safî hasıla vektörü (**x**) için çözümüdür.

$$\mathbf{x} = (\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1}\,\mathbf{y} \quad \text{(VI)}$$

Buna göre, nihaî talebin kalemleri sektörlere göre plânlanmış veya tahmin edilmiştir (**y** vektörü); endüstriler arası dolaysız teknolojik katsayılar (**A** matriksi) bilinmektedir; nihaî talep hedeflerini (veya tahminlerini) mevcut teknolojik ilişkiler çerçevesi içinde gerçekleştirecek gayri safi üretimin endüstrilere göre dökümünü (**x** vektörünü) tesbit plânlamanın amacıdır. Ekonominin sektörel yapısı, böylece, bağımlı değişken olarak, nihaî talep ve teknolojik ilişkilerce belirlenmektedir.

Bu çözüm, çeşitli bakımlardan çekici ve ilginçtir. Girdi çıktı modelinin matematiksel imkânlarını kullanmak $(\mathbf{I} - \mathbf{A})$ matriksinin tersini alma işlemi ile mümkün olmakta, ve böylece ekonomik bakımdan önem taşıyan tam (dolaylı ve dolaysız) girdi katsayılarına ulaşmak sağlanabilmektedir. Ayrıca, Batı iktisadının, özellikle Keynes'çi analizin yatkın olduğu, nihaî talebin ekonomiyi belirleyici rolü âdeta teyid edilmekte; Harrod-tipi büyüme modellerinin eksik kalan bir unsuru tamamlanmakta; bu modellerden, *toplam* (gayri safi) sek-

törel üretim hedeflerini içeren plânlara geçiş mümkün olmaktadır. Yapısal değişmeyi bizatihi bir hedef olarak almayan plânlama modellerinde; meselâ Birleşmiş Milletler'in çeşitli çalışmalarında Üçüncü Dünya için tavsiye edilen plân modellerinde, sektörel hedefler zorunlu olarak bu çözümle tesbit edilmektedir (23).

Batılı iktisatçılar için yegâne anlamlı ve ilginç çözüm olması, bizatihi bu çözümün girdi - çıktı sistemi ile özdeş görülmesi hatasını getirmiştir (24). Gerçekte ise O. Lange'nin ifade ettiği gibi:

> «Sistemde n denklem ve 2n değişken, -yani (n sayıda) ... gayri safi hasıla ile ... (yine n sayıda) safi hasıla vardır ... Böylece n sayıda özgürlük derecesi olur ... Plânda n sayıda safi hasılayı tesbit edebiliriz; n sayıda gayri safi hasıla ... belirlenir. Veya bunun yerine gayri safi hasılaları plânda tesbit edebiliriz ve safi hasılalar denklemlerden ... elde edilir. Nihayet, sayıları bir arada n olan bir miktar gayri safi hasılayı ve safi hasılayı plânda tesbit edebiliriz. Geriye kalan n sayıda gayri safi ve safi hasıla denklemlerce belirlenir» (25).

Aynı gerçeği Chenery ve Clark da tesbit ediyorlar :

> «Girdi-çıktı sisteminin uygulandığı problemlerden en mutat olanları y'leri tasrih ederek x'leri tayinle ilgili olmakla birlikte, bazı x'ler ve bazı y'ler için n

(23) UN, **An Introduction to the Technique of Programming**, op. cit. s. 33 ve **Programming Techniques for Economic Development**, op. cit., s. 50.

(24) Örneğin bk. Levine, **op. cit.**, s. 108.

(25) O. Lange, «Some Observations on Input - Output Analysis», **The Use of Mathematics in Economics**, (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), op. cit. s. 201.

sayıda tutarlı değeri varsaymak ve geriye kalan n kadarını tayin etmek de aynı derecede mümkündür. Bütün hallerde n bilinmeyenli n simultane denklemin çözümü gereklidir» (26).

Böylece, mutat girdi-çıktı çözümünün tamamen karşıtı görülen bir diğer çözüm, yani bütün endüstrilerin gayri safi üretim hedeflerinin plânlanması ve bunlarla tutarlı endüstriyel nihaî talep rakamlarının tesbiti, yine Leontief modelinin sembolleriyle ifade edilebilir :

$$y = x - A x \quad \text{(VII)}$$

Sistemi böylece **y** vektörü için çözmek, yukarıda perspektif plânlara ilişkin olarak sözünü ettiğimiz ikinci yaklaşımın bir uzantısıdır : Ekonominin yapısını veren sektörel (gayri-safi) hedefler ve teknolojik katsayılar millî gelirin (nihaî talebin) kompozisyonunu belirlemektedir. Bu çözümün, sosyalist ülkelerin operasyonel plânlarının inşasında geleneksel olarak izlenen yolu daha yakından temsil ettiği söylenebilir (27): Endüstrilere ve işletmelere gayri safi üretim hedefleri verilmekte; girdi normları endüstrilerin ara-mal tüketimini belirlemekte; her endüstrinin gayri safi üretim hedefi ile ara-mal olarak

(26) H. B. Chenery ve P. G. Clark, **Interindustry Economics,** New York 1950, John Wiley and Sons, ss. 24-25. Leontief modelinin (veya bu modelin daha genel bir varyantı olarak sunulan Pichler modelinin) uygulanabileceği üç problem tipinin biçimsel bir açıklaması için bk. J. Bouska, «Structural Models and their Application», **Economic Development for Eastern Europe,** (Ed. M. Kaser), op. cit., ss. 312-313. Bu üç problem : (a) $y = x - A x$; (b) $x = (I - A)^{-1} y$ ve (c) bazı x ve bazı y'leri tasrih ederek, geriye kalan x ve y'leri tayin etmektir. Ayrıca bk. Kornai, **loc. cit.,** ss. 40-41.

(27) L. Berri, «Questions in the Methodology of National Economic Planning», **PE,** Aralık 1968, ss. 4-6, **(Voprosy Ekonomiki,** 1968. No : 8'den çeviri); A. Efimov, «The Interbranch Balance and Questions of Planning», **PE,** Ocak 1970, s. 10, **(Kommunist,** 1969, No. 15'ten çeviri).

kullanılacak ürünleri arasındaki fark, endüstrinin millî gelire (nihaî talebe) net katkısını (y_i) vermektedir. **y** vektörü, plâncılar için büyük bir önem taşımayan, plânlamanın nihaî aşamasında tesbit ve ilân edilen değerleri oluşturur. Tabiatıyla nihaî talebin hiçbir endüstride negatif bir değer almaması; bazı endüstrilerde minimum bir düzeyle sınırlanması gerekir ve bu sınırlar gayri safi üretim hedeflerinin tesbitinde etkili olur; fakat sadece alt sınırlar olarak... Endüstrilerin çoğunda safi hasıla *bakiye* olarak belirlenmiş olur ([28]).

Ancak, bu «çözüm», geleneksel plân inşasının, nihaî talep hedeflerinden değil, sektörel gayri safi üretimin miktarlarından hareket etmesi olgusuna dikkati çekmekle beraber, gerçek anlamıyla bir çözüm dahi değildir; zira plâncıların birbiriyle tutarlı üretim miktarlarını (**x** vektörünü) ve teknolojik katsayıları (**A** matriksini) peşinen tesbit ettiklerini varsaymak, herşeyin bilindiğini, plânlanacak hemen hemen hiçbir şeyin kalmadığını gösterir. Gayri safi üretimden ara mal tüketimini çıkarmak (**x - A x**), basit bir kontrol işlemidir ve bu işlem, sosyalist plânlamada gözlenen zahmetli ve mükemmel olmayan adımları, iteratif süreci temsil etmekten uzaktır. Bu yüzden bu «çözüm», Maddî Bilânçolara dayanan geleneksel sosyalist plânlamanın bir yandan idealleştirilmiş, bir yandan da bazı önemli özelliklerini yansıtmayan eksik bir görüntüsünü vermektedir. Fazlasıyla idealleştirilmiş bir görüntüsüdür; zira, Maddî Bilânçolar

(28) J. M. Montias, haklı olarak, safi hasılanın sadece kapasitesi sınırlı, yani tam kapasiteyle çalışan endüstrilerde bakiye olarak belirleneceğini ileri sürüyor. («On the Consistency and Efficiency of Central Plans», **RES**, Ekim 1962, s. 284) Ancak, sosyalist ekonomilerin geleneksel koşulları altında tam kapasitenin, plân uygulamasında girdi akımından doğan tıkanıklıklar dışında, kural olduğu; talep yetersizliğinden doğan âtıl kapasite halinin yok farzedilebileceği kabul edilmelidir. Bu konuda ayrıca bk. J. M. Montias, **Central Planning in Poland**, op. cit., ss. 340-344.

$\mathbf{y} = \mathbf{x} - \mathbf{A}\,\mathbf{x}$ çözümü için gereken kapsamda değillerdir; bütün ürünleri içermemektedirler ve bu yüzden ekonominin tümünü fizikî ilişkiler içinde kapsayan bir teknoloji matriksi Merkezin elinde yoktur. Öte yandan bu çözüm gerçek plânlama sürecini eksik olarak yansıtır; zira geleneksel sosyalist plânlamanın en belirgin bir niteliği olan *öncelikler sistemini* ve kısmen buna bağlı *iteratif* plân inşası sürecinin özelliklerini yansıtmamaktadır.

— II —

Plânlamada sektörler arası bir öncelikler hiyerarşisinin varlığına stratejik plânlamadan bahsederken değinmiştik. Operasyonel plânların inşasında bu öncelikler hiyerarşisi kendisini birkaç düzeyde belli eder. Bir kere, Maddî Bilânçoların kapsadığı ürün grupları ile kapsanmayan ürün grupları arasında kendiliğinden bir öncelik farkı vardır. Merkezin elinde, ekonominin tümünü bilânçoların dayandığı ayrıntı düzeyinde kapsayan bir teknoloji matriksinin varolmayışından doğan bu durum, *bütünü ile tutarlı* bir plâna ulaşma umudundan peşinen vazgeçmek anlamına gelir; zira, üretim miktarları Maddî Bilânçolarla plânlanmamış ürünler, Maddî Bilânçoların kapsadığı ürün gruplarının girdilerini de oluşturmaktadır. Bu yüzden plân inşasında, herhangi bir endüstrinin üretim hedeflerinde vaki bir değişikliğin, diğer endüstrilerin üretiminde tam olarak gerektireceği değişiklikleri **A** matriksi üzerinde yapılacak matematiksel işlemlerle, $(\mathbf{I-A})^{-1}$ hesaplanarak tesbit imkânsız olmaktadır ([29]). Bu iteratif, yani *tam girdi katsayıları-*

(29) Bilindiği gibi **A** matriksinin a_{ij} katsayıları, bir birim (j) üretimi için **dolaysız olarak** gerekli (i) miktarını verir. Her sektörün birim nihai hasılası için gereken **dolaylı** ve **dolaysız** girdilerin toplamını gösteren **tam girdi katsayıları;** $(\mathbf{I - A})^{-1}$ işlemi ile elde edilen yeni bir matriksin elemanlarından oluşur. (Bk. Chenery ve Clark, **op. cit.**, s. 51; Kornai **loc. cit.** ss. 29-30.

na ve tutarlılığa adım adım yaklaşan bir plân inşası sürecini zorunlu kılmaktadır. Ancak zaman faktörü, bütün Maddî Bilânçolar için tam tutarlılık sağlanmadan plân inşasının yarıda kesilmesini zorlamaktadır. Bu yüzden, geleneksel sosyalist plânlama, Maddî Bilânçoların kapsadığı endüstriler içinde dahi bir öncelikler hiyerarşisi uygulamak zorunda kalmıştır: Üretim hedefleri mutlak surette gerçekleştirilmek istenen endüstrilerin tam girdi talepleri tahmin edilerek bu sektörler için tutarlı plânlar yapılmış; ikinci derecede öncelik taşıyan endüstriler tutarlılığa yaklaştırılmış, yani dolaysız girdi taleplerinden tam girdi taleplerine doğru yaklaşılırken, yol henüz tamamlanmadan plân «kapatılmış»; öncelikler hiyerarşisinin en altında yer alan endüstriler için ise dolaysız girdi taleplerinin tesbiti ötesinde, bir tutarlılık çabası gösterilmemiştir ([30]). Endüstriler arası öncelikler hiyerarşisini, plânlama stratejisinin önerileri belirleyecektir ([31]).

Denebilir ki, geleneksel sosyalist plân inşasının temel meselesi, dolaysız teknolojik katsayıların ancak *bir kısmı* bilinmekte iken ve bu bilgi tamamen Merkezde toplanmış değilken, kendi içinde bir öncelikler hiyerarşisine tabi olan endüstrilerin gayri safi üretim miktarlarını veren *ilk hedeflerden* hareketle bu hedefleri iteratif bir süreç içinde değiştirerek birbiriyle tutarlı hale getirmeye çalışmaktır. Bu iteratif süreç, dolaysız katsayıları ve girdi taleplerini tam katsayılara ve tam girdi ta-

(30) T. A. Marschak 1951 öncesi Yugoslav plânlamasını anlatırken geleneksel sosyalist plânlamanın bizim de değindiğimiz bazı yönlerine ışık tutacak kısa fakat ilginç bir model çiziyor: «Centralized versus Decentralized Resource Allocation: The Yugoslav Laboratory», **QJE**, Kasım 1968, ss. 570-571. Ayrıca bk. Kornai, **loc. cit.** ss. 17-21.

(31) Geleneksel sosyalist plânlamanın önceliklere dayanan özelliği için: **Idem**; A. Nove, «Planners' Preferences, Priorities and Reforms», **EJ**, Haziran 1966, passim; Spulber, **loc. cit.**, ss. 74-76, 94-95.

leplerine yaklaştırır. Bu yaklaşma, bütün endüstriler için yeknesak bir tempoyla olmaz; öncelikler hiyerarşisi endüstrilerin tutarlılığa yaklaşma derecesini belirler.

Plân inşasında izlenen bu iteratif yöntem, ister istemez akla doğrusal denklem sistemlerinin iteratif çözüm tekniklerini getirmektedir. Nitekim bu paralelliğin çekiciliğine kapılan bazı iktisatçılar, sosyalist plân inşasını, doğrusal denklem sistemlerinin çözümünde kullanılan iki iteratif yöntemle, yani «üsler serisi ile açma» ve «Gauss-Seidel yöntemi» ile modelleştirmeye teşebbüs etmişlerdir (32).

«Üsler serisi ile açma» çözümüne yakıştırılan plânlama modelinde, nihaî talep hedefleri (**y** vektörü) ve teknolojik katsayılar verilmiştir; bilgisayar kullanma olanağı sınırlı olduğu için **x** vektörü, yani endüstrilerin bilinmeyen gayri safi üretim miktarları $(\mathbf{I}-\mathbf{A})^{-1}$ hesaplanarak tesbit edilmemekte; iteratif bir çözüm zorunlu olmaktadır. Plâncılar nihaî talep hedeflerini (**y**), dolaysız olarak karşılayacak ilk gayri safi üretim tahminlerini (**x**) hesaplarlar:

$$\mathbf{x}_1 = \mathbf{A}\,\mathbf{y} + \mathbf{y} \quad \text{(VIII)}$$

Ancak bu ilk tahminler içinde, bizatihi $\mathbf{x}_1$'in üretimi için gereken ara-mallar yoktur ve bunun bir sonraki aşamada hesaplanması gerekir. İkinci aşamanın gayri safî üretim tahminleri ($\mathbf{x}_2$) ilk aşamanın üretim rakamlarından hesaplanır:

(32) Montias, **loc. cit.**, ss. 335 vd. ile «On the Consistency and Efficiency of Central Plans», **op. cit.**, ss. 281-286; Ward, **op. cit.**, ss. 44-46. Ancak Ward «üsler serisi ile açma» çözümü ile açıklanan bir merkezî plânlama modeli kurmuşsa da bunu **teorik** bir model olarak ele almış; Sovyet plânlamasını ise daha az formel ve daha realist bir modelle tasvire teşebbüs etmiştir. (**Ibid.**, ss. 74-83). «Üsler serisi ile açma» yöntemi için bk. J. B. Hadley, **Linear Algebra**, London 1961, Addison-Wesley Publishing Co., ss. 116-119; Gauss-Seidel iterasyonu için ise: Chenery ve Clark, **op. cit.**, ss. 43-46.

$$x_2 = A\,x_1 + y \quad \text{(IX)}$$

$$x_2 = A\,(A\,y + y) + y = (I + A + A^2)\,y \quad \text{(X)}$$

m'nci aşamanın üretim tahminleri (x_m) ise :

$$x_m = A\,x_{(m-1)} + y = (I + A + A^2 + \ldots + A^m)\,y \quad \text{(XI)}$$

m sıfırdan başlayarak sonsuza yöneldiğinde, ispat edilmiştir ki,

$$(I + A + A^2 + \ldots + A^m)\,y = \sum_{m=0}^{\infty} A^m y = (I - A)^{-1}\,y = x \quad \text{(XII)}$$

O halde, çok sayıda iterasyon sonunda, $x = (I\text{-}A)^{-1}\,y$ ifadesinin temsil ettiği, tam girdi katsayılarını ve tutarlı üretim hedeflerini veren çözüme, ters matriks işlemine lüzum kalmadan ulaşılmış olur.

İlk iterasyonun nihaî talep vektörü ile ($x_1 = A\,y + y$ ile) başlaması hem zorunlu değildir; hem de nihaî talepten geriye gitmek daha uzun bir adımlar dizisine ihtiyaç gösterdiği için pratik değildir. İterasyon sayısını azaltmak için sektörel gayri safi üretim miktarları üzerindeki ön tahminlerden, sosyalist plânlamanın «denetim rakamları»ndan (x_o) başlamak daha uygun olabilir :

$$x_1 = y + A\,x_o \quad \text{(XIII)}$$

$$x_2 = y + A\,x_1 = y + A\,(y + A\,x_o) = (I + A)\,y + A^2\,x_o \quad \text{(XIV)}$$

$$x_m = (I + A + A^2 + \ldots\ldots + A^{m-1})\,y + A^m\,x_o \quad \text{(XV)}$$

Montias, bu halde dahi sonucun, normal olarak, fakat daha kısa yoldan, (XI) ve (XII) ile çakışacağını göstermiştir ([33]).

XIII. denklem, yani iterasyon sürecine «denetim rakamları» ile başlanması, «üsler serisi ile açma» modeline realist bir görüntü vermekle beraber, bu modelde halâ y vektörü plân inşası başladığı anda bilinmekte; x vektörü ise bütün unsurla-

(33) **Central Planning in Poland**, op. cit., s. 337.

rıyla modelin çözümüyle elde edilmektedir. Halbuki, geleneksel modelde yüksek öncelik taşıyan bazı endüstrilerin gayri safi üretim hedefleri plân inşasının ilk aşamasında tesbit edilmiştir ve bu hedefler iteratif süreç içerisinde pek az değişir ve sistemin diğer unsurları geniş ölçüde bu hedeflere intibak eder. «Üsler serisi ile açma» modelindeki (x_o) vektörü içinde bu anlamda öncelik taşıyan elemanların ayrı bir yeri yoktur. Bu yüzden, cesurane ve orijinal bir deneme olmakla beraber bu model, geleneksel plân inşası sürecinin gerçekçi bir görüntüsünü bizce vermemektedir.

Gauss-Seidel iterasyonuna gelince, bu yöntem, teknolojik katsayılar matriksinin üçgen (yani köşegenin üzerindeki katsayıların sıfır olduğu) bir matrikse dönüştüren işlemlerle sistemi x vektörü için çözen bir süreci temsil etmektedir. Bunun için endüstrilerin, en üstte, bütün diğer endüstrilerden girdi alan, fakat hiçbir endüstriye kendi ürününü vermeyen (örneğin sadece nihaî tüketim malları üreten) üretim kolları; en altta ise diğer endüstrilerden pek az girdi alan ancak bütün endüstrilere ara mal veren sektörler olmak üzere sıralanması gerekir. Köşegenin üzerindeki katsayıların miktarı yapılacak iterasyon sayısını tayin eder; ideal durum, yani bir tek iterasyonla çözümün mümkün olması köşegen üstü katsayıların tümünün, daha ilk sıralanmada sıfır olmasıdır. Bu halde, dairevi «feedback» etkileri olmaksızın, en üstteki sektörlerden başlayarak sistem tek bir iterasyonla çözülür (34).

---

(34) Bu en «ideal» durumda tek bir iterasyonun hesap yükü, azamî olarak $n^2/2$ işlemi gerektirir; köşegenin altındaki bazı katsayıların sıfır olması işlem sayısını azaltacaktır. 1959-1965 Sovyet 7 yıllık plânında 7000 - 10000 arasında ürünün Maddî Bilânçosu kullanıldığı ve ilk iterasyonun 30 milyon işlem gerektirdiği ifade edilmiştir. Katsayılardan hiçbiri sıfır olmasaydı hesap yükü 50 - 100 milyon işlem arasında değişeceğine göre, teorik maksimum katsayı sayısının % 40 - % 70'i ara-

Geleneksel plân inşasında, üretim kollarının öncelikler hiyerarşisi, endüstriler arası bağlantıların derecesine ve niteliğine göre belirlenmiş olsaydı Gauss-Seidel iterasyonu sosyalist plânlamanın gerçekçi bir modeli olabilirdi. Gerçekte ise, daha önce de belirttiğimiz gibi öncelikler hiyerarşisini belirleyen unsur plânlama stratejisi olmaktadır. Bazı dönemlerde üçgen matriksin en üstünde (örneğin, bütün sektörlerden alan, sadece nihaî talebe veren harp sanayii); bazan da altında (az sayıda endüstriden girdi alan, fakat hemen hemen hepsine veren madencilik gibi) yer alan faaliyet kolları, birinci öncelik derecesini işgal etmişlerdir. Bu bakımdan Gauss-Seidel iterasyonuna yakıştırılan bir plânlama modeli, gerçek plânlama sürecini açıklamada pek anlamlı olmamaktadır.

Geleneksel plân inşasının formel bir matematik modeli ile tasvir ve tahlilinde çok verimli sonuçlar alınmadığını göstermeye çalışmış bulunuyoruz. Bir Birleşmiş Milletler çalışmasında, iteratif plân inşası yöntemleri için söylendiği gibi:

> «Pratikte, nihaî çözüme birbirini izleyen adımlar ve aşamalarla yaklaşan bir süreç uygulamak zorunludur. Merkezî ve sektörel plânlamanın karşılıklı etkileşmesinin sonuçları, çözüme çok yavaş yaklaşabilir...; birbirini izleyen aşamalarda yeni tahditler keşfedilir; hedefler yeniden formüle edilir ve ilâve tercihler ifade edilir. Bu yol, bir matematiksel model kullanılarak eş-zamanlı bir çözüme ulaşmaya uygun değildir, ancak halen bundan başka tatminkâr bir pratik çözüm de yok gibidir» ([35]).

---

sında kalan bir miktarının sıfır olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir yapı, konsolide Maddî Bilânçoların üçgen bir matriks şeklinde düzenlenme imkânını artırmaktadır. (Bk. UN, «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **op. cit.**, s. 61).

E. Tutarlılık ve Optimallik

— I —

Görüldüğü gibi Maddî Bilânçolara dayanan iteratif plân inşası ancak istisnaî olarak tam tutarlı bir plâna ulaşabilir; bütün ürünleri esasen kapsamayan Maddî Bilânçolar üzerinde tutarlılığa yönelmiş ayarlamalar kural olarak sonuna kadar götürülemez. Geleneksel sosyalist plân inşasını bir tutarlılığa yönelme çabası olarak görünce, ortada genel bir optimizasyon modelinin varlığından söz etmek imkânsız olur ([36]). Gerçekten de, tam anlamıyla tutarlı olmayan bir plânın optimal da olamayacağı açıktır.

Ancak bu, plân inşasının çeşitli aşamalarında *kısmî optimal çözümlerle* hiçbir surette uğraşılmadığı anlamına gelmez. Çeşitli plânlama düzeylerinden oluşan; bu düzeyler arasında karşılıklı ve sürekli bilgi akımına ve çekişmeli pazarlıklara dayanan iteratif plân inşası işletme ve endüstri düzeyinde pek çok sayıda etkinlik meselesi çözer; formel programlama problemlerinin çözümü ile değilse bile, basit ve kaba karşılaştırma teknikleri kullanarak alternatif varyantlar arasında seçimler yapar ve kısmî optimizasyon unsurları tabir caizse el yordamiyle sisteme girmiş olur. Üstelik, geleneksel plân inşası içinde çeşitli programlama tekniklerinin uygulanması için de bir alan vardır. Meselâ, endüstriyel üretim hedeflerini (veya denetim rakamlarını) endüstri-içi işletmeler arasında dağıtmak bir programlama meselesi olarak formüle edilebilir. İşletmeler düzeyinde plân hedefleri hazırlanır ve gözden geçirilirken; girdi ihtiyaçları saptanır ve düzeltilirken, çok sayıda programlama meselesi doğar; kısmî optimumlar, alternatifler arasında

(35) **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., s. 44.

(36) Örnek olarak bk. V. V. Novozhilov, «Cost-Benefit Comparisons in a Socialist Economy», **The Use of Mathematics in Economics**, (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), **op. cit.**, ss. 118-119.

etkin çözümler araştırılır. Nitekim doğrusal programlama, Sovyetler Birliği'nde bu tür mikro-etkinlik çabaları içinde doğmuştur. Doğrusal programlama problemleri üzerindeki ilk metin (1939) bir Sovyet yazarı olan Kantorovich'indir, ve bu çalışmadaki örneklerin çoğu işletme, bir ikisi endüstri düzeyinde optimizasyon meseleleri ile ilgilidir ([37]).

Çok düzeyli, iteratif plân inşası, bizatihi etkin çözümlerin aranmasını zorlayan bir nitelik taşır. Plânlama düzeyleri arasında ilk karşılıklı bilgi akımı tamamlanıp ön plân hedefleri arasındaki tutarsızlık anlaşılınca, üst düzey, alt düzeyler üzerine, ilk önce girdi normlarını kısma yönünde baskı yapar; zira bilinmektedir ki, üretim hedeflerinin değiştirilmesi bütün Maddî Bilânçoları ve plânın genel yapısını etkilediği halde, teknolojik katsayıları düzelterek tutarsızlığı giderme çabasının etkileri oldukça «mahallî» kalacaktır ([38]). Plânlama düzeylerinin girdi-normaları üzerinde yaptıkları bu çekişmeli pazarlık, zorunlu olarak alternatif üretim süreçleri ve teknolojik varyantlar arasında daha «etkin» tercihlerin aranması sonucunu doğurur. İşte bu yüzdendir ki, Maddî Bilânçolarla plân inşasında dayanılan girdi normları, bir girdi-çıktı tablosunun teknolojik katsayılarının aksine, sürekli gözden geçirilme ve değişme halindedir ve bunların tümünü tek bir teknoloji matriksinde toplayıp Merkezin emrine vermek bu sebeple de çok güçtür.

Şüphesiz ki, birbirinden bağımsız ve sistemsiz olarak yapılan kısmî optimizasyon çabalarının muhassalasından optimal bir plâna gitmek imkânsızdır. Kullanılan teknikler ilkel ve çoğu kere el yordamından ibarettir; optimizasyon analizlerinin

(37) V. Kantorovich'in 1939 çalışması 1964'te İngilizce olarak yayınlanmıştır: «Mathematical Methods of Production and Organisation», **The Use of Mathematics in Economics**, (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), op. cit., ss. 225-279.

(38) Ward, **op. cit.**, ss. 77-79.

ön şartlarını taşımadığını ileride göstereceğimiz *cari fiyatlarla* yapılan mikro-etkinlik hesaplarının olumlu etkilerini abartmamak gerekir; bütün ekonomi için geçerli gölge fiyatların tesbiti yoluyla optimal çözümleri genelleştirme çabaları ise (sınırlı kalan yatırım etkinliği analizleri dışında), siyasî karar organlarının yetki sınırlarının teknisyenlerce ihlâli olarak yorumlanmış ve asla teşvik görmemiştir. Buna rağmen, plân inşasının ilkel ve eksik bir tutarlılık çabasından ibaret olmadığını; plânlama düzeyleri arasındaki sürekli alış verişten oluşan iteratif plân inşasının basit optimizasyon unsurları da taşıdığı kesinlikle söylenebilir (39). Esasen düzeyler arasında; bazen bir telefon konuşması, bazen bir kişisel mülâkatla sağlanan sürekli temaslar, plân inşasında, plânlama hiyerarşisini baştan aşağı kateden iteratif aşamalardan çok daha fazla sayıda iterasyonun varlığı anlamına gelir.

— II —

İşte bu özellikleri, Maddî Bilânçolara dayanan bir plânlama sürecinin, girdi-çıktının klâsik çözümlerine dayanan, tam tutarlılığı sağlayan formel modellere karşı taşıdığı bir üstünlüğü gösterir. Sosyalist plânlama şartlarında klâsik girdi-çıktı çözümleri, bütün teknolojik bilgilerin Merkezde toplanabileceği bir mükemmelliğe muhtaçtır ve bu mükemmellik sağlansa dahi, operasyonel plânlama için kullanıldığında, esnek olmayan, plânlamanın alt düzeylerine insiyatif vermeyen katı ve *sadece* tutarlılığa yönelmiş bir merkeziyetçi model oluşturacak ve bir genel optimal modelle tamamlanması gerekecektir. Maddî Bilânçolara dayanan çok düzeyli geleneksel plân inşası ise tutarlılık ve etkinlik açısından taşıdığı bütün eksikliklere rağmen esnek ve gerçekçi bir model oluşturur. Gelenek-

(39) Zielinski, **Lectures in the Theory of Socialist Planning**, op. cit., s. 29; Kornai, **loc. cit.**, ss. 116-117; UN, **Multi-Level Planning and Decision - Making**, op. cit., ss. 10-11; Ward, **op. cit.**, s. 83.

sel modeli formel matematiksel modellerle (örneğin girdi-çıktı modeli ile) karşılaştıran birçok yazar da aynı görüşü paylaşmaktadır :

> «Bütün yetersizliklerine rağmen, [geleneksel plânlamanın] sonuçları; tamamen doğru, ancak gayri safi ve safi hasılalar arasında tutarlılıktan başka hiçbir şeyi temin etmeyen bir girdi-çıktı tablosundan inşa edilen bir plâna muhtemelen tercih edilebilir» (40).
>
> «İteratif süreçlerin... esnekliği dikkati çekmelidir. Teknolojik katsayıların tümünü plânlama komisyonuna iletmeğe gerek yoktur... Alt düzeylerde girdi ihtiyaçlarının hesaplanması, katsayıları tek bir yerde toplarken gereken bütünleştirmelerden doğan hataları azaltır, zaman ve maliyetten tasarruf sağlar» (41).
>
> «Plânın dengesini sağlamada ve plân inşasını hızlandırmada girdi-çıktı tekniklerinin üstünlüğü şüphesizdir. Ancak, maddî bilânçoların önemli bir örgütsel avantajı vardır : Plâncılarla yöneticiler arasında teması ve plânın inşası sırasında bazı etki ve baskı kanallarının işlemesini sağlar» (42).
>
> «Bu karmaşık ve iteratif süreç zamana muhtaçtır; binlerce plâncıyı, uzman ve işçi konseyini kapsar ve tutarlılığı sağlama ve optimizasyonla ilgili güç problemlere çözümler getirmek zorundadır... Doğu Avrupa'da bugüne kadar [1965] tasarlanan hiçbir [alternatif] plânlama biçimi, çeşitli düzeylerdeki binlerce plâncının plân inşası sürecine katılmasının ye-

(40) **Idem.**
(41) Montias, «Planning with Material Balances in Soviet - Type Economies», **op. cit.**, s. 974.
(42) Levine, **op. cit.**, ss. 110-111.

rine geçemez; bu öyle bir süreçtir ki, hemen hemen sürekli bir danışma sistemi içinde ekonominin bütün sınırları, karşılıklı bağıntıları, öncelikleri ve değişen şartları dikkate alınır. İcra düzeyindeki plâncıların yerini alan soyut bir modelin... uygulanması, bütün bu etkenlerin plânlamaya katılmasına elvermez» (43).

«Bu metotların ilkelliğine yönelmiş eleştiriler doğrudur,... ancak bu sürecin avantajını da idrak edelim. Biz, plânlama meselesine daha eksiksiz metotlarla, girdi-çıktı tabloları ve programlama modelleriyle yaklaşan Macar matematiksel iktisatçıları, hesaplama tekniklerinin bugünkü durumunda, bu kadar büyük boyutlu bir denklem sistemiyle başedememekteyiz. Bu yüzden buna teşebbüs dahi etmeyip, fazlasıyla bütünleştirilmiş ve basit iktisadî varsayımlara dayanan matematiksel modellerle yetiniyoruz... [Geleneksel modelde ise] fevkalâde büyük bir bilgi malzemesi, plân koordinasyonuyla uğraşan binlerce plâncıda birikmiş durumdadır... Plân koordinasyonu çelişik çıkarlı tarafları bir araya getirir... Arz ve talep arasında belli bir uzlaşma peşinen aranmaktadır... Çok sayıda deneyim değiş - tokuş edilir ve bilgi bütün ilgililere ulaşır. Birçok bakımlardan ilkel addedilebilecek metotlar uygulanmasına rağmen geleneksel plânlama metodu, binlerce usta plâncının kollektif deneyimini bir zaman ve mekân birliği içinde toplayabilir» (44).

---

(43) UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, ss. 6-7.
(44) Kornai, **loc. cit.**, s. 21.

F. Yatırım Plânlaması

— I —

Bu noktada, yatırım plânlamasının ve bununla ilgili meselelerin ayrıca ele alınması gerekiyor. İlk önce, «yatırım plânlaması» kavramının içeriğini tanımlayarak başlayalım.

Yatırım plânlamasıyla ilgili kararları genel olarak dörde ayırarak incelemek mümkündür :

1. Yatırımların toplam hacminin veya millî hasıla içerisinde yatırımların payının tesbiti.

2. Yatırımların endüstriler arası dağılımı.

3. Endüstrilerden herbirine tahsis edilen yatırımın endüstride *mevcut* işletmelerle *yeni kurulacak* tesisler arasında dağılımı.

4. Yatırımların somut-teknik içeriği veya yatırımlarda teknik seçimi (45).

Ancak plâncıların karşısına dört karar tipine ayrılmış olarak çıkan yatırım plânlaması, iktisadî bir analizde üç unsura indirgenebilir: Yatırımların toplamı; endüstrilerarası dağılımı ve teknik seçimi. Dikkatle formüle edildiğinde, dörtlü ayrım içinde üçüncü gruba giren kararların, aslında geniş anlamda teknik seçimi meselesinin sınırları içinde kaldığı görülecektir (46).

---

(45) UN, **Multi-Level Planning and Decision - Making,** op. cit., ss. 191-194, 202. M. Dobb, «A Note on the Discussion of the Problem of Choice Between Alternative Investment Projects», **On Economic Theory and Socialism,** London 1955, Routledge and Kegan Paul, s. 260; E. Neuberger, «The Yugoslav Investment Auctions», **QJE,** Şubat 1959, s. 103.

(46) Nitekim ileride ele alınacak bazı Macar optimal plân çalışmalarında yatırımlarla ilgili temel teknolojik varyantlar, yatırımların endüstri-içi dağılım biçimine göre tanımlanmış-

Sosyalizmin geleneksel plânlama pratiğinde aslında bu üç temel meseleyi cevaplandıran dört grup karar hangi düzeylerde alınır? Siyasî karar organının gelişme stratejisi üzerindeki tercihlerine ve (varsa) perspektif plânlara dayanılarak ilk iki karar Merkezce alınır; üçüncü kararın ana çizgileri Merkezde, ayrıntıları (meselâ *mevcut* işletmelere tahsis edilecek yenileme ve genişleme yatırımlarının tek tek işletmeler arasında dağıtılması) endüstri düzeyinde tesbit edilir; doğrudan doğruya işletme düzeyinde yatırım yapma kararının alınması ise istisnaîdir ([47]). Yatırımların somut ve teknik içeriklerinin tesbiti, meselâ demiryolu inşaatında iki güzergâh arasında izlenecek yolun tesbiti; makine imalinde çeşitli modeller arasında tercih; kural olarak endüstrileri temsil eden örgütlerin (Bakanlık veya Genel Müdürlüklerin) proje bürolarında yürütülen bir faaliyettir; şu şartla ki, belli bir hacmi aşan yatırım projelerinin Merkezce onaylanması gerekir ve (büyük hidroelektrik santralleri, petrol boru hatları gibi) çok büyük ve hayatî addedilen yatırımların esas teknik nitelikleri de bizzat Merkez tarafından

tır: (a) **Mevcut** tesislerin mevcut teknolojiyle **idamesi** için gereken yatırımlar; (b) **mevcut** tesislerin **kısmen yeni** bir teknolojiyle **genişletilmesi;** (c) **tamamen yeni** teknolojiyle **yeni** tesislerin kurulması (Bk. Z. Ujlaki, «Application of an Aggregate Programming Model in Preparing the Fourth Five-Year Plan», **Acta Oeconomica,** Cilt 5, No: 1-2; ayrıca bk. Kornai, **loc. cit.,** ss. 51-52, 57 ve «Mathematical Programming as a Tool in Drawing up the Five-Year Economic Plan», **Econ. Plan.,** 1965, cilt 5, No: 3, s. 6.).

(47) İşletmeler, amortisman paylarının ve işletme kârlarının bir kısmını kendi bünyelerinde yapacakları yatırımlar için kullanabilirler; ancak bu yatırımların hangi alanlarda yapılacağı, sınırları ve şartları (bazı küçük onarımlar dışında) ayrıntılı bir biçimde Merkezce tesbit edilmiştir. Bu yüzden finansmanda görülen (ve aslında bankaların sıkı gözetimi altında olan) kısmî ademi merkeziyet; reel anlamda, fiilî yatırım kararlarını alma anlamında mevcut değildir. (Bk. Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917,** op. cit., ss. 380-381; Nove, **The Soviet Economy,** op. cit., ss. 108-111).

tesbit edilir; proje bürolarına bu halde temel teknik seçimini (meselâ hidro - elektrik veya termik santraller arasındaki tercihi) yapmak değil; ayrıntılar üzerinde çalışarak projeyi kaleme almak düşer ([48]).

— II —

Yatırım plânlamasının ana unsurları üzerindeki kararların hangi kriterlere göre alındığını incelemeden önce açıklığa kavuşturulması gereken bazı noktalar vardır:

Birincisi, yatırım plânlaması ile ilgili bütün meselelerin yıllık değil, beş yıllık plânlar çerçevesi içinde ele alındığıdır. Yatırımların tamamlanma sürelerinin kural olarak bir yılı aşması bunu gerekli kılar.

İkinci olarak, toplam yatırım hacminin (veya yatırım/millî hasıla oranının) tesbiti ve bu toplamın endüstriler arası dağılımının plânlaması, zorunlu olarak fizikî birimlerden ayrılarak parasal birimlerle hesap yapmayı gerektirmektedir. Maddî Bilânçolarla yapılan üretim plânlamasında yer almayan *fiyatlar*, yatırım plânlamasında zorunlu unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır; ancak ileride gösterileceği üzere yatırım hacminin hesaplanmasında kullanılan fiyatlar bir *bütünleştirme aleti* olarak *ağırlıklardan* ibarettir; ve bu şekliyle karar vermede tayin edici unsurlar değil, fizikî birimlerle plânlamanın ayrıntıları olmaktadırlar.

Üçüncü olarak, yatırım plânlamasının sözü edilen unsurlarının (toplam yatırım hacmi, yatırımların dağılımı ve teknik seçiminin) birbirinden bağımsız olarak ele alınamayışından do-

(48) UN, **loc. cit.**, ss. 191-194 ve **ESE in 1955**, op. cit., ss. 201-202; Montias, **Central Planning in Poland**, op. cit., s. 150; T. S. Khachaturov, «Methods of Economic Comparison of Investment Variants», **SS**, Ocak 1951, ss. 318-320 (**Izvestia Akademia Nauk, Otdel Ek. i Prava**, 1950, No. 4'ten özetlenmiş); Zielinski, **loc. cit.**, s. 33.

ğan meseleler vardır. Gerçekten de toplam yatırım hacminin geniş ölçüde (özellikle kapalı ekonomi şartlarında) ekonominin sektörel yapısı tarafından belirlenmesi, yatırımların sektörler arası dağılımını da (kısmen bu dönemde, fakat daha ziyade ileriki dönemlerde) yatırım hacminin belirleyici unsurlarının başına getirir. Teknik seçiminin de yatırım hacmini etkilemesi mümkündür: Teknik seçiminde meselâ sermaye yoğun yatırım varyantları lehine kuvvetli ve sistematik bir eğilim varsa; bu, devâsa projelerin tercihi yüzünden yatırım plânlarına önemli «bölünemezlik» unsurları getirir. Elektrik üretimini artırmaya yönelmiş yatırımlar daima dev hidro-elektrik santralleri şeklini alacaklarsa, yatırım kararı (yapılan teknik seçimi yüzünden) belli bir meblağın altına düşemez. Bütün sektörler birlikte ele alındığında bazı ayarlamalar mümkün olacaktır ama buna rağmen yatırım toplamı üzerindeki bu «marjinal» ayarlamalar, sermaye-yoğun tekniklerin kuvvetle tercih edildiği bir ortamda çok büyük miktarları tercih edecektir. Nihayet teknik seçimi ile yatırların dağılımı arasında karşılıklı ve girift ilişkiler vardır. Örneklerin en basitine dönecek olursak, iki güzergâh arasında demiryolu inşasında kısa, fakat çok sayıda tünel açılmasını gerektiren birinci projeyle, uzun fakat tünelsiz demriyolunu öngören ikinci proje arasında çimento ve demir talepleri ve demiryolunun açılmasından sonraki yıllara sirayet edecek yakıt talebi arasında ihmal edilemez farklar vardır. Alternatif tekniklerden sektörlere yansıyan bu talep farkları yeni kapasiteyi gerektirdiği oranda, yatırımların sektörler arası tahsisi üzerinde etkili olacaktır. Öte yandan, yatırımların endüstriler arası dağılımına ilişkin herhangi bir karar, yatırım projelerinin teknik içeriğinden soyutlanarak alınamaz; bu sonuncu meselenin çözülmesinde kullanılan kriterlere biraz sonra değineceğiz.

Yatırım plânlamasının unsurları arasındaki bu çok yönlü karşılıklı ilişkiler, tutarlılığa yönelmiş yatırım plânlamasının (dinamik girdi-çıktı çözümleri kullanılmadığına göre), yine ite-

ratif süreçlerle inşasını gerekli kılmaktadır; nitekim bazı kaynaklar, yatırımları iteratif yolla plânlayan sosyalist ülkelere ait örnekler vermektedir (49).

— III —

Yatırım plânlaması ile ilgili temel kararların alınmasında etkili olan kriterler nelerdir? Bu temel kararların başında, bilindiği gibi, toplam yatırım hacminin veya yatırımların millî hasıla içindeki oranının tesbiti gelmektedir. Bu oranı tesbitte plâncılara veya siyasî karar organlarına rehberlik edecek genel ve teorik bir çözüm yoktur; bu yüzden kişisel ve kollektif tüketimin düzeyi ve artış hızı ile ilgili bazı alt-sınırların (dolayısıyla yatırımlarla ilgili üst-sınırların) tesbiti ötesinde (örneğin

(49) Kornai (**Mathematical Programming of Structural Decisions,** op. cit., 227-229'da) Macaristan'da uygulanan **geleneksel** plânlamada, *yatırım plânlarının inşasında izlenen iteratif süreci* anlatıyor; kullanılan yöntemin formel bir tasviri, yukarıda üretim plânlamasına ilişkin olarak açıklanan **Gauss-Seidel** iterasyonuna nitelik olarak benzeyen, biçim olarak ise onun tam karşıtı olan **Gauss** iterasyonu ile yapılabilir. Bu iki çözüm de **A** matriksinin üçgenleştirilmesine dayanır; birinci halde köşenin **üstündeki;** ikinci halde ise köşegenin **altındaki** bütün katsayılar sıfırdır. Doğrusal denklem sistemlerinin Gauss iterasyonu ile çözümü için bk. Hadley, **op. cit.,** ss. 162-165. Polonya'da yatırım plânlamasında izlenen iteratif yöntem nisbeten yeni bir Birleşmiş Milletler metninde anlatılıyor; *bu yöntemin, Polonya için, geleneksel plânlamanın* bir parçası olduğu varsayılabilir. (**Multi-Level Planning and Decision-Making,** op. cit., s. 202). Bir başka Birleşmiş Milletler çalışması ise, ülke tasrih etmeden Doğu Avrupa'da «incelenen projeyle doğrudan doğruya ilgili sektörlerde birbirini izleyen bütün yatırım ihtiyaçlarını geriye giderek adım adım hesaplayan geleneksel yöntem»i açıklıyor. (**Economic Planning in Europe,** op. cit., Bölüm IV, s. 32). İteratif yatırım plânlaması yukarıda incelediğimiz iteratif üretim plânlamasıyla esas olarak aynı sorunları getirdiği için burada ayrıca işlenmemiştir.

reel *per capita* tüketimin zaman içinde düşmemesi gibi), yatırım oranı, siyasî karar organlarınca, yani plân inşasında merkezî ve otonom olarak tesbit edilir (50); ancak bu «otonom» kararın ekonominin sektörel yapısı ve öteki dönemlere ilişkin yatırım tahsisi kararlarıyla geniş ölçüde sınırlı olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Merkez böylece tesbit edilen yatırım toplamını endüstriler arasında dağıtırken kendisine hangi kriterler rehberlik edecektir? Bu, yatırım plânlamasının ikinci temel meselesidir ve yukarıda belirtildiği gibi, üçüncü mesele olan teknik seçimi kriterleri ile yakından ilgilidir.

Beş yıllık plânların sektörler için tesbit ettiği üretim hedefleri, sektörel yatırım programlarını belirleyen unsurların başında gelir. Eğer, sektör-içi teknik seçimi ile ilgili alternatifler mevcut olmasa idi, sektörel üretim hedefleri, teknolojik katsayılarla (fakat bu kez marjinal sermaye-hasıla katsayılarıyla) birlikte yatırımların sektörler arası dağılımını (ve aynı zamanda toplamını da) belirlerlerdi. Sermaye-hasıla katsayılarının tesbiti ayrı bir etkinlik analizine dayanmıyorsa, böyle bir sistemde yatırımlarla ilgili bağımsız bir ekonomik seçme yoktur.

Geleneksel sosyalist plânlamada yatırımların sektörler arası dağılımına uzun zaman bu anlayış içinde bakıldığına dair bazı belirtiler vardır : Bizatihi teknik «seçimi»ni ilgilendiren katsayılar, bağımsız bir etkinlik hesabının ürünü olmaksızın, «bilinen en ileri teknoloji» ile tanımlanmış, teknoloji böylece stratejik bir karar unsuru sayılıp endüstri-içi seçim ve analiz-

(50) **Ibid.**, Bölüm IV, s. 19; UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., s. 191; W. Brus, «The Law of Value and the Market Mechanism in a Socialist Economy», **Studies on the Theory of Reproduction and Prices**, (Ed. A. Nove ve A. Zauberman), Warszawa 1964, Polish Scientific Publishers, s. 312.

lerin konusu olmaktan çıkarılmıştır. Bu durumda, sektörlerin plânlanan büyüme hızları (5 yıllık üretim hedefleri); 5 yıllık Maddî Bilânçolar ve yatırım malları bilânçoları vasıtasiyle (51) yatırımların sektörler arası dağılımını (ve keza toplamını) belirlemektedir. Yatırım plânlamasının aslî hedefi bu değişkenler arasındaki genel tutarlılığı ve sektörlerden herbirinin iç tutarlığını, öncelikle sözü geçen bilânçolara dayanarak sağlamaktır (52). Böyle bir yaklaşımda, Merkezin karar sahası içerisinde mütalâa edilen yatırımların dağılımı konusunda, proje analistleri gibi teknisyenlerin Merkeze ait kararları değiştirme imkânı ortadan kaldırılmış olur. Proje büroları teknik seçimi ile ilgili Merkezin temel direktifine bağlı kalarak yatırımların teknik ayrıntılarını tesbitle görevli olurlar; fakat bu çalışma, yatırımların dağılımını etkilemez.

Teknik seçimini bu derece merkezîleştirip soyutladıktan sonra yatırımların dağılımını tek yönlü olarak üretim hedeflerinden çıkarma teşebbüsü, yukarıda da açıklandığı gibi gerçekçi değildir. «En ileri teknolojiyi kullan!» direktifi, proje bürolarına günlük çalışmalarına rehberlik edecek somutlukta değildir; çok lâfzî bir yorumla, uygulanması imkânsız sonuçlar dahi verebilir. Merkez, ya «en ileri teknoloji» sloganını bizzat yorumlayarak somut yatırım projelerini tek tek kalemc almakla, ya da endüstri proje bürolarına alternatif yatırım varyantları arasında karşılaştırma ve seçme yapma serbestîsi tanımakla tutarlı bir çözüme ulaşabilir. Bu ikinci yol kabul

(51) Bu sonuncu tip bilânçolar için bk. UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, s. 30.

(52) «Yatırımların sektörler arası dağılımı, bilânço metodunca belirlenir» ifadesi, kanımızca böyle yorumlanabilir. Bk. «Standard Methodology for Determining the Economic Effectiveness of Capital Investment and New Technology in the National Economy of the USSR», **PE**, Ekim 1960, s. 12 (**Planovoe Khoziaistvo**, 1960, No : 3'ten çeviri); ayrıca, Montias, **loc. cit.**, ss. 145-150; Nove, **loc. cit.**, s. 209.

edildiği andan itibaren, «sektörel hedeflerin plânlanması, yatırımların sektörel tahsisini kendiliğinden belirlemez» (53).

Teknik seçimi ile ilgili kararların endüstri düzeyine indirilmesi Merkezin bu konu üzerinde etkili telkinlerde bulunmaktan vazgeçmesi anlamına gelmez. Nitekim proje bürolarını seçimlerinde etkileyecek daha somut, daha kantitatif bir «telkin» biçimi bulmak zorunluluğu 1945'ten itibaren SSCB'nde, 1956'dan sonra Polonya'da yaygın tartışmalara yol açmış ve 1960'ların reformlar dönemine girmeden önce aşağı yukarı bütün ülkelerde oldukça klâsik bir çözümle sonuçlanmıştır (54).

Bu çözümdeki yeni unsur Merkez tarafından endüstrilere iletilen ve «yatırımların etkinlik normu» adını alan yeni bir parametredir. Yatırımların teknik içeriği (sermaye - yoğunluk derecesi) bir nevi faiz haddi olan bu «norm»un bir fonksiyonudur. Zira, aynı üretim hedefini gerçekleştirecek alternatif yatırım projeleri (en «ucuz»unu seçmek için) karşılaştırılırken, «norm»un sabit sermaye maliyetine uygulanması ile elde edilen meblâğ, kurulacak kapasitenin cari (işletme) giderleriyle birlikte yatırımın yıllık maliyetini oluşturur. Sermaye - yoğun varyantlar, normal olarak yıllık (işletme) giderlerini azaltan yatırım türleri olacağına göre; «yatırım etkinlik normu»nun düşürülmesi sermaye yoğun tekniklere yönelmeyi teşvik eder. Bu çözümde teknik seçimi için yapılan karşılaştırma, belli bir üretim artışını sağlayacak farklı yatırım projeleri arasında olur; zira, merkezî olarak verilen temel karar endüstri üretim hedefleridir ve artık çözülmesi istenen mesele, sektörel üretim artışlarını sağlayacak yatırım plânının (dağılım ve teknik içerik olarak) tesbitidir. Bu yüzden yatırım etkinliği analizleri, farklı üretim düzeyleri ve demetleri üzerine öneriler getirecek biçimde değil, *belli* bir üretim hedefini

(53) Novozhilov, **op. cit.**, s. 64.

(54) Bu konu üzerindeki tartışmalara ve literatüre 8. Bölümde atıf verilecektir.

gerçekleştirecek yatırım varyantları arasında seçme yapacak biçimde geliştirilmiştir.

Yatırım plânlamasına getirilen bu yenilik aşağı yukarı bu sınırın içinde tutulmuştur ve bu yüzden birçok mesele çözülmeden ortada kalmıştır. Özellikle «norm»un tesbiti konusunda boşluk vardır. «Norm», sadece teknik seçimini belirleyen bağımsız bir değişken olarak görülürse, endüstri bünyelerinden gelen yatırım talebi ile merkezî olarak tesbit edilen yatırım arzı arasında bir eşitliğin sağlanması tesadüfe bırakılmış olur; tutarlı bir çözüme ulaşılamaz. «Norm», yatırım arz ve talebi tarafından belirlenen bir «denge fiyatı» ve bağımlı bir değişkense, teknik seçiminde belirleyici ve aktif bir unsur olmaktan çıkacaktır. Bu ikinci halde, teknik seçimini kaynak kıtlıklarına bağlayan neo-klâsik çözüme ulaşılmış; bu çözümü bilinçle reddeden geleneksel sosyalist plânlamanın merkezî teknolojik tercihlerinden vazgeçilmiş olur. Bu meselenin açıkça çözülememiş olması; fiilen, «norm»un tutarsız bir çerçeve içinde, fakat proje analistlerini etkileyen bir parametre olarak kullanılması sonucunu vermiştir. Bu dönemde plâncılar, geleneksel sosyalist modelin stratejik unsurlarını henüz tutarlılığa feda etmemektedirler.

G. Tüketim Mallarının Plânlanması ve Tüketici Hâkimiyeti

— I —

Geleneksel sosyalist plânlamada *tüketici hâkimiyetinin* bulunmadığını, *tüketici özgürlüğünün* ise kural olarak var olduğunu söylemek mümkündür. Bu ifade açıklanmaya muhtaçtır, bunun için üzerinde durduğumuz bu iki kavramdan başlamak gerekir.

Plânlı bir ekonomide *tüketici hâkimiyeti,* plân inşası ile ilgili bir mesele olarak karşımıza çıkar; var olup olmadığının

tartışılması, kavramı dar bir yoruma tabi kılacaksak anlamlı olur. Bu anlamda tüketici hâkimiyeti, tüketim malları üreten sektörde plân hedeflerinin tesbitinde, yani, hangi tüketim mallarının hangi miktarlarda üretileceğini kararlaştırırken tüketici tercihlerinin hâkim olması; tüketim mallarına yönelen özel talebin bu sektördeki üretimi belirlemesi halinde vardır. Geleneksel sosyalist plânlamada, tüketim malları üreten endüstrilerin üretim hedefleri, aşağıda açıklanacağı gibi, özel talebin yapısı dışında Merkezin tercihleri ve objektif sayılan bazı faktörler tarafından belirlendiği için, bu dar anlamda dahi tüketici hâkimiyetinin olmadığını söyleyebiliriz (55).

Bilindiği gibi tüketici hâkimiyetini daha geniş yorumlamak da mümkündür. Bu geniş anlamı ile tüketici hâkimiyetinin geçerli olduğu bir ekonomide özel tüketim talebi tüketim malları üreten endüstrilerin faaliyet hacimlerini belirler; bu endüstrilerin yatırım malları talebi ise sermaye malları üreten sektörün üretim yapısını, dolayısiyle yatırımların dağılımını da belirlemiş olur. Daha da ileri gidilerek tüketicilerin, bugünün tüketimi ile yarının tüketimi arasındaki zaman tercihi tasarruf ve yatırım hacmini de belirler. Görüldüğü gibi bu teorik yaklaşım, ekonominin yapısının tümünü, gelişme çizgisini ve hızını, nihaî olarak tüketici tercihlerine bağımlı kılar. Merkezî olarak tesbit olunan bir gelişme stratejisine uyarak sektörlerin, özellikle üretim malları üreten endüstrilerin gelişme doğrultularını ve hızlarını yine merkezî olarak tesbit eden geleneksel sosyalist plânlamanın bu geniş anlamda tüketici hâ-

---

(55) L. Rychetnik, «Two Models of Enterprise in Market Socialism», **Econ. Plan.**, 1968, Cilt 8, No. 3, s. 216; Zielinski, **loc. cit.**, ss. 88-89; Dobb, **loc. cit.**, ss. 376-378. Buna karşılık Ward aksi kanıdadır. (**op. cit.**, s. 98). Buradaki mesele Gülten Kazgan tarafından berrak bir şekilde ortaya konmaktadır. (**İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul 1969, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, ss. 484-486).

kimiyeti ile bağdaşamayacağı aşikârdır; herhangi bir plânlama anlayışının bağdaşabileceği de çok şüpheli olsa gerektir.

Tüketici özgürlüğü ise plânlı bir ekonomide, plân uygulaması ile ilgili bir meseledir; belli bir dönemde üretilmiş tüketim mallarının tüketicilere nasıl dağıtılacağı sorusuna verilen cevapla ilgilidir. Üretilmiş bulunan tüketim malları arasında tüketiciler, gelirleriyle kısıtlı olmak şartıyla serbestçe seçme imkânına sahipseler, tüketici özgürlüğü vardır; bu serbestî ancak bir tüketim malları piyasasının varlığı ve malların fiyat mekanizması vasıtasıyla, piyasa - dışı kısıtlamalara bağlı olmaksızın elde edilmesi ile mümkün olur. Tüketim malları tüketiciler arasında merkezî tercihlere göre, meselâ vesikaya bağlanarak dağıtılıyorsa; tüketici özgürlüğü yoktur. Savaş ve iç harp yılları ve bunları izleyen dönemler dışında sosyalist ekonomilerde, tüketim mallarının piyasa mekanizmasıyla dağıtılması kural olmuştur; bu yüzden tüketici özgürlüğünün var olduğu söylenebilir. Ne var ki, tüketim malları piyasası sürekli «kuyruk» oluşumuna yol açan bir aksaklıkla malûl bulunduğu sürece bu özgürlüğün de sınırlı olduğu söylenmelidir.

Tüketicilerin kural olarak «özgür» olduklarını, fakat üretime «hâkim» olmadıklarını ifade ettikten sonra, geleneksel plân inşası modelinde tüketim plânlamasının özel meselelerini açıklamak gerekli olacaktır.

— II —

Operasyonel üretim plânlamasının, ve ona bağlı olan ikmal ve tedarik plânlarının yukarıda anlatılan genel kuralları, tüketim malları üretimi için de geçerlidir. Plânlama hiyerarşisinin en altında, yine işletmeler vardır; bu işletmeler, perakende ve toptan ticaret kuruluşları değil, üretici birimler, fabrikalardır. Ne var ki, yukarıda plân inşasının nihaî noktasını oluşturduğunu söylediğimiz işletmeler arası teslimat sözleşmeleri,

tüketim mallarında üretici işletmelerle toptancı (bazen perakendeci) ticarî kuruluşlar arasında akdedilir. Ancak ticarî kuruluşlar, bu sözleşmelerde üretim plânının ancak merkezî plânda tasrih edilmeyen ayrıntılarını tesbitte etkili olabilirler; üretici işletmelerin girdi kullanım plânları bağımsız olarak tesbit edildiği için, sözleşmeler aşamasında üretim plânı esas olarak belirlenmiş durumdadır ve ticaret sanayiye sadece, meselâ ayakkabı üretiminin ayak numaralarına göre dağılımı gibi hususlarda yol gösterebilir ([56]).

Acaba plân inşasının ilk adımı olan, tüketim mallarına ait geçici üretim hedeflerinin, denetim rakamlarının tesbitinde rol oynayan kriterler neler olmaktadır? Bunların bir yandan tüketici tercihleri, diğer yandan siyasî karar organlarının ve Plânlama Örgütünün «optimum tüketim normları» üzerindeki kısmen subjektif, kısmen ideolojik ve kısmen de bazı bilimsel araştırmalara dayanan yargıları olduğu söylenebilir ([57]).

Bir tüketim malları piyasasının varlığı, tüketici tercihlerini yansıtacak çeşitli göstergeler sağlar. Fiyatlar, arz-talep dengesine göre tesbit ediliyorsa, fiyatlarla üretim maliyetleri arasındaki farkın maliyetlere oranı (ki sosyalist ekonomilerde bu oran, kabaca, ileride açıklanacak olan *muamele vergisi oranını* verir) çeşitli tüketim malları arzının cari talep yapısına göre ne derecede yeterli olduğunu ortaya koyan basit bir göstergedir ([58]). Fiyatlar, çeşitli nedenlerle denge fiyatları olarak tesbit

(56) Kornai, **Overcentralization in Economic Administration,** op. cit., passim, özellikle ss. 20-25; 147-160; Nove, **loc. cit.,** 91, 174-178; P. Hanson, **The Consumer in the Soviet Union,** London 1968, MacMillan ss. 186 vd.

(57) A. Balinky, «Problems and Issues in Soviet Economic Reform», **Planning and Market in the USSR,** (Ed. A. Balinky et. al.), New Jersey 1967, University Press, ss. 32-35.

(58) Dobb, **loc. cit.,** ss. 373-374; M. Dobb, «A Review of the Discussion Concerning Calculation in a Socialist Economy», **On Economic Theory and Socialism,** op. cit., ss. 87-88.

edilemiyorsa, stok hareketleri veya kuyruklar yine mevcut mallar üzerindeki tüketici talebinin yapısı hakkında plâncılara rehberlik edebilecektir (59).

Ancak ileride de üzerinde durulacağı gibi, geleneksel sosyalist plânlamada piyasa göstergeleri ile Merkez arasında anlamlı ve organik bağlar kurulamamıştır. Bu yüzden, tüketici talebinin tesbiti için, merkezî plânlama ve istatistik örgütlerince, endüstriyel Bakanlıklarca ve bazı hallerde ticarî kuruluşlarca yapılan piyasa araştırmaları ve aile bütçesi anketleri, plân inşasında sistematik bir yer kaplamasalar dahi ötedenberi kullanılagelmişlerdir (60).

Gerek piyasa göstergelerinin, gerekse bu türden piyasa araştırmalarının mevcut mal grupları ile sınırlı olması; bu yüzden yeni malların üretimi ile ilgili kararlara rehberlik edememesi ve tüketimle ilgili *dışsal kazanç ve kayıpları* tesbit edememesi gibi yetersizlikleri vardır. Tüketici tercihlerine ait bireyci bir yorumun reddi; tüketimin sosyal bir olgu olarak tüketicinin dışında etkiler (dışsal kazanç ve kayıplar) oluşturduğunu kabul etmek, sosyalist plâncıları, tüketici hâkimiyeti anlayışından uzaklaştırmış; bazan «paternalistçe» bir tavır olarak görülmesine rağmen tüketim kompozisyonu üzerinde merkezî tercihlerin etkili rolünü plânlama sistemine sokmuştur (61).

---

(59) Dobb, «Operatinonal Aspects of Soviet Economy» **op. cit.**

(60) SSCB'nde ve Doğu Avrupa ülkelerinde yapılan bu tür piyasa araştırmaları için bk. E. M. Chossudowsky, «De-rationing in the USSR», **RES**, Kasım 1941, ss. 22-27; K. Akhpolov, «Study of Demand for Cultural Goods», **SS**, Ocak 1954, passim, **(Sovetskaya Torgovlya**, 1953, No: 3'ten çeviri); UN, **ESE in 1958, op. cit.**, Bölüm IV, ss. 25-27; 29-30; Hanson, **op. cit.**, ss. 203-204; Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917**, op. cit., ss. 374-376.

(61) Bk. Zielinski, **loc. cit.**, ss. 629-637 ve **Lectures on the Theory of Socialist Planning**, op. cit., ss. 122-124; UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, s. 27; Brus, **op. cit.**, s. 308.

Bu «merkezî tercihler»i zaman zaman bilimsel bir zemine oturtmak çabaları görülmektedir. Çeşitli bilimsel kuruluşların katılmasıyla tesbit edilen «uzun dönemli, rasyonel tüketim normları» bu çabaların ürünüdür. Uzun dönemli bu tüketim modellerinde *per capita* optimum yiyecek tüketimi, esas olarak fizyologlar ve uzmanlar tarafından tesbit edilmekte; daha zengin ülkelerin tüketim düzeyleri diğer tüketim malları projeksiyonlarına (siyasî, sosyal ve ideolojik kriterlerin rol oynadığı düzeltmeler yapılarak) rehberlik etmekte; teknolojik ilerleme ve ekonominin gelişimi ile ilgili tahminleri içeren analizler de etkili olmaktadır ([62]). Ancak bu çalışmaların, plân inşası sistemiyle ne derecede kaynaşmış olduğu pek açık değildir ([63]).

Tüketim plânlaması üzerinde bir hususu gözden kaçırmamak gereklidir : Geleneksel sosyalist plânlama modeli, ağır sanayiye öncelik veren, yüksek yatırım oranlarını gerçekleştiren bir sanayileşme ve gelişme stratejisinin âleti olmuştur. Bu çerçeve içinde tüketim malları üreten endüstrilerin plânlanması, yatırım/tüketim oranı bir kere saptandıktan sonra, büyük bir güçlük getirmez; bu, zorunlu tüketim maddeleri sayılan bir kaç mal grubunun etrafında dönen bir plânlama sürecidir. Geleneksel plânlama modeli sanayileşmenin temel görevlerini ifa ettikten sonra tüketimin hacminde önemli artışlar; kompozisyonunda yeni unsurlar meydana gelmiş ve ancak o zaman tüketim plânlaması plâncıların karşısında, bir kısmına yukarıda değindiğimiz, yeni meseleler getirmiştir.

---

(62) Bu çalışmalar için bk. Hanson, **op. cit.**, ss. 203-204; UN, «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **op. cit.**, s. 63; M. Pohorille, «Plan and Market in Agriculture», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), op. cit., ss. 129-131; Zielinski, **loc. cit.**, ss. 140-141; Chandra, **op. cit.**, ss. 300 vd.

(63) 1961-1975 Polonya perspektif plânında tüketim hedefleri böyle bir çalışmayla tesbit edilmiştir. (**Idem.**; Zielinski, **loc. cit.**, ss. 140-141.)

H. «Fiyatsız Plânlama» mı?

— I —

Geleneksel plân inşası modelini «fiyatsız plânlama» diye nitelendirenler olmuştur (64). Bununla kastedilen, şüphesiz ki, bir bütün olarak plân sisteminde, hatta plân inşası sırasında fiyatların kullanılmadığı değildir. Yukarıda değindiğimiz ve ileride açıklayacağımız üzre bu sistemde piyasa ilişkileri ve piyasa kategorileri vardır; plân uygulamasında aktif bir rol oynarlar; hatta plân inşasında dahi (yatırım hacmi gibi) bazı büyüklükleri parasal olarak, yani fiyatlarla ağırlıklandırılmış halde ifade etmek zorunlu olmaktadır. O halde «fiyatsız plânlama», hangi anlamda kullanılmaktadır?

Bu kavramla ifade edilmek istenen olgulardan biri şudur: Fiyat *mekanizması,* yani *piyasa ilişkileri,* ekonomik sistemin içinde mevcut olmasına rağmen plân inşasını etkilemez; farklı bir deyişle, ekonomide hangi ürünlerin ne kadar üretileceğini, piyasa kategorileri vasıtasıyla yansıyan üretici birimlerin (işletmelerin) ve tüketicilerin tercihleri değil, plân vasıtasıyla ifade edilen merkezî tercihler belirler. *Geleneksel plân inşasına* işte bu anlamda, yani üretimi merkezî tercihlerin belirlemesi yüzünden, *merkeziyetçi bir model* diyoruz (65). Hatta bu yüzden piyasa kategorileri (örneğin fiyatlar) ile üretim arasında; piyasa için üretimin hâkim olduğu sistemlerde gözlenenin tam zıddı bir ilişkiler zinciri vardır : Merkezî tercihlere göre tesbit

(64) M. C. Kaser, «Soviet Planning and the Price Mechanism», **EJ**, Mart 1950, s. 81. Ayrıca bk. A. Wakar, «Prices, Incentives and Calculation Methods», **On Political Economy and Econometrics**, op. cit., s. 625; Zielinski, **loc. cit.**, ss. 12-13; A. Zauberman, **Aspects of Planometrics**, New Haven 1967, Yale University Press, s. 69-70; Ward, **op. cit.**, ss. 81, 85-86; UN, **loc. cit.**, s. 60.

(65) UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., ss. 52, 55-57.

edilen üretim miktarları (arz), tüketim malları piyasasında denge fiyatları ve talep edilen miktarları belirler (66). Talep fonksiyonlarının üretim üzerindeki rolü, Merkezin tercihlerini etkileyecek kanallardan geçmedikçe tamamen pasiftir. Bu sistemde «hiyerarşik karar almanın, piyasa yerine kaim olduğu» (67) da söylenebilir. Bu kuralın en önemli istisnası, üretim miktarları değil, ürün teslimatı plânlanan kollektif (kooperatif) çiftliklerde, teslimatı aşan bir fazlanın üretilmesi mümkün olduğu hallerde, nispî ürün fiyatlarının, ürün kompozisyonunu, yani çeşitli ürünlerden ne kadar üretileceğini belirleyebilmesidir (68).

— II —

«Fiyatsız plânlama» kavramı; geleneksel plân inşası modelinde, modelin merkeziyetçi niteliğiyle yakından ilişkili bir diğer olguyu, fiyatların pasif niteliğini ifade etmek için de kullanılabilir : Fiyatlar, plân hedeflerini belirleyen âletler arasında yer almazlar; meselâ üretim hedeflerinin tayini söz konusu olduğunda; tüketim mallarında piyasa şartlarına göre tesbit edilmiş denge fiyatlar, sermaye malları ve ara mallarda kabaca maliyetlere bağlı fiyatlar ve hatta sadece plâncıların dos-

(66) J. M. Montias, «Rational Prices and Marginal Costs in Soviet-Type Economies», **SS**, Nisan 1957, s. 370.

(67) Ward, **op. cit.**, s. 63. Hiyerarşik plân inşasında çeşitli düzeyler arasındaki bilgi alış verişi ve pazarlık mekanizmasının, piyasaların genel fonksiyonu olan arz-talep denkleştirmesini nasıl gerçekleştirdiğine ait çok ilginç bir gözlem için bk. Kornai, **Mathematical Programming of Structural Decisions,** *op. cit., ss. 21, 35-36.*

(68) M. Bornstein, «The Soviet Price System», **The Soviet Economy,** (Ed. M. Bornstein ve D. R. Fusfeld), op. cit., s. 116; M. Bornstein, «Soviet Price Theory and Policy», **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), op. cit., ss. 225-226.

yalarında yer alan hesabî fiyatlar aktif roller oynamazlar. Basit bir iki örnek verecek olursak, «inşaatta alçının çimento yerine ikamesi kararı, alçı ile çimento arasındaki nispî fiyatlara dayanılarak alınmaz» ([69]) ve «çelik arz ve talebi... çelik fiyatlarının bir sonucu değildir» ([70]). Burada, piyasa ilişkilerinin üretimi etkilememesi olgusunun yanısıra farklı bir husus da ifade edilmekte; plân inşasında optimallik - etkinlik hesaplarının aktif bir yer kaplamadığı kast edilmektedir. Gerçekten de, plân inşasında fiyatlar; girdi veya çıktı olarak hesaba giren ürünleri bir araya getirip toplarken, homojenlik derecesi azaldıkça fizikî birimlere dayanan bütünleştirmelerin anlamsız hale geldiği anda, sadece *ağırlıklar* olarak kullanılırlar. Çeşitli heterojen makineler toplamının tek bir birimle ifadesi (meselâ toplam yatırımların hesaplanması amacıyla) gerektiği anda, *ton* veya *adet* gibi bir fizikî birim tamamen anlamsız olacağı için, *herhangi* bir ilkeye göre tutarlı olarak tesbit edilen makine fiyatlarının toplamı, bütünleştirme aracı olarak, elbette fizikî birimlere üstündür ve plân inşasında fiyatların rolü, esas olarak bundan ibarettir ([71]). Bu fizikî birimlerle (Maddî Bilânçolarla) ve teknik katsayılarla plânlamanın bir uzantısıdır. Fiyatların sadece bütünleştirme aracı olarak kullanıldığı bir plân inşası sürecinde etkinlik hesaplarına yer olmayacağını söyleyenler; özdeş olmayan girdi ve çıktıların birbirleriyle karşılaştırılmasına imkân veren «nispî kıtlık katsayıları»nın etkinlik tahlilleri için gerekliliğine işaret etmiş oluyorlar. Bu katsayılar, tam bir optimizasyon analizinde gölge fiyatlarla; bunun yokluğunda ise, piyasa aksaklıklarının bozucu etkisinden azade kalındığı oranda, piyasa fiyatları ile temsil edilirler. Belirtildiği gibi, fiyatlar, geleneksel plân inşasında bu görevi yüklenmemişlerdir.

(69) Wakar, **op. cit.**, s. 625.
(70) Zielinski, **loc. cit.**, s. 13.
(71) Ward, **op. cit.**, ss. 85-86; Zauberman, **loc. cit.**, s. 59; Zielinski, **loc. cit.**, ss. 13, 19-20.

Kalecki'nin ifadesiyle, «belli bir nihaî üretim hedefini gerçekleştirecek tek bir metodun bulunduğu kapalı bir ekonomide etkinlik hesaplarına yer yoktur» ([72]); belli makro - ekonomik hedefler verildiğinde, böyle bir ekonomide «... sektörel yapı tamamen üretimin teknik katsayıları tarafından belirlenir» ([73]). Böyle bir ekonomi, geleneksel plânlama modelini hatırlatmaktadır. Gerçekten de teknik katsayıların stratejik bir yer kapladığı Maddî Bilânçolarla plân inşası, yukarıda açıklandığı gibi kolaylıkla bir girdi - çıktı modeli ile ifade edilebilir. Teknik katsayıları dışsal bir değişken kabul ettiğimiz anda, herhangi bir etkinlik analizine ihtiyaç duymadan model çözülür. Bu halde, bütünleştirici ağırlıklar olarak kullanılmaları dışında, fiyatlara da elbette ihtiyaç yoktur.

Ancak, plân inşasının tamamen böyle olmadığına; teknolojik katsayıların tesbitinde ve iteratif plân inşasının her aşamasında kısmî optimizasyon çalışmalarına başvurulduğuna yukarda işaret edilmişti. Buna bağlı olarak, fiyatların pasif rolü için ileri sürdüğümüz soyut ve genel doğrunun önemli istisnaları da olacaktır. Kısmî de olsa optimizasyon hesaplarının yapıldığı her halde (sınırlı ve özel bazı durumların dışında) cari fiyatlar veya hesabî fiyatlar aktif plânlama araçları haline dönüşürler. Bunun en açık örneği, yatırım etkinliği (teknik seçimi) hesaplarıdır. Yukarıda değinildiği gibi, bu hesaplarda bir yandan «gölge faiz haddi» ne yaklaşan bir katsayı («yatırım etkinliği normu») kullanılmış, öte yandan, yatırım varyantlarının maliyet hesapları cari fiyatlarla yapılmış ve karşılaştırılmıştır. Bu, fiyatların plân inşasında (yatırım kararlarında) aktif olarak rol oynadığı istisnaî, fakat ihmal edilmemesi gereken bir örnektir.

«Fiyatsız plânlama» kavramı, yukarıda açıklanan içeriği taşıdığı takdirde ve değinmiş olduğumuz istisnaları gözö-

(72) **Ibid.**, s. 36'dan naklen.
(73) **İdem.**

nünde tutmak şartıyla, geleneksel plân inşası modelinin özelliklerini yansıtan bir kategori olarak kullanılabilir. Ancak, şüphesiz ki bu modelin belirleyici niteliği *merkeziyetçi* olması; işletmelerin ve tüketicilerin piyasa ilişkileri vasıtasıyla yansıyan «ademi merkezî» tercihlerine göre değil, merkezî tercihlere göre inşa edilen bir plân sistemini temsil etmesidir. Fiyatların plân inşasında oynadığı rol ise, aslında, modelin bu temel niteliği tarafından belirlenmektedir.

BÖLÜM 4

PARASAL AKIMLAR VE PARASAL DENGE

A. Parasal Akımların Yeri

— I —

Geleneksel sosyalist plânlamanın kural olarak fiyatsız fizikî birimlerle yapılan bir plân inşası sistemine dayandığını belirtmiş olduk. Buna rağmen, sosyalist ekonomilerin yapılarına baktığımızda parasal akımların var olduğunu ve bir hayli geniş bir yer kapladığını görürüz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sosyalist ekonomilerde bir tüketim malları piyasası vardır ve tüketim hacminin büyük kısmı normal dönemlerde bu piyasadan geçer. En önemli istisna köylü tüketiminin bir bölümünün zati tüketimden oluşmasıdır; bunda, kooperatif gelirlerinin üyelere dağıtılan önemli bir kısmının ürün halinde olmasının da etkisi vardır. (1) Bunun dışında, kural olarak gelirler parasal olarak elde edilir ve piyasada harcanarak tüketime dönüşür. Ancak parasal akımlar sadece tüketici harcamalarından oluşmaz. İşletmeler bütün girdilerini, girdileri üreten işletmelerden fiyatını ödeyerek alırlar ve çıktılarını da diğer üretken işletmelere, tüketim mallarında ticarî kuruşlara.

(1) Örnek olarak bk. Nove, **loc. cit.**, s. 52; G. Garvy, **Money, Banking and Credit in Eastern Europe**, New York 1966, Federal Reserve Bank of New York, s. 46.

kısacası teslimatın yapılacağı kuruluşa bir bedel karşılığında devrederler. Böylece, bütün üretim ve tüketim malları fiyatlandırılmıştır ve işletmeler ve kuruluşlar arası plânlı (veya plân dışı) ürün akımlarının hepsi zıt yönde bir parasal akım doğurur.

İşletmeler arasındaki mal akımlarına tekabül eden bu parasal akım, nakit halinde değil, kural olarak banka hesapları üzerinde meydana gelir. Herhangi bir işletme, ürettiği mallardan plâna göre gerekli miktarını, ikmal ve tedarik plânınca ve mukavelelerce belirlenmiş işletme veya kuruluşlara gönderdiğini belgelediği anda, resmî fiyatlarla hesaplanan meblâğ işletmenin banka hesabına alacak olarak; teslimatın yapılacağı işletmenin hesabına ise borç olarak işlenir. İşletmeler sadece ücretleri ve belli bir sınırı aşmayan diğer ödemeleri nakit olarak yapmaya yetkilidirler (2).

— II —

Devlet sektörünün bünyesi içinde ve işletmeler arası muamelelerle sınırlı kalan; nihaî olarak fizikî birimlerle inşa edilmiş üretim ve ikmal - tedarik plânlarının hedeflerine bağımlı olan bu mal ve kaydî para akımlarının piyasa ilişkileri sayılıp sayılamayacağı Sovyet ve Doğu Avrupa iktisatçıları arasında çok tartışılmıştır. Yakın zamanlara kadar yaygın olan görüş, bir tüketim malları piyasasının var olduğu, ancak devlet kuruluşları arasında üretim malları ve ara - mallar üzerinde oluşan akımların piyasa ilişkileri değil, «dolaysız ürün değişimleri» olduğu idi. Gerçekten de, sözünü ettiğimiz para akımları ve onları kısmen belirleyen fiyatlar, işletmelerin serbest tasar-

(2) **Ibid.**, ss. 14, 48-50; F. D. Holzman, «Soviet Inflationary Pressures», **QJE**, Mayıs 1960; Ward, **op. cit.**, s. 178. İşletme plânlarının uygulanmasında bankaların denetim görevleri ve buna ilişkin olarak banka kredilerinin fonksiyonu Bölüm 5'te ele alınacaktır.

rufunda kalacak fonların ve işletme personelinin gelirlerinin oluşmasında çok sınırlı bir rol oynarlar ve geniş ölçüde «hesabî» unsurlar olarak kalırlar. Üstelik, bu «hesabî» fiyatlarla yapılan alış-verişlerin «yakıştırma» (simulative) bir piyasa oluşturduğu dahi pek söylenemez; zira, daha önce (3) açıklandığı gibi, işletmeleri ilgilendiren kararlar, bu fiyatlardan geniş ölçüde bağımsız olarak alınır.

Ne var ki, işletmeler arası ilişkilerde kullanılan fiyatların «hesabî» niteliği mutlak değildir. Yıllık «alım» ve «satış»larının parasal bilânçosu, işletme için, geleneksel modelde çok sınırlı da olsa, bir önem taşır. Normal olarak (4), işletmelerin yıllık gelirlerinin, cari üretim giderlerini karşılayacak ve aşacak düzeyde olması beklenir. İşletme kârları büyük ölçüde merkezî bütçeye gider; ancak, küçük bir bölümü işletme tasarrufunda kalır. Kârlar, plânlanan düzeyi aştıkça işletme tasarrufunda kalan (ve işletme düzeyindeki küçük yatırımlara, sosyal giderlere ve primlere hasredilen) bölümünün miktarı da artar. İşte, Sovyetlerde «iktisadî hesap» diye anılan, fakat daha anlamlı olarak «*otofinansman ilkesi*» diye nitelendirebileceğimiz bu ilke (5) işletmelerin gelir ve gider hesaplarına pratik bir önem vermiş ve plân uygulamasında «rublenin disiplini» (6) sağlayacak bir alet olarak görülmüştür (7). Bu yüzden

(3) Bk. yukarıda ss. 96-97.

(4) Zarar yapması plânlanmış işletmeler hariç.

(5) Rusça'da **hozrasçet** terimiyle ifade edilen bu ilke, İngilizce'de «iktisadî hesap» veya «maliyet muhasebesi» terimlerine çevrilerek kullanılmıştır. Ancak, bu iki terimin anlamı tam vermediği aşikâr olduğu için, «hozrasçet»in literal çevirisine değilse bile anlamına yakın olan «otofinansman ilkesi» terimini tercih ettik.

(6) Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917,** op. cit., ss. 352, 358.

(7) **Ibid.,** ss. 352 vd.; E. G. Liberman, «Cost Accounting and Material Encouragement of Industrial Personnel», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), New York 1966, In-

fiyatların, üretim birimleri için tamamen «teorik» kaldığı, bunların davranışları üzerinde *hiçbir* etki icra etmediği söylenemez. Ancak, geleneksel modelde kârların işletme tasarrufuna bırakılan bölümü çok cüzîdir ve bu durum otofinansman ilkesinin uygulanma alanını bir hayli sınırlı tutar. Fiyatların hesabî niteliği, bu yüzden, esas olarak korunmuş olur ve devlet işletmeleri arasındaki ilişkileri gerçek veya yakıştırma piyasa ilişkileri olarak görmemek gerekir.

— III —

Parasal akımlar sosyalist ekonomi için ne derecede zorunludur? Plân *inşasında* fiyatları bazı istisnalar dışında, kural olarak heterojen ürün gruplarını birleştirmek için bütünleştirme araçları olarak kullanan bir plânlama modeli parasal akımlardan tamamen vazgeçemez miydi?

Bu mesele, plân inşasından ayrı olarak, plân uygulama modelleri ile ilgilidir. Teorik olarak, fiyatsız bir plânlama süreci içinde tesbit edilmiş plân hedeflerinin işçiler ve tüketiciler dahil bütün iktisadî birimlere *direktiflerle* duyurulduğu ve bu direktiflerin gerçekleşmesi için gereken maddî kaynakların bütün

---

ternational Arts and Sciences Press, ss. 4-5, **(Voprosy Ekonomiki,** 1955, No. 6'dan çeviri); Chossudowski, **op. cit.,** ss. 7-10; L. Gatovskii, «The Role of Profit in a Socialist Economy», **The Liberman Discussion,** op. cit., s. 90, **(Kommunist,** 1962, No. 18'den çeviri). Yerleşik ve resmî tanımı tekrarlayan Gatovskii'nin sözleriyle, **«hozrasçet'**in esası, herhangi bir işletmenin, giderlerini kendi gelirleri ile karşılaması ve bunu aşan bir kâr elde etmesidir.» **(Idem.)** Pshenichnyi ve Usatov adlı iki Sovyet yazarının ifadesine göre ise, hozrasçet, «öyle bir sosyalist yönetim metodudur ki, aslî gereği, işletme giderlerinin plânlı fiyatlar üzerinden yapılan satışlardan elde edilen kendi gelirleriyle karşılanarak kâr ve rantabilite sağlanmasıdır.» (UN, **Economic Planning in Europe,** Bölüm VI, s. 31'den naklen.) Görüleceği gibi, «otofinansman ilkesi», diğer terimlere göre anlamı daha doğru vermektedir.

birimlere doğrudan doğruya verildiği bir model tasavvur etmek mümkündür (8). Böyle bir modelde, fiyatlar ve parasal niceliklerin tümü hesabî olarak ve denetim amacı ile plâncılar ve uygulayıcılar tarafından kullanılır; birimlerin kararlarını etkileyen gerçek fiyatlar ve fiilî para akımları yoktur.

Teorik olarak tasavvuru mümkün olmasına rağmen geleneksel sosyalist plânlama, bu modele uymamaktadır (9). Plân uygulamasında işletmeler düzeyinde aslî rolü dolaysız direktiflerin oynadığını aşağıda göreceğiz; bu düzeyde parasal akımların ve fiyatların esas olarak «hesabî» kategoriler olduğuna değinmiş bulunuyoruz. Ancak, tüketim mallarının dağıtılmasında ve istihdam plânlarının uygulanmasında *gerçek* piyasa kategorilerinden geleneksel sistem vazgeçememiştir; tüketim mallarının fiyatları ve ücretler gerçek kategoriler olarak mevcuttur. Fiilî parasal akımların ve gerçek piyasa kategorilerinin asıl dayanağı, böylece, istihdam ve tüketim alanlarında plân uygulamasının mekanizması; farklı bir ifadeyle, sistemin bu alanlarda kullandığı plân uygulama modelinin niteliği olmaktadır (10).

Tüketim malları üzerinde, «fiyatsız ve parasız» bir plân uygulama modeli; gelirlerin, özellikle ücret ve maaşların aynî olarak (ürün şeklinde) «ödenmesi» anlamına gelir; bu ilkenin pratik tezahürü genel ve istisnasız bir vesika sistemidir. Yukarıda değinildiği gibi bu, tüketici özgürlüğünün olmadığı bir durum-

(8) UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making,** op. cit., s. 55.

(9) Rusya'da «savaş komünizmi» döneminin (1918-1920) bu modeli andıran özellikler taşıdığı söylenebilir. (**Ibid.**, s. 55 n.) Ancak, savaş komünizminin ekonomik çerçevesi bilinçle ve plânlı olarak çizilmiş değildir; iç harbin, açlık tehdidinin ve para değerini hemen hemen sıfıra düşüren dörtnala bir enflâsyonun yarattığı çöküntü üzerinde, çaresizliklerden doğan geçici bir sistemdir. (Bk. Carr, **The Bolshevik Revolution,** Cilt 2, op. cit., ss. 227-268; Dobb, **loc. cit.,** Bölüm 5.)

(10) Bk. C. Bettelheim, **Studies in the Theory of Planning,** London 1959, Asia Publishing House, s. 75.

dur. Öte yandan, geleneksel modelde istihdam ile ilgili hedeflerin gerçekleşmesinde kullanılan uygulama aracı, aşağıda belirtileceği gibi, ücret farklılaşmasıdır; işe tayin şeklini alan direktifler değil... Ücret farklılaşmasının kendisinden beklenen teşvik edici görevi ifasının başlıca ön şartı ise, ücretlerin nakden ödenmesi ve serbest bir tüketim malları piyasasının varlığıdır. Sovyet plâncıları, vesika sistemi üzerinde uzun deneyimlerden geçerek, sistemin pürüzsüz işlemesinde serbest bir tüketim malları piyasasının gerekli olduğunu idrak etmişlerdir (11). Bu olgu ve onun pratik sonuçları, yani farklılaşmış ücret ve maaşların *nakden* ödenmesi ve piyasada *harcanarak* tüketime dönüşmesi gerçek parasal akımların ana kaynağını oluşturur.

Bu ana kaynağın yanısıra, otofinansman ilkesi, işletmeler arası muameleler içinde, sınırlı da olsa, fiilî parasal akımların doğmasına imkân vermiş; işletmeler arası ürün akımlarının *sadece* muhasebe kayıtlarında yansımasını önlemiş olur. Ayrıca, sosyalist sektör içinde iki ayrı mülkiyet biçiminin varlığı, üretken birimler arası ürün akımlarına gerçek parasal akımların katılmasını başka bir sebeple de zorunlu kılmıştır. Kastettiğimiz, sınaî işletmelerin tabi olduğu devlet mülkiyetinden ayrı olarak, grup mülkiyetinin geçerli bulunduğu kooperatif (kollektif) çiftliklerin varlığından doğan durumdur. Kooperatifler karşılıksız sayılabilecek kadar düşük fiyatlı ve bu yüzden vergiyi andıran mecburî teslimatı devlete ürün olarak verirler. Mecburî teslimatı aşan ve pazarlayabilecekleri üretim miktarını ise, daha yüksek fiyatlardan yine devlete, tüketim kooperatiflerine ve hatta dolaysız olarak tüketicilere satarlar; kooperatif statüleri, bunu mümkün, hatta zorunlu kılar. Sisteme kooperatif

(11) Bk. Chossudowsy, **op. cit.**, ss. 1-5; 12-18 ve «Rationing in the U.S.S.R.», **RES**, Haziran 1941, ss. 143-151, 160-164; A. Zauberman, «Economic Thought in the Soviet Union», **RES**, 1949-50, Cilt XVI (2), s. 111; Dobb, **loc. cit.**, s. 350; A. Bergson, **The Structure of Soviet Wages**, Cambridge, Mass. 1944, Harvard University Press, ss. 36-43, 211-212.

çiftliklerin başlattığı bir diğer gerçek parasal akımın girmesi, böylece, kaçınılmaz olur ([12]).

Bütün bu etkenler, geleneksel sosyalist plânlamada, gerçek parasal akımların ve piyasa kategorilerinin varlığını zorunlu kılmıştır. Bu gerçek akımlar, işletmeler arası kaydî akımlarla kaynaşırlar ve böylece parasal birimlerle yapılan hesaplamalar ve parasal akımlar, bazı istisnalar dışında ([13]), *genel* bir nitelik kazanmış olur. Bu yüzden, fizikî birimlerle yapılan plânlamadan, yani Maddî Bilânçolara dayanan üretim ve ikmal - tedarik plânlarından türeyen, fakat yine de ayrıca formüle edilmesi gereken malî plân ve bütçe, plânlama sisteminin vazgeçilmez unsurları olurlar ([14]). Zira, reel ekonomik süreçlerle ilgili herhangi bir karara tekabül eden, bu sürecin «finansmanını» oluşturan parasal akımın da ayrıca plânlanması gerekir ve ister gerçek, ister kaydî olsun bu akımların muhassalası genel parasal dengeyi oluşturur.

B. Genel Parasal Denge

— I —

Geleneksel modelde, yatırımların, sosyal ödemelerin ve kamu tüketiminin, yani parasız kamu hizmetleri (eğitim, sağlık) ile üretken olmayan devlet faaliyetlerinin (savunma, idare) finansmanı *esas olarak* tüketim malları üzerinden (ve genellikle toptan ticaret kuruluşlarından) toplanan *muamele vergisi* ile yapılır. Böylece, makro-ekonomik parasal denge, kural olarak,

---

(12) Nitekim Stalin, SSCB'nde piyasa kategorilerinin varlığını münhasıran bu olguya bağlamıştır. (**Economic Problems of Socialism in the USSR**, Moscow 1952, Foreign Languages Publishing House, ss. 58-76.)

(13) Zâti tarımsal tüketim ve yine kooperatif çiftliklerin aynî teslimatı bu istisnaları oluşturur.

(14) Dobb, **loc. cit.**, Bölüm 14; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, ss. 30-31; Garvy, **op. cit.**, ss. 53 vd.

tüketim malları piyasasında oluşur ve bu piyasada fiyat teşekkülü ile ilgili ilkeler ve genel olarak fiyat sistemi, makro-ekonomik ilişkilerin tesbitinde hayatî bir yer kaplar (15).

Bu ilişkileri daha açık seçik ortaya koymak için, muamele vergisinin *tek* finansman kaynağı olduğu basit bir makro-denge modeli kullanalım. Varsayımlarımız: (a) Gelirler yalnız ücretlerden oluşur; yani, tarım sadece devlet çiftlikleri içinde örgütlenmiştir. (b) Ücretler, üretim malları üreten sektörde; tüketim malları üreten sektörde ve devletin eğitim, sağlık, savunma ve idare gibi hizmet ve faaliyetlerinde çalışanlara ödenir (16). (c) Ücretlerin tümü tüketim mallarına harcanır; özel tasarruflar sıfırdır. (d) İşletmelerin üretim maliyeti, emek dışı girdilere ya-

(15) UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, s. 16. Muamele vergisi, «vergi» adını taşımasına rağmen iktisadî içeriği bakımından dar anlamıyla bir vasıtalı vergiden farklı, bazı özellikleri ile **kâra** daha yakın bir kategoridir. Bazı mallarda birim ürüne konacak muamele vergisi oranı önceden tesbit edilir; fiyat bu oranın uygulamasıyla belirir; diğer hallerde ise, perakende satış fiyatı, piyasa şartlarına göre tesbit olunur; muamele vergisi bu fiyatla toptan fiyat arasındaki **farktan, miktar olarak** hesaplanır. Bizim basit modelimizde birinci yöntem, fizikî birimler üzerine uygulanan bir katsayı şeklinde varsayılmıştır. Muamele vergisi için bk. O. Kyn, «The Role of Prices in a Socialist Economy», **Economic Development for Eastern Europe**, (Ed. M. Kaser). 1968, Macmillan, ss. 199-200; UN; **ESE in 1951**, Geneva 1952, ss. 139-141; Z. Pirozynski, «The State Budget», **Finances and Banking**, Warszawa 1968, ss. 141-142; N. Voluisky, «The Turnover Tax and Financial Stimuli of Production», **CDSP**, Cilt XVI, No: 44, ss. 9-10, (**Ekonomicheskaia Gazeta**, 1964, No. 40'tan çeviri); Gatovskii, **op. cit.**, s. 90; M. Dobb, «Soviet Price Policy», **SS**, Temmuz 1960, ss. 90-91; T. Bacskai «New Developments in the Taxes of Enterprises in Some Socialist Countries, The Hungarian Experience», **Public Finance**, 1970, No. 2, s. 220; Z. Fedorowicz ve M. Orlowski, «Recent Changes and Proposals for Change in the Administration of the Turnover Tax in Some Socialist Countries», **Ibid.**, ss. 310-316.

pılan ödemelerle, ücretlerden oluşur; ancak girdi maliyetleri, nihaî olarak sadece dolaylı ve dolaysız ücret ödemelerinden oluşur. (e) Ekonomide üretilen bütün ürünler aynı dönem içinde (tüketiciler veya diğer işletmeler tarafından) tüketilir; yani ürünlerin maliyeti, geçmiş dönemde yapılmış ücret ödemelerini içermez (17). (f) Ekonomide üretim malları üreten endüstriler arasında kesin bir sınır vardır; bir ürün hem üretim, hem tüketim malı olarak kullanılamaz. Farklı bir ifadeyle, (n) sektörlü bir ekonomide, üretim vektörü $\mathbf{x}$; $x_1, \ldots, x_h, x_{h+1} \ldots, x_n$ unsurlarından oluşuyorsa; $x_1, \ldots, x_h$ üretim malı üreten; $x_{h+1} \ldots, x_n$ tüketim malı üreten sektör çıktılarını temsil eder. (g) Dış ticaret yoktur.

Herhangi bir (i) sektörünce üretilen x_i ürününün üretim maliyeti toplamı, (d) ve (e) varsayımlarına göre, onun üretiminde harcanmış dolaylı (önceki üretim aşamalarına ait) ve dolaysız ücretlerin toplamıdır (w_i). Bir birim ürüne düşen tam ücret toplamına, ücret katsayısı (üretim mallarında u_i, tüketim mallarında v_i) diyelim.

Üretim malları üreten sektörlerin çıktı vektörü $\mathbf{x}^u$ $(x_1,\ldots,x_h)$; ücret katsayıları vektörü $\mathbf{u}$ olsun. Tüketim malları üreten sektörlerde bunlara tekabül eden vektörler $\mathbf{x}^t$ $(x_{h+1} \ldots, x_n)$ ve $\mathbf{v}$ ise; kamu tüketiminin finansmanı için dağıtılan maaşlar toplamını M ile gösterirsek; toplam gelirleri, yani millî geliri (Y) elde ederiz:

$$Y = \mathbf{x}^u\mathbf{u} + \mathbf{x}^t\mathbf{v} + M \qquad (I)$$

(16) Sosyalist ülkelerin millî muhasebe uygulamasında üretken sayılmamasına rağmen, satış konusu olan hizmetleri bu modelde tüketim malları üreten sektörde kabul etmek uygun olacaktır.

(17) Buradaki (d) ve (e) varsayımları, genel parasal dengenin içinde sadece **gerçek** parasal akımların yer alması anlamına geliyor; **kaydî** akımların ihmalini mümkün kılıyor.

Gelirlerin tümü tüketim mallarına harcanacaktır; yatırımların ve devlet hizmetlerinin finansmanı tüketim mallarının maliyetine, her mal için, piyasa denge fiyatına ulaşılması umulan oranlarda eklenecek muamele vergileri ile yapılır. Herhangi bir (i) malı için malın fizikî birimi üzerinden hesaplanarak uygulanacak muamele vergisi miktarına d_i; birim muamele vergisi miktarları vektörüne $\mathbf{d}$ (d_{h+1}, ..., d_n); vergi tahsilâtı toplamına D dersek;

$$D = \mathbf{x}^t\mathbf{d} \qquad \text{(II)}$$

vergi tahsilâtını verir. Tüketim malları toplam maliyetine ($\mathbf{x}^t\mathbf{v}$), toplam muamele vergisinin ($\mathbf{x}^t\mathbf{d}$) eklenmesiyle elde edilecek toplam, denge halinde toplam harcamalara (millî gelire) eşit olmalıdır. Denge şartı:

$$Y = \mathbf{x}^u\mathbf{u} + \mathbf{x}^t\mathbf{v} + M = \mathbf{x}^t\mathbf{d} + \mathbf{x}^t\mathbf{v} \qquad \text{(III)}$$

$$\mathbf{x}^u\mathbf{u} + M = D \qquad \text{(IV)}$$

Sosyalist ekonomilerde «muamele vergisi» adını almış bulunmakla birlikte, özellikle bu modeldeki muhtevası alelâde bir vergi tahsilâtından daha geniş olan D'ye, «ürün fazlası» da demek mümkündür ([18]). Ekonomi denge halindeyken, sadece üretim malları üreten sektörün ($\mathbf{x}^u$) genişlemesi, net yatırım artışı anlamında gelir, bu genişlemenin parasal maliyeti (maliyet hesapları d varsayımına göre yapıldığı için) aynı sektördeki tam ücret ödemelerinde ($\mathbf{x}^u\mathbf{u}$) meydana gelen artıştır ve muamele vergisi ($\mathbf{d}$ ve dolayısıyla D) artırılarak karşılanır. Bu, *ceteris*

---

(18) Kamu hizmetlerinin eğitim, sağlık gibi emeğin niteliği ve insan refahı ile ilgili kalemlerini «ürün fazlası»na değil, (fiilen ödenmediği halde) **ücretler** unsuruna katmak kavramsal olarak daha doğrudur ve bu açıdan muamele vergisinin tümü «ürün fazlası»nı temsil etmez. Ancak biz basit modelimizde M'yi bir bütün olarak alıyor ve bu meseleyi ihmal ediyoruz.

paribus yatırımların tüketim mallarının fiyatları yükseltilerek finanse edileceği anlamına gelir. Aynı etki kamu tüketiminde meydana gelen artışlar (M) için de geçerlidir. Şüphesiz, dinamik bir ekonomide tüketim malları üretiminin (x^t) artışı, muamele vergisi oranları (**d**) sabitken dahi toplam hasılatı (D) artırır; ancak, millî gelir içindeki «ürün fazlası»nın ($x^u u + M$) *oran olarak* artması, tüketim mallarının fiyat düzeyini **d** vektörü yoluyla artırır; maliyetlerle fiyatlar arasındaki marjı büyültür.

Son olarak, sistemde millî gelirin iki türlü tanımlanabileceğine bir kere daha işaret edelim; millî gelir üç grup ücretin toplamına veya tüketim mallarının maliyetiyle muamele vergisinin toplamına eşittir :

$$Y = x^u u + x^t v + M = x^t d + x^t v \qquad (III)$$

Böyle bir modelin ([19]) belirgin özelliği muamele vergisi oranlarının ve tahsilâtının, dolayısiyle fiatlar genel düzeyinin bağımsız bir değişken olmadığı; yatırım oranı gibi makro-ekonomik kararlara bağımlı, onlardan türemiş bulunduğudur :

> «Perakende fiatlar, tüketim malları ve hizmetleri piyasasında bir bütün olarak denge düzeyinde tesbit olunursa, devletin yatırım malları, savunma ve ka-

---

(19) Modeldeki ana fikir sistematik olarak M. Dobb tarafından ifade edilmiştir : **loc. cit.**, ss. 361-363 ve **An Essay on Economic Growth and Planning**, New York 1960, Monthly Review Press, ss. 91-93 ile «A Comment on the Discussion about Price-Policy», **SS**, Ekim 1957, ss 133-134. Ayrıca bk. M. Bornstein, «The Soviet Price System», **op. cit.**, s. 118; Baran, **op. cit.**, ss. 395-396; O. Kyn, B. Sekerka ve L. Hejl, «A Model for the Planning of Prices», **Socialism, Capitalism and Economic Growth**, (Ed. C. H. Feinstein), **op. cit.**, s. 107; B. Minc, «On the Symptoms of Inflation in a Socialist Economy», **Studies on the Theory of Reproduction and Prices**, (Ed. A. Nove ve A. Zauberman), op. cit., ss. 411-412; Fedorowicz ve Orlowski, **op. cit.**, ss. 308-309.

musal hizmetlere yaptığı harcamaların tümü, tüketim mal ve hizmetlerinden sağlanan kârlar [muamele vergisi] biçiminde devlete geri döner. Devletin giderleri böylece kendi kendini finanse eder niteliktedir : Gladstone maliyesinde olduğu gibi gelirler giderleri değil; giderler gelirleri tayin eder» (20).

— II —

Bu model, sosyalist ekonomide parasal denge şartlarının ve yatırımlarla kamu tüketiminin parasal finansmanının oldukça temsilî bir görüntüsünü vermekle beraber, gerçekçi olmayan bazı varsayımlara da dayanmaktadır.

Bir kere, muamele vergisi dışında finansman biçimleri vardır. Bunlardan en önemlisi (fakat geleneksel plânlamada hiçbir zaman muamele vergisi kadar geniş bir yer kaplamamış olan) kârlardır. Tüketim mallarının üzerine muamele vergisi eklenmeden önceki «toptan fiyat» düzeyinde ve bu fiyat unsurunun içinde ve keza bütün üretim mallarının toptan fiyatları içinde, üretimin her aşamasında bütün girdiler için hesaplanmış; tüketici işletmelerin üretici işletmelere banka hesapları üzerinde ödemiş oldukları *plânlanmış kârlar* vardır. Kural olarak merkezî bütçeye giden, küçük oranda işletmelere bırakılan bu kâr kategorisine yukarıda değinmiştik; ileride fiyat teşekkülü meselelerinde tekrar döneceğiz (21).

Bunun dışında, tahsilât toplamı ihmal edilecek kadar düşük bir düzeyde kalmış olan kişisel gelir vergileri, (modelimizin varsayımları yüzünden ihmal edilen) kollektif çiftlik ver-

(20) UN, **ESE in 1955**, op. cit., s. 208.

(21) Baran, **op. cit.**, ss. 395-396; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 21; T. Bacskai, **op. cit.**, s. 221.

gileri, devlet tahvili satışları ve vergiyi andıran bazı işletme ödemeleri de sayılabilir (22).

Gelir tipleri arasında ise, yaptığımız varsayımlardan ötürü ihmal ettiğimiz en önemli unsur, kollektif çiftçilerinin parasal gelirleridir. Bu gelir kalemi, parasal dengenin sağlanmasında ve parasal akımların plânlanmasında güçlükler yaratır; zira kollektif çiftçilerin nakdî gelirleri, zorunlu ödemelerden sonra bir bakiye olarak hesaplanan kooperatif gelirinin ve köylü ailelerinin özel bahçelerinden pazarlanan ürün miktarının bir fonksiyonudur ve bunun, plânlanması, hatta tahmini çok güç bir gelir unsuru olduğu açıktır (23).

Gelişme düzeyi yükseldikçe, özel tasarrufların sıfır olduğu varsayımı gerçekçi olmaktan çıkar. Daha doğrusu, özel tasarrufları, 1950'lerin sonuna doğru başlamış bulunan tüketici kredisine eşit kılacak bir mekanizma (24) sistemde yoktur ve

---

(22) **Idem**; UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, s. 31, Bölüm VI, s. 51; A. Nove, **loc. cit.**, ss. 97-104 ve «Rural Taxation in the USSR», **SS**, Ekim 1953, ss. 159-166; Pirozynski, **op. cit.**, ss. 138-140.

(23) UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, s. 22; Nove; **The Soviet Economy**, op. cit., s. 124.

(24) Doğu Avrupa ve SSCB'nde taksitli satışlar 1958-1960 yılları arasında başlamıştır. Bu satışlarda Doğu Avrupa ülkelerinde % 3 - % 10, SSCB'nde ise % 1-2 arasında faiz uygulanır. Bankalar ise tasarruf mevduatına % 2-3 civarında faiz öderler. UN, **ESE in 1959**, op. cit., Bölüm II, s. 28; V. Ilin ve B. Koriagin, «The Sale of Goods to the Public on Credit», **PE**, Aralık 1969, ss. 68-74 (**Nauchnye Doklady Vysshei Shkoly, Ekonomicheskie Nauki**, 1969, No: 7'den çeviri). Tüketici kredilerinin tamamen özel tasarruflardan finanse edilmesi halinde, bu iki unsuru birbirine eşit kılacak bir denge faiz haddi teorik olarak tesbit edilebilir ve bu halde parasal denge ile ilgili güçlük ortadan kalkabilir; ancak, bu henüz sosyalist uygulamaya geçmiş bir husus değildir.

bu durum parasal dengenin plânlanmasında ciddi bir güçlük unsurudur (25).

Parasal dengenin; finansman kaynakları (muamele vergisi, kârlar vs.) ile kullanım sahalarını (yatırımlar ve kamu tüketimi) gösteren ayrıntılı bir dökümü *Genel Malî Plân* veya *Nakit Plânı* adını alan bir metinde gösterilir. Bu plân, kooperatif çiftliklerin ve işletmelerin bünyesinde kalan parasal birikimleri de içerir ve bu yüzden sadece Merkeze intikal eden nakdî fonları kapsayan bütçeden daha genel bir metindir. Buna karşılık, daha önce anlatılan otofinansman ilkesinin gereklerine uygun olarak, üretken işletmelerin cari üretim faaliyetleri içinde doğan parasal akımlar banka hesaplarına geçer, fakat orada kalır ve «genel malî plân»a girmez (26).

— III —

Parasal dengenin bozuklukları sosyalist ekonomilerin geleneksel işleyişinde nasıl belirir? Kısmî dengesizlikleri; meselâ, bazı tüketim malları satışında kuyruklar teşekkül ederken, diğerlerinde stokların birikmesini bu mesele içinde mütalâa etmiyoruz; muamele vergisi oranlarının (modelimizde **d** vektö-

(25) Yukarıdaki basit modelde ihmal edilen bütün unsurların dikkate alındığı gerçekçi bir model sunan bir Birleşmiş Milletler çalışması, modelin denge şartını belirleyen denklemi açıklarken, bizim ifade ettiğimiz sonuçla birleşiyor: «Denklem şunu ifade etmektedir: Özel tüketime yönelmemiş mal ve hizmetlerdeki istihdamdan doğan gelir, tüketim mal ve hizmetlerinden sağlanan kârlar [muamele vergisi dahil] artı safi dolaysız vergiler ile tasarruflardan finanse edilmelidir». (UN, **Incomes in Postwar Europe**, op. cit., Bölüm 10, s. 2). Bu bizim modelimizde IV. denklemle belirtilen denge şartının daha genel bir ifadesidir.

(26) UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, ss. 30-31; Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917**, op. cit., ss. 359-360; Garvy, **op. cit.**, ss. 60-61.

rünün) tesbitinde birbirini telâfi eden hataların yapılmasından veya piyasa şartlarına intibak edemeyen katılıkların varlığından doğan bu durumu *genel* bir dengesizlik halinden ayırmak gerekir. Parasal dengede *genel* bir bozukluk, sosyalist ekonomilerde iki türlü tezahür etmiştir.

Birincisi, enflâsyonist bir süreç şeklinde belirir. Parasal dengenin belli bir dönem boyunca *sürekli* olarak (ve belli bir yönde) bozulması anlamına gelen enflâsyonist süreçler SSCB'nde 1928-35, 1941-47 arasında ve Doğu Avrupa ülkelerinde ilk plânlama yıllarında gözlenmiştir. Enflâsyon, parasal dengenin iki belirleyici unsuru olan ücretler ve tüketim malları üretimi ile ilgili plân hedeflerinin, sistematik olarak, belli bir yönde gerçekleşmemesi yüzünden doğmuştur: Ücret hedefleri sürekli olarak aşılmış; tüketim malları ile ilgili hedeflere ise kural olarak ulaşılamamıştır ([27]). Bu olguya yol açan plân uygulama mekanizmasının işleyişi daha ileride tahlil edileceği için, meseleye değinmekle yetiniyoruz.

Genel dengesizliğin ikinci belirme biçimi ise, fiyatlar genel seviyesi artmadığı halde tüketim malları piyasalarının tümünde değilse bile çoğunda kuyruk teşekkülüne yol açan bir durumdur. Bu, muamele vergilerinin, her dönemde, denge fiyatı sağlayacak oranın daha altında bir oran olarak tesbitinden doğar; tüketim malları piyasasında, denge fiyatlarını sürekli olarak düşürecek nispî bolluk şartları oluşurken dahi, muamele vergileri gereğinden fazla indirilerek kuyrukların varlığını sürdürmek mümkün olabilir; nitekim bu durum gerçekten de meydana gelmiştir. Muamele vergilerinin, piyasa şartlarına hızla intibakını sağlayacak esneklikten yoksun olması, bu dengesizliğe katkıda bulunmuş olabilir; ancak burada, bilinçli bir politikanın izleri daha kuvvetlidir. Kanımızca, böyle bir po-

(27) Bu konuda bk. Holzman, **op. cit.**, passim; Nove., **loc. cit.**, s. 114; Minc, **op. cit.**, ss. 412-414; UN, **ESE in 1950**, op. cit., s. 139 ve **ESE in 1951**, op. cit., s. 145.

litika, denge şartlarında tüketim malları için gereken normal stok hacminin maliyetinden tasarruf yapmak isteyen, sıfıra yakın stoklarla ekonomiyi işletmeyi hedefleyen sınırlı ve dar bir tasarruf anlayışının ürünüdür (28). Böyle bir anlayış, tüketicilerin kuyruklarda geçirdikleri «zaman maliyeti»ni; sosyalizmin hâkim kılmak istediği değer yargılarıyla çelişen ferdiyetçi ve bencil eğilimlerin bütün vatandaşlar arasında yayılmasından doğan «ahlâki maliyet»i ve bu tür piyasa şartlarının tabii sonucu olan karaborsa oluşumunun bölüşüm ilişkilerinde ve gelir dağılımında meydana getireceği zorunlu ve kontrolsuz sonuçlardan doğacak «adalet maliyeti»ni sıfır addeden bir tutumun sonucudur (29). Resmî görüşler, bu tip dengesizliğin bilinçli bir politika sonucu olduğu izlenimini vermektedir. «Talebin daima arzı aşması» tezi, 1960'lara gelinceye kadar, sosyalist üretimi kamçılayan bir etken olarak savunulmuştur (30). Talep fak-

---

(28) C. D. Campbell ve R. G. Campbell, «Soviet Price Reductions for Consumer Goods, 1948-1954», **AER**, Eylül 1955, s. 622. Ayrıca bk. Nove, **loc. cit.**, s. 134. Bölüm 5'te «cebrî» bir gelişme temposunun ara-mallarda stoklara ve rezervlere imkân vermediği açıklanacaktır. Tüketim malları piyasasında aynı şartların doğması sanayileşme stratejisinin gereği değildir. Asgarî ücretlerin zorunlu asgarî tüketimi (en azından) sağlayacak düzeyde olması şartıyla ve gelir dağılımı ile ilgili meselelerin vesika veya kuyruklarla değil, parasal ücretlerin farklılaşmasıyla çözümü kabul edildikten sonra, en zorunlu ihtiyaç maddeleri dahil bütün tüketim mallarını denge fiyatla satışa arzetmeye karşı hiçbir ciddi itiraz ileri sürülemez.

(29) Bk. A. Birman, «The Talent of an Economist», **CDSP**, Cilt XIX, No : 13, s. 8, (**Novy Mir**, 1967, No. 1'den çeviri); Ellman, «Lessons of the Soviet Economic Reform», **op. cit.**, s. 40; Zielinski, «On the Effectiveness of the Polish Economic Reforms», **op. cit.**, s. 431; E. Liberman, «The Queue : Its Anamnesis, Diagnosis, Therapy», **CDSP**, Cilt XX, No : 12, ss. 10-11. (**Literaturnaya Gazeta**, 1968, No : 12'den çeviri).

(30) Stalin 1930 yılında, «Sovyetler Birliği'nde kitlelerin efektif talebindeki artış, üretimdeki artışı daima geçer ve onu ileri

törlerinin itici güç olmadığını şimdiye kadar göstermeye çalıştığımız geleneksel sosyalist plânlama için bu tez herhangi bir anlam taşıyamaz; olsa olsa biraz önce açıkladığımız dar tasarruf anlayışının kamufle edilmiş bir ifadesi olarak yorumlanabilir.

---

iter... İç pazarın büyümesi sanayinin büyümesini aşar ve sanayiyi kesintisiz bir genişlemeye zorlar.» demiş; aynı yargı 1956 yılında Mikoyan tarafından tekrarlanmıştır: «Sosyalist bir ekonomide talep, malların arzını aşmalıdır. Durmadan artan talep, malların üretimini ileriye doğru sürükler». (UN, **ESE in 1958**, Geneva 1959, Bölüm IV, s. 28'den naklediyoruz.) Kornai, Stalin'in zikredilen ifadesini «bir kusuru meziyet gibi göstermenin tipik bir örneği» sözleriyle nitelendiriyor. (**Overcentralization in Economic Administration**, op. cit., s. 185).

BÖLÜM 5

PLÂN UYGULAMASI; FİYATLAR VE ÜCRETLER

A. Plân Uygulamasında Modeller

— I —

Sosyalizmin geleneksel plânlama modelinde; plân inşası, çeşitli düzeylerin katıldığı ve tutarlılığa yönelmiş iteratif bir süreç olmakla birlikte, plân hedeflerine merkezî tercihlerin hâkim olduğu ve bu açıdan *merkeziyetçi* bir plân inşası modeli karşısında bulunduğumuz yukarıda ortaya konulmuştu. Plân inşasının son aşamasında, bütün işletmelere üretim, teslimat ve girdi kullanımı hedefleri iletilir; keza, tüketimin yapısı ve insangücünün faaliyet kolları arasındaki dağılımı da plânlanmıştır. Parasal denge, makro-ekonomik anlamda plânlandığı gibi, üretici birimlere üretim hedeflerinin malî muhtevası da bir plân hedefi olarak (gelir, gider ve plânlanmış kâr-veya zarar-kalemleri halinde) verilmiştir.

Şimdi mesele, bu plân hedeflerinin gerçekleşmesi; yani plânın uygulanmasıdır. Bu nasıl meydana gelecektir? İlk bakışta, anlaşılan kriterlere göre inşa edilen bir plânın, hedeflere dönüştüğü andan itibaren plân uygulama âletlerini de bizatihi içerdiği ve içermesi gerektiği akla gelmektedir: Hedefler aynı

zamanda, iktisadî birimlere yönelmiş birer direktif değil midir? Birimler, direktifleri ifa ederler; hedefleri gerçekleştirirler; plân tutarlı ise ve tutarlılığı bozacak yeni gelişmeler olmadıysa, plân uygulanmış olur.

Biraz ileride göreceğimiz gibi bu görüş, geleneksel plân uygulaması modelinin büyük bir kısmı için geçerlidir; «tek tek işletmeler için mecburî hedef rakamlarına bölününce plân, bizatihi kendi uygulamasının da başlıca vasıtası olur» (1). İşte bu ilkeye dayandırılmış bir mekanizmaya, *merkeziyetçi bir plân uygulama modeli* diyoruz: Plân, ekonomik birimlere yönelmiş (ve plânın bölünmüş hedeflerini içeren) merkezî direktiflere uyulmak suretiyle icra edilmiş olur.

Ancak bu yöntemin, plânın uygulanmasını sağlayacak yegâne sistem olduğu söylenemez. Plânlı bir ekonomide öyle bir mekanizma düşünülebilir ki, ekonomik birimler merkezî plânın kendilerine ilişkin hedeflerinden haberdar olmamakla beraber; bu konuda kendilerine hiçbir merkezî direktif iletilmemiş olmasına rağmen, bunların tek tek ve bağımsız hareketlerinin muhassalasından plânın hedeflerine ulaşılmış olur. Lange'nin sözleriyle bu öyle bir mekanizma olmalıdır ki, «alt düzeydeki birimlerin bağımsız hareketi, merkezî otoritenin hedeflerine uyar. Basit bir ifadeyle fikir şudur : Alt düzeydeki birimler, tamamen merkeziyetçi bir sistemde merkezî otorite tarafından nasıl yönetileceklerse, kendiliklerinden aynı şekilde davranırlar» (2).

---

(1) UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making,** op. cit., s. 79.

(2) Zielinski, **Lectures on the Theory of Socialist Planning,** op. cit., s. 109'dan naklediyoruz. Keza bk. O. Lange, «Role of Planning in Socialist Economy», **Problems of Political Economy of Socialism,** (Ed. O. Lange), op. cit., ss. 23-25. Veya M. Ellman'ın sözleriyle, «bütün kararların işletmeler ve fertler tarafından alındığı [öyle] bir ekonomi [olabilir ki]... bu kararları Merkez alsaydı nasıl olacak idiyse tamamen aynı

Böyle bir mekanizma mümkün müdür; mümkünse hangi ilkeler üzerine inşa edilebilir?

Meselenin somut ve pratik yönlerine şu anda girmeksizin teorik ve kavramsal olarak bunun mümkün olduğunu ifade edelim : Böyle bir mekanizma içerisinde Merkez, birimlerin davranışlarını belirleyecek *genel kuralları* ve *objektif çerçeveyi, verileri* tesbit etmiştir. Genel kuralların başında, meselâ işletmelerin hareket tarzlarını belirleyecek amaç fonksiyonu gelir; «kârın azamîleşmesi» gibi. Objektif çerçeveye ise, birimlerin tek başlarına değiştiremeyecekleri, bu yüzden *parametrik* denilen iktisadî kategoriler girer. Birimler, bu amaç fonksiyonunun belirttiği doğrultuda ve parametrelerle sınırlı olmak şartıyla kararlarında tamamen özgürdürler. Böyle bir model içinde Merkezin görevi, öylesine bir genel kurallar ve parametreler sistemi inşa etmektir ki, bu sistem içinde bağımsız ve serbest olarak hareket eden iktisadî birimler, merkezî plânın hedeflerini kendiliklerinden gerçekleştirsinler. Esas itibariyle parametrelerin merkezî manipülasyonu ile işlediği için bu modelin «parametrelere dayandığı» söylenebilir ve bu, *ademi merkeziyetçi bir plân uygulama modelini* direktiflere dayanan merkeziyetçi bir uygulama modelinden ayıran belirleyici özelliktir (3).

Burada sözü edilen *parametreler,* ürün fiyatları, ücretler, faiz haddi, vergi oranları gibi kategoriler ve çoğunlukla piya-

---

[sonuç elde edilir];... zira Merkez, işletmelerin kullanacağı kriterleri ve parametreleri tesbit etmiştir.» («Optimal Planning»), **SS,** Temmuz 1968, s. 118.

(3) Ademi merkeziyetçi bir modelin **parametrik** plânlama olarak ilk ifadesi yine O. Lange tarafından 1936'da yapılmıştır: «On the Economic Theory of Socialism», **On the Economic Theory of Socialism,** (Ed. B. E. Lippincott), Minnesota 1938, University of Minnesota Press, ss. 80 vd. Bu çalışma ilk önce **RES** dergisinin 1936 ve 1937 sayılarında yayınlanmıştır.

sa kategorileridir. Bunlar, plânsız bir ekonomide (tekelci deformasyonların dışında) birimler için yine veridir; *parametrik* niteliklerini korurlar; yalnız çoğunlukla piyasa içinde kendiliğinden oluşur ve belirlenirler. Ademi merkeziyetçi bir plân uygulama modelinin bundan farkı, parametrelerin merkezî manipülasyonuna imkân vermesidir.

Görüldüğü gibi, ademi merkeziyetçi bir modelde plân uygulamasının temel aletleri, Merkezce belirlenen parametreler ve belli bir amaç fonksiyonudur. Merkez, kurumsal ve hukukî çerçeveyi, «oyunun kurallarını» belirler ve amaç fonksiyonunu tanımlar; ancak birimlere -bu unsurları saymazsak- *özel olarak* hiç bir direktif vermez. Merkeziyetçi bir sistemde ise başlıca plân uygulama aleti, plânın birimlere bölünmüş ve direktif niteliği kazanmış hedefleridir. Saf bir merkeziyetçi modelde fiyatlar (ve diğer iktisadî kategoriler) parametrik niteliklerini yitirirler; «donarlar»; birimlerin kararlarını etkileyen aktif aletler olmaktan çıkarlar; sadece bütünleştirme ve denetim araçları olarak kalırlar (4). Plân uygulamasında direktiflerin ve parametrelerin oynayacağı nispî rollerin genişliği, böylece, modelin merkeziyetçilik derecesini de belirleyecektir.

Geleneksel modeli bu kriterler açısından ileride değerlendirmeye teşebbüs edeceğiz; bu noktada sırf kavramları açmak amacıyla bir ilk değerlendirme yapacak olursak, sosyalizmin

(4) UN, **Multi-Level Planning and Decision - Making,** op. cit., s. 50; Zielinski, **loc. cit.,** s. 104. Daha sonra geliştirilecek bir fikri bu noktada kısaca ifade etmekte yarar vardır: Kavramların berraklığını sağlamak için birbirinden tamamen bağımsız olarak sunduğumuz plân inşası ve plân uygulama modelleri aslında birbiriyle ilişkilidir. Meselâ, en küçük üretken birimlere ait plân hedeflerinin tesbitini öngören bir plân inşası sistemi, merkeziyetçi bir plân uygulama modeline daha yatkın bir ortam yaratır; ademi merkeziyetçi bir plân uygulama modeli ise bu derecede ayrıntılı bir plân hedefleri demetine ihtiyaç duymaz.

geleneksel plân uygulama mekanizmasında merkeziyetçi ve ademi merkeziyetçi unsurların (direktiflerin ve paremetrelerin) yanyana görev aldıkları görülür. İstihdam ve tüketim (tüketim mallarının üretimi değil, sürümü ve dolayısiyle bizatihi tüketimi) plânlarında, «parametrik» unsurların ağır bastıkları görülür; zira, merkeziyetçi bir istihdam modelinde, işçiler işe merkezî olarak «tayin» edilirler; tüketimde ise tam merkeziyetçi bir model bütün tüketim mallarının Merkezin tesbit ettiği ilkelere göre, vesika sistemiyle dağıtılması; tüketici özgürlüğünün mevcut olmaması anlamına gelir. Geleneksel plânlamada ise mesleğe yönelme açısından veya endüstriler ve bölgeler itibariyle istihdam plânının gerçekleşmesini sağlayan başlıca âlet, ücret farklılaşmasıdır; (5) tüketim alanında ise vesika sisteminin değil, tüketiciler için «parametrik» olan piyasa fiyatlarının belirlediği serbest alışverişlerin kural olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Buna karşılık, üretim plânlarının uygulanmasında işletmeler düzeyine kadar inen ayrıntılı plân direktiflerinin parametrik piyasa aletlerinden çok daha etkili ve

(5) Bu genel kuralın istisnaları, bazı öğrenim kurumlarını bir ölçüde kapsayan mecburî hizmet sistemi, gönüllü ve kitlevî iş seferberlikleri ve tarım dışına hareketi sınırlayan engeller olarak gösterilebilir. SSCB.'nde savaş yıllarında konan özel kısıtlamaları arızî ve geçici saymak mümkündür. (Bu konuda bk. UN, **Incomes in Post-War Europe,** op. cit., Bölüm VIII. s. 2 ve **Economic Planning in Europe,** op cit., Bölüm VI, s. 33; Holzman, **op. cit.,** s. 181; Bergson, **op. cit.,** ss. 144 vd.; Dobb, **loc. cit.,** ss. 442-448. Buna karşılık köylü nüfusun hareket serbestîsinin kısıtlanması çok daha sürekli, kurumsal ve «müzmin» bir hal almıştır. (Bk. J. Miller, **Life in Russia Today,** London 1969, B. T. Batsford Ltd., ss. 61-62; O. Kyn ve H. Sherman, «Socialism and Democracy in Czechoslovakia», **Monthly Review,** Nisan 1971, s. 37; Montias, «Unbalanced Growth in Rumania», op. cit., s. 570; UN, «Regional Economic Policy in the Soviet Union: The Case of Central Asia», **Economic Bulletin for Europe,** Kasım 1957, s. 59.)

hâkim olduğu ileride gösterilecektir. Geleneksel plân uygulama modeline damgasını vuran ve ona *merkeziyetçi* bir görünüş veren etken, bu sonuncu olgudur. Plân uygulama modellerinin değerlendirilmesinde özellikle üretim plânları ve işletme davranışları dikkate alındığı için, geleneksel plân uygulamasını «direktiflere dayanan ve bu yüzden merkeziyetçi» bir model olarak nitelendirmek, (sistemde mevcut parametrik, ademi-merkeziyetçi unsurları ihmal etmemek ve modelin *saf* bir merkeziyetçiliği temsil etmediğini dikkate almak şartıyla) doğru görünmektedir.

— II —

Plân uygulama âletlerinin esas itibariyle (modelin niteliğine göre) direktifler ve parametrelerden oluştuğunu ve parametrelerin içinde fiyatların özel bir önem taşıdığını belirtmekle beraber, bir plân uygulama modelinin, özellikle üretim plânlarının icrasında ve işletmeler düzeyinde önem taşıyan, ve temel âletlerle çok yakından ilgili iki unsurunu ayrıca incelemeden konunun eksik kalacağına da işaret etmek gerekir. Bunlar, *başarı göstergeleri ve işletme özendiricileri*dir. Bu iki unsur, özellikle geleneksel plânlama modelinde ve bu model üzerinde yapılan kısmî reformlarda fevkalâde önem taşıyan; öncelikle işletme davranışlarını belirleyen kritik kategorilerdir (6).

Başarı göstergeleri, tercihan kantitatif olan öyle göstergelerdir ki, işletmelerin plân uygulama modelinin icaplarına göre davranıp davranmadıkları ve ne derecede başarılı oldukları bunlara bakılarak anlaşılır. Bu tanım, başarı göstergelerinin formel bir modelin amaç fonksiyonu anlamına geldiğini gösteriyor. Tamamen ademi merkeziyetçi bir modelde, eğer

(6) Bk. Zielinski, **loc. cit.**, Bölüm 8; B. C. Nagy, «New Aspects of the Profit Incentive», **The New Hungarian Quarterly**, Kış 1965, ss. 16-17.

parametreler (fiyatlar) ve «oyunun kuralları» modelin icaplarına uygun iseler, tek ve «sentetik» bir başarı göstergesi olan *kârın* yeterli olacağı genellikle kabul görmektedir.

Direktiflere dayanan merkeziyetçi geleneksel modelde ise başarı göstergeleri, genellikle, plân hedeflerine (direktiflere) uygunluk derecesi olarak kabul edilmiştir. İşletmelere çok sayıda direktif (plân hedefi) verildiği takdirde, bütün bu direktifleri özet olarak ifade eden tek ve «sentetik» bir başarı göstergesi tesbit edilememişse; birden fazla «özel» göstergeye ihtiyaç duyulacaktır (7). Bu durumda çok sayıdaki plân direktiflerinden herbirini ayrı bir başarı göstergesi kabul etmek yerine, bunların içinden -bir öncelikler sırası izleyerek- bazılarını seçmek çoğu kere tercih edilmiştir.

İşletme özendiricilerini ise kavramsal olarak başarı göstergelerinden ayırmak gerekir. Başarı göstergeleri plânın gerçekleşmesi için işletmelerin nasıl davranmaları gerektiğini gösteren rehberlerdir. Bu rehberlerin, göstergelerin tesbit edilmiş olması, işletmelerin gerçekten bu doğrultuda, «toplumun çıkarları» yönünde davranacaklarının bir garantisi olmayabilir ve işletmeleri doğru yönde davranışa itecek bazı maddî dürtüler gerekebilir. İşte, işletme özendiricileri meselesi bu noktada ortaya çıkar.

İşletme yöneticileri, başarı göstergelerinden haberdar edildikleri andan itibaren nasıl davranmaları gerektiğini bilirler; bu tarzda davranmayı bir toplumsal görev bilen; veya Merkezin telkin ettiği davranış biçimini, başarı göstergesini (göstergeleri) izleyerek yerine getirmekle manevî tatmin duyan, bilinç düzeyleri yüksek bir yöneticiler kadrosu için ayrıca maddî özendiricilere ihtiyaç yoktur. Böylesine bir davranış normu yaygın iken, «başarılı» yöneticiyi başarısından ötürü ayrıca

(7) Zielinski, **loc. cit.**, ss. 73-74; Balinky, **op. cit.**, s. 12; UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., s. 52 n.

maddî olarak mükâfatlandırmak gerekli değildir. Öte yandan, toplumun değerler sistemi; «doğru» davranmaya, ancak ayrıca mükâfatlandırıldığı takdirde yönelecek bir yönetici tipi yaratmışsa, başarı göstergelerinin işletme özendiricileriyle desteklenmesi zorunlu olur. Bu takdirde işletme özendiricileri, işletmelerin yönetici ve teknik kadrolarına (ve bazı hallerde tüm işletme personeline) bizatihi meslekî niteliklerine göre verilen (ve meslek seçiminde ve işe girmede parametrik bir özendirici rolü oynayan) maaş ve ücret gibi temel gelire *ek olarak*, işletmenin başarı derecesine bağlanmış primler (veya çeşitli biçimler alabilen ek menfaatler) elde edilmesi şeklinde tezahür eder (8).

Görülüyor ki, bizatihi işletme özendiricilerinin varlığı, plân uygulama modelinin merkeziyetçilik derecesinin bir göstergesi olamaz. Tamamen ademi merkeziyetçi öyle bir plân uygulama modeli düşünülebilir ki, işletme yöneticileri başarı göstergelerini (kârı) azamîleştirmeye çalışırlar; ancak bunu gerçekleştirdikleri için maaşlarına ek olarak (kârdan) prim almaları gerekmeyebilir. Bu, işletme özendiricilerine dayanmayan bir ademi merkeziyetçi modeldir (9). Buna karşılık plân direktiflerine dayanan merkeziyetçi bir modelde, başarı göstergelerinin izlenmesi işletme yöneticilerine dağıtılacak primlerin dürtüsüyle mümkün görülebilir. Bu takdirde, işletme özendiricilerine dayanan merkeziyetçi bir plân uygulama modelinden söz edilecektir; ve geleneksel sosyalist plânlama bunun bir örneğidir (10).

---

(8) J. H. Berliner «Managerial Incentives and Decision making: A Comparison of the United States and the Soviet Union», **New Currents in Soviet-Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), op. cit., ss. 174-175.

(9) Lange'nin ünlü (1936) modeli buna örnektir. **(Loc. cit., passim).**

(10) Bk. ileride ss. 166-171.

Maddî özendiricilerle başarı göstergeleri arasındaki bu kavramsal ayrım genellikle yapılmamakta; ademi merkeziyetçi bir plânlama modeli zaman zaman yanlış olarak, «özendiricilere dayanan plân uygulaması» olarak tanımlanmakta (11) ve bu durum ekonomik reform teşebbüslerinin değerlendirilmesinde, ileride tahlil edeceğimiz ciddi (ve kanımızca kısmen bilinçli olarak yaratılmış) bir kavram kargaşasına yol açmaktadır.

— III —

Ademi merkeziyetçi bir plân uygulama modelinin temel çelişkisini oluşturan plân-piyasa karşıtlığı, böyle bir modelin ana unsurları olan parametrelerin, merkezî olarak mı tesbit edileceği, yoksa piyasada mı belirleneceği meselesi etrafında düğümlenir. Şimdiye kadar, «Merkezin manipüle ettiği» («tesbit ettiği» değil) parametrelerden bahsederken bu meseleyi kasten belirsiz bıraktık.

Piyasa mekanizmasının varolması, parametrik kategorilerin nasıl belirleneceği meselesini kendiliğinden çözmez. Bütün parametrelerin merkezî olarak tesbit edildiği, ancak piyasa ilişkilerinin de mevcut olduğu bir plân modeli olabileceği gibi; bütün parametrelerin piyasa ilişkileri içinde kendiliğinden oluşacağı, rekabetçi bir *kaynak tahsisi* modeli de varolabilir, ancak saf şekliyle bu ikinci modelin parametrik *plânlama* olduğu söylenemez. Zira, Merkez hiç bir parametreyi *tesbit* edemiyorsa, bunlar plân uygulama âletleri olamazlar; parametrelerin düzeyini piyasa muameleleri yoluyla *etkilemek* ise, bazı iktisadî birimlere üretim, tüketim, yatırım vs. ile ilgili (ve arz-talep fonksiyonları dolayısıyla piyasa dengesini ve fiyatları etkileyici) *direktifler* verilmesine bağlıdır. Bu taktirde de (merke-

(11) UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, ss. 1-2, bu yanlış anlayışa örnek gösterilebilir.

ziyetçi modele dönüş bir yana) plân uygulama âletleri ile plân hedefleri tamamen ters-yüz edilmiş olur; üretim vs. ile ilgili direktifler bir *fiyat plânlamasının* âletleri olurlar.

Ancak, bazı parametrelerin (ürün fiyatları) piyasada belirlendiği, bazılarının ise (faiz haddi, işletme kârlarının vergi oranları) merkezî olarak tesbit edildiği karma bir parametrik plânlama modeli düşünülebilir. Merkezî olarak tesbit olunan parametreler (faiz haddi) diğer parametreleri (ürün fiyatlarını) etkiler ve bunların hepsi plân hedefleriyle ilgili kararlar üzerine (üretim-yatırım kararlarına) etkili olurlar. Ne var ki, bu noktada şimdiye kadar birbirinden bağımsız olarak ele aldığımız plân inşası - plân uygulama modelleri arasındaki yakın ilişkiler karşımıza çıkmış oluyor : Parametrik bir plânlama modelinde, piyasada oluşan parametrelerin kapsamı, merkezî olarak tesbit olunanlar aleyhine artmakta ise; merkezî plânın hedefleri, işletme, hatta endüstri düzeylerini içermekten vazgeçmek, gittikçe daha makro boyutlarla sınırlanmak zorunda kalacaktır. Böyle bir sürecin uç noktası, yukarıda belirttiğimiz gibi, tamamen piyasada belirlenen parametrelerden oluşan plânsız bir piyasa ekonomisidir ve plân-piyasa çelişkisinin kesin bir çözümünü temsil eder.

Plânlama modellerinin sınıflandırılmasına esas teşkil edecek başlıca kriterler, böylece ortaya konmuş oldu : Plân inşası - plân uygulaması ayrımı; plân inşasında merkezî tercihler le ekonomik birimlere ait tercihlerin nispî genişlikleri; plân uygulamasında direktiflerin ve parametrelerin rolü, işletme özendiricileri kriteri; parametrelere dayanan plânlamada bunların belirlenmesinde piyasanın fonksiyonu; plân - piyasa çelişkisi... Bütün bu unsurların bir arada ele alınacağı plân modelleri tartışmasını ileriye bırakarak, sosyalizmin geleneksel plân uygulama sisteminin tahliline dönelim.

B. Başarı Göstergeleri ve İşletme Özendiricileri

— I —

İşletme düzeyinde plân uygulamasının önemli unsurları olan başarı göstergeleri ve işletme özendiricileri kategorilerinin geleneksel modeldeki yerlerini biraz daha yakından ele alalım.

Geleneksel plân inşasında üretim ve girdi kullanımı ile ilgili fizikî hedeflerin ve bunların (fiyat *çarpı* miktar işlemiyle tesbit edilen) parasal ifadesinin işletmelere iletildiği açıklanmıştı. Çok sayıda bağlayıcı direktif böylece işletmelerin plân hedeflerini oluşturur. Gayri safi üretimin fizikî birimlerle ve değer olarak ifadesi, kullanılacak başlıca ara - malların (yine fizikî birimlerle) miktarı ve girdi kullanım normları (katsayıları), işçi sayısı ve ücret - maaş fonu, maliyetler, belli ürünler için yıllık üretim maliyetlerinin hangi oranda düşeceği, kârlar, emeğin verimliliği, teknik ilerleme, yenilikler ve kaliteyle ilgili bazı özel direktifler, işletme içi yatırım ve onarımlar, geleneksel sistemde bütün işletmelere aşağı yukarı eksiksiz olarak verilen bağlayıcı plân hedeflerinin dökümüdür (12). Geniş

(12) Kornai, **loc. cit.**, ss. 28-64, 194-198; E. G. Liberman, «Planning Industrial Production and Material Stimuli for its Development», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe) op. cit., ss. 24-26. (**Kommunist**, 1956, No. 10'dan çeviri); Nove, **loc. cit.**, ss. 155 vd.; UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, ss. 24, 31-34; Zauberman, **Aspects of Planometrics**, op. cit., ss. 115-116 ve **Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany**, op. cit., ss. 12-13. Bu son kaynakta 1962 yılında Çekoslovak makine endüstrisinde işletmelere verilen yıllık ve beş yıllık plân hedefleri tek tek sayılmıştır. İşletmelere verilen yıllık plânlarda 17, beş yıllık plânlarda (bazıları farklı olmakla beraber) yine 17 adet plân hedefi vardır. Bu rakamlar, G. R. Feiwel'in 1959 için verdiği benzer nitelikteki rakamlarla tutarlılık göstermektedir (**New Economic Patterns in Czechoslovakia**), New York 1968, Frederick A. Praeger, ss. 110-113.

bir yorumla bunların tümünü *başarı göstergeleri* saymak mümkün olabilir; ancak bu sayıda hedef arasında iç tutarlılığın sağlanabilmesi ve hedeflerin tümünün gerçekleşebilmesi istisnaî kabul edilmek gerekir. Bu yüzden çeşitli plân hedefleri ve direktifleri arasından bazıları ister istemez öncelik kazanır; bunlar işletme özendiricileriyle de desteklenerek dar ve efektif anlamıyla başarı göstergelerini oluştururlar. Geleneksel sosyalist plânlamada başarı göstergeleri maddî özendiricilere bağlandığı için, herhangi bir başarı göstergesinin öncelik derecesini ve rolünü primlerin oluşmasındaki katkısıyla ölçmek mümkündür.

Bu açıdan bakınca, plâncıların daima *tek* bir başarı göstergesine dayanmak eğiliminde oldukları seziliyor. Ancak merkezî plânlama sisteminin yapısı ve işleyişi içinde plân hedefleri arasında işletmenin performansını tek başına özetleyen «sentetik» bir başarı göstergesi bulma teşebbüsleri genellikle tatminkâr sonuçlar vermemiş; neticede, öncelik verilen göstergeye diğer plân direktifleri de eklenerek liste genişletilmiştir (13).

Geleneksel plân sistemine en uygun görünen gösterge, *gayri safi üretim* hedefidir ve gerçekten de bu, yakın zamanlara kadar en çok kullanılan başarı göstergesi olmuştur. Gayri safi üretim, *fizikî birimlerle* veya resmî fiyatlar uygulanarak *değer halinde* ifade edilebilir; bu ikinci halde üretim değerinin tanımlanıp hesaplanmasında çeşitli yöntemler kullanılabilmektedir (14); fakat, hangi tanıma oturtulursa oturtulsun, gayri safi üretimin içerisine, işletme dışından alınıp üretimde kullanılan bütün ara - mallar girer. Gayri safi üretimin değerle

---

(13) Zielinski, **Lectures on the Theory of Socialist Planning**, op. cit., ss. 73-74. 1960 yılında, Polonya'da primlerin bağlandığı 50 ayrı başarı göstergesinin yürürlükte olduğu ifade edilmektedir. (**Ibid.**, s. 73.)

(14) Örnek olarak bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 28-29; Nove, **loc. cit.**, ss. 158-159.

ifadesi halinde, plânlanmış ürün kompozisyonuna, hemen hemen daima, bir ek gösterge olarak yer verilir (15).

1950'lerin sonuna doğru SSCB'nde ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinde *maliyet* veya *emek verimliliği* ile ilgili hedefler gayri safi üretim göstergesinin yerini alma eğilimi göstermiştir. Tahmin edileceği gibi, bu göstergeler, plânın üretim hedeflerinin gerçekleşmesi önşartıyla başarı karinesi kabul edilmişlerdir (16).

Geleneksel modelin geçerli olduğu dönemlerde *kâr* daima bir başarı göstergesi olagelmiş, fakat hiç bir zaman aslî ve birinci plânda bir gösterge durumuna yükselmemiştir. Endüstri ortalama maliyetlerine her üretim kolu için değişen belli bir kâr oranının eklenmesiyle tesbit edilen ürün fiyatlarında ve dolayısıyla her işletmenin gayri safi üretim değeri içinde belli bir *plânlanmış kâr* mevcuttur ve bu, otofinansman ilkesi çerçevesi içinde, plân hedefleri arasındadır. Ne var ki, otofinansman ilkesine geleneksel modelde çok önemli istisnalar konmuş; meselâ, öncelik taşıyan sektörlerin bir kısmında satış fiyatları maliyetlerin altında tesbit edilerek bu işletmelerin «plânlı zararlar» şeklinde açık vermeleri öngörülmüştür ve böylece kâr, genel bir başarı göstergesi olmadığı gibi önemli göstergeler arasında dahi yer alamamıştır (17).

---

(15) **Ibid.**, ss. 156-161; UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, s. 25; L. Smolinski, «Reforms in Poland», **New Currents in Soviet-Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), op. cit., s. 458; Zielinski, **loc. cit.**, ss. 50-55; Zauberman, **Aspects of Planometrics**, op. cit., s. 115; G. E. Schroeder, «Soviet Economic Reforms: A Study in Contradictions», **SS**, Temmuz 1968, s. 12.

(16) **Ibid.**, ss. 12-13; Liberman, **loc. cit.**, ss. 26-27; Nove, **loc. cit.**, ss. 161-162; UN, **ESE in 1959**, Geneva 1960, Bölüm II, s. 30.

(17) Kornai, **loc. cit.**, ss. 35-36, 55; Balinky, **op. cit.**, ss. 13-14; Bornstein, «The Soviet Price System», **op. cit.**, ss. 130-131; UN, **ESE in 1955**, op. cit., ss. 213-214.

Aslî gösterge olarak hangisi kabul edilirse edilsin, bunun dışında kalan plân direktifleri başarı göstergesinin geçerli sayılmasının ön şartları olarak; veya doğrudan doğruya primlere bağlı ek göstergeler olarak, karmaşık bir sistemin unsurlarını oluşturur ve işletmelerin davranış biçimlerini belirler. İşletme davranışları üzerinde çok etkili bir diğer olgu, bütün başarı göstergelerinin *plânlanmış* büyüklüklere bağlanmış olması ve başarının «*plân hedeflerinin aşılması*» olarak tanımlanmış bulunmasıdır. İlk bakışta merkeziyetçi bir model için olağan görülebilecek bu özelliğin gerek plân inşasında gerekse uygulamada yarattığı «kontrolsüz» davranış biçimleri ileride incelenecektir. Şu kadarını belirtelim ki, bu ilke yüzünden işletmelerin başarısı çeşitli iktisadî göstergelere göre elde ettikleri gelişme *hızı* ve *düzeyine* ilâveten, plânın kendileri için öngörmüş olduğu *hedeflerin büyüklüğüne* göre de ölçülecektir; ve bu durumda düşük plân hedefleri elde etmek, işletmelerin özel çıkarlarına uyacaktır. Tesbit edilen iktisadî kategorilerin (plânlanmış değil) *mutlak düzeyini* veya önceki döneme göre *artış hızını* başarı göstergesi sayan bir plân uygulama sisteminin kurulabilmesi mümkündür ([18]); ancak bu, işletme plân hedeflerinin önemini azaltan; bunların «direktif» niteliğini zayıflatan ve bu yüzden merkeziyetçi modelden ayrılmayı temsil eden bir gelişme olur.

— II —

Geleneksel modelde başarı göstergelerinin işaret ettiği «doğru» kararların işletme özendiricileri sistemi ile desteklendiğini belirtmiştik. Bu, oldukça karmaşık bir prim sisteminin doğması sonucunu getirmiştir.

(18) B. Sukharevskii, «On Improving the Forms and Methods of Material Incentives», **The Liberman Discussion** (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., s. 119, (**Voprosy Ekonomiki**, 1962, No: 11'den çeviri); E. Liberman, «The Plan, Profits and Bonuses», **Ibid.**, s. 15, (**Pravda**, 9 Eylül 1962'den çeviri).

Geleneksel sistemde «prim» adı altında yapılan ödemelerin bir bölümü, işçilere ve teknik kadrolara, ortalama normları aşan *ferdî* emek performansları için dağıtılan ek gelirlerdir. Bunların en tipik örneği, parça başına ücret sisteminde, ferdî iş normlarını aşan işçilere ödenen primlerdir.

İşletme özendiricisi olarak primlerden bahsederken kastedilen, *ferdî* performansın bu şekilde mükâfatlandırılması değil; başarı göstergelerinden hareketle *işletme performansının* mükâfatlandırılmasıdır ([19]). Bu ilkeye göre dağıtılan primler, geleneksel sistemde, genellikle ([20]) bütün işletme personeline intikal eder; ancak yönetici - teknik kadroların kural olarak daha yüksek paylar aldıkları da doğrudur ([21]).

Primler toplamının, genel parasal denge üzerinde kontrol dışı bir etken haline gelmemesi için, ücret fonu hedeflerinin belli bir *oranını* aşmaması genel olarak öngörülmüştür ([22]); bazı hallerde ise, dönem içinde gereken şartlar yerine getirildiğinde dağıtılacak primlerin azamî toplamı işletmeler için sınırlanmıştır. Yönetici - teknik kadroların, bu sebeplerle, primleri, maaşlardan farklı bir gelir kategorisi değil; temel maaşlarının bir uzantısı, normal ve sürekli bir gelir unsuru saydıkları belirtilmektedir ([23]).

---

(19) UN, **Economic Planning in Europe,** op. cit., Bölüm VI, s. 37.

(20) Primlerden en az pay alan grubun, işletmelerin karar yetkisi taşımayan memur kadrosu olduğu anlaşılmaktadır. Bk. M. Fedorovich, «The Chief Index is not Profits, but Reduction of Costs», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., s. 3, **(Pravda,** 20 Eylül 1962'den çeviri.)

(21) Farklı kategorilerdeki personelin, prim dağıtımında farklı esaslara tabi olmaları üzerinde bk. Kornai, **loc. cit.,** ss. 77 vd.; E. G. Liberman, «Economic Levers for Fulfilling the Plan», **op. cit.,** s. 53.

(22) Örnek olarak bk. UN, **ESE in 1959,** op. cit., Bölüm II, s. 30.

(23) Kornai, **loc. cit.,** ss. 75-76.

Kaynakları ve dağıtım kuralları çok çeşitli ve karmaşık olan, üstelik çok sık değişikliklere uğrayan (24) prim sistemine geleneksel plânlama modeli içinde nasıl yaklaşıldığını, bu konunun otoritelerinden olan bir Sovyet iktisatçısının sözleriyle özetlemek mümkündür :

> «... yeni ve hayatî bir ihtiyaç doğar doğmaz, tek başına bu ihtiyacı karşılayacak özel bir özendirme sisteminin yaratılması derhal önerilir. Bu uygulama, prim sistemlerinin birbiri üzerine yığılmasıyla sonuçlandı : Üretim hacmi plânlarının gerçekleşmesine, traktör ve diğer tarım makinelerinin yedek parçalarının imaline, yeni ve önemli ürünlerin üretimine, makine - imali endüstrisinde yeni teçhizatın kullanılmasına, hurda malzemeden tüketim malları imaline ve daha birçok şeylere bağlı prim sistemleri; üstelik bütün bunlar, işletme fonlarına ve sosyalist yarışmada başarı kazananlara ayrılan primlere de eklenir... Her prim sistemini merkezî olarak denetleyen özel kurallar vardır; ve her sistemin kendi nakdî kaynakları bulunur. Bunların sonucu olarak çoğu kereler tek bir şahıs belli bir başarıdan ötürü (hatta bazen hiçbir belirli başarı olmadığı halde) birkaç prim elde eder» (25).

Geleneksel sistemde bir başarı göstergesi olarak arka plânda kalan *kâra* bağlı, yani kaynağını işletme kârlarından alan primler de önemsiz bir yer kaplamışlardır. Buna rağmen, reformlarla birlikte başlayan bazı tartışmalarda ağırlık taşıyan bir konu olduğu için kârlardan dağıtılan primlerin, reformlar

(24) **Ibid.**, s. 78.

(25) Liberman, **loc. cit.**, s. 53; Ayrıca bk. Liberman, «Cost Accounting and Material Encouragement of Industrial Personnel», **op. cit.**, ss. 9-10, 15-17.

öncesi sosyalist ekonomilerde nasıl bir yer kapladığına, kısaca da olsa değinmekte yarar vardır.

Sovyetler Birliği'nde 1936 yılında kurulan, 2. dünya harbi sırasında lâğvedildiği halde 1946'da yeniden ihdas edilen ve savaş sonunda Doğu Avrupa ülkelerinin işletme özendiricileri sistemi içinde yer alan *Direktör Fonu* veya *İşletme Fonu* terimleriyle anılan bir fon, kârdan dağıtılan primlerin ve diğer bazı maddî özendiricilerin başlıca kaynağı olmuştur (26).

İşletme Fonu genellikle plânlanmış kârların (zamana, ülkelere ve tek bir ülkede de endüstrilere göre değişen) % 1 - % 10'u; plân-üstü kârların (veya açık vermesi öngörülen endüstrilerde plânlanmış zararlarda vaki azalmaların) ise % 10 - % 75'i arasında değişen oranlarının yatırılması ile oluşan ve işletmelerin tasarrufunda bırakılan bir fondur. İlk bakışta bu oranlar kâra bağlı kuvvetli bir maddî özendirici sisteminin varlığı izlenimi uyandırıyorsa da, fonun kullanım biçimi bir hayli katı kurallarla merkezî olarak tesbit edilmiştir ve fondan nakdî olarak dağıtılan primler çok sınırlı bir yer kaplar: Fonun bir bölümü işletme - içi üretken yatırımlara hasredilir; önemli bir kısmı sosyal tesisler (klüp, kreş, kitaplık, kantin vs.) ve konut yapımına ayrılır; genellikle % 25'i aşmayan bir bölümü ise personele primler halinde nakden dağıtılır. Ancak son reformlara gelinceye kadar, bu fondan yapılan nakdî prim

(26) İşletme Fonu'nun tarihçesi için bk. Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917**, op. cit., ss. 354-355; H. Schwartz, «Soviet Economic Reconversion, 1945-6», **AER**, Mayıs 1947, s. 622; Zauberman, «Economic Thought in the Soviet Union (II)», **op. cit.**, s. 164; Bergson, **op. cit.**, ss. 139-140. Bazı Doğu Avrupa ülkelerinde bu isimler altında kurulmuş olan maddî müşevvik ve prim fonları kârlara bağlı olmayan kaynaklardan finanse edilmişlerdir; biz metinde «İşletme Fonu» derken Sovyet örneğinde olduğu gibi esas olarak kâra bağlı olan fonları anlatıyoruz. (Bk. UN, **loc. cit.** Bölüm VI, ss. 37-39).

ödemelerinin özelliği, işletmelerin üst kademe yöneticilerine değil, kural olarak işçilere dağıtılması olmuştur. Bu sebeple işletme yöneticileri için kuvvetli bir maddî özendirici unsuru olmamış; işçiler için dahi İşletme Fonu'ndan yapılan nakdî ödemeler, yıllık ücretlerin çok düşük bir oranını oluşturarak önemli bir gelir kalemi haline gelememiştir ([27]).

C. İşletme Plânlarının İcrası ve Denetimi

— I —

Plânın kendilerine verdiği görevleri icra ederken işletmeler için ([28]) kritik mesele, plânlanmış girdi akımının pürüzsüz,

(27) **Idem;** Zauberman, **loc. cit.,** s. 104; Dobb, **loc. cit.,** s. 355 n; Kornai, **loc. cit.,** ss. 96-106; Liberman, **loc. cit.,** ss. 9-10; UN, **ESE in 1955,** op. cit., s. 213. Sovyet Başbakanı A. Kosygin 1965 yılında, sınaî işletmelerin takriben % 50 sinde kârlardan yaratılan fonların bulunmadığını; bulunanlarda da özendirici ödemelerin çok sınırlı olduğunu belirtiyordu. «On Improving Industrial Management, Perfecting Planning and Enhancing Economic Incentives in Industrial Production», **Reform of Soviet Economic Management,** (Ed. M. E. Sharpe), New York 1966, International Arts and Sciences Press, s. 25.

(28) İşletme yönetimi, üst-düzeylerden atanan bir direktör ve ona bağlı teknik ve idarî personelin sorumluluğundadır. Sendikaların; primlerin dağıtılması, iş uyuşmazlıkları, fazla mesai, iş normları gibi konularda söz hakları; işletmedeki Parti örgütünün de genel bir denetim görevi vardır; ayrıca işçilerle, teknik-yönetici kadroların birlikte katıldıkları «üretim konferansları» işletmenin yönetimi üzerinde zaman zaman fiilen etkili olabilmektedir. Direktörün yönetim yetkisi bu unsurlarla sınırlıdır. (D. Granick, **The Red Executive,** London 1960, Macmillan, ss. 223-231; Nove, **loc. cit.,** ss. 30-31, 126-127) Bu yönetim sistemine Sovyet işletmesi uzun bir gelişmeden sonra gelmiştir. Tarihî gelişim için bk. E. H. Carr, **Socialism in one Country,** Cilt 1, London 1958, Macmillan, ss. 399-400, 416-419 ve **The Bolshevik Revolution,** cilt 2, op. cit., ss. 187 vd.; Carr ve Davies, **op. cit.,** ss. 545 vd.

kesintisiz ve zamanında devam edebilmesidir. Girdi akımı, daha önce belirtildiği gibi; ikmal ve tedarik plânları, bu plânlara bağlı tahsis belgeleri ve işletmeler arası (veya işletmelerle ikmal örgütleri arasındaki) sözleşmelerle plânlanmıştır. Sözleşmelere veya üst - düzeyden gelen açık ve özel direktiflere dayanmadan, ürünler işletmeler arasında el değiştiremez. Bu durumda, işletmeler arası akımın herhangi bir noktada aksaması, derhal zincirleme olarak etkilerini diğer noktalara iletir; plânlanmış girdileri elde edemeyen işletmeler kendi taahhütlerini yerine getiremezler. Merkeziyetçi tahsis sistemi, niteliği itibarıyla (sözü edilen zincirleme etkilerle) kronik ham madde ve malzeme sıkıntısı içinde olmak durumundadır; ancak bu duruma, kaynakları zorlayarak çok yüksek gelişme tempolarına yönelen geleneksel gelişme stratejisinin de katkıda bulunduğu söylenebilir. «Cebrî» bir gelişme temposu içinde yüksek düzeyde stoklara ve rezervlere yer yoktur; tıkanıklıklar mukadderdir; ve bu anlamda gelişme stratejisinin tabii sonucu olan kronik ikmal güçlükleri, merkezî bir tahsis sisteminin sonucu değil; (son tahlilde) sebebidir ([29]). Bu meseleye ileride döneceğiz.

Kronik tıkanmalar ve kıtlıklar, işletme özendiricileri sistemi ile birlikte işletme yöneticilerini (Bölüm 7'de ele alınacak) kontrolsüz ve plân - dışı bazı davranış biçimlerine yöneltir. Sistemde bazı esnek noktaların varlığı, plân uygulama sisteminin çöküntüye uğramasını önler. Bunlardan birisi, istihdam hedeflerinin işletmeler için fiilen çok bağlayıcı olmaması ve işe giriş ve çıkışların, maddî girdiler gibi merkezi tahsis belgelerine ve önsözleşmelere bağlı olmamasıdır. Ücret fonu hedefleri ve (parametrik bir unsur sayılması gereken) ücret tarifeleri ile sınırlı olan işletme yöneticileri, bu sınırların içinde esnek bir istihdam

(29) Kornai'nin sözleriyle: «Ekonominin merkeziyetçi yönetim biçimleri, kronik ham madde kıtlıklarının kaçınılmaz sonucudur», (**loc. cit.**, s. 168).

politikası izleyebilmişler ve başka noktalardaki tıkanmaların etkisini zaman zaman bu sayede giderebilmişlerdir. İkmal ve tedarik plânlarının uygulanma meseleleri, ana hatlarıyla bunlardır ([30]).

Reel anlamda yatırım plânlarının icrası bunlardan çok farklı sorunlar taşımaz. Mevcut işletmelerin bünyesindeki yatırımların gerçekleşmesi, yine önceden plânlanmış, belgelenmiş ve sözleşmeye bağlanmış malzeme ve teçhizat akımı ile mümkün olur. Tamamen yeni, hiç bir işetmeye bağlı olmayan tesislerin kurulması ise bu işlerde uzmanlaşmış *inşaat işletmelerinin* görevidir; bunlar ise, herhangi bir sınaî işletme gibi, plân hedeflerine, ikmal ve tedarik plânlarına tabi olarak çalışırlar ([31]).

— II —

İşletmelerin plân hedeflerine uygun hareket etmelerini sağlayan denetim mekanizmalarının başında bankalar sistemi gelir. İşletmeler ve kuruluşlar arasındaki bütün mal akımlarının, banka kayıtları üzerinde kalan parasal akımlara yol açtığını görmüştük. İşletmeler ücret ve prim ödemeleri dışında nadiren nakit kullanırlar; diğer «ödemeler» ve «gelirler» sadece banka hesaplarında görülür; devlete yapılan kâr transfer-

(30) Bu konu etrafından bk. **Ibid.**, ss. 162-191; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, ss. 32-33; Berliner, **op. cit.**, ss. 180-182; Nove, **loc. cit.**, ss. 37-38. Esnek bir istihdam politikası, ortalama ücretleri düşürüp daha çok işçi çalıştırarak gerçekleşebilir; bu ilk aşamada ücret fonu sınırı içinde kalınmasını sağlar; ancak —ileride ele alınan— ücret fonu sınırlarının aşılmasına imkân veren plân-dışı sızıntılar sürekli bir hal alırsa işletme gerçek vasıflarının altındaki ücretlerle işe girmeye razı olacak işçi bulmakta güçlük çekmeyebilir; zira işçiler için önemli olan kendilerine uygulanan ücret tarifesi değil; elde edecekleri toplam gelirdir.

(31) **Ibid.** ss. 39-40; UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, ss. 25-26.

leri ile muamele vergileri ve merkezî fondan yapılan yatırımların karşılığı olan, işletmelere bütçeden bağışlar için de aynı şey söz konusudur. Bütün bu «ödemeler», banka hesaplarına geçirilmeden önce, ödemeyi meydana getiren olgunun plân hedeflerine uygun olup olmadığı banka tarafından denetlenir. Üretim sürecinin tabii akımı gereği; «masraflar» ile «satışlar» arasında meydana gelen her fasıla (masraflar plân dışı olmadığı sürece), kısa vâdeli kredilerin otomatik olarak doğmasına yol açar. Normal sayılan stok birikimleri ve işletmenin kusuru olmaksızın girdi akımlarında meydana gelen tıkanıklıkların yarattığı, üretimin nihaî safhasını geciktiren plânlanmamış stoklar da kısa vâdeli banka kredilerini gerektirir (32).

İşletmelerin kendi kaynaklarından yaptıkları yatırımlar da bankaların denetimine tabidir. Bu yatırımları oluşturan fonlar bankalarda özel bir hesapta tutulur; yatırım, merkezî plânda yer alması gereken hacimdeyse plâna uygunluk; küçük, plândışı yatırımlar için ise bunları düzenleyen kurallara uygunluk arandıktan sonra «harcama» izni banka tarafından verilir (33). 1950'lerin ortalarından itibaren, işletmelerin orta vadeli banka kredileriyle finanse edilen yatırımlara girişmelerine imkân verilmiştir; ancak bunlar reformlar dönemine kadar toplam yatırımların içinde önemsiz bir yer kapladığı için burada üzerinde durmuyoruz (34).

Üretim, yatırım ve ikmal - tedarik plânlarının icrasını işletmeler düzeyinde denetleme görevi; bankalara, parasal den-

(32) Garvy, **op. cit.**, ss. 70-81; UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, ss. 18-19; J. E. D. Marris, «Lenin and the Soviet 'Control by the Ruble' System», **Slavic Review**, Eylül 1963, ss. 523-524; Dobb, **loc. cit.**, ss. 357-358; W. Pruss, «Bank Credit», **Finances and Banking**, op. cit., ss. 110-121.

(33) Nove, **loc. cit.**, s. 108.

(34) **Ibid.**, s. 109; Garvy, **loc. cit.**, ss. 83-85; UN, **ESE in 1955**, op. cit., ss. 211-216.

genin sağlanmasında ve genel malî plânın uygulanmasında aktif bir rol yüklemiş olur. Devletten işletmelere ve işletmelerden devlete giden parasal akımların - gerekli denetime tabi tutulduktan sonra - bankalardan geçtiğini belirttik. Bunun dışında, devlet bütçesine intikal etmeyen, ancak parasal dengenin aslî unsurlarından olan ücret, maaş ve prim ödemelerinin işletme plânlarındaki sınırları aşmaması da yine bankaların denetimi ile sağlanmaya çalışılır. Bazı gözlemciler, uygulamada, işletmelerin banka hesaplarından ücret fonlarına plân dışı sızıntıların vaki olduğunu ve bu olgunun enflâsyonist baskılara yol açtığını belirtmektedirler ([35]). Gerçekten de prim sisteminin karmaşıklığından doğan boşluklar, fazla mesai, parça başına ücretlerde normların aşılmasında bazen uygulanan müterakki tarifeler, ücret fonu hedeflerine uyulmasını güçleştiren etkenler olarak belirir. Durumun kontrol dışına çıkmasını önlemek için bulunan bir yol, bankalara ücret fonu sınırlarının ancak üretim hedeflerinin aşıldığı oranda (veya aşma oranına belli bir katsayı uygulanarak) yükseltilmesi yolunda direktifler verilmesi olmuştur. Ancak bu türden bir direktifin parasal dengeyi garanti edebildiği şüphelidir; zira, geleneksel plânlama sisteminin öncelikli sektörleri olan ağır sanayide plân hedefleri, tüketim malları üreten endüstrilere oranla çoğu kere daha fazla aşılır. Ücret fonu plânlarının bu sebeple aşılması, parasal gelirlerin tüketim mallarından daha hızlı (ve plân - dışı olarak) artmasına ve buna bağlı enflâsyonist baskılara yol açabilmektedir ([36]).

Sözü geçen güçlüklere rağmen bankalar sisteminin, gerek işletme plânlarının icrasında, gerekse genel parasal dengenin

(35) Holzman, **op. cit.**, ss. 178-179.

(36) Bu konuda bk. **Ibid.**, s. 181; Dobb, **loc. cit.**, ss. 425-426; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, ss. 19, 33 ve **ESE in 1963**, Geneva 1964, Bölüm I. s. 14 ile **Incomes in Postwar Europe**, op. cit., Bölüm 8, s. 4; Nove, **loc. cit.**, ss. 117-118.

gözetilmesinde bir hayli etkili bir denetim unsuru ve plân uygulamasının barometresi olduğu kabul edilmelidir.

D. Fiyatların ve Ücretlerin Yerleri ve Görevleri

— I —

Sosyalizmin geleneksel plânlama modelinde ürün fiyatlarının ve ücretlerin ([37]) kapladığı yer ve oynadığı rol şimdiye kadar ana hatlarıyla ortaya çıkmış olsa gerektir. Ancak bunu bir kere daha sistematik olarak tekrarlamak yararlı olabilir.

Plân inşasında, plân hedeflerinin tesbitinde fiyatların aktif, etkili bir rolü olduğu söylenemez. Temel plânlama kararları fizikî olarak alınır; fiyatlar bu halde «farklı türden ürünleri bir gayri safi hasıla ölçüsü içinde birleştirmeye yarayan bir ağırlıklandırma sistemi» ([38]); veya başka bir ifadeyle, «heterojen unsurları bütünleştirme veya parçalamada vazgeçilmez bir stenografik işaretler sistemi»dir ([39]). Torna tezgâhları ile gemilerin *ton* ile veya *adet* olarak karşılaştırılmasından daha makul bir sonuç verdiği sürece, herhangi bir fiyat sistemi bu ölçme görevini ifa edebilecektir. Ne var ki, bu sınırlı amaçla da olsa bir kere kullanılmaya başlandıktan sonra, alternatifler arasında seçim yapılan bütüncül kararlarda, en ideal şekliyle reel maliyetlerin göstergesi olmak hedefini güden fiyatların, (yatırım etkinliği analizlerinde olduğu gibi) plân hedeflerinin tesbitinde sınırlı ve kısmî etkileri olacaktır.

— II —

Plân uygulamasında fiyatların ve ücretlerin iki alanda aktif, «parametrik» fonksiyonları olduğunu gördük : Plân hedeflerine göre üretilmiş tüketim mallarının satılmasını sağlamak

(37) Ayrıca tasrih edilmedikçe; metinde «fiyat» sözcüğü sadece ürün fiyatlarını içermektedir.

(38) Ward, **op. cit.**, ss. 85-86.

(39) Zauberman, **Aspects of Planometrics**, op. cit., s. 59.

üzere, talep edilen miktarları arza uydurmayı hedefleyen bir perakende fiyatlar sistemi ve insangücünün plânlanmış sektörlere, bölgelere ve mesleklere akımını hedefleyen bir ücret-maaş sistemi. Bu iki alanın dışında kalan işletme davranışları, kural olarak parametrik piyasa kategorileriyle değil, plân direktifleri ve onlara bağlı başarı göstergeleri - işletme özendiricileri sistemi ile biçimlenir. Fizikî plân hedeflerine bir «ağırlıklar sistemi»ni uygulayarak bunların parasal olarak ifadesini ise fiyatlar sağlar ve böylece plânların bankalar sistemince denetimini mümkün kılar. Modelin mantığı, işletmelerin fiyatlardan bağımsız olarak, tamamen direktifleri izleyerek plânları uygulamalarını gerektiriyorsa da; plân inşasında olduğu gibi burada da fiyatların zaman zaman etkili, aktif bir rol aldığını, bazı hallerde parametrik bir fonksiyon ifa ettiklerini görüyoruz. Bir örnek, ana başarı göstergesinin «gayri safi üretim değeri» olduğu ve fizikî birimlerle ifade edilen «ürünler kompozisyonu» hedefinin en küçük ayrıntıya kadar tesbit edilmemiş olduğu haldir. Bu takdirde, işletme, ürünler kompozisyonunun ayrıntılı dökümünü, ürün fiyatlarına bakarak kararlaştırır ([40]). Aynı başarı göstergesinin kullanıldığı ve primlerin gayri safi üretim değeri plânının aşılma derecesine bağlandığı durumlarda, işletmelere tahsis edilen girdi kotalarında herhangi bir boşluk —ve dolayısıyla işletmenin girdi seçiminde hareket serbestîsi— bulunduğu takdirde, işletme yönetimi, aynı işi gören girdiler arasında daha *yüksek maliyetli* ve daha *pahalı* olanı seçme yoluna gidecektir; zira başarı göstergesi olan gayri safi üretim değeri (ve primler) böylece yükselmiş olur ([41]) Geleneksel plân uygulama mekanizmasındaki (Bölüm 7'de in-

(40) Ward, **op. cit.**, ss. 90-91. Fiyat vektörü (**p**) verilmiş; ve miktar vektörü (**q**) işletme tarafından kararlaştıracak ise; amaç fonksiyonunun : Max. **p q** olduğu bir halde, **q**'nun **p** tarafından belirlenmesi tabiidir.

(41) Ürün fiyatlarının, ortalama maliyetlere göre belirlendiği varsayılıyor.

celenecek) kontrol-dışı ve «patolojik» davranış biçimlerine bir örnek teşkil eden bu son durum, girdi fiyatları ile girdi talebi arasında «ters yönlü», yani azamî kâra yönelik kapitalist işletmelerin rasyonel davranışlarının sonuçlarına ters düşen bir bağıntı ortaya koymaktadır (42). Fiyatların işletmeler üzerindeki bu (doğru veya ters yönde, fakat «parametrik») etkilerinin geleneksel modelin direktifler sisteminde boşlukların bulunduğu hallerde ortaya çıktığı ve bu yüzden pratikte ne kadar önemli görülürse görülsün, sistemin mantığı açısından istisnaî ve sınırlı olduğu söylenebilir (43).

— III —

Plân inşasında ve uygulamasında oynadıkları bu normatif görevlerin dışında fiyatlar ve ücretlerin politik iktisadın kategorileri, *bölüşüm kategorileri* olarak da önemleri vardır. Sos-

(42) Zielinski bu davranış biçimini, mizahî bir üslûp içerisinde, «ters Gresham kanunu» diye nitelendiriyor (**loc. cit.**, ss. 50-51). Ayrıca bk. L. Smolinski, «Planning Reforms in Poland», **Kyklos**, 1968, XXI/3, s. 502. Plâncıların niyetleri ve sosyal çıkarlarla çelişen bu durumun sebebi, başarı göstergesi ile fiyat tesbiti ilkesi arasındaki çelişkidir. Çözüm yolu ya başarı göstergesini gayri safî üretim değeri olmaktan çıkarmak, ya da girdi fiyatlarını ortalama maliyetlere bağlamaktan vazgeçmek olabilir. Meselâ, ikame edilebilir girdi fiyatlarını eşit kılmak (Zielinski, **loc. cit.**, s. 51) veya fiyatla ortalama maliyet arasında ters yönlü bir bağlantı kurmak; yani maliyet arttıkça girdi fiyatını düşük tespit etmek mutat yönde, normal işletme davranışlarını tahrik edecektir. Buradaki gözlem, Ward'ın klâsik Sovyet sisteminde işletmelerin fiyatlara karşı tepkilerinin doğru ve mutat yönde olduğu şeklindeki yargısıyla uyuşmamaktadır (**op. cit.**, s. 91). Çıktı fiyatları için doğru olan Ward'ın yargısı, girdi fiyatları için —yukarıda görüldüğü gibi— geçerli değildir.

(43) Bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 195-196; Bernstein, **loc. cit.**, ss. 114-116 ve «Soviet Price Theory and Policy», **op. cit.**, ss. 224-226; Wakar, **op. cit.**, ss. 624-626.

yalist ekonominin temel bölüşüm kategorisi olan ücret için durum açıktır. Fiyatlar ise; parasal gelirlerin dağılımı ile reel gelirlerin (tüketim mallarının) dağılımı arasındaki farkları yaratan perakende fiyatların yapısı ve köylü-kentli nüfus arasındaki gelir dağılımı değişmelerini düzenleyen iç ticaret hadleri yoluyla bölüşüm ilişkilerini belirler. Plânın önemli hedeflerinden olan genel parasal denge ile gelir dağılımının bağlantısı ortadadır; fiyatlar ve ücretlerin belirlediği parasal - makro ilişkilerle, millî hasılanın özel tüketim, kamusal tüketim ve sermaye birikimine dağılımı arasındaki bağlantıların üzerinde Bölüm 4'te durulmuştu.

E. Fiyat Saptama İlkeleri

— I —

Tarım ürünlerinin dışındaki ürün fiyatlarının hemen hemen tümü, *toptan fiyat* diye anılan bir temel fiyata dayanır; toptan fiyat, sınaî (ve diğer üretken) işletmelerin, başka işletmelere ve kuruluşlara ürünlerini devrederken, satarken uygulanan fiyattır. Toptan fiyat, ilgili endüstrinin plânlanmış ortalama maliyetine belli bir kâr marjı eklenmesiyle elde edilir. Maliyet unsurları, üretimde kullanılan maddî girdilerin, aramalların maliyetiyle amortismandan ve ücret ödemelerinden oluşur; kâr marjı ise, genellikle % 5 civarında olan belli bir sabit ve plânlanmış kâr haddinin maliyetlere oranlanmasıyla elde edilir (44).

---

(44) Bornstein, **loc. cit.**, s. 227 ve «The Soviet Price System» **op. cit.**, ss. 129-130; Dobb, «Operational Aspects of Soviet Economy», **op. cit.**; Nove **loc. cit.**, ss. 34-35, 129; Zauberman, **Industrial Progress in Poland. Czechoslovakia and East Germany**, op. cit., ss. 10-11; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 16; Talas, **op. cit.**, s. 286.

Sosyalist ülkelerin fiyat teorisine ve uygulamasına damgasını vurmuş olan Marxist değer teorisinin kategorileriyle ifade edecek olursak toptan fiyat (p):

$$p = c + v + r\,(c+v) \text{ veya;}$$
$$p = (c+v)\,(1+r) \text{ denklemleriyle hesap edilir.}$$

Bu denklemlerde (c), «değişmeyen sermaye» kullanımı, yani ham madde, malzeme giderlerinden ve üretim araçlarının aşınma payından (amortismandan) oluşan 'geçmiş emek'; (v) endüstri-içi ücretlerden oluşan 'canlı emek' masraflarını; (r) ise kâr oranını ifade eder. (c) ve (v) endüstrinin ortalama (birim ürüne düşen) maliyetleridir.

— II —

Bu fiyat denkleminde açıklanması gereken bazı teorik ve pratik hususlar vardır.

Teorik olarak, denklemdeki unsurlarla Marxist değer teorisinin kategorileri arasında özdeşlik olmadığını tesbit etmek gerekir; (c) ve (v) Marxist iktisadın *değer* kategorileri değil, cari toptan fiyatlardan ve ücretlerden oluşan *fiyat* kategorileridir ([45]). Kâr marjını veren r(c+v) unsuru ise endüstride yaratılan ürün fazlasının birim ürüne düşen kısmını vermez; bunun bir sebebi, hesapların *değerler* üzerinden yapılmamış olmasıdır; ikinci sebebi ise, ürün fazlasının ancak bir bölümünün endüstri (ve işletme) kârlarından oluştuğudur; parasal dengeyi

(45) Marxist iktisat teorisinde «sosyal bakımdan gerekli iş zamanı» ile ifade edilen değerler (ürünlerin ve işgücünün değeri ile artı-değer) ile, değerlerin piyasaya yansımış görüntüleri olan **fiyat kategorileri** (mal fiyatları, ücret ve kâr) birbirinden ayrılır. Marx, değerlerin fiyatlara dönüşme mekanizmasını kapitalist ekonomiler için tahlil etmiştir; bu dönüşümün sosyalist bir ekonomide nasıl meydana geldiği özellikle Sovyet iktisatçılarının uzun uzadıya tartıştıkları bir konudur.

açıklarken belirtildiği gibi ürün fazlasının büyük kısmı tüketim malları piyasasında muamele vergisi biçiminde tecessüm eder.

Pratik olarak tesbiti gereken hususlar, faiz ve rant unsurlarının maliyet kalemleri arasında yer almadığı olgusu ve ortalama maliyetlerin hesaplanma tarzıdır. Ortalama maliyetler, endüstriyi oluşturan işletme maliyetlerinin ağırlıklı ortalamasından oluşmaz; «plânlanmış» maliyet hedefi olarak, en yüksek maliyetli bazı işletmelerin masraflarını içermeyen «ileri» bir ortalama şeklinde hesaplanır (46). Bu ortalamanın, herbiri için ayrı bir fiyat tesbiti gereken, birden fazla ürün üreten işletme ve endüstriler için hesaplanması, mahiyeti tahmin edilebilecek pratik güçlükler getirir.

Bu genel nitelikteki görüşleri bir yana bırakacak olursak, toptan fiyatlara hâkim olan ilkeyi, *endüstri ortalama maliyetlerine dayanan ve merkezî olarak tesbit edilen* bir fiyat teşekkülü sistemi olarak özetlemek; maliyetlerin ise *nihaî olarak emek-maliyetine indirgenebilecek* (faiz ve rant unsurları içermeyen) bir yöntemle hesaplandığını tesbit etmek mümkün oluyor. Bu durum, *marjinal* maliyetler yerine *ortalama* endüstri maliyetlerine dayanılmasından; merkezî tesbitten; faiz ve rantın yokluğundan; ve nihayet muamele vergisi vasıtasıyla denge fiyatlara yönelmeyi, dolayısıyla *kıtlıkları* yansıtmayı hedef alan perakende fiyatlarla, kıtlıklara değil, *maliyetlere* dayanan *toptan* fiyatların birbirinden tamamen bağımsız olarak yanyana mevcut bulunmasından doğan meseleler getirir. Bu noktada, bu meselelerin sadece bazı yönlerine değinmekle yetineceğiz.

— III —

Endüstri ortalama maliyetlerine dayanılarak yapılan fiyat tesbiti, bütün işletmelerin *otofinansman* ilkesine göre faaliyet

(46) Bornstein, **loc. cit.**, s. 130.

göstermelerini güçleştirir. İşletmelerin ferdî ortalama maliyetleri kendi aralarında farklılık gösterdiği için; endüstri ortalamasını yaklaşık olarak temsil eden plânlanmış maliyeti tabii veya teknolojik sebeplerle tutturamayan işletmeler, toptan fiyatlar üzerinden ya zarar edecekler; ya da gerçek kâr oranları plânlanmış oranların altında kalacaktır. Plânlanmış ve plân-üstü kârlar, işletme düzeyindeki yatırımların (ve keza bir kısım primlerin) finansman kaynaklarından biri olduğuna göre, bu durum, geri işletmelerin geri kalmalarını sürdüren ve bunları otofinansman ilkesinin nimetlerinden yoksun kılan bir etken olur. Bu duruma karşı getirilen bir çözüm yolu, endüstri içinde kalan kârların Bakanlık veya Genel Müdürlükçe düşük maliyetli-yüksek kârlı işletmelerden, yüksek maliyetli işletmelere aktarılmasıdır ([47]); ancak geleneksel modelde plân-üstü işletme kârlarının ne kadarının tabiî ve teknolojik avantajlara, ne kadarının işletmenin başarılı faaliyetine bağlı olduğunu ayıracak kriterler bulunamamıştır. Petrol istihracı gibi aşırı maliyet farkları gösteren işletmelerden oluşan bazı endüstrilerde ise, her işletmeye (veya işletme grubuna), ferdî maliyet-

(47) Aynı sonuç, işletmelerden her biri için farklı oranlarda kâr hedeflerinin plânlanması ile de elde edilebilir. Bu mesele için bk. **Ibid.**, s. 132; Nove, **loc. cit.**, s. 130. Fiyatların sistemde oynadıkları pasif rol dikkate alınırsa, geleneksel modelin mantığı açısından hiçbir teorik dayanak olmadığı halde düşük fiyat tesbiti yüzünden plânlı olarak zarar eden ve sürekli bütçe sübvansiyonları alan (çoğu ağır sanayi ve madencilikteki) üretim kolları ve endüstriler de vardır. Ağır sanayide üretilen girdilerin kullanımı bunların fiyatlarına değil, plân direktiflerine bağlı olduğuna göre, bu durumun doğmuş olması anlamsız bir fiyat politikasına ve kısmen de tesadüfî etkenlere bağlanabilir. Bk. Birman **op. cit.**, s. 10. 1967 yılında Sovyet ağır sanayisinde işletmelerin % 18'i plânlı zarar yapmakta idiler (**SS Information Supplement**, Ocak 1970, s. 64'ten nakil).

lerine dayanan ayrı birer fiyat uygulanır; *endüstrinin* satış fiyatı ise tektir ([48]).

Fiyatların merkezî tesbitinden doğan birçok mesele vardır. Burada «merkezî fiyat tesbiti», işletme ve endüstri dışı plânlama organları tarafından yapılan bir tesbit anlamındadır. Sistemin mantığı, kollektif çiftlik pazarlarında satılan tarım ürünleriyle, tüketim kooperatiflerindeki bazı mallar dışında *bütün* toptan ve perakende fiyatların böyle tesbitini gerektirir ve bunun ne kadar devâsâ bir iş olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerekir ([49]). Bunun tabii sonucu, değişen üretim şartlarının ve teknolojik ilerlemenin fiyatlara birkaç yıllık bir gecikmeden sonra yansıyabilmesidir ve nispî fiyatlar bu sebeple nispî maliyetlerin gerçekçi bir göstergesi olmaktan çıkarlar ([50]). Bu is-

(48) Nove, **loc. cit.**, s. 130; Bornstein, **loc. cit.**, ss. 126, 132.

(49) P. G. Oldak, 1970'te SSCB'nde satış konusu olan ürünlerin sayısının 9-10 milyonu bulduğunu ifade ediyor. («Analysis of the Concept of Value», **PE**, Ekim 1970, s. 58 —**İzvestia Otdeleniia Akademii Nauk SSSR, Seriia Obshchestvennykh Nauk** 1970/1'den çeviri—). Bu ürünlerin büyük kısmının fiyatları, merkezî fiyat komisyonlarınca veya mahallî plânlama örgütlerince tesbit edilir. Bornstein 1960'ların başlarında bu şekilde tesbit edilen fiyatların 8-9 milyonu bulduğunu ve 38.400 sayfalık bir ciltte toplandığını belirtiyor. («Soviet Price Theory and Policy», **op. cit.**, ss. 234, 256). Fiyat tesbitindeki ayrıntı derecesi üzerinde örnekler veren N. Fedorenko, fiyat listelerinde 107 çeşit balık oltasının yer aldığını ve bunların fiyatlarının (10'ar adedi için) 3-15 kopek arasında değiştiğini söylemektedir: «Price and Optimal Planning», **Contemporary Soviet Economics**, Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), New York 1969, International Arts and Sciences Press, s. 139, (**Kommunist**, 1969, No. 8'den çeviri.)

(50) SSCB'nde 1949 yılına kadar birçok plân kararı 1926-27 sabit fiyatları üzerinden alınmıştır. 1949'dan sonra fiyatlar 1955, 1964 ve 1968'de tamamlanan üç genel revizyondan geçmiştir. (Bornstein, **loc. cit.**, ss. 233-237; M. C. Kaser, «Soviet Planning and the Price Mechanism», **EJ**, Mart 1950, ss. 86-90; Nove,

tikrarlı niteliği, fiyatlara, fiilen yüklenilmek istenen birçok görevin aksamasına; meselâ endüstriler arasında plânlanmayan fiilî kârlılık farkları doğmasına; fiyat tesbitinde kullanılan kâr oranlarıyla işletmelere verilen kârlılık hedeflerinin birbirinden bağımsız hale gelmesine, otofinansman ilkesinin karmaşık bir sübvansiyonlar ve kâr transferleri sistemiyle dejenere olmasına yol açar (51).

Merkezî fiyat tesbitinin perakende fiyatlarda doğurduğu meseleler, daha da ciddidir. Toptan fiyatların üzerine maliyetlerden tamamen bağımsız ve piyasa dengesi hedeflenerek eklenen muamele vergisi ve cüzi bir perakendeci kâr marjı ile oluşan perakende fiyatlar; görevi gereği esnek olmak; piyasa şartlarına, talep ve arz oynamalarına süratle intibak etmek zorundadır. Halbuki, merkezî fiyat tesbiti, geleneksel sistemde bu esneklik ve sürati sağlayacak imkânlardan yoksundur (52).

Nihayet, toplam ürün fazlasının işletme kârları ve muamele vergisine ayrılması ve muamele vergisinin kural olarak sadece tüketim malları satış fiyatlarından toplanmasının, maliyet hesapları, hatta doğrudan doğruya millî gelir hesapları üzerinde doğurduğu mesele vardır. Herhangi bir işletmenin veya endüstrinin millî hasılaya katkısı normal olarak işletme veya endüstri satış fiyatlarından hesaplanabilmelidir. Satış fi-

---

loc. cit., s. 133). Benzer olgulara dayanan Çekoslovakyalı bir yazarın ifadesiyle: «Gerçekte fiyatlar, gelişen ekonomik şartlarla çok açıkça uzlaşmaz hale gelinceye kadar, sabit kalıyorlardı... Bu yüzden 'fiyat plânlaması' yerine 'fiyatların merkezî tesbiti' demek tamamen haklı görünmektedir» (Kyn, **op. cit.**, s. 201. Ayrıca bk. UN, **ESE in 1968**, New York 1969, s. 101.)

(51) Kyn, **op. cit.**, 198-199; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 16 n.

(52) Bornstein, SSCB'nde sırf giyim endüstrisine ait 90.000 perakende fiyatın mevcut olduğunu ifade ediyor. (**loc. cit.**, s. 253). Ayrıca bk. Nove, **loc. cit.**, ss. 135-136.

yatları, meselâ üretim malları üreten endüstrilerde, endüstri-içi katma değerin bir kısmını içermiyorsa ve içerilmeyen bu katma değer payları, muamele vergisi biçiminde, tüketim mallarının perakende fiyatlarında tezahür ediyorsa; endüstriler veya işletmeler arası verimlilik karşılaştırmaları yapmaya; millî hasılaya endüstri katkılarını doğru hesaplamaya imkân olmaz: Muamele vergisi toplamı (işletme satış fiyatlarına girmeyen katma değerin genel toplamı) tesbit edilebilir; ancak tek tek işletme ve endüstrilerin bu genel toplama katkıları bilinemez. Bu, fiyat tesbiti tartışmalarının, reformlar döneminde de çözülemeyen, en çetin meselesidir.

F. Ücret Saptama İlkeleri

— I —

Sosyalizmin geleneksel plânlama modelinde ücretler, yukarıda da belirtildiği gibi; bir kere, plân uygulamasında emek arzını belirleyen parametrik bir âlet olmakla; ikincisi, genel parasal dengenin aslî bir unsuru ve kişisel gelirleri oluşturan temel bölüşüm kategorisi sıfatıyla bizatihi bir plân hedefi olmakla; ve üçüncüsü, emek girdisinin fiyatı olduğundan, ve dolayısıyla maliyetleri ve toptan fiyatları belirleyen bir unsur olmakla önemli iktisadî fonksiyonlar taşır.

Uygulamada ücret ve maaşlar aynı genel ilkeye, fakat farklı usul ve esaslara tabi olarak tesbit edilir. Kol işçileri *ücretliler* statüsüne girerler; işletmelerde çalışan (ve ustabaşından başlayıp direktöre kadar uzanan bütün kadroları içeren) yönetici-teknik personel belli bir *maaş* statüsüne bağlıdırlar. Kamu hizmetlerinde çalışan diğer görevliler, yani devlet memurları kitlesinin büyük kısmı, bu önceki statülerin dışında ayrı bir maaş sistemine girerler (53). Biz burada esas olarak ilk iki gruba giren ücret ve maaş sistemini ele alıyoruz.

(53) UN, **Incomes in Postwar Europe**, op. cit., Bölüm 8, ss. 7, 13; Nove, **loc. cit.**, s. 116.

— II —

Ücret ve maaş sisteminin tabi olduğu ileri sürülen genel ilke, «sosyalist bölüşüm ilkesi» olarak nitelendirilir : «Emeğe göre gelir», veya daha genel bir ifadeyle, «herkesten kabiliyetine göre, herkese emeğine göre»... Bu genel ilke, sosyalizmin nihaî aşaması olarak tanımlanan komünist toplumda geçerli olacak «komünist bölüşüm ilkesi»nden; yani, «herkesten kabiliyetine göre, herkese ihtiyacına göre» şartlarıyla ifade olunan ilkeden ayrılmaktadır (54).

«Emeğe göre gelir» ilkesinin tek başına ücret-maaş sistemini ayrıntılarıyla belirleyebileceği tabii ki umulmaz; esasen ilkenin ana hatlarıyla yorumunda dahi ihtilâflar çıkması beklenebilir : Ücret ve maaşların tesbitinde emeğin eğitim, deneyim ve kişisel yeteneklerle edinilmiş nitelikleri mi rehberlik edecektir; yoksa buna ek olarak çalışılan somut üretim kolunun çalışma şartları ve üretilen nesnelerin plân hedefleri açısından taşıdığı kullanım değeri de ücret tesbitinde dikkate alınacak mıdır? Soruyu somut bir örneğe indirgersek; bir teknisyen, nerede çalışırsa çalışsın aynı ücreti mi alacaktır; yoksa kendisine tekstil sanayisinde teklif edilen ücretle, çalışma şartlarının ağır olduğu A bölgesinde veya plânın öncelik taşıyan sektörü olan çelik sanayisinde ödenebilecek ücretler arasında farklar olacak mıdır? Bu soruyu başkaları izleyecektir : Emekçinin işin gerektirdiği normal performansı aşması veya onun altında kalması nasıl değerlendirilmelidir? Kol emekçileriyle (verimlilik-

(54) Sosyalizmin çeşitli aşamalarında hâkim olacak bölüşüm ilkelerinin teorik kaynağı K. Marx'tadır. (**Critique of the Gotha Programme**, Moscow (tarihsiz), Foreign Language Publishing House, ss. 17-23) Aynı mesele Lenin tarafından Bolşeviklerin iktidara gelmesinin arifesinde işlenmiştir. (**Collected Works**, op. cit., Cilt : 85, ss. 464-474) Ayrıca bk. N. Bukharin ve E. Preobrazhenski, **The ABC of Communism**, 1969, (İlk yayın tarihi 1919), Penguin Books, ss. 116-117; Bergson, **op. cit.**, ss. 155-156; UN, **loc. cit.**, Bölüm 8, s. 6.

lerinin hesaplanması çok güç olan) kafa emekçileri arasındaki gelir farklarını tesbitte kriter ne olmalıdır? Marxist teorinin «verimsiz» saydığı (emniyet, savunma, devlet yönetimi gibi) faaliyetlerde çalışanlar için «emeğe göre gelir» ilkesi nasıl uygulanabilir? Ve ilâh...

Soyut bir ilke, bu soruların cevaplandırılmasında ancak çok genel bir rehberlik görevi ifa edebilir ve toplumun genel kanuniyetlerinin ve plânlama sisteminin getireceği cevaplara göre yorumlanarak, uygulamanın «sosyalist bölüşüm ilkesi»ne uymakta olduğunu *ex-post* olarak doğrulamakta kullanılabilir.

— III —

Sosyalist ekonomilerde ücret ve maaş sistemi, farklı parametrik etkiler icra eden üç unsurdan oluşur. Meslek seçimini ve meslek içi ilerlemeyi *temel ücretler* (maaşlar) tarifesi etkiler. Seçilen meslekte (işte) üstün (veya normalin altına düşmeyen) bir performansın teşviki, *parça başına ücret* sistemi, *primler,* ve ek ödemeler yoluyla sağlanır. İnsangücü arzının plân hedeflerinin belirlediği şekilde sektörler (veya bölgeler) arası dağılımı ise *endüstriler (veya bölgeler) arası ücret-maaş farklılaşması* ile gerçekleşir. Merkezî olarak tesbit edilmiş tarifeleri, katsayı ve normları veri kabul eden herhangi bir emekçinin geliri ise böylece meslekî nitelikleri (temel ücret); meslek-içi ferdî (veya bağlı olduğu topluluğun kollektif) performansı (prim, fazla mesai, v.s.); ve çalıştığı sektör veya bölgenin plândaki öncelik derecesi (ücret farklılaştırma katsayısı) tarafından belirlenir.

— IV —

Temel ücretlerin tesbiti; sanayide ve diğer üretken sektörlerde *işin* sınıflandırılmasına dayanan *temel iş tarifeleri* ile yapılır. İş, en basitinden, en ziyade bilgi, eğitim ve tecrübe isteyen en karmaşığına kadar tanımlanır ve birkaç dereceye ay-

rılır. Kural olarak bütün üretim kolları için aynı sınıflama tablosu kullanılır; sadece çok çeşitli iş kategorilerinin tanımlanabileceği bazı faaliyet kolları standard sayıyı aşan dereceye ayrılmıştır (55). Birinci derece iş en basitidir; genellikle bunun için katsayı olarak (1) alınır ve diğer derecelere gittikçe artan katsayılar verilir. En yüksek ve en düşük katsayılar arasındaki oran, ülkeden ülkeye ve zaman içinde değişmiştir (56), ve bu oran temel ücretler arasındaki oranı verir; zira, birinci derece işe belli bir ücret (asgarî ücret) itibar edilir; bu ücretin tarifedeki katsayılarla çarpılması her derecenin alacağı temel ücret miktarını belirler. Tarifeler işçinin değil *işin* sınıflanmasına dayandığından işe giren veya işletmede işinin niteliği değişen işçi derecelerden birisine «oturtulur». Temel ücret böylece tesbit edilmiş olur (57).

Aynı sistem temel maaşların tesbiti için de uygulanır; aradaki fark, yönetici-teknik personel için (genellikle ustabaşından başlayan) ayrı bir iş sınıflamasının ve tabii olarak değişik katsayıların kullanılmasıdır (58).

---

(55) 1962 yılı için 6 sosyalist ülkenin 9 sektördeki iş derecelerinin sayısına ait bilgiler, madencilikte 10-17 civarında derece kullanan Polonya dışında bütün ülkelerde ve bütün sektörlerde derece sayısının pek az (6-8 arası) değiştiğini gösteriyor: **Ibid.**, Bölüm 8, s. 9; ayrıca bk. UN, **ESE in 1960**, Geneva 1961, Bölüm II, ss. 20-21; Liberman, «Economic Levers for Fulfilling the Plan for Soviet Industry», **op. cit.**, s. 56.

(56) Çeşitli ülkelere ve zamanlara ait oranlar için bk. **Idem**; UN, **loc. cit.**, Bölüm II, ss. 20-21; Bergson, **op. cit.**, s. 155; Nove, **loc. cit.**, s. 121; UN, **loc. cit.**, Bölüm II, ss. 20-21 ve **Incomes in Postwar Europe**, Bölüm 8, ss. 7-9.

(57) Özellikle bk. **Idem**; Bergson, **op. cit.**, ss. 155-156.

(58) **Ibid.**, ss. 166-168; UN, **loc. cit.**, Bölüm 8, ss. 9-13. Sovyetler Birliği'nde yönetici-teknik personel maaşlarını bir de işletmenin büyüklüğüne göre sınıflayan 5-7 kademeden oluşan ayrı bir tarife de mevcuttur. (**Ibid.**, Bölüm 8, s. 13). Ayrıca Bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 82-90.

Temel ücret ve maaşların *endüstriler (veya bölgeler) arası farklılaşması;* en düşük öncelik taşıyan sektördeki (meselâ tekstildeki) derecelere tekabül eden katsayıları (1) ile; diğer sektörlerden herbirindeki katsayıları ise öncelik derecesi arttıkça yükselen farklı bir emsalle çarparak sağlanır; bölgelerarası farklılaşma emsalleri de, benzer nitelikte bir başka işlemler dizisinin araçları olurlar ([59]).

— V —

Bütün üretim kolları ve bütün işler için bu esaslara göre farklılaştırılarak tesbit edilen temel ücret (ve maaş), tesbit edilen iş normlarına (ve plân hedeflerine) göre işin normal icaplarının gerektirdiği ortalama performans (plân hedefi) aşıldığı takdirde ek ödemeler (ve primler) ile yükseltilir. Yönetici ve teknik personel için primlerin, başarı göstergelerine bağlı işletme özendiricileri sisteminin bir parçasını nasıl oluşturduğu yukarıda açıklanmıştı; işletmenin genel performansının, işçilere (örneğin işletme fonundan) dağıtılan bazı prim türlerini belirlediği de ifade edilmişti. Burada, sadece işçiler için geçerli olan ve ferdî verimliliği ölçmeyi; yüksek verimliliği mükâfatlandırmayı amaçlayan *parça başına ücret* sistemini kısaca ele alacağız.

Sosyalist ekonomilerde, son yıllara gelinceye kadar kol işçileri (sistemin uygulanabileceği bütün hallerde) parça başına ücret sistemine bağlanmışlardır ([60]). Sistemde işçi ücretlerinin belirlenmesi kabaca şu formüle göre olur :

---

(59) Bk. Nove, **loc. cit.**, s. 115; UN, **loc. cit.**, Bölüm 8, s. 8. Altı ülkeye ait rakamlar kömür ve tekstilde birinci derece işe ait katsayılar arasındaki oranların 1,2 (Bulgaristan) ile 2,9 (Polonya) arasında değiştiğini gösteriyor. **(Idem.)**

(60) Sovyetler Birliğinde 1956'da kol işçilerinin 3/4'ü parça başına ücrete bağlı idiler. (UN, **Economic Planning in Europe,** op. cit., Bölüm VI, s. 36 n.)

$$E = E_b + E_b \cdot P_1 + E_b \cdot P_2 \cdot A \quad \text{veya}$$
$$E = E_b (1 + P_1 + P_2 \cdot A)$$

Formülde (E), toplam ücreti; (E_b), temel ücret (veya ilgili iş derecesinde garanti edilmiş asgarî ücret); (P_1), iş normuna *ulaşılması* halinde uygulanan prim katsayısı; (P_2), iş normunun *aşılması* halinde uygulanacak prim katsayısı; (A), iş normunun aşılma yüzdesidir. Bu, *doğrusal* bir sistemi verir; *müterakkı* sistemlerde (P_2) (A) nın artan bir fonksiyonudur ([61]).

Parça başına ücret sisteminin dayanağı ve kritik unsuru iş *normlarının* tanımlanması, tesbiti ve gözden geçirilmesidir. Özellikle sanayileşme süreci içerisinde, genç bir işçi sınıfının sıfırdan başlayarak iş başında melekelerini geliştirmesi ve eğitilmesi yüksek bir hızla olur; ilk başlarda düşük düzeyde tesbiti gereken normlar çok kısa zamanda demode olur; işçilerin büyük çoğunluğu tarafından aşılabilir hale gelir. Norm aşılmasından doğan ödemeler (yukarıdaki formüle göre, $1 < P_2 A$ ise) temel ücreti dahi aşabilir. Bu, özellikle müterakki tarifelerin kullanılmasında daha da muhtemel olacaktır. Böyle bir sistemin ([62]), işçilere ve yönetici-teknik kadrolara verilen diğer primlerle birleşince plan uygulama modeline (periyodik ve sık norm-yükseltmeleri yapılmadıkça) kontrol-dışı unsurlar getireceği tahmin olunabilir.

İş normlarının tesbitinde genellikle insiyatif sahibi olan ([63]) işletme yöneticileri bu yetkilerini temel ücret tarifelerinin katılığından sıyrılmak, ücret fonu sınırlarını aşabilmek için bir araç olarak kullanabilmişlerdir. Ücret fonu plânlarının aşılmasının, parasal dengeyi bozucu etkileri üzerinde durulmuştu.

(61) Bk. **Idem**; ayrıca : Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917, op. cit.**, ss. 425-426; Bergson, **op. cit.**, ss. 158-161; UN, **Incomes in Postwar Europe**, op. cit., Bölüm 8, s. 15.

(62) Bk. **Idem**; Liberman, **loc. cit.**, s. 57; Granick, **op. cit.**, ss. 211-218; Dobb, **loc. cit.**, ss. 439-442.

Buna ek olarak, parça başına ücret sistemi, norm-aşımı primlerinin aşırı genişlemesine yol açınca, sistem plâncıların öngörmediği bazı fonksiyonlar da üstlenmiş olur : Parça-başına ücret sisteminin asıl görevi iş-içi performansı yükseltmek olduğu halde; düşük normların ve yüksek ferdî primlerin yaygın olduğu iş kolları *(temel ücretler* düşük dahi olsa) fiilî olarak yüksek ücretli çekici alanlar haline gelecektir. Bu durumda parça başına ücret sistemi; aslında temel ücretlere (ve onların endüstriler veya bölgeler arası farklılaşmasına) ait olan meslek seçimi ve işe girmeyi belirleyen parametrik görevi fiilen devralmış olacaktır. Birleşmiş Milletlerin bir çalışmasında ifade edildiği gibi :

> «İş içindeki ferdî çabanın teşviki için yüksek mükâfatlar sunma politikası; endüstriler veya maharet dereceleri arasındaki ücret farklılıklarının, iş seçimi ve maharet edinmede özendirici olarak rolünü etkisiz kılar» (64).

— VI —

1956 yılından itibaren SSCB ve Doğu Avrupa'da toplam ücret ve maaşların içinde *temel* ücret ve maaşların payını yükselten; parça başına ücret sistemini daraltan bir dizi ücret reformu başlayacaktır. Bu reformlar, insangücü arzının çeşitli unsurları üzerinde farklı etkiler yapacak şekilde inşa edilmiş; fakat daha sonra kendi iç unsurları arasındaki dengesi (yukarıda belirtildiği gibi) bozulmuş olan ücret-maaş sistemini rasyonelleştirmeye yönelmişti (65). Ne var ki, ücret reformları meyvelerini tam vermeden, çok daha geniş kapsamlı ekonomik

(63) **Ibid.**, s. 425; UN, **loc. cit.**, Bölüm 8, s. 15.
(64) UN, **ESE in 1956**, Geneva 1957, Bölüm I, s. 36. Ayrıca bk. UN, **Incomes in Postwar Europe**, op. cit., Bölüm 8, ss. 15-16.
(65) **Ibid.**, Bölüm 8, ss. 19-25 ve **ESE in 1956**, op. cit., Bölüm I, s. 38 ile **ESE in 1959**, op. cit., Bölüm 11, ss. 29-30.

reformlar dönemine girildi; bu dönem ise, primler ve maddî özendiriciler konusunda 1956 sonrasının ücret reformlarının mantığıyla uzlaşmayan unsurlar getirecekti.

G. Manevî Özendiriciler ve «Stakhanov Hareketi»

— I —

Ücretler (veya genel anlamıyla maddî özendiriciler) sisteminin tahliline sosyalist plânlamada «manevî özendiriciler» terimi ile ifade olunan; işe ve çalışmaya karşı maddî özendirme unsurlarına ihtiyaç duymayan yeni bir tavrı ifade eden olgunun oynadığı rolü açıklamadan son vermek hatalı olacaktır.

Sosyalizmin kuruluşundan önce Marxistler, yeni toplumun, «çalışma[ya] yalnız yaşamanın bir vasıtası değil, hayatın da aslî ihtiyacı» (66) olarak bakan bir yeni insan tipi yaratacağı umudunu belirtmişlerdi. Rus devrimini izleyen ilk yıllardan itibaren, liderler, çalışan kitlelerin işe karşı bu yeni tavrı takınmalarını, eğitim ve siyasî propaganda ile, sonuna kadar desteklemişlerdir. 1919 Mayısında Moskova demiryolu işçilerinin başlattığı ve bir süre için bütün Rusya'ya yayılan «tatil günleri ücretsiz çalışma hareketi» *(Komünist subbotnikler)* Lenin tarafından «iktidarın burjuvaziden alınmasından daha güç, daha tayin edici bir devrim»; «tutuculuğumuza, küçük burjuva bencilliğimize karşı; ... kapitalizmin işçi ve köylüye miras olarak bıraktığı alışkanlıklara karşı kazanılacak bir zafer» olarak selâmlanıyordu (67).

— II —

Sonraki yıllarda Sovyetler Birliği'nde ve savaş sonunda Doğu Avrupa'da bu eğilimler iki yönde gelişti. Birincisi; aydın-

(66) Marx, **op. cit.**, s. 22.

(67) V. I. Lenin, «A Great Beginning», **Collected Works**, op. cit., Cilt 29, s. 411.

ların, öğrenci ve gençlerin zaman zaman yol, baraj inşaatı gibi büyük yapı işlerine, hasata yardımcı olarak katılmalarını sağlayan; geri bölgelere («bakir topraklara») genç işçileri yönelten kısmen gönüllü, kısmen siyasî propaganda ile beslenen manevî baskı unsurları da taşıyan iş seferberlikleri idi. Bunlar, zaman geçtikçe bir yandan zayıflamış; bir yandan rutin bir nitelik almış ve ekonominin bünyevî bir unsuru olmaktan çıkmıştır

Çok daha kalıcı olan ikinci gelişim, üretimde tek tek işçiler veya işçi grupları arasında, üretimi artıran, maliyetleri düşüren, teknik ilerleme getiren yenilikler bulmayı, «sosyalist emek kahramanı» gibi şan ve şeref ünvanlarıyla desteklemek; ekonominin gelişmesine bütün yetenekleriyle katkıda bulunan «örnek emekçiler»i yaygın propagandayla tanıtmak, övmek ve örnek göstermek şeklinde belirmiştir. Ne var ki, örnek emekçiler sadece şan ve şerefle değil, aynı zamanda maddî mükâfat ve primlerle de taltif edilmişlerdir. 1935'te Sovyetler Birliği'nde başlayan *Stakhanov hareketi* bu gelişmenin en iyi bilinen tipik bir örneği olarak gösterilebilir.

Bir maden işçisi olan Stakhanov, iş ameliyesi üzerine getirdiği basit bir yenilikle şahsî verimliliğini yüksek oranda artırmış; bu buluş, örnek bir davranış olarak ülke çapında duyurulmuş ve bütün işçiler, Stakhanov'un yolunu izleyerek üretimde kaliteyi ve verimliliği artıran yenilikler bulmaya davet edilmişlerdi. Hareket hızla yayıldı; önce işçilere «*Stakhanov'cu*» ünvanı verildi ve Stakhanov hareketi, parça başına ücret sisteminin bünyesine oturtularak iş normlarının yüksek oranda aşılması ile öncü işçilerin parasal kazançlarının birkaç misli artması sonucunu da doğurdu (68).

— III —

Stakhanov hareketi ve onu başka isimler altında izleyen benzer hareketler, ferdî verimliliği (veya küçük işçi grupları-

(68) Dobb, **op. cit.**, ss. 425-441. Ayrıca bk. Granick, **op. cit.**, ss. 212-214.

nın verimliliğini) artırmaya yöneldiği için, belli bir yaygınlık kazandıktan sonra iş normlarının yükseltilmesine yol açacaktır ([69]) ve bu olgunun öncü işçilerle geri ve maharetsiz işçiler arasında objektif bir çıkar çelişkisi yaratacağı söylenebilir. Ancak, parça başına ücret sisteminin işlemesi ile ilgili meselelerin ötesinde, Stakhanov hareketi ve benzerleri, geleneksel modelde emek arzının sırf piyasa kategorilerine dayanan maddî özendiriclerle (ücret farklılaştırılması, norm-aşımı primleri vs.) değil; bunlarla bir arada yürütülen bir dizi ahlâkî ve siyasî özendirici yoluyla da plânlı hedeflere yöneltilebildiğini gösteriyor. Maddî ve manevî unsurlardan oluşan bir özendirme sistemi, sırf kol işçileri için değil, işletme yöneticileri ve teknik kadrolar için de uygulanmıştır ve bu yüzden geleneksel sistemin başarılı dönemlerinde işletme yöneticilerinin davranışlarını, sırf «prim maksimizasyonu» ile açıklamak imkânsızdır. Yöneticiler; siyasî bilinç, toplumun çıkarları, «iyi iş» görmenin getirdiği iç huzuru, başarılı olmanın sağlayacağı şan, şeref ve ünvan gibi «manevî özendiricilerin» ve *bunlara ilâveten* maaş ve primler toplamından, mevkinin getirdiği maddî ayrıcalıklardan ve objektif çalışma şartlarından oluşan «maddî özendiricilerin» ortak etkisiyle karar alırlar. Yakın dönemlerde, manevî özendiriciler sisteminin tamamen etkisiz kalarak tasfiyeye uğraması, yönetici davranışlarındaki bir iç-denetim unsurunu kaldırmış; plânlama sisteminin iç tutarsızlıkları ile «prim maksimizasyonu»na yönelmiş bir tutumun birleşmesi, ileriki bölümlerde inceleyeceğimiz ve «patolojik» diye nitelendirilen davranış biçimlerinin hâkim olmasına yol açmıştır. İşe, çalışmaya karşı, birçok bakımdan yeni bir tavrı ifade eden «manevî özendiriciler»i, geleneksel sistemdeki yerine bu perspektif içinde oturtmak gerekir.

(69) «Stakhanov'cu yeni bir yol açtıkça bir kabiliyet rantı kazanan, fakat başkalarına bu yolu gösterince onu kaybeden Schumpeter'in müteşebbisi ile âdeta aynı durumdadır». (UN, **ESE Since the War**, op. cit., s. 32 n.)

BÖLÜM 6

BİR DEĞERLENDİRME

A. Geleneksel Sistemin Başarı Derecesi

— I —

1953'te yayınlanan bir Birleşmiş Milletler çalışması Doğu Avrupa'da o tarihe kadar, yani geleneksel iktisat politikalarının ve plân modelinin en katı biçimde uygulandığı dönem içinde meydana gelen iktisadî gelişmeleri değerlendirirken şu yargıyı ileri sürüyordu :

> «Sanayide [plân] hedeflerine genellikle ulaşılmış ve ... kaynakların arzulanan biçimde tahsisi gerçekleşmiştir. Bunların sonucu olarak sınaî yapının devrimci bir dönüşüme uğraması sağlanmış; ... böylesine gelişmeleri sekteye uğratabilecek birçok kurumsal ve yapısal pürüz bertaraf edilmiştir» (1).

Aynı döneme daha geniş bir perspektifle bakmak imkânına sahip olana bir diğer Birleşmiş Milletler incelemesi 12 yıl sonra aynı yargıları paylaşmaktadır :

> «1950'lerin ilk yıllarında Doğu Avrupa ülkelerinde ve Sovyetler Birliği'nde plânlamanın önde gelen amaçları en geniş anlamda gerçekleşmiştir. İktisadî

(1) UN, **ESE Since the War,** op. cit., s. 33.

ve sosyal kurumlarda istenen dönüşümler hemen hemen tamamen sağlanmıştır. Toplam hasılanın büyüme oranları diğer Avrupa ülkelerinin çoğunda kaydedilen oranları önemli derecede aşmış ve ağır sanayi için istenilen öncelikler gerçekleşmiştir» (2).

Plânlamaya etkili bir şekilde başlandığı dönemlerde Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da siyasî iktidarların *en genel amaçları*, Bölüm 2'de plân stratejisini incelerken belirttiğimiz gibi hızla sanayileşerek modernleşmek ve bu gelişmeyi Batıya bağımlı olmayan yarı-otarşik bir yapı içerisinde gerçekleştirmek idi. Bu genel amaçların gerçekleşmesi için öngörülen *plânlama stratejisi* ise siyasî şartların mümkün kılabileceği en yüksek yatırım hacmi, yatırımların dağılımında ağır sanayinin (ve ağır sanayi içinde de belli «kilit» üretim kollarının) önceliği ve «en ileri» teknoloji ile gerçekleşecek bir yapısal değişikliğe dayanıyordu. İşte, yukarıda bazı örneklerini naklettiğimiz ve çok sayıda gözlemcinin de katıldığı yaygın kanı, kabul edilen plânlama stratejilerinin; SSCB'nde savaş öncesinin beş yıllık plânlar döneminde; ve yine SSCB ile Doğu Avrupa'da savaş sonunun ilk plânlar döneminde; kısacası geleneksel modelin saf ve tavizsiz biçimde geçerli olduğu yıllarda, en genel çizgileriyle uygulandığı ve gerçekleştiği şeklindedir (3).

Bu yargının doğruluğunu kantitatif bir araştırma içinde tartışmak; plânların stratejik hedefleri ile sonuçlarını istatisti-

(2) UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm II, s. 17.

(3) Örnek olarak bk. Montias «Unbalanced Growth in Rumania», **op. cit.**; Ellman, «Lessons of the Soviet Economic Reform», **op. cit.**, ss. 23, 48-49; A. Erlich, «The Polish Economy After October 1956; Background and Outlook», **AER**, Mayıs 1959, ss. 95-96; UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, s. 23; Talas, **op. cit.**, ss. 290-291; Zauberman, **loc. cit.**, ss. 119-128. Bu konuda zıt yönde bir yargıya örnek olarak bk. Mükerrem Hiç, **Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**, İstanbul 1970, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları ss. 55-57.

kî olarak karşılaştırmak, bizim çalışmamızın amaçları arasında değildir. Ancak, söz konusu ülkelerin kendileri için öngördükleri hedeflere ana çizgileriyle ulaşabildikleri tezini desteklemek için, genel bir gözlemle yetineceğiz. Gerçekten de, SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleri, benzer gelişme düzeyinde bulunan başka ülkelerle karşılaştırıldığında; 1950'lerin sonlarında bu ekonomilerden daha çok torna tezgâhı, daha az dikiş makinesi; daha çok kamyon, daha az binek otomobili; daha çok çelik, daha az kumaş üreten yapılara ulaşılmış olduğunu; çok mühendis ve az hukukçu yetiştirildiğini; «maden işçilerinin yüksek, tezgâhtarların düşük ücret aldıklarını» (4) tesbit ederiz. Bunlar, siyasî iktidarların ve plâncıların istediği ekonomik yapıları yansıtan özelliklerdir; ve bu özelliklere tarihî bakımdan bir hayli kısa bir zaman süresi içinde, çoğunlukla geri kalmış ekonomik yapılardan hareketle ulaşıldığı dikkate alınırsa; geleneksel sosyalist plânlamanın kendisinden beklenen stratejik hedefleri ana hatlarıyla gerçekleştirdiğini ve bu anlamda «başarılı» olduğunu belirterek yukarıda ifade edilen genel yargıya katılmak herhalde yanlış olmayacaktır.

Açıktır ki, burada «başarılı» sözcüğüyle, refah iktisadının veya programlama teorisinin kullandığı anlamda «etkin» veya «optimal» çözümler kastedilmemekte; sadece merkezî olarak saptanan temel hedeflere ulaşıldığı veya ekonominin gelişim doğrultusunun spontane eğilimlere teslim edilmeyip kontrol altına alınarak yöneltildiği tesbit edilmektedir.

— II —

Şüphesiz ki, bu genel ve olumlu tesbiti yapmakla geleneksel sistemin değerlendirilmesi tamamlanmış olmuyor. Siyasî iktidarlarca öngörülen *en genel amaçların* (yarı-otarşik bir yapı içinde hızla sanayileşmenin) reddi mümkündür; veya bu genel

(4) P.J.D. Wiles, «Scarcity, Marxism and Gosplan», **OEP**, Ekim 1953, s. 315.

amaçlar reddedilmese dahi, öngörülen *plân stratejisinin* «maksada muvafık» bulunmadığı, yani hedefe yönelmenin etkin bir yolu olmadığı ileri sürülebilir (5). Biz, geleneksel plânlama sistemini bu düzeyde değerlendirmeyeceğiz. Sistem için öngörülen genel amaçları ve tesbit olunan plânlama stratejisini (ve bu stratejinin gerektirdiği iktisat politikalarını) veri kabul ettikten sonra, bu strateji ve politikalarla geleneksel plânlama sistemi arasında ne derecede zorunlu bir bağıntı olduğu ve geleneksel plânlama sisteminin *nasıl, ne oranda, hangi maliyetle ve hangi gruplara yüklenerek* bu stratejik hedefleri gerçekleştirmiş olduğu bizi ilgilendirmektedir.

«Nasıl» ve «ne oranda» soruları bizi yukarıdaki sayfalarda meşgul etmiştir : Plân inşası ve plân uygulama modelleri ve onları tamamlayan unsurlar «nasıl» sorusunun cevapları idi; «ne oranda» sorusuna biraz önce ortaya koyduğumuz tesbit ve yargının ötesinde cevap aramayacağımız belirtilmişti. Geleneksel plânlama modelinin kendisinden beklenen görevleri *hangi maliyetle* ifa ettiği sorusu ise bizi bir kere daha «etkinlik» ve «optimallik» meselelerine veya günlük dille ifade edersek sistemdeki «israf» unsurlarının teşhis ve tahliline götürür. Bunu iki ayrı düzeyde yapacağız: Bu bölümde, geleneksel plân modelinin saf biçimde ve kusursuz işleyişi halinde dahi etkinlik kavramının kapladığı yeri ve taşıyacağı anlamı tesbite çalışacağız; Bölüm 7'de ise, modelin fiilî işleyişinde daima var olmuş bulunan, ancak zaman içinde artarak sistemi 1960'larda bir dönüm noktasına getiren tıkanıklıkların ve «israf» unsurlarının sistematik tahliline çalışacağız. Geleneksel sosyalist sanayileşme sürecinin («israf» unsurlarını da içeren) maliyetinin hangi sınıf ve tabakalara ve hangi mekanizmalarla yüklendiği sorusu yine bu bölümde ele alınacaktır. Bu sonuncu sorunun

(5) Birçoğu son yıllarda doğrudan doğruya sosyalist ülkelerden gelen bu yönde eleştirilere örnek olarak bk. Janossy, **op. cit.**, ve Şik. **op. cit.**

öbür yüzü, gelişmenin nimetlerinden yararlanan grupların ve bu nimetleri dağıtan mekanizmaların tesbitidir. özendiriciler ve ücretler sistemi çerçevesi içinde daha önce değinilmiş olan bu son meseleye bu bölümde tekrar dönmekteyiz. Bizi hem bu bölümün sonunda hem de geleneksel modele karşı aranan alternatif plân modellerinin tartışıldığı ileriki bölümlerde ilgilendirecek temel bir mesele ise, klâsik sosyalist sanayileşme stratejisi ve ona bağlı politikaların belli («geleneksel») bir plânlama sistemini ne derecede zorunlu kıldığı; ve plânlama sistemi ile gelişme stratejisi ve politikalarından birinin diğerinden bağımsız olarak değişmesinin ne derecede mümkün olduğu hususudur.

B. Etkinlik ve Büyüme

— I —

Geleneksel sosyalist plânlama, yukarıdaki yargıyı tekrarlayacak olursak, siyasî iktidarların ve plâncıların tercihlerine uygun bir *doğrultu, hız ve yapı* içerisinde iktisadî gelişmeyi sağlamada başarılı olmuştur. Ancak bu anlamda bir başarı, mevcut alternatifler arasında en «ucuz» olan yol seçilerek elde edilmemişse, onu «etkin» veya «optimal» bir çözüm kabul etmeye imkân yoktur.

Geleneksel plân inşası modelini incelerken bu modelin esas olarak bir *tutarlılığa* yönelme çabası olduğunu, *genel* bir *optimal* çözüme teşebbüs etmediğini, ancak plân inşası sürecinin çeşitli aşamalarında çok sayıda kısmî ve mikro etkinlik probleminin birbirinden bağımsız olarak ve çoğu kere el yordamıyla çözüldüğünü belirtmiştik.

Genel bir optimizasyon modelinin kullanılmaması, yani plânlamanın optimal plânlama olmaması, sosyalist ekonomilerde, plân uygulama aşamasında meydana gelen bozuklukların ötesinde, *işin mahiyeti* icabı zorunlu kaynak israflarının

varlığına sebep olur. Bu israf unsurları dramatik boyutlara ulaştığı zaman; meselâ, başlanıp bitirilemeyen büyük projelerde (SSCB'nde Volga-Don, Romanya'da Tuna-Karadeniz kanallarında) olduğu gibi (6) açık ve seçik olarak ortaya çıkar Bu gibi belirgin örneklerin gözlenmediği hallerde sistemin başarılı görünen kantitatif performansı, israf unsurlarının varlığını gizleyebilir; ancak, *teorik olarak* optimal olmayan bütün plânlama yöntemlerinde kaynakları daha etkin kullanan alternatif plân varyantlarının varlığı ispat edilebildiğine göre; mevcut kaynaklarla plân hedeflerinin daha fazla aşılmasının veya plân hedeflerine daha az kaynak kullanarak ulaşmanın mümkün olduğu ve geleneksel plân modelinde bundan imtina edildiği ileri sürülebilecektir. Meselâ, öncelik tanınan sektörlerde; diyelim ki, demir-çelik ve elektrik üretiminde meydana gelen büyük gelişmeler kendi başlarına parlak bir başarı görüntüsü vermekle beraber; aynı üretim artışını daha düşük bir yatırım hacmiyle gerçekleştirecek optimal —fakat kullanılmamış— bir plân varyantının varlığı, yeni fabrika ve barajların parlak görünüşüyle gözleri kamaşan uygulayıcıların farkedemeyecekleri bir israf unsurudur; bu «israf», daha büyük kapasiteli tesislerin kurulması mümkünken bundan vazgeçildiği; veya aynı tesisler kurulurken diğer sektörlerde (diyelim tüketim malların da) meydana gelmesi mümkün *ilâve* üretim artışlarının sağlanamadığı anlamına gelir.

— II —

Ancak, bu gözlem bizi, hızlı bir yapısal değişme ve teknolojik ilerleme yoluyla büyüme hızını azamileştirmeye yönelmiş bir ekonomide teorik refah iktisadının etkinlik reçetelerinin ne derecede uygulanabilir olduğu meselesine getirir. Bu, konu-

(6) Montias, **Economic Development in Communist Rumania**, op. cit., ss. 24-25; P.J.D. Wiles, **The Political Economy of Communism**, Oxford 1962, Basil Blackwell, ss. 209-210.

yu tartışan bazı iktisatçıların sunuş tarzıyla *büyüme* ile *statik etkinlik* kavramları arasındaki çelişki meselesidir. Artık genellikle kabul edilmektedir ki, optimal programlama modellerinin pratikte uygulanabilen türleri (meselâ doğrusal programlama) ve teorik refah iktisadı, *mevcut* kaynakların optimal kullanımına ait esas itibariyle *statik* çözümler getirirler ve bu çözümler, dayandıkları verileri (meselâ kaynakların nispî kıtlıklarını) hızla değiştiren ekonomilerin, meselâ yapısal değişiklik ve hızlı büyüme süreçleri içinde olan sosyalist ekonomilerin dinamik plânlama meselelerine anlamlı katkılar yapamazlar (7). Montias'ın ifadesiyle :

> «Statik etkinlik... plânlama sanatının nihaî hedefi değildir. Bütün... israfıyla birlikte Sovyet sistemi, yüksek bir büyüme hızı sağlamaya matuf bir araçtır. Daha yüksek bir büyüme hızı... kısa dönemli israfı belli ölçüde telâfi eder» (8).

Meseleyi biraz ters koymasına rağmen Wiles, bu «telâfi» olgusunun «belli ölçüde» değil, «fazlasıyla» da olabileceğini ileri sürmektedir :

> «Sovyet ekonomisinde, mevcut kaynaklar dikkate alınırsa, diyelim ki, çok fazla saç fırçası ve çok az tırnak fırçası vardır; «kapitalist» bir ekonomide ise bunların arasındaki oran daima daha doğrudur. Fakat bu iki malın üretimi SSCB'nde yılda takriben % 10, 'kapitalist' ülkelerde ise... % 2 oranla büyü-

(7) **Ibid.**, ss. 211-219; P. Wiles, «Are Adjusted Rubles Rational?», **SS**, Ekim 1955, ss. 156-157; A. Skriabin, «Problems of Optimal Planning of the National Economy», **PE**, Haziran 1968, ss. 6-7, (**Voprosy Ekonomiki, 1967**, No. 11'den çeviri); Dobb, **loc. cit.**, ss. 15-21; R. L. Meek, «Some Thoughts on Marxism, Scarcity and Gosplan», **OEP**, Ekim 1955, ss. 298-299.

(8) «Planning with Material Balances in Soviet-Type Economies», **op. cit.**, s. 982.

mektedir. Sonunda Sovyet vatandaşına saç fırçaları dahi daha çok arzedilmiş olacaktır» (9).

Hatta, yatırım kriterleri - teknik seçimi gibi sonuçları çok uzun döneme sirayet edecek kararların alınmasında, bugünkü kaynak kıtlıklarını rehber alan kısa dönemli etkinlik kriterlerinin sadakatle izlenmesi, büyüme hızından yapılacak fedakârlıklar pahasına mümkün olabilir. J.A. Schumpeter'in genel bir gözlemini tekrarlarsak :

> «Herhangi bir anda mevcut imkânlardan en iyi şekilde yararlanarak onları kullanan bir sistem; —iktisadî veya başka herhangi bir sistem— bunu hiçbir anda yapmayan bir başka sistemden daha geride olabilir; zira ikinci sistemin bunu yapmaması, uzun - dönemli performans düzeyinin veya hızının bir şartı olabilir» (10).

— III —

Geleneksel sosyalist plânlamanın doğrudan doğruya *hedefleri* eleştirilerek etkin olmadığı ispat edilebilir mi? Geleneksel refah iktisadının iktisadî etkinlik tanımında kullandığı nihaî miyar, bilindiği gibi, tüketici tercihleridir; tüketici tatminlerini, mevcut ve kıt kaynaklarla azamîleştiren bir çözüm iktisadî bakımdan etkin sayılır.

---

(9) «Scarcity, Marxism and Gosplan», **op. cit.**, ss. 315-316. İki tüketim malı arasındaki optimum kombinezon, tüketicilerin veya plâncıların tercih fonksiyonundan bağımsız olarak, Wiles'in bu pasajda yapar göründüğü gibi, sırf kaynak kıtlıklarına dayanılarak tanımlanamaz. Nitekim yazar başka yerlerde ve hatta aynı yazıda, Sovyet ekonomisini tüketici tercihlerine uygun üretim yapmadığı için eleştirmiştir. (Bk. «Some Thoughts on Marxism, Scarcity and Gosplan», **OEP**, Şubat 1956, ss. 110-111.)

(10) **Capitalism, Socialism and Democracy**, London 1959, George Allen and Unwin Ltd., s. 83.

Programlama teorisi ve refah iktisadının bazı çağdaş teorisyenleri ise, «optimum» tanımında *herhangi* bir amaç fonksiyonunun kriter olarak kullanılabileceğini kabul ederler. Bu çağdaş yaklaşımlara göre, bir üretim programının amaç fonksiyonunu oluşturan ürün gruplarının, merkeziyetçi bir plân inşası modelinde olduğu gibi Merkezin tercihlerine göre tesbit edilmiş olması, veya merkezî tercihleri de içeren bir «sosyal refah fonksiyonu» kullanılması, tek başına etkinliğin sağlanamayacağı anlamına gelmez.

Bu iki etkinlik anlayışı arasında yapılacak seçim, geleneksel plân modeli ile ilgili yargıları tayin eder : Birinci kritere göre geleneksel sistem, tanım gereği, hiçbir zaman etkin olamaz; ikinci kriter ise, temel tercihlerin merkezî olarak tesbitinin etkinliğin gerçekleşmesine engel olamayacağını; ancak bunun tek başına —optimal plânlamanın diğer şartları gerçekleşmedikçe— etkinliğin yeterli bir şartı da olmadığını belirtir.

Geleneksel modelde optimal plânlamanın bu «diğer şartları»nın gerçekleşmediğini açıkladık. Ancak, bu diğer şartları hiç tartışmadan, tüketici hâkimiyeti doktrinine yaslanarak yapılan bir «etkinlik reddiyesi»nin geleneksel modele yönelmiş haksız bir eleştiri olduğunu da belirtelim. Zira, iki kriter arasında bu düzeyde bir tercihin bahis konusu olduğu hallerde son sözü söylemesi gereken *sağduyu,* herhangi bir yöntemin (örneğin plân sisteminin) başarı derecesini değerlendirirken o yöntemi kullananların (plâncıların) hedef ve isteklerine uygun sonuçlar alınıp alınmadığına bakılmasını öğretir; yöntemi gözleyen veya eleştiren üçüncü şahısların isteklerine değil...

Meseleyi bu yönden, fakat geleneksel sosyalist plânlamanın ekonomi için öngördüğü genel amaçlar ve stratejik hedefler açısından ele alacak olursak, geleneksel modeli, kendisi için hiçbir zaman hedef almadığı unsurları gerçekleştirmediği için eleştirmek, en azından sağduyuya aykırı olur. Batı ekonomilerine bağımlı olmadan; yarı-otarşik, fakat modern bir

yapıya ulaşarak hızla sanayileşmeyi ve bunu sağlamak için de ağır sanayi ve «en ileri» teknolojiye dayanan bir gelişimi hedef alan geleneksel plânlama sistemini, ancak bu hedeflere ulaşmada gösterdiği etkinlik açısından değerlendirmek gerekir (11). Yoksa, etkinlik değerlendirmesini, sosyalist ekonomilerin başka amaçlara niçin yönelmediği sorusuna cevap arayarak yapmak doğru olmaz; bu, daha genel düzeyde bir tarihî ve siyasî tartışmanın konusudur. «Tüketici hakimiyeti ilkesince belirlenen doğrultuda hızlı bir tüketim artışı» veya «uluslararası rekabete ve işbölümüne intibak eden ihtisaslaşmış bir ekonomik yapı», gibi hedefler bazı eleştiricilerin çok genel anlamdaki «amaç fonksiyonları»nı oluşturabilir; ancak, hiçbir zaman bu unsurları hedef almamış bulunan geleneksel plân sisteminin *sırf bu yüzden* etkin olmadığını ileri sürmek haksızlık olsa gerekir.

Geleneksel sosyalist plânlamanın en sert eleştiricilerinden olan Wiles, bölümün başında naklettiğimiz yargıları destekleyen bir pasajında Sovyet ekonomisi için şunları ifade ediyor:

> «Oldukça geniş kategorileri ele alırsak, ilişkilerin yeteri kadar rasyonel, hatta belki başka yerdekilerden daha rasyonel olduğu ortaya çıkar. Yatırım malları ucuzdur; muamele vergisi, tüketim mallarını pahalılaştırır. Madenciler yüksek, tezgâhtarlar düşük ücret alırlar. Vasıflılar ve çalışkanlar iyi kazanır; tembel ve beceriksizler sıkıntı çeker. Çelik üretimi pamuk üretiminden daha hızlı artar. Devletin ken-

(11) Şüphesiz, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ağır sanayiye dayanan **plân stratejisinin**, yarı-otarşik bir yapı içinde modernleşme ve sanayileşme **amacını** gerçekleştirecek en etkin yol olmadığı da ileri sürülebilir ve bu da ayrı bir tartışma konusudur.

disi için tesbit ettiği amaçlar dikkate alınırsa bundan daha makul birşey olamaz» (12).

Bu genel yargıyı, plânlama sisteminin niteliğinden gelen (ve bizzat aynı yazarın geniş şekilde incelediği) israf unsurlarıyla birleştirerek şu sonuca varabiliriz : Geleneksel sosyalist plânlama, ana çizgilerle, kendi hedeflerine ulaşmış; ancak bunu optimal metotlarla gerçekleştirmemiştir.

C. Sanayileşme Yükünün Bölüşülmesi

— I —

Sosyalist ekonomilerde yatırımların ve kamusal tüketimin parasal anlamda finansmanı esas olarak, tüketim malları piyasası içinde ve tüketim mallarının fiyatlarıyla maliyetleri arasındaki fark vasıtasıyla gerçekleşir (13).

Tarım kesiminin finansmana katkısını, reel içeriği ile ele alacak olursak görürüz ki, bu katkı devletin mecburî teslimata uyguladığı alım fiyatları nominal düzeyde ve teslimat hedefleri

(12) «Scarcity, Marxism and Gosplan», **op. cit.**, s. 315. P. Wiles, savunduğu tezleri, çarpıcı ve zekice örneklerle bizzat ve en başarılı şekilde cerhetmek gibi nadir bulunan bir özelliğe sahiptir. Yazıları ilkel hatalar ve orijinal sezgi ve görüşlerle doludur. Yukarıda nakledilen metinde de bu hatalardan biri vardır : Sosyalist ekonomide tüketim malları (muamele vergisi dolayısiyle) yatırım mallarından daha «pahalı» oldukları için yatırım hacmi yüksek değildir; aksine, yüksek bir yatırım hacmi, yüksek muamele vergisini ve «pahalı» tüketim mallarını getirir. Tüketim mallarındaki nispî pahalılık bu yüzden yüksek yatırım düzeyinin sebebi değil sonucudur. Hatırlanacağı gibi bu mesele, parasal dengenin açıklanması sırasında ele alınmıştır.

(13) Bk. O. Lange, «Basic Problems of Socialist Construction», **Problems of Political Economy of Socialism**, (Ed. O. Lange), **op. cit.**, s. 50; A. Birman, **op. cit.**, s. 10; Baran, **op. cit.**, s. 395.

yüksek oldukça, aynî bir vergiye yaklaşır (14); bu, sosyalist sanayileşmenin ilk dönemini temsil eder. Buna karşılık, daha yakın dönemlerde olduğu gibi, tarımsal fiyatlar, meselâ kolhoz pazarlarında oluşan serbest piyasa fiyatlarına yaklaştıkça; iç ticaret hadleri, yani tarım ve sanayi ürünlerinin nispî fiyatları, tarımın sanayileşmenin yüküne reel anlamda katkısını belirleyen aslî unsurlar olur. Pazarlanan tarım ürünleri; *mecburî teslimat, mecburî teslimatı aşan devlet alımları* ve *serbest piyasaya (kolhoz pazarlarına) sürüm* olmak üzere üç unsurdan oluşur ve tek bir üründe üç unsur için ayrı fiyatlar geçerlidir (15). Bu durumda, iç ticaret hadlerini, tarım kesiminde tüketilen sınaî ürün fiyatlarının yanısıra, pazarlanan tarımsal üretimin bu üç unsura dağılımı ve her biri için geçerli fiyat düzeyleri belirleyecektir. Ancak tarımın sanayileşmeye reel anlamda yapacağı katkının parasal olarak gerçekleşmesi de; kapalı ekonomi şartlarında, tüketim malları piyasasında tecessüm eden finansman mekanizması vasıtasıyla mümkün olur. Yatırımların ve kamusal tüketimin nakdî anlamda finansmanı, tüketim malları piyasasındaki maliyet-fiyat farkları ile gerçekleşir. Tarım ürünlerinde maliyet, devletin ortalama alım fiyatlarından (artı pazarlama maliyetinden) ibarettir; sınaî ürünlerde ise nihaî olarak ücretlere indirgenebilir. Geleneksel sistemde, bu farkın büyük kısmı muamele vergisi şeklinde toplanır; bir kısmı ise, çoğu merkezî bütçeye transfer edilen işletme (ve perakendeci) kârlarıdır.

---

(14) UN, **ESE in 1953**, Geneva, 1954, s. 68. Bir aynî vergi halinde dahi, devlet el koyduğu tarımsal ürünleri piyasaya sürmekte ise, aynî görünen bu finansman tarzı parasal bir biçim alır ve satış fiatı ile sıfıra yakın maliyet farkından ibaret olan muamele vergisinden oluşur.

(15) SSCB'nde 1958'de (ve sonraki yıllarda diğer Doğu Avrupa ülkelerinde) ilk iki unsur için ayrı fiyatların uygulanmasına son verildi ve yeni fiyatlar eski mecburî teslimat fiyatlarının üzerinde tesbit edildi .(Bk. Bornstein, «The Soviet Price System», **op. cit.**, s. 139; UN, **ESE in 1960**, Bölüm V, s. 30).

Fiyat hareketlerinden bazıları bölüşüm ilişkilerini doğrudan doğruya etkilemez. Meselâ, açıkları sübvansiyonla kapatılan bir endüstrinin otofinansman ilkesi gereğince kâra geçmesi kararlaştırılırsa; bu, endüstrideki işletmelerin toptan satış fiyatları yükseltilerek yapılacaktır. Endüstrinin ürünlerini girdi olarak kullanan tüketim mallarından toplanan muamele vergilerinde ise (tüketim malları piyasalarında denge şartları değişmediği için ve muamele vergisinin miktarı toptan fiyatla perakende fiyat arasındaki farktan oluştuğu için) bunu telâfi edecek bir düşme olacaktır. Bu durum, toplam ürün fazlasının finansmanında, kârların muamele vergisi aleyhine genişlemesinden başka bir anlam taşımaz. Toptan fiyatlardaki artışın perakende fiyatlara yansıması istisnaî bir haldir ve perakende fiyatların artması, bilindiği gibi yatırımlarla, ya da kamusal tüketimin düzeyiyle ilgili ayrı bir kararın sonucudur. Nitekim sosyalist ülkelerde toptan fiyatlarda büyük değişikliklere yol açan fiyat reformları perakende fiyatlara —ve dolayısiyle bölüşüm ilişkilerine— yansımamıştır (16).

Buna karşılık, bölüşüm ilişkilerini doğrudan doğruya etkileyen fiyat hareketleri vardır. Perakende fiyatlarda vaki değişmelerin makro ekonomik plânda tüketim - birikim oranları üzerindeki temel kararlara ve bu kararların parasal denge üzerindeki yansımasına bağlı olduğunu biliyoruz. Tüketim malları fiyatlarındaki değişmeler, *nispî* fiyatları da değiştirdiği takdirde; reel gelirin kişiler - gruplar arası dağılımı da değişmiş olacaktır. Endüstride toptan fiyatların (yani işletme satış fiyatlarının) artması hiçbir grubun gelirini doğrudan doğruya artıran bir etken olmadığı halde; tarımda, kooperatif çiftliklerin ortalama satış fiyatlarının yükselmesi, kooperatif gelirlerini;

(16) Nove, **loc. cit.**, s. 136; Bornstein, «Soviet Price Theory and **Policy**», **op. cit.**, ss. 227-228; S. Turetskii, «Price Formation and Balance Relationships,» **PE**, Ağustos 1970, ss. 22-23, **(Voprosy Ekonomiki**, 1969, No 11'den çeviri.)

ve bu gelirlerin kooperatif içi paylaşım kuralları değişmediği sürece, çiftçilerin ferdî gelirlerini artırır. Bu olgu, kooperatiflere has grup mülkiyetinin bir sonucudur. Tarım ürünlerinin alım fiyatlarının devletçe yükseltilmesi, tüketiciye yansıtılmasını gerektirmez. Eski fiyat düzeyi değişmediği takdirde devletin tarım ürünleri satışından elde ettiği muamele vergisi azalacaktır. Bu, *ceteris paribus*, birikim/tüketim oranının düşmesi anlamına gelir; nitekim, 1958'den sonra SSCB'nde yükseltilen tarımsal alım fiyatları esas olarak böyle finanse edilmiştir ([17]). Nihayet, ücret, prim ve benzeri ödemelerle ilgili değişiklikler, hem doğrudan doğruya nakdî gelirleri; hem de parasal denge yoluyla tüketim malları fiyatlarını etkileyen unsurlar olarak bölüşüm ilişkilerinin aslî belirleyicileri arasındadır.

İşte, sosyalist sanayileşmenin yükünü paylaştıran bölüşüm mekanizmalarının genel çerçevesi budur. Şimdi, sanayileşme süreci içerisinde bu mekanizmaların ne gibi sonuçlar verdiğini ana çizgileriyle tesbite çalışalım.

— II —

Sanayileşmenin ilk dönemlerinde, gelişmenin finansmanı, Bölüm 2'de de belirtildiği gibi, esas olarak tarım sektörüne yüklenmiştir. Bu olgu, tarımsal yapı ne kadar ağır basıyorsa, o kadar belirgin olmuştur; Çekoslovakya ve Doğu Almanya gibi sanayi sektörünün tarımda daha önemli olduğu nisbeten gelişmiş (ve dolayısıyla plânlamanın «sanayileşmeyi» değil «yeniden inşa» ve «sınaî yapının modernleşmesi» görevlerini üstlendiği) ülkelerde tarımın katkısı sınırlı olmuş; tarım dışı kaynaklar, özellikle sanayinin iç tasarrufları aslî rolü oynamışlardır. Ancak bu iki ülkenin durumu istisnaî sayılmalıdır.

Tarımdan fon transferi mekanizmasının anahtarını oluşturan *mecburî teslimat* sistemi, SSCB'nde kolhoz formülü içinde gerçekleşmiş; Doğu Avrupa'da ise en kritik yıllarda mecburî

(17) **Ibid.**, ss. 25-26; Bornstein **loc. cit.**, s. 229.

teslimatı, toprak reformlarından sonra yaygınlaşan küçük üretiliciğe dayanan bir yapıdan toplamak mümkün olmuştur. Ancak, tarımsal üretimin yükselmesine değil, pazarlanan ürünlerin artışına dayanan mecburî teslimat sistemi, küçük üreticilik yapısı ile istikrarsız bir denge halindedir. Belli bir gelişim düzeninden sonra, özellikle tarım kesiminden sanayiye «ihraç» edilen insangücü depolarının sınırlarına yaklaşıldığı zaman, gelişmeyi sürdürmek tarımsal üretimi artırmaya bağlı olur. Bunu bağımsız çiftçiliği koruyarak sağlamanın yolu, toprağın verimliliğini artıracak yatırımlara köylüyü yöneltecek özendirme politikaları izlemek; fiyat destekleriyle, mecburî teslimatın aynî vergi niteliğini hafifletmektir. Bu yolu izleyen Polonya'da bir süre sonra sanayileşmenin yükünün köylü sınıfından işçi sınıfına kaydığı görüşü yaygındır. Polonya örneği bağımsız çiftçiliğe dayanan bir yapıda tarım üretimini teşvik edici politikalar izlendiğinde; aynî vergi ve iç ticaret hadleri («eş-değer olmayan mübadele») mekanizmasını kullanarak, kalkınmayı tarım sektörünün uzun süre finanse etmesinin sosyalist bir çerçeve içerisindeki güçlüğünü ortaya koymaktadır (18). Buna karşılık, diğer Doğu Avrupa ülkeleri kollektifleştirme yolunu izlemişler; Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi önce emeğin, sonra toprağın verimliliğini artıracak girdileri kooperatifler kanalıyla tarım kesimine iletmişler ve bu mekanizma ile tarımsal üretim artışlarının köylü tüketimine değil tarım-dışı ve tarımsal yatırımlara dönüşmesini bir süre daha sağlayarak kalkınmanın finansmanının asıl yükünü köylü nüfusun üzerinde tutabilmişlerdir (19).

(18) Polonya'nın diğer ülkelerden ayrılan bu özel durumu için bk. A. Erlich, «The Polish Economy atfer October 1956: Background and Outlook», **AER**, Mayıs 1959, ss. 97-98; A. Zaubermann, «Policies and Prospects», **Soviet Survey**, Ocak-Mart 1961, s. 57 ve **Industrial Progress in Poland, Czechoslavakia and East Germany**, op. cit., s. 93-94; Montias, **Central Planning in Poland**, op. cit., ss. 327-329.

(19) Bk. Montias, «Unbalanced Growth in Rumania», **op. cit.**, ss. 563-565; Seton, **op. cit.**, ss. 46 vd.; UN, **loc. cit.**, Bölüm IV.

Bu gelişme modelini şematize etmeye teşebbüs edelim: Tarımdan sanayiye nüfus akışının çekici olmasının şartı, (tarım-içi gelir farklılaşmasının önemsiz olduğu varsayılırsa) sanayide vasıfsız işçi-ücreti (W_{min}) ile, tarımda faal nüfus başına düşen (ortalama) gelir (Y_t) arasında müsbet bir fark olmasıdır. Tarımdan sanayiye nüfus transferleri (Δ E), sınaî istihdam artışının yegâne kaynağı ise, belli bir dönemdeki tüketim artışının zorunlu *asgarî düzeyini* (Δ C_{min}) belirleyen ilişki:

$$\Delta C_{min} = \Delta E (W_{min} - Y_t) \qquad (I)$$

ile ifade edilebilir.

Kente göçen köylülerin tarımsal üretimin azalmasına sebep olmadan kendi tarımsal tüketimlerini (besinlerini) de birlikte getirdiklerini varsayalım; gizli işsizliğin varlığı halinde «mecburî teslimat» sistemi, Bölüm 2'de de değindiğimiz gibi, kısmen böyle yorumlanabilir. Tarımsal üretimde bir artışın da meydana gelmediği varsayılırsa, Δ C, sanayi içinde tüketim malları üreten branşların üretim artışlarından oluşur. İstihdam artışının (Δ E), üretim malları ve tüketim malları üreten sanayi kolları arasındaki dağılımı (sırasıyla ΔE_1 ve ΔE_2); bu iki sektördeki teknik seçimi (emeğin ortalama verimlilikleri)

---

ss. 3-4; 28-33 ve **ESE in 1953**, op. cit., ss. 68-69; Pohorille, **op. cit.**, s. 142. Özellikle köylünün parasal olarak muhafaza ettiği servetini tasfiyeye yönelmiş olan ve savaşı izleyen yıllarda SSCB dahil bütün ülkelerde uygulanan «para reformları» aynı çerçeve içinde kullanılan araçlardan biri olarak zikredilebilir. Bk. Holzman, **op. cit.**, s. 183; UN, **ESE in 1951**, op. cit., s. 145 ve **ESE Since the War**, op. cit., s. 32; Dobb, **loc. cit.**, ss. 453-454. Paranın iç değerini yeniden tanımlayan ve tedavüldeki banknotların yenileriyle değiştirilmesine dayanan bu para reformlarında, meselâ ücret-maaş ödemeleri ve resmî fiyatlar için uygulanan yeni-eski para birimleri arasındaki değişim oranı ile nakdî tasarruflar (ve bazı hallerde banka tasarrufları) için uygulanan değişim oranı aynı tutulmamış; daha ziyade köylü nüfusta yığılmış olan nakdî tasarruflar; reel değerlerinin 2/3-9/10 arasında bir oranını kaybetmiştir.

bağımsız olarak plânlanmış bir veri kabul edilirse, ΔC_{min}'ye bağlı olacaktır. Vasıfsız emeğin tüketim malları üreten sanayideki ortalama verimliliğine (k) dersek :

$$\Delta E = \Delta E_1 + \Delta E_2 \qquad \text{(II)}$$

$$\Delta C_{min} = k_2 \cdot \Delta E_2 \qquad \text{(IIIa)}$$

$$\Delta E_2 = \frac{\Delta C_{min}}{k_2} \qquad \text{(IIIb)}$$

$$\Delta E_1 = \Delta E - \frac{\Delta C_{min}}{k_2} \qquad \text{(IV)}$$

Toplam tüketim artışının (Δ C), zorunlu asgarî tüketim artışına (ΔC_{min}) eşit olduğu en aşırı ve basit bir gelişme modelinde, bütün tüketim artışının yeni işçilere (dünün köylülerine) intikal ettiği bir sanayileşme süreci ile karşı karşıyayız. Bu, tamamen gerçeği yansıtmaz; şüphesiz ki $\Delta C_{min} < \Delta C$ olmalıdır; vasıflı ve eski işçileri verim artırmaya; tüm işçileri becerilerini ilerletmeye teşvik eden yöntemlerin (parça başına ücret sistemi gibi) varlığına işaret etmiştik; bu yöntemlerin başarılı olması için, işçi sınıfının eski unsurları için de reel gelirlerini (tüketimlerini) yükseltme imkânı varolmalıdır. Keza, tarımda kalan nüfusa dahi, tüketim artışından cüzi de olsa pay vermek gerekebilir. Ancak, sanayileşmenin en hızlı dönemlerinde, *per capita tüketimin artmasına rağmen reel ücretlerin düştüğünü* gösteren veriler ([20]), biraz önce «en aşırı ve basit bir gelişme modeli» diye nitelendirdiğimiz bu tüketim artışının esas olarak yeni işçilere yansıdığı sürecin çok da gerçek dışı olmadığını gösteriyor. Zira bu modelde, toplam tüketim artarken (Δ C); ortalama reel ücretler, işçi sınıfına vasıfsız ve asgarî ücretle (W_{min}) çalışan kitlevî katılmalar yüzünden düşmektedir.

---

(20) **Ibid.**, s. 53; Zauberman, **loc. cit.**, ss. 93-98; Erlich, **loc. cit.**, ss. 97-98; Dobb, **loc. cit.**, ss. 23, 26.

Toplam tüketimle birlikte, *per capita* tüketimin de artma şartının, toplam nüfusu N ile gösterirsek,

$$\frac{\Delta N}{N} < \frac{\Delta C}{C} \qquad \text{(V)}$$

olduğu aşikârdır. Buna karşılık, istihdam tüketim mallarından daha hızlı olarak büyümekteyse; yani,

$$\frac{\Delta C}{C} < \frac{\Delta E}{E} \qquad \text{(Vb) ise,}$$

tamamen tüketime gittiğini varsaydığımız reel ücretler düşecektir. Bu iki şartın bir arada geçerli olduğu

$$\frac{\Delta N}{N} < \frac{\Delta C}{C} < \frac{\Delta E}{E} \qquad \text{(VI) şartlarında;}$$

yani istihdamın tüketimden, tüketimin ise nüfustan daha hızlı arttığı bir sanayileşme süreci içinde, *per capita* tüketim (C/N) artarken; reel ücretler (C/E) düşecektir.

Bu, sosyalist sanayileşme süreci içinde gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin oldukça gerçekçi bir ifadesidir ([21]). Gerçekten de, sanayileşmenin yoğun dönemlerinde nispî ve mutlak durumlarını düzeltebilen büyük gruplar işçi sınıfına yeni katılan kitleler olmuştur. Bunlar ya daha geri bir sektörden (tarımdan) sanayiye geçen köylü nüfus; ya da kentli nüfus içinde üretime yeni katılan gruplar (örneğin kadınlar) olarak belirmiştir. Bu büyük grupların dışında, vasıflı ve eski işçiler içinden (Stakhanov'cularda olduğu gibi) becerikli, yeni-

(21) Bu ilişkilere biraz farklı bir açıdan da olsa J. Pajestka («Some Problems of Economic Development Planning», **op. cit.**, ss. 321-322) ve M. Dobb («Rates of Growth Under the Five-Year Plans», **SS**, Nisan 1953, s. 383) değinmektedirler. Ayrıca bk. UN, **ESE in 1962**, Bölüm I, s. 28.

likler getiren ve yeni ihtisaslar edinerek ilerleyen unsurlar cömertçe mükâfatlandırılmış; ancak bunların yüksek performansı (iş normlarının sürekli yükselmesine yol açarak ve üstelik —müterakki normlarda olduğu gibi— enflâsyonist süreçleri besleyerek) yeteneksiz ve intibaksız unsurların reel ücretlerinin hızla gerilemesi sonucunu doğurmuştur (22).

— III —

Sosyalist sanayileşmenin finansman yükünün paylaşılmasıyla ilgili bu model veya mekanizmanın yanısıra, gelişmenin nimetlerinin paylaşılmasında; yani tüketim artışlarının tek tek fertlere intikalinde izlenen ilkelere de kısaca eğilelim.

Sistemin insangücü plânlaması ve ücretler sisteminin esas itibariyle «emeğe göre gelir» ilkesine bağlanan bir maddî özendiriciler anlayışına dayandığını; ancak, «manevî özendiriciler» diye nitelendirilen parasal olmayan dürtülerin de sistemin işleyişinde önemli bir yer kapladığını görmüştük.

Üretimde artan verimliliğin semerelerinin paylaştırılmasında, maddî-manevî özendiriciler ayrımının farklı bir biçimde karşımıza çıktığını görüyoruz. Mesele, verimlilik artışlarının tüketicilere *artan ücretlerle* mi *düşen fiyatlarla* mı intikal ettirileceği meselesidir.

Verimlilik artışlarının bir bölümünün sermaye birikimine ve kamu tüketimine intikal etmesi tabiidir. Mesele, kalan bölümün parasal ücret artışları ile tüketim mallarında fiyat indirimleri arasında tahsisidir. Parasal ücret hadlerindeki yükselmeler, verimliliğin arttığı endüstrilerde ve artış oranına bağlı olarak meydana geleceği için maddî özendiriciler sisteminin bir

(22) UN, **ESE Since the War**, op. cit., s. 35.

(23) H. J. Sherman, «The Economics of Pure Communism», **SS**, Temmuz 1970, ss. 26-27.

uzantısı olur. Merkezî olarak saptanan tüketim fiyatlarının indirilmesi yöntemi ise, artan tüketimi verim artışlarına katkısı olan gruplara değil; indirim yapılan malların tüketicilerine dağıtır. Bu, reel gelirlerdeki artışın bütün topluma yayılmasını sağlayan bir yöntem gibi görünmesine rağmen, aslında, gelir dağılımı bakımından tarafsız değildir; talep yapısının gruplar ve kişiler arasında gösterdiği farklılık, fiyat indirimlerinin nötr bölüşüm etkisi olmasını önler. Yine de, bu ikinci yol gelirle katkıyı sıkı sıkıya bağlayan sosyalist bölüşüm ilkesine bağlanan maddî özendiriciler sisteminden bir uzaklaşma ve daha ileri kabul edilen «komünist bölüşüm ilkesi»ne bir yaklaşım olarak görülmüştür (23).

Birinci Sovyet plânından başlanarak, *teorik bir ilke olarak* fiyat indirimleri yolunun daima öngörüldüğünü (24); ancak uygulamada bu ilkenin SSCB'nde 1948-1954 ve 1959-1960 yıllarında; Doğu Avrupa ülkelerinde ise 1950'ler içinde uygulanmış olduğunu ve maddî özendiricilere verilen önemi artıran reformlar dönemi ile tamamen terkedildiğini görüyoruz (25). İlkenin benimsendiği dönemlerde uygulanamamış olması, ilk bakışta, parasal dengesizliğin —enflasyonist süreçlerin— önlenememesine bağlanabilir; ancak, bu dengesizliğin aslî sebeple-

(24) Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917,** op. cit., s. 438; Kyn, **op. cit.,** ss. 200, 202; B. Levcik, «Wages and Manpower Problems in the New System of Management in Czechoslovakia», **Planning and Markets,** (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), op. cit., s. 279.

(25) **Ibid.,** ss. 279-282; UN, loc. cit., s. 32 ve **ESE in 1950,** op. cit., ss. 139-140; **ESE in 1954,** Geneva 1955, s. 65; **ESE in 1959,** op. cit., Bölüm II, s. 26; Bornstein, **loc. cit.,** s. 248; Dobb, **loc. cit.,** ss. 438-439 ve «A Note on Turnover Tax and Prices», **SS,** Ocak 1953, ss. 273-274; C. D. Campbell ve R. G. Campbell, **op. cit.,** ss. 609-625. Fiyat indirimleri toplu halde ve her yılın belli bir gününden itibaren geçerli olmak üzere ilân edilir; genellikle malların üzerindeki muamele vergisi oranlarının indirilmesi şeklinde gerçekleşirdi.

rinden birinin, kontrol altında tutulamayan ücret artışları olduğunu ve bu artışların geniş ölçüde maddî özendiriciler sisteminin, parça başına ücret ve prim sisteminin özelliklerinden geldiği hatırlanırsa; bu dönemlerde «fiyat indirimleri yoluyla tüketim artışı» ilkesinin, maddî özendiricilere verilen öncelik yüzünden uygulanmadığı ortaya çıkar.

Gerçekten de sanayileşmenin ilk dönemleri, gerek Sovyetler Birliği'nde, gerekse Doğu Avrupa'da maddî özendiricilerin ön plâna çıkarıldığı, ücretler arası eşitlikçi eğilimlere şiddetle karşı çıkıldığı ve vasıflı-vasıfsız işçiler; teknik kadrolarla düz işçiler arasındaki temel ücret farklarının büyüdüğü yıllardır ([26]). Sanayileşmenin yoğun dönemi geçildikten, teknik kadrolarda ve vasıflı insangücündeki büyük açıklar kapatıldıktan sonra bu eğilimler durmuş ([27]); hatta iktisadî reformlar dönemine ileride göreceğimiz gibi «maddî özendiricileri yeniden

(26) H. Blumenfeld, «Incentives to Work and the Transition to Communism», **Monthly Review,** Kasım 1967, ss. 75 vd.; Dobb, **Soviet Economic Development Since 1917,** op. cit., ss. 259, 419-420; Bergson, **op. cit.,** Bölüm XIII ve XIV. SSCB'nde Stalin 23 Haziran 1931'de yaptığı bir konuşma ile ücretlerde eşitlik eğilimlerine karşı mücadeleyi resmî bir tavır olarak formüle etmiştir: «New Conditions-New Tasks in Economic Construction», **Works,** Cilt 13, op. cit., ss. 59-60. Ayrıca Bk. J. V. Stalin, «Talk with German Author Emil Ludwig», **Ibid.,** ss. 120-121.

(27) Sonraki yıllara ait eğilimlerin bazı istatistikî göstergeleri için bk. UN, **Incomes in Postwar Europe,** Bölüm 8, ss. 30-34; M. Yanowitch, «Trends in Soviet Occupational Wage Differentials», **The Soviet Economy,** (Ed. M. Bornstein ve D. R. Fusfeld), op. cit., ss. 221-242 ve «The Soviet Income Revolution», **Slavic Review,** Aralık 1963, ss. 683-697 ile «Trends in Differentials Between Salaried Personnel and Wage Workers in Soviet Industry», **SS,** Ocak 1960, ss. 229-252. Ayrıca bk. UN, **ESE in 1960,** op. cit., Bölüm II, ss. 19-21 ve **ESE in 1963,** op. cit., Bölüm 1, ss. 43-44 ile **ESE in 1964,** op. cit., Bölüm I, ss. 34, 41-42.

canlandırmak», «gelirler arası farkları yeniden büyültmek» sloganları ile girişilmiştir. Resmî politikalardaki bu oynamalar gösteriyor ki, geleneksel plânlama sisteminin hâkim olduğu dönemde ücret ve maaş gelirlerinin dağılımı, insangücünün meslekî ve ihtisas yapısında vaki değişmelere tabi olan dalgalanmalar göstermiştir. Dönemin yaygın ve belirgin özelliği ise, maddî özendiricilerin ağır bastığı; ancak, manevî özendiricilerin de daima önemli bir rol oynadığı bir gelir politikası olmuştur.

— IV —

Böyle bir sistemde plânlamanın başarısı geniş ölçüde yönetici-teknik kadroların davranış biçimlerine bağlıdır. Sanayileşmenin yoğun dönemlerinde, eğitim düzeyleri düşük; ihtisastan çok rejime sadakat ve siyasî bilinç kriterleriyle ekonominin komuta mevkilerine getirilen, birçoğu işçi-köylü kökenli kadrolar; bilgisizliklerine, sürekli hata yapmalarına rağmen, ekonominin işleyişine olağanüstü bir dinamizm de getirmişlerdi. Bu dinamizmi, güçlü bir maddî özendiriciler sisteminin, yöneticileri plân hedefleri doğrultusunda davranışa zorlamasıyla açıklayamayız; zira, yukarıda değinildiği ve ileride tekrar açıklanacağı gibi plân hedefleri çoğu kere çelişiktir ve başarı göstergelerini harfiyen azamîleştirmeye çalışmak, son 15 yılda görüldüğü gibi, zaman zaman tutarsız davranışlara sürükler ve zararlı sonuçlar yaratır. Gerçekte, yönetici kadrolar, bir yandan yüksek maaş ve yüksek primlerle desteklenirken; bir yandan da, siyasî yaptırımların da rol oynadığı, manevî bir sorumluluk duygusunun etkisi altında; yeni bir dünyanın inşasına katkıda bulunduğunu düşünen insanların tutkulu ve yaratıcı iyimserliği ve cüreti içinde, bilinen gerçekleri yeni baştan keşfederek; aynı zamanda imkânsız görülen atılımlara birçok kereler başarıyla girişerek, iktisadî gelişmenin ve plânlama mekanizmasının muharrik kuvveti, motoru görevini ifa etmiş-

lerdi ([28]). Öncelikle siyasî etkenlerin bir sonucu olarak «manevî özendiriciler»in etkisiz hale gelmesinin geleneksel plânlama sisteminin çözülmesinde oynadığı role ileride değinilecektir.

D. İktisat Politikaları ve Plânlama Modelleri

— I —

Özelliklerini yukarıdaki sayfalarda tahlile çalıştığımız sosyalizmin geleneksel plân inşası ve plân uygulama modelleri, öngörülen sanayileşme stratejisine bağlı iktisat politikaları ile birlikte Sovyetler Birliği'nde (savaş yıllarının özel şartlarını saymazsak) 1929'dan, diğer Doğu Avrupa ülkelerinde ise savaş sonundan 1960'lara kadar ana çizgileriyle yürürlükte kalmıştır. Gerçi bu süre boyunca modelin ve stratejinin tavizsiz ve tartışmasız bir katılık içinde kaldığı söylenemez. Savaş sonunun başlıca dalgalanmalarını izleyecek olursak görürüz ki; Sovyet plân stratejisinin aslında yumuşak varyantlarını oluşturan ilk Doğu Avrupa plânları, Doğu-Batı ilişkilerinin bozul-

(28) R. W. Davies'in bazı üst kademe Sovyet plâncıları üzerindeki biyografik bir araştırması bu meseleler etrafında da ilginç bilgiler sağlamaktadır: «Some Soviet Economic Controllers», I, II, III, SS, Ocak, Nisan, Temmuz 1960 sayıları. Ayrıca bk. Janossy, op. cit., ss. 376-379; Dobb, loc. cit., ss. 20-21. Bu konuda Berliner'in, ters ve mübalağalı da olsa, ilginç bir karşılaştırması var: «19. yüzyıl Amerika'sının dev endüstrisini inşa edenlerle Sovyet rejiminin ilk yirmi yılının Sovyet yöneticileri arasında büyük bir yakınlık olsa gerektir. Bu yöneticiler, çoğu kere devrimin romantik çatışmalarından çıkmış, az tahsilli insanlardı; sınaî bir ulus inşa etmeyle ilgili büyük hayaller kuruyorlar; cüretli plânlar ve maceracı teşebbüslerden oluşan bir âlem yaratıyorlardı. Eski Ağır Sanayi Komiseri Sergei Orjonokidze, hurda demirci Andrew Carnegie'nin ruh halini anlardı; ve (şimdi kendi adını taşıyan) büyük ZİL otomobil işletmelerini inşa eden adam, bisiklet tamircisi Henry Ford'la aynı güdüleri ve aynı hayalleri paylaşıyordu». (op. cit., s. 190).

ması üzerine 1950'de ağır sanayi ve harp sanayisi önceliklerine daha da ağırlık veren ve dış ticarete açık özellikleri budayan değişikliklere tabi tutulmuş; 1953'te Stalin'in ölümünü takiben tüketim malları üretiminin ve tarımın ihmal edilmiş durumunu dikkate alan bazı iktisat politikası kararları alınmış; 1956'dan itibaren, Polonya'nın öncülük yaptığı bir «model tartışması» başlatılmış ve özellikle plân *uygulama* sisteminin bazı unsurları üzerinde kısmî yenilikler yapılmış; fakat bütün bunlar geleneksel stratejilerin, politikaların, ve plân sisteminin bütünlüğünü, genel geçerliliğini ortadan kaldırmamıştı ([29]).

1960'lara kadar girişilen bütün iktisadî yeniliklerin ortak özelliği; bunların gelişme stratejisi-iktisadî politika ikilisiyle plân inşası - plân uygulama modelleri arasındaki karşılıklı bağıntıların farkına varılmadan yapılmış olmasıydı. Bazı dönemlerde, geleneksel plân modelinin bütün unsurları aynen korunarak iktisat politikasında değişikliklere girişilmişti. Meselâ, 1953'te tüketim malları üretimine yönelen kaynaklarda önemli artışlar olduğu halde; geleneksel plânlama, tüketici talebine intibaka yatkın bir sistem olmadığı için, bu politikalar tüketici kitlelere umulan ferahlamayı getirememişti. 1956'yı izleyen yıllarda ise geleneksel politikalar ve plân öncelikleri ana hatlarıyla korunmakta iken, plân sistemi üzerinde kısmî oynamalar yapılmıştı. Meselâ, başarı göstergelerine, fizikî birimlerin yanısıra piyasa kategorilerinin ve parasal unsurların eklenmesi; kaynağı iktisat politikalarında aranması gereken tıkanıklıkları gidereceği yerde, plân hedeflerine ulaşılmasını daha da güçleştirmiştir ([30]).

---

(29) Bk. UN, **ESE Since the War,** op. cit., ss. 27-31 ve **ESE in 1957, op. cit.,** Bölüm I, ss. 31-42; Erlich, **op. cit.,** ss. 96-102.

(30) Bunun başlıca sebebi, aşağıda ele alacağımız gibi, piyasa göstergelerinin geleneksel stratejiye uygun davranış biçimlerini teşvikte fazla başarılı olmamasıdır.

— II —

Geleneksel iktisadî politikalarla geleneksel plân modeli arasında zorunlu bir ilişki var mıdır? Yukarıda sözü edilen kısmî yeniliklerin başarısızlığı, tek başına bu soruya olumlu bir cevap vermede yeterli değildir; başarısızlıkları başka etkenlerde, meselâ yeniliklerin müteredditi, tutarsız ve çok sınırlı niteliklerinde arayan farklı sorular da sorulabilir: Geleneksel plânlamanın sürdürülmesine rağmen, plân stratejisini belirleyen öncelikler sistemi *tamamen* ters yüz edilseydi başarı sağlanabilir miydi? Yani, tüketime ve uluslararası işbölümüne yönelik bir stratejiyi merkeziyetçi plânlama sistemi içinde yürütmek mümkün olur muydu? Veya, geleneksel stratejinin hedeflerini *tamamen* yenilemiş bir plânlama sistemi içinde daha iyi gerçekleştirmek mümkün olmaz mıydı? Yani, yarı-otarşik bir sanayileşme stratejisinin yapısal değişmeye yönelmiş hedefleri ademi merkeziyetçi (piyasa göstergelerine dayanan) bir plân inşası ve plân uygulama modeliyle daha etkili bir biçimde gerçekleşmez miydi? 1950'lerin kısmî ve çekingen reform kıpırdanmaları, bu sorulara karşı bazı ipuçları sağlasalar dahi, kesin cevapları getirecek nitelikte değildir. Ve meselenin, bu denemelerin dışında, ayrıca ele alınması gerekecektir.

— III —

Yukarıda geleneksel sosyalist sanayileşme stratejisi ve bunun uzantısı olan iktisat politikaları ile merkeziyetçi plânlama modeli arasındaki «karşılıklı» ilişkilerden söz ettik. Çoğu kere «karşılıklı» sözcüğü, olgular arasındaki fonksiyonel bağıntıda sebep-sonuç ilişkisinin yönü tesbit edilemediği hallerde kullanılır. Burada ele alınan meselenin unsurları arasında; daha açık bir ifadeyle, strateji ve iktisat politikaları ile plânlama modeli arasında bir sebep-sonuç ilişkisi varsa; bu herhalde, yukarıdaki anlamda «karşılıklı» ilişkiler şeklinde değil; iktisat politikalarının plân modelini belirlemesi yönünde olacaktır.

Zıt yönde bazı etkiler, şüphesiz ki daima var olmuştur. Meselâ, sosyalist ülkelerde, Batıya kıyasla daha büyük boyutlu işletmelerin kurulmasını tercih eden iktisadî politikanın bir sebebi olarak, merkeziyetçi bir plânlama sisteminin az sayıda iktisadî birimle daha etkin işlemesi olgusu gösterilmiştir (31). Teşhiste, herhalde, bir gerçek payı vardır; ancak, bu gözlemden çıkabilecek sınırlı yargıyı fazla genelleştirmemek gerekir (32). Özellikle Sovyet plânlamasının tarihî gelişimi, plân sistemlerinin, gelişme stratejisiyle ilgili kararlardan sonra (ve bu temel kararları hayata geçirme süreci içinde) adım adım oluştuğunu gösteriyor; sosyalist plânlama sisteminin yaratıcıları, yarattıkları modeli, ekonominin gelişmesiyle ilgili temel politika kararlarının uygulama aleti sayıyorlardı. Bu aletin tamamen tarafsız bir araç olarak kalmadığı; bizatihi karar alma sürecini dahi etkilediği haller, belki de zaman zaman olmuştur. Buna rağmen, geleneksel plânlama modeline karşı saplantıya varan bir tepki gösteren bazı çağdaş Doğu Avrupalı iktisatçıların yaptığı gibi, geleneksel iktisat politikalarının olumlu ve olumsuz bütün eserlerinin, «direktiflere dayanan yönetim biçiminin kaçınılmaz bir sonucu» olduğunu ileri sürmek (33) iyi bilinen bir özdeyişin ifadesiyle, «atın önüne arabayı koşmak»tan farklı bir tavır olmasa gerekir.

(31) Ellman, «Aggregation as a Cause of Inconsistent Plans», **op. cit.**, ss. 73-74; ayrıca bk. Granick, **op. cit.**, ss. 243-245 ve UN, **ESE in 1965**, op. cit., s. 232.

(32) Bir örnek verecek olursak, metindeki gözlemden hareketle Ellman'ın «SSCB'nde ekonomi, cari yönetim sistemine intibak ettirilmiştir», (**loc. cit.**, s. 74) yargısı haksız bir genellemedir.

(33) Şik, **op. cit.**, ss. 83, 337. Bununla beraber aynı yazar daha eski tarihli bir makalesinde, «mevcut plânlı yönetim sistemi... [ekonomideki] çelişkilerin önüne geçememiş... üretimin yapısı ile ihtiyaçların yapısı arasındaki ayrılıkları derinleştirmiştir», ifadesiyle, daha ihtiyatlı bir tavır almıştır. («Czechoslovakia's New System of Economic Planning and Ma-

Bu durumda, sosyalist sanayileşme stratejisinin gerektirdiği özel politikaların geleneksel plânlama modeline ne derecede muhtaç olduğu, onu ne derecede zorunlu kıldığı meselesini ayrıca ele almamız gerekiyor.

— IV —

Mesele, ilk önce, gelişme stratejisi ile *plân inşası* modeli arasındaki bağıntı açısından ele alınacak olursa; 20. yüzyılda, geri kalmış ve üstelik savaşların geniş yıkımına maruz kalmış ülkelerde kurulan sosyalist iktidarların kendileri için öngördükleri stratejik amaçları, merkeziyetçi olmayan bir plân inşası modeli ile gerçekleştirebilecekleri, herhalde kolaylıkla ileri sürülemeyecektir. Böyle bir iddia, hedefleri ademi merkezî tercihlerden oluşan, yani esas itibariyle piyasa göstergelerine tabi kılınan mikro-kârlılık kriterinin gösterdiği öncelikler üzerine inşa edilen plânların da aynı siyasî tercihleri (yarı-otarşik bir yapı içinde ekonominin sektörel boyutlarını kısa zamanda değiştirerek hızla sanayileşmek) gerçekleştireceği anlamına gelir. Ademi merkezî tercihlerin yansıdığı piyasa göstergeleri ve mikro-kârlılık kriterinin, geri kalmış bir ülkede tüketim ve dış ticarete yönelik bir gelişim modeliyle sonuçlanacağı; sanayileşmenin, tüketim ve ihracat talebine cevap verecek sektörlerden başlayıp, bu sektörlerin girdilerini üreten ikincil sektörlere doğru yayılacağı herhalde kabul edilecektir. Bu gelişme mode-

---

nagement» **Problems of Peace and Socialism,** Mart 1965, s. 16). İktisat politikası - plân modeli ilişkisini 1950'lerde ciddi olarak tartışan ve sebep-sonuç bağlantısının yönünü doğru koyan yazarlar vardır: Polonya'da Lange (**loc. cit.,** ss. 17 vd.; «Basic Problems of Socialist Construction», **op. cit.,** ss. 54 vd.) ile Bobrowski (**op. cit.,** ss. 155-158) ve Macaristan da Kornai (**loc. cit.,** ss. 186-187) gibi. 1960'lardaki bazı katkılara örnek olarak bk. Janossy, **op. cit.,** ss. 381-389; Zielinski, **loc. cit.,** ss. 120-121. UN, **Economic Planning in Europe,** op. cit., Bölüm VI, s. 3'te de aynı görüş savunulmaktadır.

linin, sözü edilen dönemlerde sosyalist iktidarların temel siyasî-stratejik tercih ve amaçlarıyla uzlaşmadığı ortadadır (34).

Bu gerekçeler bizi, sosyalist sanayileşme stratejisinin, merkezî tercihlere dayanan bir plân inşası modelini, âdeta tanım icabı, zorunlu kıldığı sonucuna götürüyor. Böyle bir model, üstelik, bazı ek kolaylıklar da taşımaktaydı. Geri kalmış bir ekonomik yapıda tüketim hedeflerinin arka plânda tutulduğu, üstelik teknik seçimi ile ilgili temel tercihlerin peşinen («plân stratejisi» içinde) yapılmış bulunduğu hallerde; sosyalist plâncılar; plân hedeflerinin formülasyonunda büyük güçlüklerle karşılaşmamış olsa gerektir. Öncelikler sistemi karmaşık değildir ve kilit sektörlerde ileri teknolojiye uyan (ve çok sayıda olmayan) büyük boyutlu yatırım projeleri ile bu projeleri mümkün kılacak kaynakların sağlanması en önemli plân hedeflerini oluşturur. Temel tercihler plâncıların dışında yapıldıktan sonra, plân hedeflerinin tesbitinde —özellikle geri bir ekonomik yapı içinde— alternatifler bir hayli sınırlıdır. Ürünlerin geniş çapta standartlaşması mümkün ve hatta gereklidir ve bu zorunlu tüketim kalemlerinin dışına çıkmayan tüketim malları için de geçerlidir. Böylece plân hedeflerinin ve bunların inşasında kullanılan teknolojik bağıntıların fizikî birimlerle ve sabit katsayılarla (doğrusal olarak) ifade edilmesi; böylece, Maddî Bilânçolara dayanılan merkeziyetçi bir plân inşası mümkün hatta belki de en geçerli, en pratik yol olarak görülecektir (35).

— V —

Geleneksel stratejiler ve iktisat politikaları merkezî plân hedefleri şeklinde tesbit edilmekle birlikte bunlar, direktiflere dayanan merkeziyetçi bir *plân uygulama modelini* de gerekli kılıyor mu idi? Soyut bir yaklaşım içinde, merkezî tercihlere

(34) Bk. Janossy, **op. cit.**, ss. 359-362.

(35) Dobb, **loc. cit.**, ss. 3-6; 13-22 ve «Recent Economic Changes Socialist Countries», **Marxism Today**, Eylül 1965, ss. 262-263.

dayanan bir plân inşası modeli; ademi merkeziyetçi (parametrik) bir plân uygulama modeli ile uzlaşabilir. Ancak 1929 Rusya'sının ve savaş sonu Doğu Avrupa'sının şartları içinde bunun mümkün olabileceğini sanmıyoruz.

Bu yargının, sosyalist iktidarların kuruluş ve yerleşme dönemlerinin siyasî ortamıyla ilgili dayanakları üzerinde uzun uzadıya durmak istemiyoruz. Şu kadarına işaret edelim ki, geri bir ekonomik yapıda esasen kıt olan teknik ve yönetici kadroların içinde, yeni rejimlere bağlılık ve sadakat duymayanların ve siyasî iktidarlarca güvenilmeyenlerin sayıları bir hayli kabarıktı. Bu durum, en azından, siyasî bakımdan güvenilir, ehliyetli ve yeterli sayıda yeni kadroların yetişeceği zamana kadar, plânların merkezî direktiflerle yürütülmesini zorunlu gösteren bir sebep olmuştur (36).

Merkeziyetçi bir plân uygulama modelini zorunlu kılan asıl önemli etkenleri, geleneksel strateji ve politikaların yarattığı genel iktisadî ortamda aramak gerekecektir. Plân stratejisinin öngördüğü önceliklere yönelmiş yüksek bir yatırım hacminin, geri kalmış ekonomik yapılarda meydana getireceği gerginlikler ve tıkanıklıklar tahmin edilebilir. Bir yandan sürekli bir hal alan enflasyonist baskılar, öte yandan stratejik ham madde ve ara-mallarda meydana gelen ve üretimin plân hedefleri doğrultusunda kesintisiz olarak sürdürülmesini engelleyen müzmin tıkanıklıklar, geleneksel politikaların tabii so-

(36) Lange, «Role of Planning in Socialist Economy», **op. cit.**, s. 18. Bu etkenin dışında sosyalist iktidarların ekonominin kilit noktalarından başlayarak genişlettikleri devletleştirme icraatı, örgüt ve yönetim bakımından zorunlu bir merkezîleşme sürecini doğurur. Plânlama sistemi, bu ilk merkezîleşme düzeyi üzerinde bina edilir ve bu dönemde salt rasyonellik mülâhazaları ile merkeziyetçilikten uzaklaşan bir plân modeli önermek, tek başına siyasî sebepler yüzünden de reddedilecektir. (Bk. **Ibid.**, s. 17 ve «Basic Problems of Socialist Construction», **op. cit.**, s. 51.)

nuçlarıdır. Bu, plân hedeflerinin piyasanın parametrik göstergeleri yoluyla gerçekleşmesi için hiç de uygun bir ortam değildir; nitekim çağdaş kapitalist ekonomilerin savaş ve hızlı enflâsyon dönemlerinde almaya mecbur kaldıkları dolaysız denetim tedbirleri de aynı gerçeği göstermektedir. Sosyalist ekonomilerde de enflâsyonist baskılar, ücret fonu üzerinde merkezî kontrolleri; ham madde tıkanıklıkları ise bunların endüstriler ve işletmeler arasında merkezî —ve plân öncelikleri izlenerek yapılan— tahsisini gerektirecektir (37).

Böyle bir ortam içerisinde piyasa göstergeleri üzerinde oynayarak plân önceliklerine uygun sonuçlar elde edebilmek imkânsız değilse bile bir hayli güçtür. Piyasa göstergeleri ilke olarak selektif değildir; talebi artan ve kıtlaşan bir ham maddenin (örneğin çeliğin) piyasa denge fiyatı yükselecektir ve bu yeni ve yüksek fiyat, plânın öncelikler listesinde farklı yerler işgal eden bütün endüstri ve işletmeler için aynı olacaktır. Kıtlaşan ham maddeyi hangi işletmelerin kullanacağı, işletmelerin kârlılık durumlarına bağlı olacaktır; plân önceliklerine değil. Gerçi, selektif bir kredi ve vergi politikası ile endüstrilerin finansman imkânlarını plân öncelikleri doğrultusunda farklılaştırmak düşünülebilir; nitekim son yıllardaki reformların getirdiği yeni unsurlardan birisi budur. Ancak, önceliklerin geniş kapsamlı endüstrilerin ötesinde tek tek ürünlere kadar tesbit edildiği (örneğin otobüs değil, kamyon; otomobil lâstiği değil, traktör lâstiği üretiminin mutlak öncelikler taşıdığı) geleneksel plânlamada; selektif politikaların plân hedeflerine uygun sonuç vermesi, bu politikaların işletmelerden her biri için ayrı şekilde formüle edilmesi; meselâ, tek tek bütün işletmelerin ödeyecekleri vergi ve alacakları kredi miktarlarının plânlanması ile mümkün olabilir. Böyle bir durumun ise, direktiflere

(37) Kornai, **loc. cit.**, s. 187. Ayrıca bk. A. Erlich, «Economic Reforms in Communist Countries», **New Currents in Soviet-Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), op. cit., ss. 602-603.

dayanan plân uygulamasının sadece bir varyantı, üstelik pek de etkin olmayan bir varyantından ibaret olduğu ortadadır.

O halde, hızlı ve köklü bir yapı değişikliği, piyasa kategorilerinin, mahiyeti itibariyle selektif olmayan manipülâsyonuyla gerçekleşemez. Yapısal değişiklik, ayrıntılı bir öncelikler sistemi demektir; bazı sektörlerin, her ne pahasına olursa olsun, plân hedeflerine ulaşması anlamına gelir ve bunu geri kalmış bir ekonomik yapıda, kaynakları belli yatırım projelerine ve belli üretim kollarına fizikî ve merkezî olarak tahsisten başka bir yolla gerçekleştirmek kritik dönemlerde sosyalist plâncıların kabul edebilecekleri bir alternatif olamazdı (38). Piyasanın parametrik göstergelerini ekonomik birimler arasında farklılaştırmak, belli bir noktadan sonra, merkeziyetçi plân uygulama modeline geçmek anlamına gelir.

— VI —

Görülüyor ki, sosyalist iktidarlarca benimsenen sanayileşme ve plânlama stratejilerinin özellikleri ve bunların gerektirdiği iktisat politikaları; gerek plân inşasında, gerek plân uygulamasında merkeziyetçi modeller lehine objektif zorlamalar getirmekte idi.

Bu modellerin gerçek hayatta işleyişini bir *savaş ekonomisine* yakından benzetenler olmuştur. Benzetmeyi ilk yapan Lange, «kendine has bir savaş ekonomisi» diye nitelendirdiği geleneksel sistemin kullandığı yöntemlerle, Birinci ve İkinci

(38) Lange, **loc. cit.**, s. 51 ve «Role of Planning in Socialist Economy», **op. cit.**, s. 17; Ellman, «Lessons of the Soviet Economic Reform», **op. cit.**, s. 27; M. Dobb, **Welfare Economics and the Economics of Socialism,** 1969, Cambridge University Press, s. 134 n.; UN, **loc. cit.**, Bölüm V, ss. 3-4; Montias, **Central Planning in Poland,** op. cit. ss. 329-331; Pajestka, **loc. cit.**, ss. 330-332. Ayrıca bk. Marschak, **op. cit.**, s. 572.

Dünya Savaşlarında kapitalist ülkelerin uyguladıkları yöntemler arasındaki paralelliğe dikkati çekiyor:

> «Bütün kaynakların bir tek temel hedefe doğru temerküzü;... aslî addedilmeyen her alana kaynakların sızmasını önlemek için, kaynaklar üzerinde tasarrufun merkezîleşmesi;... idarî olarak tesbit edilen önceliklere uygun olarak kaynakların idarî kararlarla tahsisi; emeğin verimliliğini ve disiplinini idame ettirmek için yurtseverliğe hitap eden siyasî özendiricilerin geniş çapta kullanılması... Bunlar, sosyalizme has yöntemler değil;... savaş ekonomisi teknikleridir» (39).

Gerçekten, geleneksel modelin işleyişinde biçim bakımından bu benzetmeyi doğrulayan pek çok unsur vardır. Her beş yıllık plânın stratejik (kilit) «halka»ları vardır. Bu halkalar, kaynakların toplanarak bir «kampanya»ya girişeceği «cephe»yi oluştururlar. Sistemin bütün propaganda ve yayın araçları, «cephedeki hedefler»e ulaşarak «zafer»in sağlanması için kitleleri harekete geçirir. «İlerleme» aksadığı takdirde, «yedekler» diğer cephelerden çekilerek kilit halkayı oluşturan cepheyi destekler. «Zafer», zamanla kayıtlıdır. Bu yüzden, plân dönemlerinin (aylık üç-aylık, yıllık, hatta beş-yıllık dönemlerin) sonuna yaklaşıldıkça ekonominin işleyiş mekanizması, fevkalâde gergin, buhranlı, zamana karşı girişilen bir yarış havası içine

(39) Lange, **loc. cit.**, s. 17; ayrıca bk. Ellman, **loc. cit.**, ss. 27-28. A. Nove, daha da ileri giderek, sistemi, askerî bir lojistik örgütünün faaliyetine benzetiyor (**loc. cit.**, s. 22 ve keza Levine, **op. cit.**, s. 86). Bu benzetmeleri, sistemin aşırılıklarını sonradan (ex-post olarak) mazur gösterme çabasına bağlayarak fazla mübalâğalı bulan bir görüş için bk. Erlich, **loc. cit.**, ss. 602-603. H. B. Chenery ise genel olarak gelişme plânlaması ile savaş ekonomisi arasında bir paralellik kurmaktadır. («Development Policies and Programmes», **Economic Bulletin for Latin America**, Mart 1958, s. 55).

sürüklenir. Bu, en yüksek plânlama örgütlerinden işletmelere kadar bütün birimleri kapsayan bir çalışma tarzı olur (40). «Savaş ekonomisi» benzetmesi yapılmadan çok daha önce, plânlama faaliyetlerini ifade etmek için kullanılan (ve örneklerini yukarıda tırnak içlerine aldığımız) yerleşik terminolojinin askerî terminolojiyle paralelliği ilginçtir.

Yöntemler ve biçimlerdeki çarpıcı benzerliğe rağmen, geleneksel plânlama - savaş ekonomisi paralelliğini fazla ileri götürmemek gerekir; zira, bu iki modelde farklı nitelikte stratejik amaçlar, tamamen farklı plân hedefleri bahis konusudur. Bu yüzden geleneksel modelin, savaş ekonomileri ile benzer yöntemler kullanmasına rağmen, «sanayileşme halinde olan sosyalizme has bir plânlama sistemi» olduğunu; «sanayileşme savaşı»nın sıcak savaşlardan tamamen ayrı bir içeriği bulunduğunu unutmamak gerekir.

— VII —

Şimdiye kadar yaptığımız yorum doğru ise, sanayileşmenin kritik aşamaları geçildikten; yapısal değişme ana çizgileriyle gerçekleştikten sonra, geleneksel modelin eskimesi, işleyişinde tıkanıklıkların doğması kaçınılmaz olacaktır. 1950'lerin sonuna doğru SSCB ve hemen hemen bütün Doğu Avrupa ülkelerini içeren «plânlama buhranı»nın temel sebebi, geri kalmış sosyalist ülkelere has bir sistemin, olgunlaşmakta olan sosyalist ekonomilerin ihtiyaçlarına cevap vermemesi olmuştur (41). Bölüm 7'de bu tıkanıklıkların hangi noktalarda doğduğunu ve plânlama sisteminin hangi unsurlarını eskittiğini inceleyeceğiz.

---

(40) Bk. Baran, **op. cit.**, ss. 397-398, 401-402; Wiles, **Political Economy of Communism**, op. cit., ss. 208; Spulber, **loc. cit.**, ss. 94-95; Granick, **op. cit.**, ss. 267-270.

(41) Bk. UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, s. 4, Bölüm VI, ss. 2-3; Dobb, «Recent Economic Changes in Socialist Countries», **op. cit.**, ss. 263-264; Zauberman, **loc. cit.**, s. 23. Meselenin Yugoslav

Ne var ki, birisi ekonomik yapıyla; diğeri sosyalist sistemin sosyo-politik gelişiminin daha önce değindiğimiz bir sonucuyla ilgili iki yeni etken, geleneksel modelin esasen kaçınılmaz olan eskime sürecini daha da hızlandırmıştır.

Bunlardan birincisi, sanayileşmeye yönelen ve onu geniş ölçüde mümkün kılan insangücü rezervlerinin tükenmesinden doğan meselelerdir. Gerçekten de, sosyalist sanayileşme sürecinin başladığı dönemde, SSCB ve büyük çoğunluğuyla Doğu Avrupa ülkeleri, yeni kurulan endüstri kollarına yöneltilebilecek fevkalâde geniş «âtıl insangücü depoları»na sahiptiler. Tarımda gizli, tarım dışında açık işsizler ve bunlara ek olarak kentlerin eski dönemlerde üretken faaliyetlerde çalışmamış olan yetişkin nüfusu (meselâ burjuvazi ve ev kadınları) bu «âtıl depoları» dolduran başlıca unsurlardı. Sanayileşmenin hızlı temposu, sanayi işçilerini sürekli olarak besleyen bu insangücü rezervleri varoldukça sürdürülebiliyordu. Üretim artışları, bu şartlarda; birçoğu «en ileri» teknolojiyi temsil eden yeni tesislerin kurulması ve köylü-kentli yeni işçilerin yeni fabrikalara dolarak üretime başlaması ile oluyordu. «Yaygın» bir gelişim tarzı diye nite-

---

ekonomisine ilişkin, fakat kanımızca tamamen sathî bir sunuluşu için bk. R. Bicanic, «Economics of Socialism in a Developed Country», **Foreign Affairs**, Temmuz 1966, ss. 645-646. Buna karşılık, ünlü Sovyet İktisatçısı S. Strumilin biraz farklı bir tez ortaya atmıştır. Strumilin'e göre, 1965 Sovyet reformunu zorunlu kılan objektif etken, ekonominin bütünü ile olgunlaşması değil; tarım kesimini geri bir düzeyde bırakarak **kısmen** olgunlaşmasıdır. 40 küsur yıl öncesinin NEP «reformları»nda olduğu gibi 1965'te de tarımın geriliğiyle ekonominin gelişmesi arasındaki çelişkiyi tarım lehine iktisat politikalarıyla giderme teşebbüsü, piyasa çözümlerine yönelen bir reformu gerektirmiştir. «Her iki dönemde de ekonominin en geri kesiminin [tarımın] ihtiyaçlarına yönelme, piyasanın buyruklarını hesaba katmamızı zorunlu kıldı; bu tesadüfî değildir». («Profit», CDSP, cilt xx, No: 7, s. 18, —**Komsomolskaya Pravda**, 16 Şubat 1968, s. 18'den çeviri—).

lendirilen (42) bu süreç; eski işletmelerde (daha doğrusu, bir kere kurulduktan sonra *mevcut* işletmelerde) teknik yenilik, ilerleme ve verimliliğin yükselmesiyle sağlanan üretim artışlarını içermez; insangücünün bol olduğu şartlarda üretim artışlarını «yoğun» yöntemlerle sağlamaya sistemin ihtiyacı yoktur (43).

Yeni tesislerde kullanılan ileri teknoloji ve tarım kesimine emekten tasarruf sağlayan (traktör - tipi) yatırımların yöneltilmesi, âtıl insangücü kaynaklarının tükenmesini geciktirmiş; geciktikçe de büyüme temposu yüksek bir düzeyde tutulabilmiştir; ancak tükenme belirtileri görünür görünmez yüksek büyüme oranlarını sürdürmeyle ilgili güçlükler çeşitli biçimlerde ortaya çıkmıştır (44).

«Yaygın» bir gelişme tarzı merkeziyetçi bir modele sıkı sıkıya bağlıdır; zira *teknik ilerleme* burada *merkezî* («dışsal»)

---

(42) Örnek olarak, bk. Şik, **Plan and Market under Socialism**, op. cit., ss. 49-65, 73-75.

(43) Emeğin bol olduğu şartlarda, mevcut kaynak donatımıyla kendilerini sınırlı hissetmeyen siyasî iktidarlar, yeni tesislerdeki teknoloji seçimini sermaye-yoğun varyantlar lehine (ve stratejik bir tercih olarak) yaparlarken; insangücü bolluğu, **mevcut** tesislerde teknik gelişmeyi donduran «yaygın» **bir gelişme sürecine yol açarak kendisini farklı bir yoldan** kabul ettirmiştir.

(44) Bu konuda özellikle bk. UN, **ESE in 1959**, op. cit., Bölüm III, ss. 6-13; ayrıca: Erlich, **loc. cit.**, s. 601; Seton, **op. cit.**, s. 49; R. Nyers, «Reform of the Economic Management», **New Hungarian Quarterly**, Kış 1965, s. 10. İnsangücü rezervlerini en yüksek oranda koruyabilmiş ülkenin Romanya olması ve bu ülkenin büyüme hızını 1970'lere kadar yüksek bir düzeyde sürdürebilmiş olması; ve keza ileride belirtileceği gibi, ekonomik reform hareketlerine pek itibar etmemiş bulunması, bu bakımdan çok anlamlıdır. (Bk. Montias, **Economic Development in Communist Rumania**, op. cit., ss. 83 vd.)

olarak sağlanır; Merkeze bağlı teknik bürolarda ve endüstrilerin proje bürolarında yatırım projeleri kaleme alınırken, *yeni kurulacak* tesisler için seçilen «ileri» tekniklerde vücut bulur; bu tesisleri dolduracak insangücü rezervleri varoldukça da devam edebilir. *Mevcut* işletmelerin kendi bünyelerinde sağlayacakları («içsel») teknik ilerlemeye, merkeziyetçi bir sistem fazla imkân sağlamaz. İşletmeler, kuruldukları teknolojiyi, tamamen yıpranıncaya kadar sürdürürler. Yeni işletmelerde istihdam edilecek insangücü kaynakları daraldıkça; esas olarak nüfus artışıyla, talî olarak da (sistemde çok önemsiz olan) «içsel» teknik ilerlemenin serbest bıraktığı işçilerle sınırlı hale gelince; genel teknolojik gelişim yavaşlar; «marjinal sermaye - hasıla katsayıları» yükselir; büyüme oranları da bu sebeplerle düşer. Bu andan itibaren, merkeziyetçi sistemin sağlamadığı «yoğun» bir gelişme tarzı; yani işletmelerin kendi bünyelerinde yapacakları araştırmalara ve *mevcut* tesislere yeni teknolojiyi sokan, *çalışan* nüfusta emek verimliliğini artıran yatırım türlerine dayalı bir gelişme tarzı teknolojik ilerlemenin ve hızlı bir gelişme temposunun anahtarı olacaktır. Belirttiğimiz gibi merkeziyetçi model, «yoğun» bir gelişim tarzına kolayca intibak edecek yapıda değildir (45).

İşte, sanayileşmenin kritik aşamalarının geçilmesi ve sektörel yapıda temel bir değişimin gerçekleşmesi ile eskimeye başlanan geleneksel plân modeli, âtıl insangücü rezervlerinin tükenmesi ile, tabir caizse, iyice «demode» olmuştur.

«Plânlama buhranı»nı vahimleştiren ikinci unsur, daha önce değindiğimiz yönetici - teknik kadrolar meselesidir: Siyasî bilinç ve manevî özendiriciler, esas olarak sosyalist sistemin politik dönüşümüyle ilgili sebeplerden ötürü, etkisiz kalın-

(45) Kouba, **op. cit.**, s. 235; Dobb, **Welfare Economics and the Economics of Socialism**, op. cit., ss. 134 n., 140; Kazgan, **op. cit.**, ss. 488-489.

ca (46) ve işletme yöneticileri sadece «prim azamîleştirici» unsurlar haline gelince; Merkez, uzun süreler kendi iradesinin uzantısı saydığı kendi öz kadrolarına güvenini yitirmiş ve geleneksel plân sisteminin bütün çelişkileri ve yetersizlikleri su yüzüne çıkmıştır.

Reformlar döneminin eşiğine geldiğimizde genel manzara ana hatları ile bundan ibarettir. Geleneksel sanayileşme stratejisinin bir ürünü olan ve kendisine yüklenen stratejik görevleri, ekonomik yapıda âtıl insangücü kaynakları varoldukça esas olarak başarıyla ifa eden geleneksel plân sistemi, aslî misyonunu gerçekleştirdikten ve bu süreç içinde emek rezervlerini ve yönetici kadroların devrimci dinamizmini tükettikten sonra eskimiş ve tıkanıklıklara sürüklenmiştir. Bu tıkanıklıkların daha ayrıntılı bir tahlili, sistemin işleyişinde daima varolagelmiş, ancak boyutları son zamanlarda büyüyen aksamalarla birlikte, reformların incelenmesine girişi oluşturan Bölüm 7'de yapılacaktır.

(46) Kornai, **loc. cit.**, ss. 201 vd.; Lange, **loc. cit.**, s. 26 ve «Basic Problems of Socialist Construction», **op. cit.**, ss. 53-54.

- II -

REFORMLAR

BÖLÜM 7

GELENEKSEL MODELDE TIKANMALAR

A. Eski Meselelerin Yeni Boyutları

Sosyalizmin geleneksel plânlama modelinin yapısından ve mantığından gelen yetersizlik ve aksamalara önceki bölümlerde değindik. Bunların başında bu modelin bir optimal plânlama modeli olmadığı, sistemde mevcut *kısmî* etkinlik hesaplarına rağmen, genel bir optimumun hedef alınmadığı olgusu bulunmakta idi. Bu, sistemde sürekli bir israf unsurunun varlığı anlamına gelir ve modelin yapısının zorunlu sonucudur.

Ne var ki, geleneksel plânlama geleneksel görevlerini ifa ederken ihmal edilebilen bu bünyevî israf unsurları ve bunlara ilişkin etkinlik meseleleri, ekonomiler olgunlaştıkça âcil, ertelenemeyecek problemler olarak ortaya çıkmışlar; çözülemedikleri için de sistemde tamamen yeni tıkanmaların doğmasına vesile olmuşlardır.

Bu gelişim, plân sisteminin birçok unsurunda gözlenebilmektedir : Ekonomiler, zorunlu tüketim normlarının üzerinde bir tüketim malları üretimi düzeyine ulaşınca, geleneksel «kuyruklar ve boş raflar» meselesine bir de «sürüm», «istenmeyen mallar» boyutu eklenmiştir. Sistemin itici gücünü oluşturan yönetici - teknik kadroların devrimci dinamizmi tükenip, «prim azamîleştirici» davranışlar hâkim olmaya başlayınca; işletme-

lerden Merkeze yönelen bilgi akımlarının güvenilirlik derecesi düşmüş; esasen tutarlı olmayan plân hedefleri ve başarı göstergeleri, «patolojik» işletme davranışlarına sebep olarak sistemde ilâve israf unsurlarının doğmasına yol açmıştır. Hiç bir zaman tam olarak çözülememiş olan *tutarlılık* meselesi ise, endüstriler - arası ilişkileri giriftleşen, olgunlaşan ekonomilerde yepyeni güçlükler yaratacaktır.

Geleneksel plân sisteminde esasen çözülmemiş bazı meselelerin, iktisadî gelişme sonunda yeni boyutlara ulaşması veya tamamen yeni meselelerin doğması sonucunda, geleneksel modelde meydana gelen tıkanmalardan en önemlilerini bu bölümde ele alacağız. Bu tıkanıklıkların teşhis ve tasviri, sebeplerinin ve tedricen «kısmî»den «genel»e yönelen çözüm yollarının araştırılması, reform öncesinin ve reformlar döneminin iktisadî tartışmalarının ağırlık merkezini oluşturmuştur.

B. Davranış Bozuklukları : «İktisadî Patoloji»

— I —

Tıkanıklıkların başında, işletme düzeyindeki plân hedeflerine, başarı göstergelerine ve primler sistemine bağlanabilecek ve esas olarak iki kategoride mütalâa edilebilecek «davranışsal» bozukluklar gelmektedir. Birincisi, plân inşasında ortaya çıkan ve bilgi akımının doğruluk derecesini etkileyen aksaklıklar; ikincisi ise, plân uygulaması sırasında başarı göstergelerinden her biri için farklı şekilde beliren bozuk davranışlar. Birincisinden başlayalım.

Başarı göstergeleri hangi iktisadî kategoriden (gayri safi üretim, maliyetlerde düşme, emek verimliliği, hatta kâr) oluşursa oluşsun, geleneksel modelde bunların ortak özelliği, daha önce de belirtildiği gibi, *plânlanmış* niceliklere bağlanmış olmasıdır. İşletme özendiricileri (prim dağıtımı), başarı göstergelerinin *plânlanmış* düzeylerine ulaşıldığı ve bu düzeyler aşıl-

dığı takdirde işler. En yaygın başarı göstergelerinden biri olan gayri safi üretim değerini örnek alırsak; işletme yöneticilerine verilen direktif : «gayri safi üretim değerini *azamîleştirin;* primleriniz buna bağlı olarak dağıtılacaktır!» değildir; «gayri safi üretim değerinin plân hedefi x'tir; x'e ulaşınca prime hak kazanacak; x'i aşınca - tesbit edilen cetvellere göre - primleriniz artacaktır», ifadesine yaklaşan bir direktiftir.

Bu iki ifade, ilk bakışta pek farklı görünmeyebilir; zira, her ikisi de gayri safi üretim değerini artırıcı davranış biçimleri tahrik edecektir. Ancak, biraz daha yakından bakıldığında görülecektir ki, ikinci türden bir direktif, sadece gayri safi üretim arttıkça değil, *plân hedefi düşük tesbit edildikçe* de primleri yükseltecektir. Böylece, prim azamîleştirme peşinde olan işletme yöneticileri, gayri safi üretim değerini artırmaya çalışmanın yanısıra, plân hedefini asgarîde tutmayı hedefleyen davranış biçimlerine de yöneleceklerdir. Bu sonuncu davranış bi çimi, şüphesiz ki, plân inşasında işletmeler ile Merkez arasındaki bilgi akımının niteliğini ve plân hedefleri üzerindeki pazarlıkların seyrini tayin eden bir etken olarak belirecek ve bütün başarı göstergeleri için geçerli olacaktır.

Merkez tarafından «azamîleşmesi» umulan plân hedeflerinin (gayri safi üretim, kâr vs.) düşük tesbiti; «asgarîleşmesi» istenenlerin ise (maliyetlere ilişkin genel ve özel hedefler, girdi normları vs.) yüksek tesbiti, işletmelerin plân inşası sırasındaki çabalarının ana doğrultusunu oluşturur. Bu çabaları etkili kılacak başlıca araç Merkeze yöneltilen bilgi akımıdır. «Sosyalist işletmenin, idarî emirleri etkilemek için elinde bulunan en etkili yöntem, tek - yönlü bilgi vermektir» (1). Bunun sonucunda işletmelerden gelen bilgi ve teklifler, üretim kapasitelerini daima gerçekte olduğundan az; yatırım, insangücü

(1) Zielinski, «On the Effectiveness of the Polish Economic Reforms», **op. cit.**, s. 416.

ve genel olarak girdi ihtiyaçlarını ise sunî derecede yüksek gösterir (2).

En az bu derecede ciddi sonuçlar doğuran bir başka durum; plân inşasında hareket noktası olarak bir önceki dönemin uygulama sonuçlarının esas alınması ile doğar. Bu yüzden, «[işletmelerin] kendi performansları üzerinde ilettikleri bilgi, hem bu performansı mükâfatlandırmak için, hem de geleceğin performans standartlarını inşa etmek için kullanılır.» (3) Bu yılın primleri ve gelecek yılın plân hedefleri, bu yılın plân sonuçlarının fonksiyonları ise, hedefleri aşmak, fakat çok da fazla aşmamak «temkinli» yöneticiliğin bir şartı olur (4). Aksi yönde davranan; diyelim bütün kaynaklarını seferber ederek başarı göstergesini azamîleştiren işletmeler kısa dönemde mükâfatlandırılsalar da, bir sonraki dönemin plân hedefleri yükseltilerek bunlar başarısız işletmelere dönüşebilirler. Böylece, gerçek performanslarında hiçbir değişme olmadığı halde, plân hedefleri üzerinde oynayarak bir yılın «iyi» işletmelerini, bir sonraki yılda, «kötü» göstermek mümkün ve olağan bir durum olur. Böyle bir sistem; işletmeleri, yeteneklerini Merkezden saklayan, ihtiyaçlarını abartan; böylelikle Merkeze yönelen bilgi akımlarının güvenilirliğini ciddi olarak zedeleyen davranış biçimleri içine sürükler; yanlış - fakat inandırıcı - bilgi nakline, temkine, orta - halli performansa, pazarlık ve ikna

(2) **Ibid.**, ss. 416-417; Dobb, «Operational Aspects of Soviet Economy», **op. cit.**, ve «Recent Economic Changes in Socialist Countries», **op. cit.**, s. 266; Ellman, **loc. cit.**, s. 26; Erlich, **loc. cit.**, s. 600; Liberman, «The Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.**, s. 13 ve «Planning Industrial Production and Material Stimuli for its Development», **op. cit.**, ss. 37-38. 43; Seton, **op. cit.**, s. 51; Nove, **loc. cit.**, s. 156.

(3) Ward, **op. cit.**, s. 75.

(4) Bu şüphesiz ki, plân uygulaması ile ilgili bir konudur; uygulama sonuçları, plân inşasını etkilediği için meseleye burada değinilmiştir.

gücüne prim veren; hızla ilerlemeyi, doğru bilgi naklini cezalandıran tutucu bir nitelik kazanmış olur (5).

Merkezdeki plâncılar durumun farkındadırlar ve bu yüzden kendilerine ulaşan bilgileri değerlendirirken ve işletmelere plân hedefleri teklif ederken, tamamen zıt yönde davranırlar; işletme üretim kapasitelerini gerçekte olduğundan yüksek, işletme ihtiyaçlarını ve maliyet unsurlarını ise düşük tahmin ve teklif eden bir tutum izlerler. Bu tutum, işletmelerin yanlış bilgi yollamasını daha da yaygınlaştıran olumsuz bir sonuç doğurur; Merkez bütün işletmelere aşağı yukarı aynı şüphecilikle baktığı için; imkân, kaynak ve kapasitelerini *olduğu gibi* Merkeze duyuran işletmeler de, üst düzeyden gelen daha yüksek karşı - telkiflere maruz kalacaklardır. Bu, işletmeler arasında en hafif deyimiyle «temkinli» davranış biçimlerinin bulaşıcı bir hastalık gibi yaygınlaşması sonucunu getirir; zira endüstrinin «plân hedefleri, fabrikalar arasında sağlam bir dayanak olmadan, belli fabrikaların 'dirençlerine' göre dağıtılır» (6).

İşletmeler kaynaklarını gizlemeye, Merkez kaynakların sınırlarını zorlamaya yönelirken; bu karşılıklı güvensizlik atmosferini oluşturan zıt yönlü etkilerin birbirini telâfisi sonunda, sözü edilen çelişik unsurlardan tutarlı bir senteze, dengeli bir çözüme ulaşabileceğini sanmak aşırı iyimserlik olsa gerektir (7).

---

(5) Bk. Nove, **loc. cit.**, s. 156; Ellman, **loc. cit.**, s. 26; Berliner, **op. cit.**, s. 177; E. G. Liberman, «Planning Production and Standard of Long-Term Operations», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 76-77, **(Voprosy Ekonomiki**, 1962, No. 8'den çeviri) ve «The Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.**, s. 15 ile «Economic Levers for Fulfilling the plan for Soviet Industry», **op. cit.**, ss. 48-49; V. S. Nemchinov, «Plan Assignment and Material Incentive», **CDSP**, cilt XIV, No : 38, s. 3, **(Pravda**, 21 Eylül 1962'den kısaltılarak çeviri).

(6) Liberman, «Planning Industrial Production and Material Stimuli for its Development», **op. cit.**, s. 38.

(7) Bk. UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., s. 29.

— II —

Başarı göstergeleri ve onlara bağlı işletme özendiricileri sistemi, doğrudan doğruya plân uygulamasında da, sosyalist bir ekonomi için yadırganabilecek bazı davranış biçimlerine yol açarlar; bunların özünde, primlere en yakından bağlı başarı göstergesini, gerektiği halde genel (toplumsal) çıkarlar bile bile çiğnenerek, azamîleştirme eğilimi yatar. Geleneksel modelde kullanılan başarı göstergelerinin harfiyen yorumlanarak azamîleşmesinin ise, millî ekonomiye bazı kayıplar getirmesi kaçınılmazdır.

Geleneksel sistemin en yaygın başarı göstergesi olan «gayri safi hasıla» dan başlayalım. Bu gösterge, fizikî birimlerle veya değerle ifade edildiğinden kısmen farklı davranış biçimleri doğurur.

Fizikî birimlerle ifade edilen üretim hacmi plânları, işletmeleri, kullanılan birime göre değişen davranışlara iter. *Ağırlık birimleriyle* (meselâ tonla) ifade edilen üretim plânları, ağır ham madde kullanan, hantal ve kullanışsız ürünlerin imâline yol açar : Avize üretiminin tonla plânlanması, çok ağır avizelerin üretimine yol açmıştır (8), yine tonla ifade edilen çivi üretim hedefleri en büyük boy çivilerin gereğinden fazla üretilmesine sebep olacaktır (9). Nakliye işletmelerinin plân hedeflerini *ton* x *kilometre* olarak almaları, uzun yolların tercihlerine sebep olmakta ve *ton* x *kilometreyi asgarîleştiren* optimum ulaşım programlarının uygulanmasını imkânsız kılmaktadır (10). Birimlerin *adet* olarak ifadesi, aynı ham mad-

(8) Nove, **loc. cit.**, s. 157.

(9) Sovyet mizah dergisi **Krokodil**'de yayınlanan bir karikatürde, aylık üretim programını, devâsa ve tek bir çivi imal ederek gerçekleştiren bir fabrika resmedilerek bu durum alaya alınmıştır. **(Idem)**

(10) V. Belkin ve I. Berman «The Independence of Enterprises and Economic Stimuli», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., s. 226, **(Izvestia**, 4 Aralık 1964'ten çeviri).

deyle çok sayıda küçük boy ürünün üretilmesi sonucunu doğuracak; meselâ büyük boy gömlekleri bulmak güçleşecektir. Tekstil endüstrisinde uzunluk ölçüsünün birim kabulü, kumaş enlerini daraltır (11). Örnekleri artırmak mümkündür (12).

Gayri safi üretimin *değer* olarak plânlanması, fizikî birimlerin taşıdığı bazı sakıncaları ortadan kaldırmakla beraber yeni problemler getirir. Bir kere, fizikî üretim hedeflerinden tamamen vazgeçilerek *sadece* gayri safi üretim değerinden oluşan bir başarı göstergesi tesbit edildiğinde; birden fazla ürün veya çeşitli kalitede ürün türleri üreten işletmelerde hangi ürünlerin ne miktarlarda üretileceği (girdi plânlarının imkân vereceği teknik ikame sınırları içinde) tamamen nispî fiyatlara tabi olur (13). Geleneksel sistemde fiyatların üretim kararları üzerinde bu derecede önemli ve aktif bir rol oynayacak özellik ve şartları taşımadığını belirtmiştik. Bu yüzden, gayri safi üretim değeri başarı göstergesi olarak kabul edilince, bunun

(11) Berliner, **op. cit.**, s. 178; Ellman, **loc. cit.**, s. 26.

(12) Bk. Dobb, «Recent Economic Changes in Socialist Countries», **op. cit.**, s. 265; Kornai, **loc. cit.**, ss. 44-45. Harkov şehrinde madenî ev eşyaları üreten bir fabrikaya, Sovyet ekonomik reformundan 5 yıl sonra (1970'de) üretim plânı ton olarak verilmektedir. Çaydanlık üretimi tencere üretimine göre 20 ilâve işleme ihtiyaç gösterdiği için fabrika sadece tencere imal etmeğe başlamıştır. Sonuç, Harkov dükkânlarında çaydanlığın bulunamaz hale gelmesi olmuştur : D. Shumsky, «The Lost Teapot», **CDSP**, Cilt XXII, No: 13, (**Pravda**, 20 Mart 1970'den çeviri).

(13) Ward, **op. cit.**, s. 90. Biraz aşırı bir örnek verelim : Primlerin satış hasılatına bağlanması, yemekhane ve lokantalarda ucuz ve çeşitli yemek türleri yerine, pahalı bir kaç et yemeğinden başka hiç bir şeyin pişirilmemesi sonucunu doğurmuştur: F. Guidenko, «Our old Friend, the 'Gross' in the Dining Hall», **CDSP**, Cilt XXII, No: 15, s. 9. Bu örneğin, yukarıdaki meseleye tam olarak uyması için lokantalarda satış hasılatının değil, g. s. üretim değerinin primlere esas teşkil etmesi gerekirdi.

yanısıra ve prim dağıtımının bir ön - şartı olarak, fizikî birimlerle ürünler kompozisyonu bir plân hedefi olarak muhafaza edilmiştir (14). Böylece gayri safi üretim değeri, fizikî birimlerin bozucu etkisinden tamamen arınmış bir başarı göstergesi olamamıştır.

Öte yandan, gayri safi üretim değeri, tanım icabı, ürünün içerdiği ham maddeler miktar ve değer olarak arttıkça (yani ortalama maliyet arttıkça) yükselecektir. Bu özellik, işletmeleri (hem plân inşası hem de - hareket serbestilerinin imkân verdiği oranda - plân icrası sırasında) pahalı girdileri kullanmaya, gereksiz miktarda ham madde tüketmeye iten bir başka ve israfçı davranışın sebebi olur. Sosyalist ekonomilerin işleyişinden yine çok sayıda örnek vermek mümkündür (15).

Geleneksel plân uygulama sisteminin en esnek, en sık değiştirilen unsuru işletme özendiricileri ve başarı göstergeleridir (16). Nitekim, ekonomik mekanizmanın işlemesinden, özellikle başarı göstergelerinin ters etkilerinden doğan her bozukluğa karşı ilk tepki işletme özendiricilerini değiştirmek; sisteme (bazen eskilerin yerine, bazen onlara ek olarak) yeni başarı göstergeleri koymak olmuştur (17). Genel, tek ve «sentetik»

(14) Kornai, **loc. cit.**, ss. 45-46.

(15) **Ibid.**, ss. 28-42; Berliner, **op. cit.**, s. 178; Dobb, **loc. cit.**, s. 265; Nemchinov, **loc. cit.**, s. 4; Nove, **loc. cit.**, s. 158; Smolinski, **op. cit.**, s. 458; I. Malyshev, «What Must be the Chief Plan Index?», **CDSP**, Cilt XVI, No: 7, s. 26, (**Izvestia**, 7 Şubat 1964'ten çeviri); Seton, **op. cit.**, ss. 50-51.

(16) Z. Bauman, aşırı bir ifadeyle, sosyalist plânlama tarihinin «özendirme sistemlerinde, tutarsızlıkların zorladığı sürekli bir değişiklikler zinciri» olarak tasvir edilebileceğini dahi ileri sürebilmiştir: «The Limitations of Perfect Planning», **Co-Existence**, 1966, No: 5, s. 155; ayrıca bk. Wakar, **op. cit.**, s. 626; Zielinski, **Lectures on the Theory of Socialist Planning**, op. cit., ss. 74-75.

(17) **Ibid.**, ss. 73-74; H. Beerman, «Controls and Socialism», **Monthly Review**, Ocak 1967, ss. 34-35.

bir başarı göstergesi kullanılmadıkça, her yeni gösterge, bir yandan sistemi iyice karmaşık hale getirmiş; bir yandan da kendisine has yeni, fakat yine bozuk, davranış biçimleri yaratmıştır ([18]). Kalite, maliyetler, verimlilik ile ilgili başarı göstergeleri, mutlaka bazı plân hedeflerinin daha da ayrıntılı bir dökümüne ihtiyaç duyar. «Kalite» kavramı, fizikî birimlerle ifade edilen üretim hedeflerinin iyice ayrıntılı ve dikkatlı bir şekilde yeni baştan tanımlanması anlamına gelir. Primleri ortalama maliyetlere bağlama teşebbüsü; eğer üretim hedeflerinin, kalite farklarını da içeren aşırı bir ayrıntı düzeyi içinde tanımlanmasıyla birlikte yapılmazsa, ucuz olduğu için düşük vasıflı ürünlerin üretimini teşvik edecektir ([19]). Nihayet, en makul bir başarı göstergesi olarak akla gelen *safi* üretim değeri, işletme düzeyinde kesin olarak tanımlanamamak ([20]) ve unsurlarından birini oluşturan ücret harcamalarını yükselten davranış biçimlerini, emek - yoğun üretim tekniklerini teşvik etmek gibi sakıncalar taşır ([21]).

— III —

Başarı göstergeleri ve işletme özendiricileri sistemlerinin olumsuz etkileri arasında, belki de sonuçlar bakımından en

(18) Bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 45-64; Liberman, «The Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.**, s. 14 ve «Planning Industrial Production and Material Stimuli for its Development», **op. cit.**, s. 43; Nemchinov, «Socialist Economic Management and Production Planning», **op. cit.**, s. 3.

(19) Kornai, **loc. cit.**, ss. 46-51, 56-64, 67-68; Liberman, **loc. cit.**, s. 26-27.

(20) Safi hasıla, ücretler, işletme kârları ve kârın işletme bünyesi dışında gerçekleşen unsurlarından oluşur. Ancak bu sonuncu unsura en ziyade yaklaşan muamele vergisi, bilindiği gibi, esas olarak tüketim mallarına —ve piyasa denge şartları dikkate alınarak— konur ve bu yüzden işletme ve hattâ endüstri bünyelerinde oluşan safi hasılanın tümünü hesaplamak imkânsızlaşır.

(21) Meselâ bk. Bacskai, **op. cit.**, s. 218.

ciddi olanı, yenilik ve teknik ilerlemeye karşı işletmeler düzeyinde beliren engellerdir. Nicel göstergelerin ve plân hedeflerinin taşıdığı önem, gelişmenin *niteliksel* yönlerinin ihmaliyle sonuçlanmıştır. Sürekli olarak yıllık, üç aylık ve hattâ aylık plân hedeflerine ulaşmanın baskısı altında üretim yapan işletmeler (22), bu nicel göstergeleri kısa dönemde bozacak araştırma ve deneylere zaman ve kaynak ayırarak, işletme performansını uzun dönemde belki yükseltecek teknik ilerleme ve yenilikler getirme çabasına girmemektedirler (23). Bu yüzden geleneksel sosyalist plânlamada teknolojik gelişme, yeni ürünler, yeni buluşlar, daha önce de belirttiğimiz gibi, *merkezî olarak* plânlanır ve yürütülür. Sisteme, işletmeler düzeyinde fevkalâde tutucu bir nitelik veren bu meseleyi, tahmin edileceği gibi, yine başarı göstergelerine, «teknik ilerleme», «yeni ürünler» vs. gibi unsurlar ekleyerek; işletme özendiricileri üzerinde oynayarak çözmeye teşebbüs edilmiş; ancak benzer başka teşebbüslerde olduğu gibi sonuçlar pek olumlu olmamıştır (24).

(22) Özellikle plân dönemlerinin sonlarına doğru artan bu baskının kalite üzerindeki olumsuz etkisini Ellman bir örnekle canlandırıyor: «Titiz Sovyet plâk müşterileri, plâkların arkasındaki tarih mühürüne bakarlar ve sadece ayın ilk yarısında imal edilmiş plâkları satın alırlar». **(loc. cit.,** s. 27).

(23) 1965 Sovyet ekonomik reformlarını sunan konuşmasında Başbakan A. N. Kosygin bu meseleyi örneklerle de destekleyerek özellikle vurgulamıştır: «On Improving Industrial Management, Perfecting Planning and Enhancing Economic Incentives in Industrial Production», **Reform on Soviet Economic Management,** (Ed. M. E. Sharpe), New York, 1966, International Arts and Sciences Press, ss. 11-12. Ayrıca bk. Berliner, **op. cit.,** ss. 184-185; Liberman, **loc. cit.,** ss. 24-26 ve «The Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.,** s. 14; Seton, **op. cit.,** s. 51; Dobb, **loc. cit.,** ss. 265-266; Zielinski, «On the Effectiveness of Polish Economic Reforms», **op. cit.,** ss. 419-420; UN, **ESE in 1959,** op. cit., Bölüm III, s. 15.

(24) **Idem;** Kornai, **loc. cit.,** ss. 52-54, 123-124; Zielinski, **loc. cit.,** ss. 420-421.

— IV —

Başarı göstergelerinden ziyade geleneksel modelin fiyat sistemine bağlanabilecek, ancak yine işletmelerin davranış bozuklukları arasında mütalâa edilmesi gereken bir mesele, işletmelerin sermaye teçhizatını iktisadî olmayan, israfçı bir biçimde kullanmalarıdır.

Geleneksel modelde fiyat sisteminin niteliğinden doğan bazı güçlüklere Bölüm 5'te değinmiştik. Kabaca üretim maliyetlerine bağlanan bir fiyat sisteminin, etkinlik hesaplarında, hatta meselâ kâr göstergesinin başarılı bir şekilde kullanılmasında ne gibi güçlükler çıkaracağı meselesine bu noktada girmiyoruz. Burada, sadece, işletmelere sermaye teçhizatının bedelsiz olarak verilmesi ve maliyet hesaplarına amortismandan başka bir «sermaye kullanımı maliyeti»nin alınmaması yüzünden, işletmelerde, aşırı stok biriktirme ve sermaye teçhizatını hesapsız kullanma şeklinde beliren israfçı eğilimlere işaret ediyoruz.

Sermaye kullanımının işletmelere yüklediği yegâne maliyet yükünün amortisman olması, Marxist terminolojiyle ifade edecek olursak; geçmiş emekle, canlı emeği (işçi kullanımını) işletme açısından aynı derecede pahalı (veya ucuz) kılar. Bu meselenin değer teorisi ile ilgili yönünün tartışılması konumuzun sınırlarını aşmaktadır. Kaynak tahsisi açısından normal olarak bu özelliğin, sermaye - yoğun üretim tekniklerini tercihe, işletmelerden doğan yatırım talebinin yatırım malları arzını kronik olarak aşmasına yol açacağını tesbit edebiliriz. Bu durum, başarı göstergeleri ve işletme özendiricilerinin doğurduğu davranış bozukluklarıyla birleşince, işletmeler sermaye stokları üzerinde tamamen başıboş ve israfçı biçimlerde tasarruf eder olmuşlardır ([25]). Meselâ, bitmemiş inşaata bağlanmış

(25) Ellman'ın bu meseleye ilişkin olarak 1965 yılı için verdiği bir örnekte 40 adet âtıl traktörü bulunduğu halde, yeni 10 traktör talebinde bulunan bir devlet çiftliğine işaret edilmek-

teçhizat ve ara - mallar işletmelere munzam bir maliyet unsuru yüklemediği ve üstelik gayri safi hasıla şeklinde ifade edilen başarı göstergesi, yarım kalmış yapıları da içerdiği için, inşaat sektöründe bitirilmemiş yapılar devâsâ hacimlere ulaşmış ve inşaat işletmeleri de bu durumda dahi plân hedeflerine ulaşarak ve kârlı görünerek prim toplamaya devam etmişlerdir (26).

— V —

Başarı göstergeleri ve işletme özendiricilerinin ortaklaşa etkileri böylece işletmelerle Merkez arasında objektif bir çıkar çatışması yaratmıştır. Bu çelişki karşılıklı çekişme ve aldatmacalarla çözülmeye çalışılır; ancak bu «oyun» sağlıklı bir ekonominin hazmedemeyeceği marazî davranış biçimleri içinde oynandığı içindir ki plâncıların nazarında çözümü beklenen meselelerin başında görülmüştür. Gerçekten de, plân inşası ve icrasında işletmelerin Merkeze karşı uyguladıkları «taktikleri» inceleyen bir Polonyalı yazarın ifadesiyle bunları «iktisadî patoloji» diye adlandırmak (27) mümkündür. Macar hafif endüst-

tedir. (**loc. cit.**, s. 27). Ayrıca bk. Berliner, **op. cit.**, ss. 183-184; Dobb, **loc. cit.**, s. 266; P. Valyi, «Planned Economy and Financial Policy», **The New Hungarian Quarterly**, Güz 1968, s. 66.

(26) Bk. UN, **ESE in 1964**, Geneva 1965, Bölüm I, s. 33. Doğu Avrupa ve SSCB'nde aşırı stok birikimi, yarım kalan yatırımlar ve bitmemiş inşaatla ilgili veriler ve sıkıntılar için bk. **Ibid.**, ss. 31, 33 ve, **ESE in 1962**, op. cit., Bölüm I. ss. 17-23, 32-36, ile **ESE in 1963**, Geneva 1964, Bölüm I, ss. 34-39.

(27) Zielinski, **loc. cit.**, s. 417. Şüphesiz aynı davranış biçimlerini, «rasyonel» davranışın sosyalist bir ortamda «en az mukavemet kanunu»na göre işlemesi diye yorumlamak da mümkündür. Bk. Yüksel Ülken, **20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi**, İstanbul 1970, İ. Ü. İktisat Fakültesi, ss. 264-267. Bu davranışları nitelendirmede «patolojik» sıfatını tercih etmemizin sebebi, bunların sistematik olarak genel çıkarları ihlâl etmesi ve bu ihlâlin sosyalist değerler sisteminin bayraktarlığını yapma iddiasındaki yönetici kadrolar (işletme yöneticileri) tarafından biline biline yapılmasıdır.

risi üzerinde 1957'de tamamlanan bir monografinin yazarı olan Kornai ise, «işletmelerle üst makamlar arasındaki ilişkilerde doğmuş olan karşılıklı samimiyetsizlik» ([28]) üzerine zengin örnekler veriyor ve durumun bir tablosunu şu sözlerle çiziyor :

> «... çoğu kere zararlı vasıtalar kullanarak sonuçları tahrif yöntemleri keşfetmede gerçek 'sanatkârlar' haline gelmiş insanlar, işletmelerin üst yönetim kadroları içinde nereye bakılsa, bulunabilir. 'Plân çerçevesi içinde spekülasyon' denilebilecek bu faaliyetler... hiçbir kanun ve nizama aykırı değildir... Açık göz iktisadî yöneticiler, indeks sayıları ile hokkabazlık yapma sanatının kaşarlanmış ustalarıdır ve prim ödemelerinin bağlandığı göstergeler sisteminde mevcut belirsizlik ve çelişkileri istismar etmekle yetinirler» ([29]).

---

(28) Kornai, **loc. cit.**, s. 211.

(29) **Ibid.**, s. 132. Buna karşılık bir Sovyet yazarı, ekonominin işleyebilmesi için direktif ve kanunların zorunlu ve sürekli olarak çiğnendiğine işaret ediyor : «Tanıdığım bir petrol kuyusu direktörü verdiği yazılı ve sözlü kararlarla, direktif, emir ve hatta kanunları hergün ihlâl ettiğini bana itiraf etti. Bunu yapmaya mecbur kalmaktadır. 'Hiç olmazsa bencil gayeler izlemekle itham edilmem' diye kendisini teselli ediyor. Malî müfettişlerin bir dahaki gelişlerinde, çok fazla yakıt kullandığım veya malî disiplini ihlâl ettiğim anlaşılınca, bir ihtar almakla işin içinden sıyrılacağım. Kanunî takibata nadiren gidiliyor. Şeflerim, benim keyfî hareketlerime bugün bu gözle bakıyorlar ama yarın bu kadar müsamahalı olacaklarına dair hiçbir güvence yoktur. Bir belge doldurup, mahkemeye sevketseler, ben artık bir mücrim olurum. Gereğinden fazla yasak varsa, isteseniz de istemeseniz de bunların bazılarını ihlâl zorunda kalırsınız. Bütün yasak ve tahditlerin harfiyen uygulandığını tasavvur edin; bütün iktisadî hayat muhtemelen felce uğrardı»,: V. Kantorovich, «The Director and Instructions», **CDSP**, Cilt XIX, No : 3, s. 47, (**Literaturnaya Gazeta**, 24 Aralık 1966'dan çeviri).

Bu çerçeve içinde bazı nihaî çözüm yolları kendiliğinden belirmeye başlayacaktır. En açık ve belirgin olan formül, sentetik ve tek bir başarı göstergesine duyulan kesin ihtiyaçtan doğacaktı : Kâr göstergesi. Plân uygulamasında reformcular, aynı zamanda yönetici primlerinin tek kaynağı olacak olan bu gösterge üzerinde birleşmekte gecikmediler; şüphesiz ki kâr göstergesinin etkili olabilmesinin yan şartlarını oluşturan fiyat reformu meselesi bir pürüz olarak kalıyordu, fakat en azından çözüm yolunun belli olduğu ileri sürülebiliyordu.

Plân inşasında bilgi akımından doğan bozukluklar ise; işletmelerin başarısı, *plânlanmış* hedeflere (bu hedef sadece *kâr plânları* olsa dahi) bağlı kaldıkça devam edecekti. Bu meselenin, reformculardan bazılarının - ve ileride görülebileceği gibi bazı ülkelerin - bir hayli tereddütten sonra ulaştıkları bir çözüm yolu; işletmelere plân hedefleri iletmemek, sadece genel bir direktif («kârları azamîleştirin!» direktifi) ve parametreler vermekle yetinmekti.

Ancak hem plân inşasında hem plân uygulamasında beliren «patolojik» davranış biçimlerine karşı daha radikal, tabir caizse daha «devrimci» denebilecek bir alternatif çözüm yolu daha vardır. Bu, ücret - maaş farklılaşmasıyla beliren maddî özendiricilerin dışında bütün işletme özendiricilerini (prim sistemlerini) kaldırmak; başarı göstergelerini, işletme özendiricilerine bağlamadan tesbit etmektir. Bu takdirde, işletme yöneticileri, görev ve vasıflarının belirlediği maaşlardan başka gelir elde etmeden, başarı göstergelerinin doğrultusunda karar verirler; göstergelerin yanıltıcı işaretlerini, genel çıkarları ve Merkezin tercihlerini kollayarak - sezgi ve sağduyuyla - düzeltmekle de kendilerini görevli bilirler; meselâ (tek başarı göstergesi kabul edildiği takdirde) kârları azamîleştirir, fakat kârdan pay almazlar; kâr azamîleşmesinin toplumsal çıkarların açıkça çiğnenmesiyle mümkün olacağı durumlarda ise, bundan vazgeçerler. Yöneticileri «doğru» davranmaya iten güç;

primler değil, toplumsal değerler, siyasî bilinç, sorumluluk duygusu, yani manevî özendiricilerdir.

Başarı göstergeleri - işletme özendiricileri ikilisinden doğan tıkanmaları gidermenin bu sonuncu yolu, yönetici kadrolarda artık yerleşmiş olduğunu gördüğümüz «prim azamîleştirici» davranış biçimlerinin külliyen tasfiyesine bağlı bulunduğu için; bu ise daha farklı düzeyde politik tıkanmalarla ilgili bir mesele olduğu, reformcuların gücünü aşan boyutlara ulaştığı için, «radikal» veya «devrimci» olarak nitelendirilmiştir. Ve nitekim, reformlar döneminin tartışmalarında bu yönde öneriler tartışılmak bir yana, ortaya bile atılamamıştır.

C. Tutarlılık Çabası ve Tampon Sektörler

— I —

Geleneksel sosyalist plân inşası modelini daha önce bir «tutarlılığa yönelme çabası» olarak nitelendirmiş; ancak kullanılan plânlama tekniğinin (Maddî Bilânçolar metodunun) hiçbir zaman tutarlılığı tam olarak sağlayamadığını da açıklamıştık. Plân inşası tamamlandıktan sonra; ekonomideki bir çok kaynak ve faaliyet «plânlanmamış bakiyeler» halinde (30), yani plân - dışı olarak kalır; plânın kapsadığı kaynak ve faaliyetler de, iteratif süreç hiçbir zaman sonuna kadar götürülemediği için, tamamen tutarlı olamaz.

Sistemin kendinden beklenen görevleri ifa edebilmesi için bu meselenin çözülmesi gereklidir. Özellikle işletmeler arası girdi akımının, plânın tutarsızlığı sebebiyle belli noktalarda tıkanması, karşılıklı bağıntıların giriftliği yüzünden, iktisadî mekanizmanın bütününü felce uğratabilir. Sosyalist plânlama sistemi bu tehlikeyi iki ayrı noktadan karşılamaya çalışır: Bi-

(30) Kornai; **Mathematical Programming of Stuctural Decisions,** op. cit., s. 12.

rincisi, plân uygulaması ilerledikçe ortaya çıkan tutarsızlıkların Merkez tarafından plân değişiklikleri yapılarak giderilmeye çalışılması; ikincisi ise, işletmelerin, özel (fakat tipik) yöntemler kullanarak kendi başlarına buldukları çözüm yolları.

— II —

Tutarsızlıklar ortaya çıktıkça plânın yürüyebilmesi, plâncıların tasarrufunda bazı rezervlerin varlığına bağlıdır. Normal ve dengeli bir gelişme süreci içinde bu rezervlerin, *âtıl kapasite ve insangücü, ham madde, malzeme ve yedek parça stokları* ile *döviz* şeklinde tezahür etmesi gerekir ([31]). Ancak sosyalist sanayileşmenin, kaynakları sonuna kadar zorlayan «cebrî» temposu, daha önce ele aldığımız insangücü depoları hariç, bu tür rezervlerin süratle tükenmesini kaçınılmaz kılar. Bu durumda ekonominin bünyesi içinde, tutarsızlıklardan doğacak dengesizlikleri ve şokları massedebilecek sunî rezervlerin yaratılması; tampon kaynakların bulunması gerekir.

Geleneksel plânlamanın öncelikler sistemi bu «geniş anlamıyla rezervlerin» ([32]) ve «tampon sektörlerin» ([33]) bulunması için bir anahtar sağlar. Plân icrasında tıkanıklıklar doğar doğmaz, öncelikler hiyerarşisinin en altında yer alan faaliyetlere plâna göre tahsis edilmesi gereken kaynaklar, en yüksek öncelik taşıyan sektörlere kaydırılır. Kolhoz yapısı içindeki köylü nüfusun tüketiminin «tampon» niteliğine daha önce değinmiştik. Tarım dışında genel olarak tüketim malları endüstrisi ve inşaat sektörünün konut bölümü, sosyalist sanayileşme stratejisinin yarattığı tampon sektörlerdir ([34]). Kilit sektörlerin iç

(31) Bk. Zielinski, **Lectures on the Theory of Socialist Planning**, op. cit., ss. 130-131.

(32) UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 23.

(33) Levine, **op. cit.**, s. 110; Montias, «Planning with Material Balances in Soviet-Type Economies», **op. cit.**, s. 976 ve **Central Planning in Poland**, op. cit., ss. 2-4.

tutarlılığı, sözü edilen tampon sektörlerde plân hedeflerinin sürekli ve sistematik olarak gerçekleşmemesi ile sağlanır (35). Böylece, öncelikler sistemi, geleneksel modelde plân inşasından sonra plân icrasında da kritik bir rol oynamış olur.

— III —

Bu yöntemle tutarlılığa yönelme, sosyalist ekonomiler için zaman geçtikçe güçleşmiştir. Öncelikli sektörlerin sayısı, ekonominin yapısı olgunlaştıkça artma eğilimi göstermiş; hatta, sanayileşmenin başlangıç yıllarında «tampon» sayılan bazı sektörlerin öncelikli sektörler arasına katılması zorunlu olmuştur. Konut yapımı, bu duruma tipik bir örnektir; bir noktadan sonra şehirlerdeki konut sıkıntısı köyden kente nüfus transferinin, dolayısıyla sanayileşmenin karşısına çıkan en büyük engel olarak belirmiş ve bu klâsik «tampon sektör», bütün Doğu Avrupa'da 1960'ların öncelikli sektörleri içinde yer almıştır. Tüketim sanayii ise, öncelikler hiyerarşisinin üst basamaklarına tırmanmamakla birlikte, plân sisteminin genel rezervi olma özelliğini artık yitirmeğe başlamıştır (36). Ekonomilerin olgun ve karmaşık yapılara ulaşmasına ve plân stratejilerinde meydana gelen değişmelere bağlı olan bu yeni unsurlar, plânlama sistemindeki tutarsızlıkların klâsik tamponlar yöntemiyle giderilmesine ciddi engeller çıkardığı içindir ki, plân inşasında teorik olarak tam tutarlı çözümler verebilen, girdi - çıktı gibi yeni yöntemlere karşı ilgi yoğunlaşmıştır.

---

(34) **Ibid.**, s. 4; Dobb, **loc. cit.**, ss. 262-263; UN, **ESE in 1962**, op. cit., Bölüm I, s. 18 ve **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., ss. 55-56.

(35) Bk. Kosygin, **op. cit.**, s. 9; UN, **ESE in 1960**, op. cit., Bölüm II, s. 32.

(36) Dobb, **loc. cit.**, s. 263; Ellman, **loc. cit.**, s. 28; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm V. s. 13.

— IV —

Plânlardaki tutarsızlıkların bütün ağırlığı uygulamada işletmelere, özellikle öncelikli olmayan endüstrilerde yer alan işletmelere yüklenir; bunlar, girdi akımında doğrudan doğruya kendilerini ilgilendiren tıkanmalardan merkezî müdahalelerle kurtarılmayı bekleyemeyecekleri gibi, ekonominin başka noktalarında oluşan tıkanıklıkları çoğu kere kendi girdi tahsislerinin başkaları lehine kısılması ile hissederler. İkmal ve tedarik plânlarının, işletmeler arası piyasa ilişkileriyle değil, merkezî direktiflerle ve bir nevi vesika sistemi olan *tahsis belgeleriyle* uygulandığı hatırlanacaktır. Görünüşte bu sistem fevkalâde katıdır ([37]); ikmal - tedarik plânlarının uygulanmasında beliren herhangi bir tutarsızlığa karşı süratle yeni ayarlamalara yönelecek esneklikten yoksundur.

Bu durumda işletmeler, direktiflerin katı kalıplarını ve yazılı kuralları aşarak; bu esnekliği bizzat öz çabalarıyla yaratmak durumuna girerler. İzledikleri yöntemlerden biri plân inşasının çeşitli aşamalarında girdi katsayılarını ve dolayısıyla girdi ihtiyaçlarını yüksek göstermek ve başarılı oldukları takdirde kendilerine tahsis edilen ilâve malzeme ve ham maddeyi stok ederek tıkanıklık anlarında kullanmaktır ([38]). Bu yöntemle sağlanan esnekliğin başlıca bedeli şüphesiz ki plânsız oluşu, plân inşasının güvenilirliğini azaltması ve tesadüfî, başıboş üretim tekniklerinin kullanılmasına yol açmasıdır.

İkinci bir yöntem, işletmelerin çeşitli kaynaklarını kullanarak «gizli» atelyelerinde kendileri için gerekli bazı girdileri (özellikle yedek parçaları ve bazı ana malzemeyi) usulsüz olmasına rağmen bizzat üretmeleridir ([39]).

---

(37) Bk. Berliner, **op. cit.**, s. 180; Nemchinov, **loc. cit.**, s. 5.

(38) Berliner, **loc. cit.**, s. 181; Nove, **loc. cit.**, s. 38; UN, **ESE in 1958**, op. cit., Bölüm I, s. 25 ve **ESE in 1961**, op. cit., Bölüm II, ss. 35-36 ile **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI., s. 33.

Daha yaygın olduğu anlaşılan ve muhakkak ki daha ilginç bir yöntem, işletmelerin ikmal ve tedarik işleri üzerinde «uzmanlaşmış» özel iş takipçileri veya aracılar istihdam etmeleridir. SSCB'nde bu aracılar özel bir deyimle (*«tolkaç»*) adlandırılacak kadar yaygın veya önemli bir «meslek grubu» haline gelmişlerdir.

İşletmelerde istihdam edecek personelin meslekî niteliklerini tanımlayan kadro cetvellerinde böyle bir meslek grubuna yer yoktur; ancak bu aracılar «satın alma görevlisi» gibi bir kadrodan maaş alırlar; işletmenin, merkezî malî denetime tabı tutulmayan «müteferrik masraflar» kaleminden ve «seyahat giderleri»nden de yararlandırılırlar (40), ve ayrıca işlerinin niteliği icabı çeşitli usulsüz ve en azından yarı-kanunî gelir kaynaklarına da ulaşma imkânını bulurlar.

Aracıların ana fonksiyonu, işletme üretim plânının gerçekleşmesi için gerekli girdi akımının kesintisiz devamını sağlamak ve meydana gelen tıkanmaları gidermektir. Bunun için, sektörel veya merkezî ikmal örgütleriyle sürekli temas kurar, tahsis belgeleri peşinde koşarlar; kendi işletmeleri için zaruri olan girdileri üreten fabrikalarla (bazen plânlanmamış kanallardan) alış veriş ilişkileri kurar ve yürütürler. Bunların bir kısmı sürekli olarak başkentte (veya işletmenin en ziyade bağlı olduğu fabrikaların bulunduğu merkezlerde) otururlar ve hatta birden fazla işletmeyi «temsil» ederler (41). «Aracılık»

(39) Nove, **loc. cit.**, s. 38.

(40) SSCB'nde 1969 yılında, usulsüzce kullanıldığı gerekçesiyle seyahat giderleri üzerine konulan kayıtlamalar için bk. «Improve the Managerial Apparatus», **CDSP**, Cilt XXII, No: 43, **(Sovetskaya Rossia**, 9 Aralık 1969'dan çeviri).

(41) Bk. **Ibid.**, ss. 38, 85; Berliner, **op. cit.**, ss. 181-182; UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, s. 33. Sovyet basınında aracıların varlık ve faaliyetlerine ilişkin bazı atıflar için bk. V. Borzov. «As If in a Detective Story», **CDSP**, cilt XXII, No. 30, s. 21. **(Pravda**, 30 Temmuz 1970'ten çeviri) ve V. Kantorovich, **loc. cit.**, s. 47.

(42) Örnek olarak bk. UN, **ESE in 1961**, op. cit., Bölüm II. s. 36.

yoluyla girdi akımının hızlanması mümkündür; ancak bu takdirde girdilerin işletmeler arası dağılımı plân önceliklerine değil, aracı kullanımına ve onların becerisine bağlı olacaktır. Üstelik tek tek işletmeler için etkili bir yol olarak görüldükçe bu yöntem (bütün ahlâkî ve maddî maliyetiyle birlikte) ekonomideki işletmelerin büyük kısmına yayılma eğilimi gösterecektir. Bu takdirde de (asıl mesele plânın tutarsızlığından doğduğuna göre), problem çözülmeyecek, aracıların varlığına rağmen ve onlarla birlikte devam edecektir.

Tutarsızlığın işletmelere yansıyan yükünü başka işletmelere devretmekten başka genel bir sonuç vermeyen; ancak sistemdeki kontrolsüz, plân-dışı süreçlerin kapsamını genişleten bütün bu yöntemlere karşı Merkezin ilk (ve kısa dönemli) tepkisi, kontrolleri artırmak; ikmal sistemi ve işletmelerin fon kullanım serbestîsi ile ilgili yeni, fakat neticesiz, kayıtlamalar koymak olmuştur ([42]). Ancak, meseleyi daha temelden çözmek ihtiyacı içinde bulunan reformcular, bir yandan tutarlı plân inşasını sağlayacak tekniklerle yakından ilgilenirken, bir yandan da işletmeler arası ürün akımlarının dolaysız piyasa ilişkileri içinde düzenleneceği bir mekanizmaya özlemle bakmaya başlamışlardır.

D. Tüketim Meseleleri

— I —

Sosyalist sanayileşmenin ilk dönemlerinde tüketim malları üretiminin ve tüketim plânlamasının arka plânda bir yer kapladığını; «sürüm» meselesinin, bir yandan hayat standardının düşüklüğü ve tüketim mallarının esas olarak zorunlu tüketimden oluşması; öte yandan geleneksel sistemde genel parasal dengenin daima bir talep fazlası yaratacak şekilde plânlanması yüzünden ortaya çıkmadığını; tüketim malları piyasasında genel görünüşün «boş raflar ve kuyruklar» olduğunu belirtmiştik.

Bu durum, 1950'lerin sonlarına doğru değişmeğe başlamıştır. Plânlama stratejisinde tüketim malları sektörü lehine yapılan değişiklikler ve tüketim düzeyinin yükselmesi; tüketim kompozisyonunda zorunlu ihtiyaç maddelerinin gittikçe daha düşük oranlar oluşturmaya başlaması, tüketim plânlamasına *sürüm* meselesini getirmiştir. Plâncılar, üretilen ve piyasaya sürülen bütün tüketim mallarının satılmasına alışmışlardı. 1958 yılı civarından başlayarak, aşağı yukarı bütün ülkelerde, tüketim malları stoklarında sürekli artışlarla ve ticarî kuruluşların tüketiciye bir türlü satamadığı mallarla karşılaşınca, bu yeni duruma intibakta plâncılar ciddi güçlükler çektiler. Üstelik bu durum, bazı diğer tüketim mallarında karşılanamayan talebin, yani «boş raflar ve kuyruklar»ın varlığıyla yanyana ortaya çıkıyordu (43); mesele, genel parasal dengenin sağlanması ile ilgili bir güçlük değil; tüketim malları kompozisyonunun talebin yapısına uydurulması meselesi idi.

Aslında, geleneksel plânlama modeli, yukarıda da değindiğimiz gibi piyasada tezahür eden talep yapısını tesbit edecek bazı göstergelere ve aletlere sahipti : Piyasada denge fiyat üzerinden satılan her tüketim malı için kaba bir gösterge olarak muamele vergisi oranı; daha tam bir hesaplama için ise, muamele vergisi ile endüstri ve perakendeci kârları toplamının maliyetlere oranı; tüketici talebinin yapısı ve dağılımı hakkında sağlam bir fikir verir. Denge fiyatların uygulanmadığı mallarda kuyrukların uzunluğu bir başka göstergedir. Ne var ki, bu göstergeler, geleneksel sistemde kullanılmayan ve bu yüzden körelen âletler olarak kalmışlardır. Endüstri ve fiilen onun bir uzantısı olan toptan ticaret kuruluşları perakende ticaret

(43) Bk. UN, **ESE in 1960,** op. cit., Bölüm II, ss. 23-24 ve **ESE in 1962,** op. cit., ss. 30-36 ile **ESE in 1963,** op. cit., Bölüm I, s. 46; Kornai, **Overcentralization in Economic Administration,** op. cit., ss. 39-41; 147-154. 1964'te SSCB'nde 2 milyar rublelik normal-üstü tüketim malı stoku depolarda birikmiş durumda idi. (Ellman, **loc. cit.,** s. 26).

üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmuşlardı. Karşılanamayan talebin yoğunluğu yüzünden, üretilen her mal, kural olarak, ticarî kuruluşlar tarafından kabul ediliyor; malın niteliğini, ayrıntılı özelliklerini peşinen belirlemiş olan sözleşmeler ve sözleşmelerdeki cezaî şartlar ise perakendeciler tarafından çoğunlukla izlenmiyor; hattâ bunların takibinden özel anlaşmalarla imtina ediliyordu (44).

— II —

Muamele vergisi üzerinde yapılan oynamalarla perakende fiyatları denge düzeye getirebilecek olan intibak mekanizmasının, gerekli fiyat indirimleri yoluyla, tüketim mallarında oluşan stok birikimlerini eritmede kullanılması gerekmez mi? Etkili bir şekilde kullanıldığı takdirde böyle bir mekanizma, merkezî tercihler veya tesadüfler sonucu üretilen *herhangi* bir tüketim malları demetinin bütün piyasalarda denge şartları sağlanarak satılmasını mümkün kılmaz mı?

Bu intibak mekanizması, mevcut olmasına ve kullanılmasına rağmen, fazla verimli olmamıştır. Bir kere merkezî fiyat tesbitinden doğan gecikmeler ve hatalar, ürünlerin sayısının süratle arttığı bir dönemde küçümsenmeyecek boyutlara ulaşmıştır. Buna rağmen aşırı stok birikmelerini eritmek amacıyla fiyat indirimlerine sık sık başvurulmuştur. Ancak birçok kereler denge fiyatların üretim maliyetlerinin altında oluştuğu gözlenmiş; bu sebeple fiyat indirimleri mevsimlik ve geçici indirimler olarak uygulanmış; zararlar bütçe sübvansiyonları ile karşılanmıştır (45).

---

(44) UN, **ESE in 1958**, op. cit., Bölüm IV, ss. 33-35. Ayrıca bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 20-25, 38-39, 154-160; Kyn, **op. cit.**, s. 196; Şik, «Czechoslovakia's New System of Economic Planning and Management», **op. cit.**, ss. 16, 18.

(45) UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, ss. 28-29 ve **ESE in 1962**, op. cit., Bölüm I. s. 37. 1964'te Sovyet bütçesinden bu amaçla yapılan sübvansiyon ödemeleri 1,8 milyar rubleyi bulmuştur. (UN, **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, s. 35).

Bu şekilde sağlanan geçici dengeler temel meseleyi çözememiştir. Bir kere, birikmekte olan stokları eritmek için fiyat indirimleri yapılırken, aynı malların üretim hedefleri artırılmakta; hatta birçok hallerde üretim hedefleri aşılarak yöneticiler «başarılı» performanslarından ötürü prim toplamaktadır ([46]). İkincisi, denge fiyatlar üretim maliyetlerinin altında oluşunca, makro-ekonomik parasal dengede plânlanmamış değişiklikler meydana gelir. Kişisel tüketimin bir kısmı, kamu hizmetleri gibi finanse edilmeye başlanmış olur; yatırım -özel tüketim- kamusal tüketim oranları, *ex-ante* olarak öngörülmüş oranlardan ayrılır. Nihayet tüketim plânlarını piyasada tezahür eden talep yapısından bağımsız olarak (tüketici hâkimiyeti ilkesini reddederek) inşa etmek mümkündür; ancak, belli sınırlar aşılınca bu, anlamsız ve herhangi bir kritere göre dahi israfçı bir nitelik alır. Meselâ, bir tüketim malı, talep yapısı dikkate alınmadan öyle yüksek miktarlarda üretilebilir ki, hepsinin satılabilmesi için gereken fiyat düzeyinde tüketiciler bu malı, ham madde muhtevasını kullanmak için alabilirler; gazetelerin kâğıt olarak satın alınması, farazî bir örnektir.

Bu nedenlerle 1950'ler son bulurken ciddileşen, «tüketim mallarında talep-üretim bağıntısı» meselesi, «stokların eritilmesi» değil, «stokların birikmesini önlemek» meselesi olarak görülmüş ve reformcular tüketici talebinin tüketim malları üreten endüstrilerde üreticiyi nasıl, hangi mekanizmayla ve ne oranda yöneltmesi gerektiğini tartışmaya başlamışlardır.

E. Küçük Ülkelerin Özel Güçlükleri

— I —

Temel yapısal değişiklikleri gerçekleştiren, ağır sanayi tabanını kuran ve bu süreç içinde insangücü rezervlerini geniş

(46) 1964'te SSCB'nde ticarî kuruluşlarda 1,5 milyon adet dikiş makinası müşteri beklerken, fabrikalar dikiş makinası üretim hedeflerini aşmışlardı; keza, aynı yıl, yünlü kumaş stokları bir türlü eritilemezken bu endüstrinin üretim hedefleri de aşılmakta idi. **(Idem.)**.

ölçüde tüketen sosyalist ülkelerde, olgunlaşan ekonomilerin yeni ihtiyaçları ile geleneksel plânlama sistemi arasında doğan bazı çelişkilere işaret etmiştik (47). Ülkelerin tümü için (bazı zaman aralıklarıyla da olsa) esas olarak geçerli olan bu durum; Doğu Avrupa'nın küçük ve nispeten sanayileşmiş bazı ülkelerinde, geleneksel plânlama stratejisinin doğurduğu ek güçlüklerle birleşmiş ve iktisat politikasıyla ilgili yenilikleri (ve bunlara bağlanan reform programlarını) SSCB'ne göre daha âcil hale getirmiştir.

Mesele, küçük ve ham madde kaynakları sınırlı ülkelerde, Sovyet-tipi yarı-otarşik bir sanayileşme stratejisinin kısa bir süre sonra ciddi tıkanmalara yol açmasından doğmaktadır. Ülkenin ilk sanayileşme düzeyi ne kadar yüksekse ve ağır sanayi tabanı ne kadar hızla kurulursa, tıkanıklıklara o kadar çabuk ulaşılacaktır.

Burada, Sovyet-tipi sanayileşme stratejisinin yarı-otarşik yönlerinin Doğu Avrupa'da benimsenmesinin Bölüm 2'de de-

---

(47) Bu çerçeve içinde mütalâa edilmesi gereken bir görüşe göre, özellikle Sovyet sanayileşmesinin yoğun dönemlerinde öncelik taşıyan endüstriler (demir-çelik, çimento, elektrik, petrol, tabii gaz, aluminyum), ürünleri nispeten homojen olan ve bu nedenle fizikî birimlere (Maddî Bilânçolara) dayanan plânlama tekniklerinin rahatlıkla uygulanabileceği üretim kolları idi. Makine, madenî eşya, kimya, tüketim malları, gibi heterojen görünüşlü ve çok çeşitli nitelikte ürünler imal eden endüstrilerin ağırlık ve öneminin artması, geleneksel plânlama tekniklerini süratle demode etmiştir. (A. Nove, «Prospects for Economic Growth in the U.S.S.R.», **AER**, Mayıs 1963, ss. 548-550). Bu gözlemde bir gerçek payı olmakla beraber, makine imali endüstrisinin, bütün sosyalist ülkelerin sanayileşme stratejilerinde (zaman bakımından zorunlu olarak demir-çeliği izlemesine rağmen) yüksek bir öncelik taşıdığına da işaret edelim.

ğindiğimiz sebeplerini ([48]); bu tercihte siyasî baskı ve mekanik taklit unsurlarıyla, savaş sonunun uluslararası konjonktürünün veya SSCB'nin Doğu Avrupa sanayileşmesinin üretim malları talebini karşılayacak güçte olmamasının nispî ağırlıklarını tartışmayacağız. Objektif iç ve dış şartların zorlamasıyla benimsenmiş de olsa, yarı-otarşik sanayileşme stratejisi Doğu Avrupa'da hızlı ve görünüşte başarılı bir başlangıçtan sonra, Sovyetler Birliği için bahis konusu olmayan bazı özel engellere çarpmıştır.

Sonraki yıllarda şikâyetler daha çok Çekoslovakya ve Macaristan'dan yükselmiştir. Sanayileşmenin ilk yıllarında, üretim kapasitesi hızla arttırılabilen makine imali endüstrisi (ve imalât endüstrisinin bazı diğer kolları) olağanüstü bir genişleme göstermiştir ([49]). Ancak genişleyen kapasitenin tam olarak kullanılması; ham madde ve enerji akımının, tam kapasitenin gerektirdiği hacimde ve kesintisiz olarak endüstriye sağlanma-

(48) 1929'un Rusya'sı ile 20 yıl sonrasının Macaristan'ı arasında, sanayileşme stratejisinin dayanması gereken objektif şartların benzerlik ve ayrılıklarını ve Macaristan'ın izlediği yolu belirleyen muhtemel etkenleri Janossy (**op. cit.**, ss. 361-367) tartışıyor. Polonya ile SSCB'nin şartlarını karşılaştırarak yapılan benzer bir tartışma için bk. Erlich, «The Polish Economy after October, 1956 : Background and Outlook», **op. cit.**, ss. 424-425. Böyle bir karşılaştırmada en önemli unsurlardan biri, şüphesiz ki, dış ticaretin millî gelir içindeki payının SSCB'nde % 5, D. Avrupa'nın bazı küçük ülkelerinde ise % 30 - % 40 civarında olmasıdır. (Bk. B. Balassa, «Discussion», **AER**, Mayıs 1969, s. 535).

(49) Janossy'nin yaptığı uluslararası bir karşılaştırmaya göre Macaristan, makine imali endüstrisinin, imalât endüstrisi içindeki payı bakımından dünyada (İsveç ve İngiltere'den sonra) üçüncü gelmekte; **per capita** millî gelir bakımından Macaristan düzeyinde veya onun altında gelen ülkelerden hepsinde makine imali çok daha dar bir yer kaplamaktadır. Buna yaklaşan yükseklikte oranlar Çekoslovakya ve Doğu Almanya için de geçerlidir. (**op. cit.**, ss. 371-373).

sına bağlıdır. Doğu Avrupa ülkelerinden ham madde ve enerji kaynakları bakımından fakir olanlarda, gelişme tempoları geniş ölçüde ithalât imkânları ile kısıtlanıyordu. İhracata yönelik bir gelişme stratejisinin benimsenmemiş olması, ithalâtın gelir esnekliğinin çok yüksek olduğu ülkelerde ciddi bir durum yaratmaktaydı. SSCB (ham maddeler, petrol), Polonya (kömür), Romanya (petrol) gibi ülkelerin, bölgenin ham madde ve enerji ihtiyacını kısmen de olsa karşılayan kurtarma ameliyeleri ise (50), bunalımı sadece erteliyordu; zira bu son iki ülke, kendi sanayileşme programları açısından kömür ve petrol ihracatını Batıya yöneltme ihtiyacı içinde idiler; SSCB'nde ise savaş yıkımının ilk etkileri giderildikten sonra, Doğu Avrupa mallarına karşı talep artışları sınırlanıyordu. Dış ticarete, iktisat politikalarında, geleneksel stratejiden çok farklı bir yer ve görev verilmediği taktirde, bütün ihracat gelirlerinin *sadece mevcut üretim düzeyinin* ham madde ve enerji ihtiyacını karşılamaya tahsis edileceği, genişleme ve büyümenin imkânsızlaşacağı bir duruma sürüklenilmesi kaçınılmaz hale gelmekte idi (51).

Bu tıkanıklıkların gözlenmesi sonunda plâncıların ilk tepkileri, büyüme hızını, artan yatırım oranlarıyla sürdürme çabası oldu; ancak, yarı-otarşik strateji, artan yatırımların bir yandan imalât (özellikle makine) endüstrisi kapasitelerinin daha da genişletilmesine, bir yandan da yüksek maliyetli ve düşük vasıflı iç enerji ve ham madde kaynaklarının geliştirilmesine yol açıyordu. Bu ikinci tür yatırımlar esasen 10-20 yıllık bir olgunlaşma süresine ihtiyaç duyduğu için 1950'lerin son ve 1960'ların ilk yılları, diğer etkenlerin de birleşmesiyle, bütün

(50) Savaş sonunda SSCB'nin Doğu Avrupa ülkelerinde üretilen her türlü mamul maddeyi alıp ham madde satması bu ülkelerde dış ticaretten gelebilecek tıkanmaların uzunca bir süre ertelenmesine imkân vermiştir. (**Ibid.**, s. 367).

(51) **Ibid.**, s. 368.

bölgede yüksek (ve artan) yatırım oranlarına rağmen büyümenin yavaşladığı; plânlanan büyüme hızlarının gerçekleşemediği; sermaye-hasıla oranlarında hızlı artışların gözlendiği yıllar olmuştur (52).

— II —

Plân stratejisi ile ilgili bu tıkanmaların öncelikle iktisat politikasında yapılacak değişikliklere bağlı olarak hafifletilmesi beklenir. Nitekim yarı-otarşik kavram ve politikaların giderek terkedilmeye başlanması; önce COMECON'un ve «sosyalist ülkeler arası iş-bölümü» kavramının hayatiyet kazanması, daha sonra blok-dışı piyasalara açılma zorunluluğunun kabulü ve politikalara yansıması fazla gecikmemiştir. Bu değişiklikler bizim konumuz dışında olduğu için ayrıca ele alınmamaktadır; ancak bunların plânlama sistemi ve reformların seyri üzerindeki etkisine değinmemiz gerekiyor.

Bir kere plâncılar, ekonomik yapının dengesiz bir biçimde büyümüş olmasını ve bundan doğan tıkanıklıkları geç farketmiş bulunmanın ve duruma süratle müdahale edememenin günahını, etkili bir piyasa mekanizmasının işlememiş olmasına, plânlama kararlarının piyasa göstergelerinin erken uyarılarına dayanmamasına bağlama eğilimi gösterdiler. Bir Çekoslovakyalı iktisatçının görüşüne göre:

> «Bozukluk ve dengesizlikler, günlük iktisadî hayatta henüz tamamen görünmezken; satıh altında büyümekte iken, bunlara erken bir tepki getirecek ik-

(52) Bk. Smolinski, «Planning Reforms in Poland», **op. cit.**, s. 499, Tablo I; Kouba, **op. cit.**, ss. 230-235; UN, **Strucutural Trends and Prospects in the European Economy**, New York 1970, ss. 24-27 ve **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, ss. 5-15, 32-33 ile **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm II, s. 43; Janossy, **op. cit.**, ss. 367-368; Kornai, **loc. cit.**, ss. 178-184; Erlich, **loc. cit.**, ss. 420-425.

tisadî bir mekanizma geleneksel sistemde yoktur» (53).

Aynı yazar, bu iktisadî mekanizmanın piyasa mekanizması olduğunu ilâve ediyor (54); böylece, piyasa göstergelerinin etkili uyarıcılar olarak rol oynadığı bir plânlama modelinin, ekonomilerin imkân ve ihtiyaçlarını zorlayan strateji ve politikalara karşı bir güvence olduğu kanısı yaygınlaşmaktadır (55).

İkinci olarak, bu mesele, sadece teşhiste değil uygulama da da piyasa mekanizmasına açılma sonucu doğurmuştur. Üretim artan bir kısmının uluslararası piyasalara yönelmiş olması, ülke içi ihtiyaçları karşılayan kesimleri de etkilemiştir. Belli bir endüstri içindeki bir kısım işletmeler, uluslararası talebe bağlı, fiyat oynamalarına karşı duyarlı, kalite konularında titiz davranış biçimleri içine girince; geleneksel plân uygulama modelinden doğan mekanizmaların aynı endüstrinin diğer işletmelerinde tavizsiz bir şekilde uygulanması imkânsızlaşmağa başlamıştır. Hatta denilebilir ki, Doğu Avrupa ülkelerinin son 10 yıllık tecrübesi, sosyalist bir ekonomide belli kesimlerde genişletilen piyasa ilişkilerinin «mahallî» kalmasının imkânsız olacağını kesinlikle göstermiş; ekonomilerin uluslararası piyasalarla bağları arttıkça; piyasa ilişkileri, sistemin «en kapalı»

---

(53) Kouba, **op. cit.**, s. 232.

(54) **Idem.**

(55) Bu, farklı bir şekilde ifade edilirse, piyasa mekanizmasına bağlı bir gelişme modeli isteği olarak da yorumlanabilir; böyle bir model, kaynakları zorlayan, ekonomik yapıyı hızla değiştiren bir sürece müsaade etmediği için istenmektedir.

noktalarına kadar nüfuz ederek yaygınlaşmaya ve genelleşmeye başlamıştır (56).

(56) Dış ticaret mülâhazalarının Doğu Avrupa reformlarında tayin edici bir rol oynadığı B. Balassa (**op. cit.**, s. 535) ve G. Grossman, («Economic Reforms : A Balance Sheet», **New Currents in Soviet-Type Economies**, Ed. G. R. Feiwel, op. cit., s. 610) tarafından ileri sürülmektedir. Ayrıca bk. L. Smolinski, «Planning Reforms in Poland», **op. cit.**, s. 501. Geleneksel sistemde uluslararası piyasalardan **tamamen** bağımsız tutulabilmiş olan iç fiyat sistemini, reformlar döneminde dış fiyatlara bağlama teşebbüsleri, dış ve iç piyasalar arasında bütünleşme eğiliminin anlamlı bir tezahür biçimidir. (Bk. UN, **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm II, ss. 54, 56, 57 ve **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, ss. 66-67; P. Valyi, «Planned Economy and Financial Policy», **The New Hungarian Quarterly**, Güz 1968, s. 71). Burada sadece değinmekle yetindiğimiz bu önemli konuyu bütün dış ticaret meseleleri gibi, bu çalışmanın kapsamı dışında tutmaktayız.

BÖLÜM 8

YENİ MODELLERE DOĞRU

A. Reformlara Giderken

—I—

1963-1968 yıllarını Doğu Avrupa ülkeleri ve SSCB'nin plânlama sistemleri ve ekonomileri için bir dönüm noktası kabul etmek doğru olacaktır. Gerçekten de bu yıllar içerisinde sözü edilen ülkelerin hepsinde plânlama yöntemleri, «iktisadî reform» adı altında sunulan bir dizi tedbir ve yenilikle köklü değişikliklere uğramış; şimdiye kadar «geleneksel model» diye adlandırdığımız plânlama sisteminin bir kalemde değilse bile giderek tasfiyesi üzerinde temel ve hayatî bir karar alınmıştı (1).

Reformlar, plân inşasından ziyade plân uygulama modelleriyle ilgilidir. Ne var ki plân uygulama modelinde meydana gelen bazı değişiklikler; meselâ, işletmelere verilen merkezî plân hedeflerinin sayısının azaltılması, hatta bazı ülkelerde tamamen kaldırılması, geleneksel plân inşası tekniklerini de geniş ölçüde etkilemiştir. Buna rağmen eskiyen tekniklerin yerine yeni plân inşası yöntemlerinin, meselâ matematiksel

(1) Bu yenilikler ülkelerin çoğunda 1965 yılında ilân edildiği için onları zaman zaman kısaca «1965 reformları» diye anıyoruz.

tekniklerin aranması, 1965 reformlarının içeriğini oluşturmamaktadır.

1965 reformlarının, bütün ülkelerde *aynı yönde* ve *benzer* tedbirler ve değişikliklerden oluşması ve *peşpeşe* meydana gelmesi dikkat çekicidir. Geleneksel sistemin yaygınlığı ve ortak meselelerin ortaya çıkışı dikkate alınırsa bu benzerliği ve hatta eş zamanlılığı tabii karşılamak gerekir. Ancak değişiklikler bütün ülkelerde *aynı yönde* olmakla beraber bunların «dozu» ülkeler arasında önemli farklar göstermiştir; öyle ki, plân uygulama sistemindeki bütün unsurlar üzerinde «yüksek dozda» yenilik getiren bazı ülkelerin, diğer ülkelerdeki daha «temkinli» reformlardan nitelik bakımından da ayrılan bir model oluşturduğu gözlenmektedir. Böylece, *iki reform modelinden* söz etmek, veya reformlardan sonra *iki ayrı plânlama modelinin* oluşma halinde bulunduğunu tesbit etmek mümkün olmaktadır. Ancak, bu iki reform tipinin ayrılıklarından önce ortak unsurlarının tesbiti gerekecektir.

— II —

Reformların, bütün ülkelerde işletmeler için zorunlu merkezî plân hedeflerinin sayısını azalttığını görüyoruz. Buna bağlı olarak merkezî plânların ayrıntı derecesinde de bir azalma meydana gelmiş; beş yıllık ve perspektif plânların önemi artmaya başlamıştır. İşletmelerin başarı göstergesi olarak fizikî miktarlardan ve gayri safi üretim değerinden, kâr veya kâr haddi gibi «sentetik» göstergelere bir yönelme yaygındır. Kârların işletme tasarrufunda bırakılan oranları yükselmekte; şahsî gelirlerin içindeki nispî payı büyüyen primler geniş ölçüde kârlara bağlanmakta; ayrıca kârlardan finanse edilen işletme yatırımlarının önemi ve genişliği de artmaktadır. Bu sonuncu etkene banka kredileri ile finanse edilen işletme yatırımlarının genişlemesi de eklenirse, merkezî bütçenin dışında kalan ademi merkezî yatırımların her yerde belirgin bir

şekilde yükseldiği tesbit edilmektedir. Bütün bu yeniliklerin, işletmelerin karar almadaki hareket serbestîlerinin genişlemesiyle mümkün olacağı açıktır; gerçekten de önceki dönemin bağlayıcı merkezî direktiflerinden bazılarının kaldırılması, genellikle işletmelerin aynı konulardaki karar alanlarının genişlemesi anlamına gelmiştir. «Genellikle» diyoruz; zira, reformlar, işletme ile Merkez arasındaki ara kademelere, endüstrilere ve işletme gruplaşmalarından oluşan birliklere ülkelerin bir kısmında yeni bir hayatiyet getirmiş ve Merkezin yetki sınırlarından çıkarılan bazı karar türleri bu ara kademelere geçmiştir.

Reformlarla birlikte geleneksel ve merkezî tahsis sisteminde ülkeden ülkeye değişen dozda yeniliklerin meydana geldiği görülüyor. Reformların bu konudaki «asgarî müşterek»leri, merkezden fizikî olarak tahsisi plânlanan girdilerin sayısının azalması, işletmeler arası dolaysız bağların, sözleşmelere dayanan piyasa ilişkilerinin genişlemesidir.

İşletmelerin maliyet muhasebesinde meydana gelen yenilik, sermaye ve bazı hallerde tabii kaynak (toprak) kullanımının, bir faiz veya rant oranı uygulanarak «masraflı» hale getirilmesidir. Birçok ülkede bu yeni maliyet unsurları, merkezî olarak tesbit edilen fiyatların da unsuru haline gelmişlerdir. Bunun dışında fiyat tesbitinde meydana gelen, fakat bütün ülkeler için geçerli olmayan yenilik, bazı ürünlerin merkezî fiyat listelerinden çıkarılması ve bunların fiyatlarının tamamen veya belli sınırlar içerisinde piyasada oluşmasına müsaade edilmesi olmuştur.

— III —

Burada belirtilmesi gereken bir husus, 1965 reformlarıyla getirilenlerin birdenbire icat edilmiş ve ilk defa denenmekte olan yenilikler olmadığıdır. Reformlarla plânlama sistemlerine katılan yeniliklerin büyük çoğunluğu, daha önceki yıllarda

ayrı ayrı ve sistemsiz de olsa uygulamaya konmuş unsurlardı ve bunlara bağlı meselelerden her biri bütün Doğu Avrupa ve SSCB'nde en azından on yıllık yoğun bir tartışma kampanyası içinde incelenmişti. 1965 reformları, önceki yenilik denemelerinin bir sentezini yapma ve böylece tutarlı yeni modellere ulaşma yönünde sistematik bir çabayı temsil eder ve bu yönüyle 1950'lerin kısmî reformlarından ayrılır.

1965 öncesi dönemin reform denemeleri ve tartışmaları birkaç ayrı çizgi izlemiştir. Bunlardan birincisi, savaşın hemen ertesinde SSCB'nde başlayan (2) ve bu ülkede 1959'da yatırımlarla ilgili bazı kararlarda kullanılması kabul edilen bir «*Standard Metodoloji*» ile (3); diğer Doğu Avrupa ülkelerinde de buna yakın tarihlerde ulaşılan çözümlerle bir süre için sonuçlanan (4) «*yatırım etkinliği*» tartışmasıdır. Mesele, belli bir üretim programını gerçekleştirecek alternatif yatırım varyantları arasında karşılaştırma ve seçme yöntemlerinin araştırılması olarak doğmuş ve geleneksel plânlama sisteminin bütünlüğüne dokunmaksızın, «normatif bir yatırım etkinliği oranı» (faiz

---

(2) Bu tartışmayı başlatan yazı S. G. Strumilin'e aittir: «The Time Factor in Capital Investment Projects», **International Economic Papers,** 1951, No. 1, ss. 160-185, **(Izvestia Akademii Nauk, Otdeleniye Ekonomikii Prava,** 1946, No. 3'ten çeviri).

(3) «Standard Methodology for Determining the Economic Effectiveness of Capital Investments and New Technology in the National Economy of the USSR», **op. cit.,** passim.

(4) Örnek olarak, Polonya'da 1959'da kabul edilen çözüm için bk. M. Kalecki ve M. Rakowski, «Generalized Formula of the Efficiency of Investment», **Studies on the Theory of Reproduction and Prices,** (Ed. A. Nove ve A. Zauberman) op. cit., ss. 189-201, **(Gospodarka Planowa,** 1959, No. 11'den çeviri) ve M. Rakowski, «Economic Accounting of Investment Effectiveness», **Problems of Political Economy of Socialism,** (Ed. O. Lange), op. cit., ss. 289-300.

haddi) kullanan standard formüllerin (5) tesbitiyle kapanmıştır; ta ki, 1960'ların optimal plânlama (ve gölge fiyatlar) tartışmaları içinde mesele yeniden canlansın. Ancak bu «yeniden canlanma», 1965 reformlarının seyrini etkilemeyen daha ziyade teorik bir tartışma çerçevesi içinde olmuştur ve bu yüzden reformlar, bir kaç yıl öncesinin «yatırım etkinliği» çözümünü geçerli sayıp ona yeniden ilişmemişlerdir.

İkinci bir gelişme çizgisi, soğuk harbin gevşeme belirtileri gösterdiği 1954 yılından itibaren ve geleneksel sosyalist sanayileşme stratejisinde meydana gelen gevşemelere paralel olarak, aşırı merkeziyetçi plân modelini yer yer ve adım adım gözden geçirme teşebbüsleriyle başlar. 1954 ve 1955 yıllarında bir hayli temkinli ve tedricî bir tempo izleyen bu gelişme-

(5) Sovyet standart formülüne göre aynı üretim plânını gerçekleştirecek yatırım varyantları arasından $C_i + e\,I_i$ = minimum olanı seçilir; bu formülde C_i, yıllık —değişken— üretim maliyeti; I_i yatırım maliyeti, e ise «normatif etkinlik katsayısı» veya «yatırım etkinlik normu»dur. Sovyet uygulamasında her sektör için ayrı bir «norm» (katsayı) tesbit edilir. Yatırım varyantları karşılaştırılırken, yatırımların tamamlanma süresi arasında farklar varsa, yatırım maliyetleri mürekkep faiz formülü ile başlangıç yılına indirgenir. («Standard Methodology for Determining the Economic Effectiveness of Capital Investments and New Technology in the National Economy of the USSR», op. cit., ss. 13-15). Polonya çözümü ise en basit hal olarak kabul edilen $C_i + e\,I_i$ = minimum formülü ile başlamış ve bu formülü, (a) karşılaştırılan yatırım projelerinin farklı üretim kapasiteleri sağladığı; (b) kaynakların «dondurulma» süresinin (yatırımların tamamlanma süresi ile yatırım masraflarının zaman içinde dağılımının) farklı olduğu; (c) yatırım mallarının «hayatları»nın aynı olmadığı; (d) üretim hacminin ve değişken maliyetlerin zaman içindeki dağılımlarının yatırım varyantları arasında farklılık gösterdiği hallere uygulanacak şekilde değiştirerek genelleştirmiştir. (Kalecki ve Rakowski, op. cit., ss. 300-308.)

ler (6), Sovyet Komünist Partisi'nin 1956'daki 20. Kongresi ile hızlanmış; ancak çeşitli zik-zaklar çizerek seyretmiş ve ülkeler arasında yeknesak olmayan bir gelişim çizgisi izlemiştir. 1960'lara kadar uzanan bu gelişim çizgisi içinde bazı ülkelerde, meselâ Polonya'da cüretli reform *denemelerinden* ziyade, alabildiğine özgür ve cüretli reform *tartışmaları* dikkati çeker (7). Çekoslovakya, oldukça ileri bir ademi-merkeziyetçi plân sistemi kurma denemesine 1957-1959 yıllarında girişir ve

(6) Stalin'in ölümüyle 20. Kongre arasında SSCB'nde merkeziyetçi modelin düzeltilmesine ilişkin tedbirler ve tartışmalar için bk. «The Reappraisal of Industry», **SS**, Ocak 1956, ss. 318-323; Liberman, «Cost Accounting and Material Encouragement of Industrial Personnel», **op. cit.**, (1955), s. 18; UN, **ESE in 1954**, op. cit., s. 65 ve **ESE in 1956**, op. cit., Bölüm I, s. 41; Macaristan'da 1954'te «rasyonalizasyon tedbirleri» adı altında, «plânlamada aşırı merkeziyetçiliğe son vermeyi» hedefleyen yenilikler için bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 218-220.

(7) Bu dönemde kısmen Lange ve Kalecki gibi iki seçkin iktisatçının varlığı ve etkileri sayesinde Polonya, Doğu Avrupa'nın en seviyeli ve en anlamlı iktisat tartışmalarına tanık olmuştur. Bu ülkede özellikle «ekonomik model» kavramı etrafındaki tartışmalar, akademik iktisatçıların önemli bir yer kapladıkları İktisat Konseyi'nce önerilen «1957 Tezleri» ile sonuçlandı; bu «tezler» sistematik bir reform modeli içermekte idi. (Bk. Montias, **Central Planning in Poland**, op. cit., ss. 276-279; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 40). Ne var ki, «1957 Tezleri» ancak kısmen uygulanabildi. Polonya'da reformlar, Zielinski'nin ifadesiyle «çok iddialı başlamış, fakat gittikçe daha mütevazi hale gelmiştir». («Economics and Politics of Economic Reforms in Eastern Europe», **Econ. Plan.** 1969, cilt 9, No. 3, s. 292). 1956'yı izleyen yıllarda Polonya plânlama sistemini etkileyen bu «mütevazi» yenilikler için bk. Montias, **loc. cit.**, ss. 295-307; UN, **loc. cit.**, Bölüm VI, s. 41 ve **ESE in 1957**, op. cit., Bölüm I, ss. 38-42; **ESE in 1959**, op. cit.; Bölüm II, s. 30; Zauberman, **Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany**, op. cit., ss. 8-10, 24-25.

Macaristan 1957 içerisinde daha mütevazi bir dizi reform tedbiri alır ([8]). SSCB ise bu sırada plânlama modeli üzerinde çok sınırlı bazı düzeltmelere girişir ([9]) ve pratik amaçlı —ve renksiz— bir dizi tartışmayı sürdürürken ([10]); esas olarak geniş kapsamlı ve öncelikle tarımı ilgilendiren iktisat politikası meseleleri ile uğraşıyordu. 1957 yılı, Sovyetler için cüretli, fakat talihsiz bir reform denemesine tanık olmuştur; Bakanlık ve Genel Müdürlüklere dayanan sektörel hiyerarşi tasfiye edilmiş ve plânlama hiyerarşisi *Sovnarhoz* denilen bölge-plân örgütlerine dayanan, bölgesel bir ilkeye göre yeniden düzenlenmiştir ([11]). 8 yıllık başarısız bir denemeden sonra, Sovnarhoz sistemi 1965 reformları sunulurken terkedildi ([12]); ve bugünün plân sistemi üzerinde hiçbir iz bırakmıyan talihsiz bir teşebbüs olarak tarihe karıştı. Bu dönemde diğer Doğu Avrupa ülkelerinde, plânlama sisteminin bazı unsurları üzerinde (meselâ sermaye stoku üzerinden hesaplanan faiz haddinin işletme maliyetlerine katılması, başarı göstergeleri üzerinde oynamalar, kâra bağlı primlerin —işletme fonunun— öneminin art-

(8) Çekoslovakya için bk. G. R. Feiwel, **New Economic Patterns in Czechoslovakia,** op. cit., ss. 103-116; A Nove, **The Soviet Economy,** Second Revised Edition, New York 1969, Frederick A. Praeger, s. 275; Dobb, «Recent Economic Changes in Socialist Countries», **op. cit.,** s. 268; UN, **ESE in 1956,** op. cit., Bölüm I, ss. 41-42; **ESE in 1957,** op. cit., Bölüm I, ss. 38-40; Zauberman, **loc. cit.,** ss. 8-10; Macaristan için : UN, **loc. cit.,** Bölüm I, s. 42; Nyers, **op. cit.,** s. 10; R. D. Portes, «Economic Reforms in Hungary» **AER,** Mayıs 1970, s. 307.

(9) Örnek olarak bk. UN, **ESE in 1959,** op. cit., Bölüm II, s. 30, Bölüm III, s. 2.

(10) Yine örnek olarak bk. Liberman, (1956), «Planning Industrial Production and Material Stimuli for its Development», **op. cit.,** ve (1959) «Economic Levers for Fulfiling the Plan foı Industry», **op. cit.**

(11) Bk. UN, **ESE in 1957,** op. cit., Bölüm I, ss. 32-36.

(12) Kosygin, **op. cit.,** ss. 31-39.

ması gibi) marjinal düzeltmeler yapılmaktaydı ([13]). Bütün sistemsizliğine ve gelişigüzelliğine rağmen bu dönemin reform denemeleri 1965 reformlarının aşağı yukarı bütün unsurlarını dağınık olarak içerir ve bir sonraki dönem için fevkalâde zengin bir laboratuvar görevi ifa eder. Ancak sonuçlar bir bütün olarak olumsuzdur. Nitekim, aşağı yukarı bütün ülkelerde bu kısmî reform denemeleri 1960'ların başlarında hızını kaybetmiş; tıkanmış; hatta meselâ Çekoslovakya ve Macaristan'da merkeziyetçiliğin kuvvetlendirilmesi yönünde eğilimler ağır basmaya başlamıştır ([14]).

— IV —

Bir iki yıllık bir tereddüt döneminden sonra, doğrudan doğruya 1965 reformlarına götüren üçüncü bir gelişme çizgisinin doğuşunu gözleyebilmekteyiz.

1960'ların ilk yıllarında Doğu Avrupa ve SSCB ekonomilerinin genel görünüşü, bu ülkeler için bir yol ayırımına ulaşılmış olduğunu gösteriyordu. 5-6 yıldır plânlama sisteminin bazı unsurları üzerinde yapılan oynamalar ve kısmî reform denemeleri olumlu sonuçlar vermemişti. Merkezî denetimin sistemsiz bir tarzda ve parça parça gevşetilmesi, işletmelerin «patolojik» davranış biçimlerini hızla yaygınlaştırmış; ekonomilerin makro-dengeleri tehlikeye girmiş; tıkanıklıklar azalacağına artmış; hatta meselâ Çekoslovakya'da millî hasıla 1961-1964 arasında herhangi bir artış kaydedememişti ([15]). Siyasî iktidarların önünde iki yol görünüyordu : Ya merkeziyetçi plânlama sistemi üzerindeki marjinal oynamalardan vazgeçerek,

(13) Zauberman, **loc. cit.**, ss. 7-8, 23-24.

(14) Bk. UN, **ESE in 1961**, op. cit., Bölüm II, s. 36 ve **ESE in 1962**, op. cit., Bölüm I, ss. 49-50; Portes, **op. cit.**, s. 307; Nove, **loc. cit.**, ss. 275-276; Feiwel, **loc. cit.**, ss. 121-125.

(15) Şik, **Plan and Market under Socialism**, op. cit., s. 47; UN, **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, s. 2.

sistemin tümünü kucaklayan genel bir ekonomik reform yapılacak; ya da artan güçlükleri merkeziyetçi modelden verilen tavizlere bağlayan tez galip gelecek ve merkezî denetimi eskisinden daha etkili kılacak yöntemler aranacaktı. Birinci yolun iktisatçıların büyük çoğunluğu ve teknokratlar tarafından savunulduğu; «eskiye dönüş» tezinin ise, Komünist Partilerin bünyesindeki ortodoks siyasî kadrolarda taraftar topladığı anlaşılmaktadır. Ancak bu sonuncu unsurlar, palyatif tedbirler ve zincirleme olarak artan kontrollerin dışında hiçbir olumlu model, geleneksel plânlama modelinin artık herkesçe farkedilmiş aksamalarını giderecek sistematik hiçbir çözüm yolu öneremiyorlardı. Sonunda, siyasî iktidarlar, gönülsüz de olsa, reform yolunda ilerlemeyi kararlaştırdılar. Bu kararın ilk somut belirtisi, reformların geleceği üzerinde iktisatçıları ve plâncıları tartışmaya davet etmek olmuştur; açılan tartışmalar somut çözüm yollarına yönelmek şartıyla, Partilerin üst kademelerince sonuna kadar desteklenmiş ve teşvik edilmiştir ([16]).

(16) Bu gelişme, Romanya ve Polonya dışındaki bütün ülkelerde gözlenmiştir. Romanya bu gelişimi birkaç yıllık bir gecikmeyle ve —farkedebildiğimiz kadarıyla— fazla tartışmadan izlemiştir. Polonyalılar ise tartışmayı ve reform fikriyle oynamayı hiçbir zaman kesmediler ve biraz da bu yüzden 1965 reformu, bu ülkeye hiçbir yenilik duygusu getirmeden, kanıksanarak ve hatta yaygın bir inançsızlık atmosferi içinde uygulamaya konmuştur. (bk. Zielinski, **loc. cit.**, s. 294 ve «On the Effectiveness of the Polish Economic Reforms», **op. cit.**, ss. 411-413). Diğer ülkelerde reform-öncesi tartışmaların oynadığı rol için bk. A. Nove, **loc. cit.**, ss. 261-274; M. Kaser, «Kosygin, Liberman, and the Pace of Soviet Industrial Reform», **New Currents in Soviet-Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), op. cit., ss. 331-334; J. F. Brown, «Reforms in Bulgaria», **Ibid.**, s. 558; Baylis, **op. cit.**, ss. 539-540; O. Kyn, «The Rise and Fall of Economic Reform in Czechoslovakia», **AER**, Mayıs 1970, s. 300; Nyers, **op. cit.**, s. 11; Feiwel, **New Economic Patterns in Czechoslovakia**, op. cit., ss. 139-145.

Böylece insiyatifin bir süre için iktisatçılara geçtiğini görüyoruz. Aydınlar üzerindeki Parti kontrol ve disiplininin etkili olduğu Sovyetler Birliği'nde iktisatçılar bu insiyatifi, siyasî iktidarın çizdiği sınırlar içinde kalarak; tamamen pratik hedefli ve bu yüzden teorik bakımdan sathî görünüşlü katkı ve tartışmalar içinde kullandılar. Sovyet tartışması 1962 yılında Liberman'ın Pravda'da yayınlanan bir makalesi ve makaleyi izleyen tartışma daveti ile başlamıştır. Liberman bu yazısında, işletmelere verilen plân hedeflerinin azaltılmasını, üretim plânlarının tesbitinde işletmeler arası dolaysız temasların aktif rol oynamasını, temel başarı göstergesinin kâr haddi olmasını, primlerin plânlanmış kârlara *ulaşılması* halinde azamîleşmesini öneriyordu (17). Sonraki tartışma ve polemiklerde Liberman'ın yazısı hareket noktası alındığı için, 1965 reformlarını Batıda «Libermanizm» diye nitelendirenler olmuştur. Gerçekte ise Liberman, 1962'de Harkov İktisat Konseyi'nin iktisat laboratuvarı direktörü idi ve gerek mevkii, gerekse teorik yetenekleri itibariyle nüfuzlu ve kalburüstü Sovyet iktisatçılarının arasında yer almayan sıradan bir iktisat uzmanı idi. Öyle anlaşılıyor ki, Liberman, 1962 makalesini yayınlamadan önce, çok daha önemli mevkilerde yer alan iktisatçılarla ve yarı-resmî kuruluşlarla işbirliği yapmış ve bu öneriler en azından nüfuzlu bir reform taraftarı iktisatçı ve plâncı grubunun ortak eseri olarak formüle edilmiş; muhtemelen bazı resmî çevrelerin de ön-desteğini almıştır (18). «Yarı resmî» de-

(17) Liberman, «The Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.** Yazı sonunda Pravda editörleri; «iktisatçı bilim adamlarını; sanayideki, plânlama örgütündeki ve diğer iktisadî kuruluşlardaki memurları, yazarın somut önerileri üzerindeki görüşlerini ifadeye davet» ederek tartışmayı «resmen» açmışlardır.

(18) Nüfuzlu ve ünlü Sovyet İktisatçısı Nemchinov, Liberman'ın Pravda'daki önerilerinden iki hafta sonra aynı gazetede yayınlanan bir makalesinde Liberman önerilerinin daha ön-

nebilecek kadar kuvvetli bir destekle ortaya atılan reform tezlerinin tartışılması da esas olarak pratik ayrıntılar etrafında olmuş ve bazı yeni unsurlar ve değişikliklerle «Liberman önerileri» 1965 Sovyet reformunun genel çerçevesini oluşturmuştur.

Sovyet reform tartışmalarının bu «akıllı-uslu» seyrinin tam karşıtı bir durum Çekoslovakya'da gözlenmiştir. Uzun süren bir kış uykusundan 1960'larla birlikte uyanan ve yeni plânlama modeli ile modelin uygulanması üzerinde katkılar yapmaya davet edilen Çekoslovakyalı iktisatçıların tepkileri bir süre sonra Parti kontrolünün tamamen dışına çıkmış; ancak, özellikle yeni sistemin yorumlanması ve hayata geçirilmesi ile ilgili meselelerde iktisatçılar Parti yetkililerini, bir miktar mesafe ve belli bir zaman aralığı ile de olsa, peşlerinden sürükleyebilmişlerdir. Çekoslovak reformunun «mimarı». Liberman'ın aksine, önde gelen bir iktisatçı, reform hareketinin nüfuzlu teorisyeni ve aynı zamanda Komünist Partisi üst kademe yöneticilerinden olan O. Şik'tir. Şik'in 1964'te formüle ettiği öneriler ([19]), 1965 Çekoslovak reformunun ana çerçevesini oluşturmuştur. Ancak, Çekoslovak iktisatçılarının asıl insiyatifi ve gerçekten öncü durumuna geçmeleri reformla birlikte, 1965'te ortaya çıkar. Bu tarihten itibaren tartışmalar da merkeziyetçi plânlama modelinin külliyen mahkûm ve red edildiğini; kaynak tahsisinde ve hatta stratejik kararların alınmasında piyasanın rolünün yüceltildiğini ve tabir caizse bir «piyasa fetişizmi» içine girildiğini; yeni ekonomik modelin «piyasa sosyalizmi» ([20]) ve «piyasa için plânlama» ([21]) gibi

ce Harkov'da benimsenerek bazı deneylere konu olduğunu ve yayınlanmadan önce SSCB Bilimler Akademisi'ne bağlı «Plânlama ve Üretimin Örgütlenmesi» adlı komisyona intikal ettiğini belirtiyor. Nemchinov'un kendisi bu tarihte sözü geçen komisyonun başkanıdır. («Plan Assignment and Material Incentive», **op. cit.**, ss. 3-4).

(19) Şik, **loc. cit.**, ss. 342-350.

(20) Rychetnik, **op. cit.**, s. 217; Kyn, **loc. cit.**, s. 301.

Marxist olmayan kategorilerle tanımlandığını; sosyalizmin bütün geleneksel plânlama yöntemleriyle birlikte Marxist teorinin temel unsurlarının da inkâr edildiğini görüyoruz (22). Bütün bu unsurların da etkisiyle Çekoslovak reformu, ileride de görüleceği üzere, Sovyet reformundan çok farklı bir yol izlemiştir. Diğer Doğu Avrupa ülkelerinde reform tartışmalarının Sovyet ve Çekoslovak örneklerinin arasında bir yer aldığı söylenebilir.

— V —

Reformların somut unsurlarının belirlenmesinde reform öncesinin tartışmaları kadar, bazı işletmeleri kapsayan kontrollü *deneylerin* de rolü olmuştur. Bu deneylerin dayandığı ilke, uygulanmakta olan plânlama sisteminin bazı mikro-ekonomik unsurlarını (başarı göstergeleri, plân hedefleri, prim sistemi, maliyet hesabı gibi) belli işletmeler için değiştirmek ve bunların performansını ve davranış biçimlerini izleyerek, çeşitli yeni unsurların başarı derecesini ve uygulanabilme şansını karşılaştırarak sunmaktadır.

Sosyalist bir ekonominin imkân verdiği bu iktisadî deneyler çok yeni değildir. 1956'da Macaristan (23) ve Polonya'da (24) az sayıda işletmenin deneysel şartlar altında faaliyet gösterdiği anlaşılıyor; ancak bunlar gerek kapsam, gerekse etki olarak pek sınırlı kalmışlardır (25). Bu uygulama 1964-1965

(21) K. Kouba, «The Plan and Market in a Socialist Economy», **Czechoslovak Economic Papers,** 1969, No: 11, ss. 37-38.

(22) **Ibid.,** passim; Rychetnik, **op. cit.,** passim; Kyn, **loc. cit.,** ss. 301-302; Şik, **loc. cit.,** passim. Ayrıca bk. Feiwel, **loc. cit.,** ss. 150-186.

(23) Kornai, **loc. cit.,** s. 234.

(24) Zauberman, **loc. cit.,** s. 9; UN, **ESE in 1956,** op. cit., Bölüm I. s. 43 ve **ESE in 1957,** op cit., Bölüm I, s. 41

(25) Polonya'da 1957 de 45 «deneysel işletme» vardı **(Idem.);** Macaristan'da, esasen her bakanlık bünyesinde deneysel şartlara geçecek işletmelerin azamî sınırı 1956'da % 5 olarak tesbit edilmişti. (UN, **ESE in 1956,** op. cit.; Bölüm I. s. 43).

yıllarında özellikle SSCB'nde, ve bir miktar da Bulgaristan'da ([26]) önem kazanmıştır.

SSCB'nde bu deneyler dizisi, 1964 Temmuzunda, Moskova ve Gorki kentlerinde hazır elbise imal eden iki fabrikada bazı yeni yönetim ve plânlama ilkelerinin uygulanmasıyla başlar ve bu fabrikaların adlarıyla anılır : Bolşeviçka-Mayak deneyi. Uygulanan ilkeler Liberman'ın 1962 önerileri paralelindedir; ancak bu önerilerin ötesine giden bazı unsurlar da taşımaktadır : İşletme üretim plânlarının *tamamen* perakendecilerle yapılan sözleşmelerden oluşması gibi. 1965 başında Bolşeviçka-Mayak deneyi bazı küçük değişikliklerle hazır giyim eşyası, ayakkabı, tekstil ve deri endüstrilerindeki çok sayıda işletmeye de uygulanmaya başlandı ([27]). Aynı anda, nispeten farklı ilkelere dayanan; değişik başarı göstergeleri ve prim sistemlerini sınayan başka deneyler diğer üretim kollarında da (makine imali, karayolları ulaşımı vs.) uygulanmaktaydı ([28]).

Deneylerden çıkarılan olumlu ve olumsuz sonuçların Sovyet reformunun biçimlenişini etkilediği anlaşılmaktadır. Meselâ, reform öncesi deneylerde önemli bir yer kaplayan, işletmeler arası dolaysız piyasa bağlarının ve sözleşmelerin işletme plânlarını oluşturması ilkesinin Sovyet reformunda yer almaması, bu ilkenin Bolşeviçka-Mayak deneyinde bazı ciddi güçlükler doğurmuş olmasına bağlanabilir. Gerçekte ise böyle güçlüklerin ([29]) ne kadarının sınanan ilkenin niteliğinden, ne kadarının ise bizatihi deney şartlarından doğduğunu kestirmek kolay olmasa gerektir. «Laboratuvar şartları», ekonominin

(26) Bulgaristan için bk. Brown, **op. cit.**, s. 559.

(27) UN, **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, s. 55; Kaser, **loc. cit.**, s. 337; E. Zaleski, **Planning Reforms in the Soviet Union, 1962-1966**, Chapel Hill 1967, University of North Carolina Press, ss. 122-124; Kosygin, **op. cit.**, s. 27.

(28) **Ibid.**, ss. 27-29; Zaleski, **op. cit.**, ss. 129-133.

(29) Bk. **Ibid.**, ss. 125-126; UN, **loc. cit.**, Bölüm I, s. 55.

çok küçük bir noktasında geçerli olduğu için, meselâ «işletmeler arası dolaysız-piyasa ilişkilerinin üretimin yönünü belirlemesi» ilkesi sınanmak istendiğinde, deneysel işletmenin yanısıra bu işletmeye doğrudan doğruya veya dolaylı olarak girdi sağlayan ve işletmenin ürününü kullanacak *bütün* işletmeler deney ilkelerine göre düzenlenmemişse, tıkanıklıkların doğması kaçınılmazdır; böyle bir düzenleme ise, deney şartlarının ekonominin çok geniş bir kesimine yayılması; yani «deney» olmaktan çıkarılması anlamına gelir. Şüphesiz ki, bu mesele sosyalist bir ekonomide dahi laboratuvar şartlarının gerçekleşmemesi ile ilgili ve bu türden bütün deneyler için geçerli olan bir güçlüktür ([30]).

— VI —

Reformlara yaklaşmakta gözlenen bu temkinli ve tedricî tutum Sovyetler Birliği'nde reformların uygulanmasında da izlenmiştir. Reformların sunuluşu sırasında, uygulamanın «derece derece ve dikkatle hazırlanan bir plâna göre» yapılması öngörülüyordu ([31]). Gerçekten de reform beş yıl sonra dahi

(30) Bütün bu güçlüklere rağmen 1965 reformundan sonra dahi bu türden deneyler SSCB'nde sürdürülmektedir. Bunlardan en önem verileni, uygulandığı kimya işletmesinin adını taşıyan «Şçekino deneyi»dir. Bu deney, işçilere yol verilmesi halinde tasarruf edilen ücretlerin yarısının işletmede kalan işçilere, yarısının da yönetici-teknik personele prim olarak ödenmesini öngörmektedir: (Bk. N. Baibakov, «Plan and Production in the New Conditions», **CDSP**, Cilt XX, No. 40, s. 16, **Pravda**, 1 Ekim 1968'den çeviri); Y. Tolstikov, «The Shchekino Experiment», **Ibid.**, s. 13, (**Sovetskaya Estonia**, 18 Eylül 1968'den çeviri); L. Pekarsky ve Y. Usherenko, **Soviet Economic Reform**, Novosti Press Agency Publishing House, (tarihsiz), ss. 77-78. Kara ulaşımında 1970'te devam eden bir deney için bk. «Chief Moscow Motor Transport Administration will Continue the Experiment», **CDSP**, Cilt XXII, No. 20, s. 22, (**İzvestia**, 16 Mayıs 1970'ten çeviri).

(31) Kosygin, **op. cit.**, s. 39.

sanayinin tümünü henüz kapsamıyordu; sanayi dışı faaliyetlere (meselâ devlet çiftliklerine, inşaata) uygulanması ise daha geç başlamış ve yine tedricî olarak ilerlemiştir ([32]). Böylesine tedricî bir yaklaşımın, ekonomik yapının çeşitli unsurları arasında uyumsuzluk doğuracağı ve ekonominin işleyişinde istikrarsızlıklar yaratacağı (özellikle reform eski modelden köklü bir ayrılma getiriyorsa) tabiidir ([33]). Sovyet reformuna kıyasla çok daha önemli yenilikler getiren Macar ekonomik reformunun uygulanmasında, muhtemelen bu mülâhazalarla, tamamen farklı bir yaklaşım izlenmiştir : Reform, 1965-1967 yılları arasında tartışılmış; son şekli bütün ayrıntılarıyla tesbit edildikten sonra, 1968 başında bir bütün olarak ve ekonominin

---

(32) Sovyet reformunun bu yeknesak olmayan uygulanma biçimi, Plânlama Örgütüne bağlı bir İktisadî Reform Koordinasyon Komisyonunun kuruluşunu gerekli kılmıştır. Bu Komisyona, **CDSP**, Cilt XXII, No. 29, s. 25'te (**İzvestia**, 22 Temmuz 1970'ten naklen) atıf vardır. Reform kapsamının zaman içinde gelişimi için bk. M. Bronshtein, «Stages of Economic Accountability», **CDSP**, Cilt XXII, No. 35, s. 10, (**İzvestia**, 22 Ağustos 1970'ten çeviri); UN, **ESE in 1967**, New York 1968, Bölüm II, s. 67 ve **ESE in 1968**, op. cit., s. 104; «Report on the Fulfillment of the 1969 Economic Plan», **CDSP**, Cilt XXII, No: 4, ss. 3, 6, (**Pravda**, 25 Ocak 1970'ten çeviri); «Report of the USSR Central Statistical Administration», **CDSP**, Cilt XXII, No. 29, ss. 10-13 (**Pravda**, 22 Temmuz 1970'ten çeviri). Bulgar reformunun da aynı tedricî uygulama yolunu seçtiği anlaşılmaktadır. Bk. Brown, **op. cit.**, s. 563; UN, **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, ss. 66-67.

(33) Bk. J. G. Zielinski, «On the Theory of Economic Reforms and their Optimal Sequence: The Polish Experience 1956-1967», **Econ. Plan.**, 1969, Cilt 8, No. 3, ss. 197-201. Liberman dahi kendi önerilerinin tek tek bölgelerde değil toplu olarak uygulamaya konmasını 1962 yılında tavsiye ediyordu: «Increase Production Efficiency in Every Way», **CDSP**, Cilt XIV, No. 45, s. 19, (**Ekonomicheskaya Gazeta**, 1962, No. 46'dan çeviri).

tümünü birden kapsayacak şekilde uygulanmaya başlamıştır (34).

«1965 reformları»nın ortak yönlerini, reform öncesinin tartışma ve denemelerini, reformların hazırlanması ve uygulanmasında izlenen yöntemleri genel olarak gözden geçirdikten sonra, her ülkenin durumunu, kısaca da olsa tek tek ele almak, özellikle iki ayrı reform modeline götüren yaklaşım farklarını aydınlatabileceği için yararlı olacaktır.

B. Ülkeler

— I —

Reformları, merkeziyetçi modelden ayrılma derecesi ve getirdikleri yeni unsurların genişliğine göre ülkeler arasında karşılaştıracak olursak, eski plânlama sistemlerinden en az ayrılan ve reform yolunda fazla süratle ilerlemeye niyetli görünmeyen ülkelerin reformlara ilk ve son başlayan iki ülke olduğunu görüyoruz: Doğu Almanya (1963) ve Romanya (1968). Bunları, 1965 yılında bir hayli sınırlı yeniliklerle yetinmiş olan, ancak plânlama geleneği ve iktisadî durumu ile anî ve süratli değişikliklere her an yatkın bir ülke olarak görülen Polonya izlemektedir. Sovyet reformu, merkeziyetçi sistemden uzaklaşma bakımından en ileri giden model olmamakla birlikte; eski uygulama ve yöntemlerden temelden ayrılarak iktisadî hayat üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bulgar reformları ise bazı unsurlarıyla Sovyetler Birliği'nden daha ademi merkeziyetçi bir modele yönelmiş görünmektedir. Nihayet, piyasa ilişkilerine yönelmede bütün diğer ülkeleri geride bırakan, hatta tamamen farklı nitelikte bir modeli temsil ettikleri söylenebilecek olan Macaristan ve Çekoslovakya gelmektedir. Ülkelerin incelenmesine bu sıraya uygun olarak girişeceğiz.

(34) Nyers, **op. cit.**, ss. 11-14; **UN, ESE in 1966,** op. cit., Bölüm II, s. 53; ve **ESE in 1968,** op. cit., ss. 114-115.

— II —

Sosyalist blokun (Çekoslovakya ile birlikte) en gelişkin ülkesi olan ve Batı Almanya'ya nüfus kaybı yüzünden yetişkin insangücü kıtlığının ve «yoğun» bir gelişim modeline geçişin sancılarını çok erken duyan Doğu Almanya, 1963'te *Yeni Ekonomik Sistem* adı altında uygulamaya koyduğu ölçülü bir reform programı ile bölgede reformlar dönemini başlatmıştır. Ancak bu program, daha sonraki yıllarda pek az değişikliğe uğramış ve iki yıl içinde diğer ülkelerin getirdiği yeniliklerin gerisinde kalmıştı.

Yeni Ekonomik Sistem, merkezî plân hedeflerinin azaltılması, otofinansman ilkesine uymayan devlet sübvansiyonlarının tedricen tasfiyesi, başarı göstergeleri ve işletme özendiricilerinin kâra dayandırılması, sermaye üzerinden hesaplanan faiz haddinin bir maliyet ve fiyat unsuru olarak kabulü gibi yenilikler getiriyordu ([35]). Ancak Doğu Alman reformunun en dikkate değer özelliği, geleneksel modelde Merkeze verilmiş olan birçok karar yetkisini, işletmelere değil endüstrilere (üretim kollarına) devretmesi olmuştur. 1957'de iktisadî bakanlıkların bir kısmının lâğvı sonunda onların bazı görevlerini devralan ve *idarî* yetkilerle mücehhez olarak kurulmuş bulunan sınaî *Kamu İşletmeleri Birlikleri (Vereinigungen Volkseigener Betriebe*, kısaca VVB), 1963 yılında *iktisadî* birimler haline dönüştürüldüler ve yeni ekonomik sistem esas olarak bunların üzerine kuruldu ([36]). 1965 rakamlarına göre, mahat-

(35) UN, **ESE in 1963**, op. cit., Bölüm I, s. 13 ve **ESE in 1964** op. cit., Bölüm I, s. 57; T. A. Baylis, «The New Economic System: The Role of Technocrats in the DDR», **New Currents in Soviet-Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), op. cit., ss. 540-542; H. Boechme, «East German Price Formation under the New Economic System», **SS**, Ocak 1968, ss. 340, 343-345; W. Berger, «The New Economic System in the GDR», **Problems of Peace and Socialism**, Şubat 1965, ss. 5-9.

(36) **Ibid.**, s. 6. **VVB**'lerin 1957'de kuruluşu için bk. UN, **ESE in** 1957, op. cit., Bölüm I, s. 42.

lî idarelere bağlı olanların dışındaki bütün sanayi (1500 işletme), 80-82 *VVB*'ye bölünmüş oluyordu (37). Belli bir üretim kolunu temsil eden VVB'lerden herbiri otofinansman ilkesine dayandırılıyor; o sektördeki yatırımların kural olarak tümünü (iç finansman ve krediler yoluyla ve merkezî denetime tabi olarak) bizzat yürütmekle görevlendiriliyor; kendi sektörlerinde doğan kârların kullanım biçimi ve işletmeler arası dağılımı konusunda geniş yetkilerle donatılıyor; kendi satış depoları vasıtasıyla doğrudan doğruya ticarî ilişkilere girişebiliyorlardı (38). Batı ekonomileriyle kurulan bir paralellik içinde, bir *VVB*, kapitalist bir tröstün idare merkezine benzetilmiştir (39). Bu ilginç, «monopolcü» sistem, 1968 yılında bazı yetkilerin *VVB*'lerden işletmelere kaydırılması sonunda bir miktar gevşemiştir (40). Esasen *VVB* bünyesi içinde işletmeler, hareket serbestîsi oldukça sınırlı olmakla beraber, bağımsız niteliklerini daima sürdürmüşlerdir.

Merkeziyetçi modelden uzaklaşırken birçok ülkede, işletme ile Merkez (ve Merkezin uzantısı sayılabilecek *idarî* fonksiyonlu Bakanlık-tipi kuruluşlar) arasındaki bir düzeyi temsil eden ve iktisadî nitelikleri ağır basan bir birime ihtiyaç duyulmuştur. Doğu Almanya, bu meselenin çözümünde *VVB*'lerle en iyi örgütlenme biçimini bulmuş ülkedir. *VVB*'ler kural olarak endüstrinin tümünü kapsamakta ve merkezî plânların inşası ve uygulanması için elverişli bir bölünme düzeyi oluşmak-

(37) UN, **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, s. 62; Berger, **op. cit.**, s. 6; Baylis, **op. cit.**, s. 542.

(38) UN, **loc. cit.**, Bölüm I, ss. 57-58, 62 ve **ESE in 1963**, Bölüm I, s. 13 ile **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 29; Baylis, **op. cit.**, ss. 541-542; Boehme, **op. cit.**, ss. 340-345.

(39) **Idem.**

(40) UN, **ESE in 1967**, Geneva 1968, Bölüm II, s. 68 ve **ESE in 1968**, op. cit., s. 107.

tadır ([41]). Etkili bir örgütlenme biçimiyle, *endüstri düzeyinde operasyonel* bir ademi merkeziyetçi modeli erkenden gerçekleştirmiş olması, Doğu Almanya'da daha ileri denemeleri kısmen gereksiz kılan istikrarlı atmosferin bir sebebi olsa gerektir.

— III —

1967 yılında Romanya üzerine bir kitap yayınlayan J. M. Montias, başarılı bir sanayileşme ve büyüme temposunu yavaşlatmadan sürdürmekte olan; içsel bağlantıların nispeten basit olduğu ve zengin tabii kaynakları sayesinde dış ticaret tıkanıklıklarına saplanmayan bu ülkede plânlama sisteminin, 1950'lerin başlarındaki Polonya, Çek ve Macar sistemlerinden pek de farklı olmadığını söylüyordu ([42]). Aynı yılın Aralık ayında Romen ekonomik reformu, 1968 başından itibaren uygulanmak üzere açıklandı ([43]). Romen reformu ile Doğu Almanya'nın Yeni Ekonomik Sistemi arasında yakın benzerlik vardır. Her iki ülkede de işletmelere girdilerini satın almada ve ürünlerini satmada fazla bir insiyatif verilmiyor; buna karşılık işletmelere verilen merkezî direktiflerin sayısı azaltılıyor; kâra bağlı başarı göstergeleri ve prim sistemlerinin önemi, otofinansman ilkesinin kapsamı artıyordu. Romanya'da da, Doğu Almanya'nın *VVB*'lerine tekabül eden *Endüstri Birliklerinin* Merkeze ait birçok eski yetkiyi devraldığını görüyoruz. Dört kademeli bir plânlama hiyerarşisinde (Plânlama Örgütü, Bakanlıklar, Endüstri Birlikleri, İşletmeler) en etkili kademenin, Endüstri Birlikleri olması öngörülmektedir. Fiyatların merkezî tesbitinden vazgeçilmemekte ve yeni kurulan tesislere ait

(41) 80 sektörlü bir model, gerek girdi-çıktı, gerekse matematiksel programlamada, ne aşırı ayrıntılı, ne de fazla bütüncül olmayan bir düzeyi temsil etmektedir.

(42) **Economic Development in Communist Rumania,** op. cit., ss. 1-2.

(43) Ceauşescu, **op. cit.,** Cilt II, ss. 502-503, 510, 517-519; UN, loc. cit., ss. 108-109 ve **ESE in 1967,** op. cit., Bölüm II, ss. 70-71.

yatırımların merkezî bütçeden finansmanı ve merkezî kriterlere göre doğrudan doğruya tahsisi sürdürülmektedir.

— IV —

Reformların talihsiz ülkesi Polonya'da 1965 yazında ilân edilen ve 1966 başında yürürlüğe giren reform (44) aslında 1956-1959 arasında alınan, fakat bir türlü tam olarak uygulanamadığı anlaşılan bir dizi tedbirden (45) bazılarının bir kere daha ve topluca kabulünden çok daha fazla birşey getirmemektedir. Polonya reformları, ademi merkeziyetçiliği, fonksiyonları 1956'dan beri tartışılan *Endüstrileri Birliklerine* dayandırması bakımından (46) Doğu Alman ve Romen reformları doğrultusunda olmakla beraber, Polonyalılar merkezî ve bütçe yoluyla tahsis edilen yatırımların oranını azaltmada daha ileri gitmeye kararlı görünmektedirler. Ne var ki, 1965 Polonya reformunun kaderi, öncekilerden daha parlak olmamıştır. Üç yıl sonra Parti Merkez Komitesi'nin bir karar suretinde, «aradan geçen üç yıla rağmen [alınan kararların] birçok temel noktalarda uygulanmamış olduğu» belirtiliyordu (47). 1965'ten hemen sonra, reformun kâra ve kâr haddine bağladığı başarı göstergeleri üzerinde oynamalar başlamış; nihayet

(44) Smolinski, «Reforms in Poland», **op. cit.**, ss. 458-460 ve «Planning Reforms in Poland», **op. cit.**, ss. 503-505; UN, **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, ss. 58-59.

(45) Örnek olarak ve 1965 reformuyla karşılaştırmak için bk. Erlich, «The Polisch Economy after October 1956: Background and Outlook», **op. cit.**, ss. 102-104.

(46) Polonya'da endüstri birlikleri ve bunlara 1965'te verilmek istenen rol için bk. UN, **loc. cit.**, Bölüm I, s. 60 ve **ESE in 1956**, op. cit., Bölüm I. s. 42 ile **ESE in 1957**, op. cit., Bölüm I, s. 41; Smolinski, **loc. cit.**, s. 505 ve «Reforms in Poland», **op. cit.**, ss. 458, 463-464; B. Glinski ve J. Pajestka, «The Market and the Plan in the Light of the Economic Reform in Poland», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), op. cit., ss. 74-75.

1968'deki Parti V. Kongresi 1965 reformunun bazı unsurlarını değiştirmiştir ([48]). 1970 sonundaki işçi hareketlerinin ve genel huzursuzluğun, plânlama sistemi üzerinde yeni oynamalara sebep olacağı da tahmin edilebilir.

— V —

1965 Sovyet reformu, Sovyet iktisat tarihinin NEP'ten ve 5 yıllık plânların başlangıcı olan 1929'dan sonraki (ve en az ilk ikisi kadar önemli olan) üçüncü büyük olayı diye nitelendirilmiştir ([49]). Ancak, böyle bir benzetmeyi yersiz bulan ve 1965 reformunu; «cılız ve hastalıklı bir yaratık» olarak nitelendiren; «sıhhatli ve enerjik» yenileşmeleri temsil eden NEP ve 5 yıllık plânlarla «aynı ünvanı paylaşmaya» müstahak görmeyen bir görüş de vardır ([50]).

Soyut bir «reform modeli» olarak Sovyet reformu orijinal değildir; getirdiği yenilikler çok önemli sayılmayabilir; ancak, Sovyet toplumsal hayatı üzerinde derin etkiler yarattığı da kuşku götürmez.

Sovyet reformu, yukarıda anlatılan ülkelerdekine benzer yenilikler getirmektedir. Reform öncesi tartışmalarda ve reformun sunuluşunda, ağırlık merkezi «kâr» kavramı etrafında

---

(47) Nakleden Zielinski: «On the Effectiveness of the Polish Economic Reforms», **op. cit.**, s. 412.

(48) **Ibid.**, ss. 411-412; UN, **ESE in 1968**, ss. 109-111 **Resolution of the Fifth Congress of the Polish United Workers Party**, Warsaw 1968, Interpress Publishers, ss. 17-24, 1968'de getirilen en önemli yenilik alıcı ve satıcı işletmeler arası sözleşmelerin genelleştirilmesi ve tüketim mallarında plan direktiflerinin sadece genel hedefleri içermesidir.

(49) A. Birman, «The Reform in its Fifth Year», **CDSP**, Cilt XXII, No. 7, s. 3, (**Literaturnaya Gazeta**, 11 Şubat 1970'ten çeviri).

(50) Schroeder, **op. cit.**, s. 21.

dönmüştür. Gerçekten de, kârlılık ilkesi reformla beraber bütün işletmeler için esas olmuş, plânlı zarar yapan sektörlerden sübvansiyonların kaldırılması öngörülmüş; ayrıca *kâr* (plânlanmış kâr miktarına veya kâr haddine ulaşma şeklinde), *satış tutarı* ile birlikte aslî başarı göstergesi ve işletme düzeyindeki primlerin, yatırım ve sosyal harcama fonlarının kaynağı haline getirilerek de önem kazanmıştır. İşletmelere yönelik plân direktiflerinin sayısı azaltılarak sekiz unsura indirilmiştir; bunların içinde ürün kompozisyonu ve girdi plânları da vardır; bu, fizikî birimlere dayanan ikmal plânlarının ve tahsis belgelerine bağlı girdi akımının devam edeceğini gösteriyor. Halbuki, reform öncesinin deneylerinde işletmeler arası dolaysız ticarî ilişkilere, toptan ticarete ve piyasaya dayanan bir ikmal sistemi üzerinde çalışılmıştı. Reformda, «işletmeler arası iktisadî bağların iyi örgütlenmesi ve sözleşme sisteminin iyice geliştirilmesi»nden temenni mahiyetinde ve genel olarak söz edilmenin ötesinde (51) bu meseleye değinilmemiştir.

Sovyet reformunun; D. Almanya, Polonya ve Romanya'dan ayrılan bir özelliği, işletme ve Merkezi temsil eden düzeyler arasına giren yeni bir kademe yaratmadan; veya mevcut ara kademelerden birine iktisadî bir nitelik kazandırmadan uygulamaya konması olmuştur. Bu, Merkezin azalan yetkilerinin diğer ülkelerde olduğu gibi endüstri birliklerine değil, doğrudan doğruya işletmelere devredilmesi anlamına gelmiş ve Sovyet reformuna öncekilerden daha ademi merkeziyetçi bir görünüş vermiştir. Meselâ, merkezî yatırımların oranı bütün ülkelerde azalırken; bu, SSCB'nde işletme yatırımlarının artması; önce zikrettiğimiz üç ülkede ise Endüstri Birliklerinin kontrol ettiği yatırımlardaki artış oranının daha fazla olması şeklinde belirir. Ancak, «ara-kademeler» meselesi SSCB'

(51) Kosygin, **op. cit.**, s. 17.

nde de reform uygulaması sırasında ortaya çıkmış ve aşağıda anlatılacak bazı yeni gelişmelere yol açmıştır (52).

Böylece reform, Sovyetler Birliği'nde işletmelere verilen merkezî direktiflerden bazılarının (meselâ istihdam, verimlilik hedeflerinin) kaldırılması, bu konularda işletme yetkilerinin genişlemesi, işletme kârlarının artan bir oranının işletme tasarrufunda kalması gibi ademi merkeziyetçi gelişmelere yol açarken, ikmal sisteminde ve fiyat tesbitinde merkeziyetçilikten tavizler vermemiştir.

— VI —

Sosyalist blokun nispeten az gelişmiş ülkelerden olan Bulgaristan'ın reformculukta Doğu Almanya, Polonya, ve SSCB'ni geride bırakmış olması birçok gözlemciyi şaşırtmıştır (53). Gerçekten de 1965 Bulgar reformu biraz aşağıda açıklayacağımız iki reform modelinin tam arasında, tereddütlü bir yer almaktadır (54). Ancak reformun uygulanması sırasındaki gelişmeler, zamanla reformdaki çelişik unsurlardan merkeziyetçi olanların ağır bastığını gösterir yöndedir (55).

---

(52) Sovyet reformunun ana hatları ve genel çerçevesi için bk. **Ibid.**, ss. 16-27; Birman, **loc. cit.**, ss. 3-4; Fedorenko, «The Creation of the National Economic Planning System and the Main Stages of its Development», **op. cit.**, ss. 58-59; Zaleski, **op. cit.**, ss. 142-160; A. Bachurin, «The Economic Reform in Operation» **PE**, Nisan 1969, ss. 12-14, (**Planovoe Khoziaistvo**, 1968, No. 3'ten çeviri). Reformun işletme statülerine verdiği yeni biçim; işletmelerin hakları, yetkileri ve bunların sınırları Sovyet Bakanlar Kurulu'nun 4 Ekim 1965 tarihli bir kararnamesiyle düzenlenmiştir. Bu kararnamenin tam metni İngilizce yayınlanmış bulunmaktadır : «Statute on the Socialist State Enterprises», **Reform of Soviet Economic Management** (Ed. M. E. Sharpe) op. cit., ss. 289-315, (**Ekonomicheskaya Gazeta**, 1965, No : 42'den çeviri).

(53) Brown, **op. cit.**, s. 51.

Yukarıda ele aldığımız ülkelerdeki yeniliklerin çoğunu içeren Bulgar reformunun bunları aşan unsurları; üretim plânlarının bir kısmının merkezî olarak değil, işletmeler arası sözleşmelere dayanılarak tesbiti; bir grup ürün fiyatının serbest bırakılması; işletme performansına ve kâra bağlı primlerin, şahsî gelirler içinde temel ücret ve maaşları aşan bir genişliğe ulaşması ve merkezî olarak finanse edilen yatırımların sadece belirli bazı yeni inşaatla sınırlanması olmuştur. Bunların dışında Bulgar reformu, Endüstri Birliklerinin rolünü ve önemini artırmayı da öngörmektedir; bu yüzden ademî merkeziyetçi eğilimlerin işletme düzeyine inmeden ara-kademelerde saplanıp kalması muhtemel görünüyor (56).

— VII —

Çekoslovakya'da 1957'de başlayan reform hareketinin 1960'ların ilk yıllarında nasıl tıkanıp kaldığına yukarıda değinmiştik. 1961-1964 dönemi Çekoslovak ekonomisi ve plânlama sistemi için bunalım yılları idi; tedricen artırılan merkezî kontrollerin bunalımı hafifletmemesi, geleneksel modelin tamamen tasfiyesinden yana olanların tezlerini güçlendiriyordu. Nihayet Ekim 1964'te büyük ölçüde O. Şik'in eseri olan «Ekonominin Plânlı Yönetim Sistemini Islah İlkeleri Taslağı» yayınlandı; «Taslak» 1966 başından itibaren uygulanmak üzere

(54) Zielinski, «Economics and Politics of Economic Reforms in Eastern Europe», **op. cit.**, s. 287.

(55) **Idem.**, Meselâ, 1969 başında merkezî direktiflerle plânlanan ürünlerin sayısı 124'ten 150'ye çıkarılmıştır. (UN, **loc. cit.**, s. 111).

(56) Bulgar reformunun genel görünüşü için bk. **Idem.**; UN, **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, ss. 66-67; Brown, **op. cit.**, ss. 560-563. Endüstri Birliklerine verilen rol için : **Ibid.**, s. 561; T. Petrov ve S. Kalinov, «The Economic Mechanism of the New System in 1960 and 1970», **EEE**, Güz 1969, s. 561, (**Planovo Stopanstvo**, 1968, No. 9'dan çeviri).

Ocak 1965'te Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından onaylandı ve iktisadî reformun ana çerçevesini oluşturdu (57).

Çekoslovak reformu, en aşırı piyasa çözümlerinden biri olmamakla beraber, o tarihe kadar (Yugoslavya hariç) hiçbir ülkede denenmemiş pek çok yenilik getiriyor ve bu yeniliklerin tümü, onu nitelik bakımından farklı bir model hüviyetine sokuyordu.

Reform, işletmeler için yıllık operasyonel plânların bağlayıcı niteliğini geniş ölçüde tasfiyeye yönelmesi; muhafaza edilen çok az sayıda plân hedefinin de mutlak rakam olarak değil, artış oranı olarak ifade edilmesi; girdi kullanımı, istihdam ve üretim kararlarında işletmeleri kural olarak serbest ve piyasa şartlarına, yani kâr ilkesine tabi bırakması; merkezî fiyat tesbitini belli mal grupları ile sınırlaması ile yukarıda anlatılan ülkelerden ayrılır. Ayrıca, bütün reformlar için ortak olan ademî merkezî yatırımların ve kârlardan dağıtılan işletme fonlarının, özellikle primlerin kapsamı Çekoslovakya'da daha da geniş tutulmuştur. Bunlara karşılık, merkeziyetçi bir modelin bazı izleri korunmaktadır : Bazı stratejik ürünlerin ve kıt üretim mallarını fizikî birimlerle plân hedefleri halâ işletmelere verilecektir; ayrıca 1958'den beri mevcut olan Endüstri Birlikleri 1965 reformunda temel birim olarak öngörülmüştür (58).

---

(57) Feiwel, **New Economic Patterns in Czechoslovakia,** op. cit, ss. 145, 187.

(58) **Ibid.,** ss. 146-150, 232-235; Dobb, «Recent Economic Reforms in Socialist Countries», **op. cit.,** s. 269; Grossman, «Economic Reforms; A Balance Sheet» **op. cit.,** ss. 617-618; UN, **ESE in 1964,** op. cit., Bölüm I, ss. 49-52; Nove, **loc. cit.,** ss. 276-278; Şik, «Czechoslovakia's New System of Economic Planning and Management», **op. cit.,** passim; M. McAuley, «Some Observations on Labour and Wages in Czechoslovakia», **Co-Existence,** 1966, No. 5, ss. 183-188.

1965 reformu, 1965-1968 yıllarının siyasî çalkantılarına uyan zikzaklı bir gelişim çizgisi izlemiş; ancak, bu dönem içinde merkeziyetçi modele verilen tavizlerin büyük kısmı 1968 yılı içinde tasfiye edilmiştir. 1968'le beraber Endüstri Birliklerinin gelişmesinin durdurulduğu; işletmelerin Yugoslav-tipi bir özyönetim statüsüne yöneldikleri; yıllık plânların işletmelerden tamamen kaldırıldığı görülmektedir ([59]). 1968 yılındaki Sovyet müdahalesinin bu gelişmeleri ne derecede tersine döndürdüğü henüz açık değildir. Aralık 1968'deki bir konuşmasında O. Cernik, işletme ile devlet arasında «bağımlılık ilişkilerinin değil, sadece bir görev paylaşması» bulunduğunu ve devletin görevinin, «işletme faaliyetlerini koordine etmek; piyasayı işletmelerin faaliyet gösterecekleri tabii bir ortam olarak düzenlemek ekonomik aletler kullanarak işletme faaliyetlerini plânlı gelişmeye yöneltmek; tekelci eğilimlerle ve haksız rekabetle mücadele etmek» olduğunu belirtmiş ve 1965 Ocak reformunun doğru çizgiyi temsil ettiğini ifade ederek 1965-1968 arasındaki değişmeleri telin etmiştir ([61]). Bu durumda, 1965 reformlarının ana çerçevesini hâla geçerli kabul etmek, ve sonraki üç yıllık gelişmeleri ihmal ederek Çekoslovak modelinden bu anlamda söz etmek yanlış olmayacaktır.

— VIII —

1965 Çek reformunun, merkeziyetçi modele verdiği tavizleri içermeden, bütün yeniliklerini alan Macar reformu,

(59) Rychetnik, **op. cit.**, ss. 215-221; B. Page, «Ota Şik and Czechoslovak Socialism», **Monthly Review**, Ekim 1969, ss. 41-43; Zielinski, **loc. cit.**, s. 282; Feiwel, **loc. cit.**, ss. 465-471; L. Urbanek, «Some Difficulties in Implementing the Economic Reform in Czechoslovakia», **SS**, Nisan 1968, ss. 557-559; Kyn, **loc. cit.**, ss. 302-304.

(60) UN, **ESE in 1968**, op. cit., s. 98'den naklediyoruz. 1968 sonundaki durum için bk. **Ibid.**, ss. 112-114.

(61) Kyn, **loc. cit.**, s. 306.

Doğu Avrupa'da son yılların en ilginç iktisadî deneyi addedilmelidir. 1968 başında yürürlüğe giren, fakat üç yıl boyunca sistematik bir biçimde tartışılmış ve üzerinde uzmanlarca çalışılmış bulunan (62) Macar reformu, *Endüstri Birlikleri* şeklindeki ara-kademeleri tamamen kaldırmakla, yani ademi merkeziyetçiliği tamamen *işletme* düzeyine indirmekle; işletme plân hedeflerini bütünüyle tasfiye etmekle; girdilerin merkezî tahsisine de son vermekle (63) ve bütün bunların mantıkî sonucu olarak da işletmelerin merkezî plân doğrultusunda hareketlerini *tamamen* parametrik âletlere bağlamakla diğerlerinden ayrılır (64).

Macar reformcularının, reformun uygulanmasında sadece enflâsyonist - parasal dengesizliklerden endişelendikleri gözlenmektedir; bu yüzden, ilk uygulama yıllarına mahsus olmak üzere, ücret artış oranlarının azamî sınırını tesbit gibi bazı dolaysız - parasal kontrolleri korumayı zorunlu görüşlerdir (65). Bu geçici ve arızî tedbirleri saymazsak, sosyalizmin geleneksel plânlama sisteminin Macaristan'da aşağı yukarı bütün unsurlarıyla tarihe karıştığı söylenebilir.

---

(62) Macar reformunun aşamaları için bk. Nyers, **op. cit.**, ss. 11-14; J. Held, «Hungary : Iron out of Wood», **New Currents in Soviet - Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), op. cit., ss. 520-523; Portes, **op. cit.**, s. 307.

(63) Reformun ilk yılında işletmelere sadece 35 mal için kota verilmiş; diğer bütün ara mallar ve sermaye malları normal piyasa ilişkileri içinde sağlanmıştır. **(Ibid.**, s. 308).

(64) Bk. **Ibid.**, ss. 307-310; Bacskai, **op. cit.**, ss. 213-216; Held, **op. cit.**, ss. 520-527; Nove, **loc. cit.**, ss. 279-280; UN, **ESE in 1966**, New York 1967 op. cit., Bölüm II, ss. 53-54 ve **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, ss. 69-70 ile **ESE in 1968**, op. cit., ss. 114-115.

(65) **İdem.**

C. İki Reform Modeli

— I —

«1965 reformları» diye adlandırdığımız değişikliklerin, bütün ülkelerde ademi-merkeziyetçi modeller doğrultusunda olduğunu söyledik. Bu terime, daha önceki bölümlerde kullan dığımız kriterler vasıtasıyla kesin anlamını verecek olursak, reformların, *plân uygulamasında direktiflere* dayanan merkeziyetçi bir modelden, *parametrelere* dayanan ademi merkeziyetçi bir modele geçişi temsil ettiği söylenebilir.

Bu noktada parametrelerle direktiflerin biraz daha dikkatli bir ayrımını yapmak gerekli olacaktır; zira, eskiden *direktif* niteliğinde olduğu söz götürmeyen bazı plân hedefleri son reformlarla birbirine oranlanarak, yüzdeler veya katsayılarla ifade edilerek biçim değiştirmişler, adeta «parametrik» görüntüler almışlardır; ancak bu zahirî değişim bunların «direktif» niteliklerini değiştirmemiştir. Bu meseleye açıklık getirecek bazı örnekler verelim :

Geleneksel modeldeki plân direktiflerinden ikisi, işletmenin *toplam kâr hedefi* (plânlanmış kâr) ile *üretim maliyetleri hedefidir*. İşletme, bu hedeflerle ifade edilen idarî emirlere uymaya, kârlarını artırıcı, maliyetlerini azaltıcı davranışlarla gayret eder. Reformlarla birlikte bazı ülkelerde bu iki hedef kaldırılmış; ancak bunların birbirine oranı (kâr/maliyetler) yeni bir plân hedefi olarak konmuştur (66). İşletmenin *uymak zorunda* olduğu bir plân hedefi olarak kaldıkça, bu değişiklik bir direktifi parametreye dönüştürmez ve tek başına «parametrik», ademi-merkeziyetçi bir modele yönelme anlamına gelmez; zira, işletme bu halde de yukarıdaki anlamıyla *kâr oranını* gerçekleştirilmesi zorunlu bir direktif addedecek ve

(66) Bk. UN, **loc. cit.**, s. 96. Aynı nitelikte (yani plân hedefi olan) başka oranlara örnek olarak, kâr/sabit ve döner sermaye toplamı; ücret/katma değer gösterilebilir.

ona göre davranacaktır. Parametreler, işletmelerin (ve ekonomik birimlerin) *gerçekleştirmeye* çalıştıkları göstergeler değil; *dikkate almak zorunda oldukları verilerdir.* Meselâ, işletmenin sermaye stoku üzerinden (diyelim, bütçeye vergi olarak) ödeyeceği *faiz haddi* böyle bir parametredir. İşletmenin bu tip parametrik bir göstergeyi «gerçekleştirmeye» çalışması düşünülemez; bu, sadece işletmenin karar almada, meselâ, yatırım kararlarında, gözönünde tutmak zorunda olduğu bir veridir.

1965 reformlarının, parametrik bir plân uygulama modeline yönelme anlamına geldiği söylenirken, bu reformlarda işletme plân hedefleri arasına giren çeşitli «sentetik» göstergeler, yeni icat edilen oranlar, uzun dönemli «norm»lar kastedilmiyor. Sisteme, yukarıdaki anlamda, sermayeden hesaplanan faiz haddi gibi bazı yeni parametrelerin girmesi; fakat asıl önemlisi, sistemde esasen mevcut olan, ancak plân uygulamasında kullanılmayan ve bu yüzden «donmuş» addedilen parametrik unsurların (vergi oranları, banka faizleri ve fiyatların) canlanması ve plân uygulama aletleri olarak kullanılmaya başlaması; parametrik ve ademi merkeziyetçi bir modele yönelmenin gerçek belirtileridir.

— II —

Ancak bu noktada Bölüm 5'te ele aldığımız bir mesele, yani plân uygulamasında etkili olan parametrelerin nasıl belirlendiği meselesi tekrar önem kazanmaktadır. Parametreler Merkez tarafından tesbit edilip değiştiriliyorsa bunlara *«merkezî parametreler»;* piyasa tarafından belirleniyorsa *«piyasa parametreleri»* denilebilir (67). Devletin, meselâ bazı ürün fiyatlarının piyasada teşekkülünü, bir piyasa unsuru (alıcı veya satıcı) olarak *etkilemesi;* bunların piyasa parametreleri olma-

(67) Buradaki kavramsal çerçeve Zielinski'ye aittir. (loc. cit., ss. 279-280).

sını önlemez; bu takdirde durum, kapitalist ülkelerde Hazinenin veya Merkez Bankalarının tahvil veya döviz borsalarına aktif unsurlar olarak katılmalarını andırır. Fiyatların (ve diğer parametrelerin) Merkezce *tesbiti* ve ekonomik birimlerin piyasa ilişkileri içinde, meselâ, kârı azamîleştirici davranışlarla bunlara intibakı halinde ve ancak bu halde, *merkezî parametrelerden* sözedebiliriz (68).

Bu ayrımın önemi, sosyalizmin geleneksel plânlama modelinin tasfiyeye uğraması sürecinde ortaya çıkan iki farklı reform modeli arasındaki sınırın çizilmesinde önemli bir kriter getirmesindedir. SSCB, D. Almanya, Romanya ve Polonya'nın temsil ettiği birinci model, plân uygulamasında direktiflere dayanan merkeziyetçi bir sistemden, *direktiflere ve merkezî parametrelere* dayanan yeni bir sisteme geçiş anlamına gelmektedir; geleneksel modelde sınırlı bir rolü olan merkezî parametrelerin etki alanının genişlemesi bu reform modelinin belirgin özelliğidir. Çekoslovakya ve Macaristan'ın temsil ettiği ikinci reform modeli ise, plân uygulamasında direktiflerin rolünü kaldırmayı, en azından geçici ve asgarî kılmayı öngörür; *merkezî parametrelerle piyasa parametrelerine* aynı zamanda dayanan bir sisteme geçiş anlamına gelir. Bu modelin belirgin özelliği; plânın ekonomik birimler üzerindeki bağlayıcı direktiflerini tamamen kaldırmaya ve piyasa para-

(68) Bölüm 5'te de ifade ettiğimiz gibi, merkezi parametrelerin kullanılmadığı bir sistemde plânlamanın da var olamayacağı kanısındayız. Sırf piyasa parametrelerinden oluşan bir sistemde **iktisat politikası** şüphesiz ki uygulanabilir; ancak bu, plânlama değildir. Şüphesiz ki, merkezî parametrelerin varlığı, plânlamanın **gerekli** bir şartı olmakla beraber **yeterli** bir şartı değildir; zira, devlet maliyesi, özellikle vergi sistemleri, her çağdaş ekonomiye, plânlamayı sokmadan merkezî parametreleri sokmaktadır; plânlamanın varlığını, iktisadî ve malî politikadan ayrı olarak tanımlayabilmek için, merkezî parametrelerin kapsamına ve ne maksatla kullanıldığına bakmak gerekecektir.

metrelerini plânlama âletleri olarak kullanmaya teşebbüs etmesidir (69).

— III —

Birinci, yani merkezî parametrelerle direktiflere dayanan reform modelinde merkezî plân bir direktif olarak işletmelere kadar uzanır; ancak bu modelin mantığına en uygun örgütlenme biçimi, temel üretken iktisadî birimin *işletme* değil, *Endüstri Birliği* olmasıdır. Merkezî parametre ve direktiflerle piyasa ilişkilerini operasyonel bir şekilde uzlaştırabilmek, ancak bu takdirde mümkün olur. Bu durumda, merkezî direktiflerin gerçek muhatabı olan büyük ekonomik birimler arasında doğan; dolayısıyla alıcının da satıcının da monopoller olduğu, ancak fiyatların (ve diğer birçok piyasa kategorisinin) merkezî olarak tesbit edildiği özel piyasa şartları içinde, işletmeler tamamen bağımsız unsurlar olmaktan çıkarlar. Bu modele yaklaşan reformların SSCB hariç hepsinde, Endüstri Birliklerine aslî bir görev verilmesi bu yüzden tesadüfî değildir (70).

---

(69) **Idem.** Bu ikinci modeli «piyasa sosyalizmi» diye adlandıran Doğulu ve Batılı yazarlar vardır. Örnek olarak, bk. Rychetnik, **op. cit.**, s. 217; Schroeder, **op. cit.**, s. 20. Ayrıca bk. B. C. Nagy, «Major Problems of Improving the Hungarian Economic Mechanism», **Acta Oeconomica**, 1970, Cilt 5/3, ss. 165-167; B. Szikszai, «Changes in the Price System and in the Price Mechanism in Hungary», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), op. cit., s. 254; UN, **loc. cit.**, ss. 103-104.

(70) Ancak ülkelerin hiçbirinde işletmelerin bağımsız ekonomik statülerine de son verilmemiştir. Bu merkezî parametreler ve direktiflere dayanan reform modelinin mantıkî bir tutarlılık içinde uygulanmadığının bir delilidir. Bu modele yaklaşan ülkelerde Endüstri Birliklerinin yeri, olumlu fonksiyonları ve yarattıkları problemler için bk. UN, **loc. cit.**, ss. 96-97 ve **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, ss. 59-62 ile **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, ss. 28-30; Grossman, «Economic Reforms : A Balance Sheet», **op. cit.**, s. 612; E. Neuberger, «Libermanism; Computopia and Visible Hand»,

İkinci, yani merkezin ve piyasanın parametrelerine dayanan reform modelinde, plânların niteliği değişmiştir. Merkezî plân, artık temel ekonomik birimlere kadar uzanacak ayrıntılı hedefler içermez; işletmelere verilen plân hedefleri, modelin mantığı icabı, kaldırılmak gerekir. Merkezî plân makroboyutlar ve oranları içerir ([71]); nihayet sektörel hedeflere kadar uzanır. Bu hedefler sadece iktisadî politikayı yürüten devlet kuruluşları için bağlayıcıdır; bunlar da gereken parametre ayarlaması ve politika tedbirleriyle, işletmeleri ve bütün ekonomik birimleri plân hedefleri doğrultusunda harekete teşvikle görevlidirler ([72]).

Teorik olarak, piyasa parametrelerinin, endüstri düzeyinde örgütlenmiş monopolcü birimler için de plân uygulama âleti olarak kullanıldığı ilginç bir model inşa etmek mümkün olabilir. Ancak, ikinci tip reformları hazırlayanlar, piyasa ilişkilerinden ve piyasa parametrelerinden daima rekabetçi bir piyasa mekanizmasını anlamışlardır ve bu anlayışın tabii sonucu temel üretken birimin *işletme* olması; Endüstri Birliklerinin ekonomik fonksiyonlarının tamamen tasfiyesi; endüstri düzeyindeki örgütlerin ise araştırma ve koordinasyon gibi gö-

---

AER, Mayıs 1966 ss. 135-136; Zielinski, «On the Effectiveness of the Polish Economic Reforms», **op. cit.**, ss. 424-426 ve «On the Theory of Economic Reforms and their Optimal Sequence», **op. cit.**, ss. 212-214 ile «Economics and Politics of Economic Reforms in Eastern Europe», **op. cit.**, s. 282.

(71) **Idem.** Nitekim 1971 yılında Macaristan'da incelemeler yapan bir Fransız yazarı, Macar iktisatçılarının, bu tip plânların tecrübeli örneklerini oluşturan Fransız ve Hollanda plânlamasına karşı ilgi gösterdiklerini belirtmektedir. B. Margueritte, «Hongrie : un socialisme a la recherche de son visage», **Le Monde**, 7.IX.1971.

(72) UN, **loc. cit.**, ss. 103-104 ve **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm II, s. 42 ile **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., s. 80.

revlerle sınırlandırılması olmalıdır (73). Endüstri Birliklerini tamamen tasfiye eden Macar reformu bu bakımdan mantıken tutarlıdır. Çekoslovakya'da ise 1965 yılında reforma gidildiğinde plânlama sistemi bir iki yıl öncesinde Endüstri Birliklerine dayanan bir örgütlenme biçimine geçmiş bulunuyordu (74). Çekoslovak reformu Endüstri Birliklerinin ekonomik görevlerini sürdürürken piyasa parametrelerinin önemini de artırma yolunu tutmuştur. Ancak bu durum, öyle anlaşılıyor ki, ciddi çelişkiler yaratmış ve sonunda Endüstri Birliklerinin dumura uğraması ile sonuçlanmıştır (75).

Bunun tamamen karşıtı olan çelişki SSCB için söz konusu olmuştur. Bu ülkede, merkezî parametrelerle direktiflere dayanan reform modelinin izlenmesine rağmen endüstri düzeyinde ekonomik birimler örgütlenmemişti. Sovyet yazarları bu boşlukta doğan çelişkinin süratle farkına varmışlar ve reformun başarılı olması için işletmelerle Merkez arasında, ekonomik bir birim olarak ve otofinansman ilkesine göre örgütlenmiş bir ara-kademenin kurulmasını ısrarla savunmuşlardır. Öneriler, ya üretim kollarını temsil eden ve halen mevcut Bakanlık veya Genel Müdürlük gibi kuruluşların iktisadî ilkelere göre çalışan birimler haline dönüşmesini (76); ya da aşağıdan yukarı bir süreç içinde, önce küçük ve birbirini tamamlayan işletmeleri birleştiren, sonra da endüstri düzeyine ulaşmayı amaçlayan *işletme birliklerinin* gelişmesini (77) savunmak-

(73) **Ibid.**, s. 82; Zielinski, **loc. cit.**, s. 282.

(74) Çekoslovakya'da endüstri birliklerinin gelişimi için bk. UN, **ESE in 1957**, op. cit., Bölüm I, s. 41 ve **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, ss. 49-60; Zauberman, **loc. cit.**, s. 8.

(75) Bk. yukarıda 59. dipnot.

(76) E. G. Liberman ve Z. Zhitnitskii, «Economic and Administrative Methods of Managing the Economy», **PE**, Ağustos 1968, s. 11; Bachurin, **op. cit.**, ss. 21-23; Baibakov, **op. cit.**, s. 16.

(77) **Idem.**; N. Fedorenko, «The Reform in Industry: Initial Results, Problems of Raising Efficiency», **Contemporary**

ta idi. 1965'ten bu yana her iki yönde meydana gelen bazı gelişmelerle ara-kademelerin inşası yolunda adımlar atılmıştır ([78]). Ancak bu gelişim, fevkalâde sistemsiz ve gelişigüzel bir şekilde meydana gelmektedir ve Sovyet ekonomisi 1965 reformunun mantığına uyan bir örgütlenme biçimine henüz kavuşabilmiş değildir.

Soviet Economics, Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), **op. cit.**, s. 92, (**Planovoe Khoziaistvo**, 1967, No. 4'ten çeviri); N. Fedorenko ve P. Bunich «Association Spells Progress», **CDSP**, Cilt, XXII, No. 6, s. 8, (**Pravda**, 9 Şubat 1970'ten çeviri); G. Kosiachenko, «The Plan and Cost Accounting», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 240-241; 246-248, (**Finansy SSR**, 1964, No. 12'den çeviri.

(78) Âlet İmali, Otomasyon Cihazları ve Kontrol Sistemleri Bakanlığı, 1967 yılında bazı alt örgütleriyle, 1970'de ise bütünü ile, otofinansman ilkesine geçmiş ve bir kapitalist tröstü andıran iktisadî bir birim haline dönüşmüştür. (P. Bunich, «A New Step», **CDSP**, Cilt XXII, No. 21, ss. 10-11 —**İzvestia** 23 Mart 1970'ten çeviri—; «Ministry Works in the New Way», **CDSP**, Cilt XXII, No. 14, ss. 1-4, —**İzvestia** 7 Nisan 1970'ten çeviri— Pekarsky ve Usherenko, **op. cit.**, s. 46). Ülke veya cumhuriyetler çapında bazı genel müdürlüklerin iktisadî ilkelere bağımlı kılındığı da gözlenmektedir. (**Ibid.**, ss. 46-47; «Firms Instead of Chief Administrations» **CDSP**, Cilt XXII, No. 19. —**Izvestia**, 13 Mayıs 1970'ten çeviri—; **SS Information Supplement**, Temmuz 1969, s. 39'da **Ekonomicheskaya Gazeta»**, 1969, No. 14'ten naklen verilen bir haber). Bu gelişmelere paralel olarak, özellikle Lvov ve Leningrad şehirlerinde, 1960'ların başlarından itibaren girişilen ve 1965 reformundan sonra daha yaygınlaştırılarak sürdürülen çeşitli **işletme birlikleri** üzerinde denemeler yapılıyordu (Bunlarla ilgili çeşitli haber ve tartışmalar, **CDSP**, Cilt XIII, No. 48; Cilt XIV, No. 7 ve No. 20; Cilt XVIII, No. 8; Cilt XXII, No. 19 ve No. 32'de derlenmiştir. Ayrıca bk. Pekarsky ve Usherenko, **op. cit.**, s. 45; Ellman, «Lessons of the Soviet Reform», **op. cit.**, s. 37). Bu gelişmeler sonunda halen, statüleri birbirine uymayan, yaygınlık derecesi endüstri ve bölgelere göre değişen çeşitli işletme birlikleri tipleri mevcuttur. (Bk.

D. Reform Uygulamasında Problemler

— I —

Son reformlardan sonra Doğu Avrupa ülkelerinde ve SSCB'nde ekonomik performansın genel olarak düzeldiği; millî gelir ve sınaî üretimdeki büyüme hızlarının, reform öncesi dönemle karşılaştırıldığında (Romanya ve Macaristan hariç) azalmadığı; ülkelerin çoğunda yükseldiği gözlenmekte; ancak millî hasıladaki büyüme hızlarının artışına sanayiden ziyade tarımın katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. İstisna teşkil eden iki ülkeden Romanya'daki yavaşlama, uzun dönemde sürdürülmesi pek düşünülmeyecek çok yüksek bir büyüme temposunu izleyerek meydana gelmiş; Macaristan ise reforma —denge mülâhazaları yüzünden— mutedil ve ölçülü büyüme hedefleri ile başlamayı tercih etmiş ve büyüme hızındaki gerileme, tamamen değilse bile, plâncılar tarafından öngörülmüştür ([79]).

Nove, **The Soviet Economy**, 2nd Ed., op. cit., s. 43 ile **SS Information Supplement**'in Temmuz 1969 ve Ocak 1970 sayılarında **Ekonomicheskaya Gazeta**, 1969, No. 17 ve No. 39'dan özetlenen yazılar).

(79) 1961-65 ve 1966-69 dönemlerini, tek tek ülkelere göre karşılaştıracak olursak, millî gelir ve sınaî üretimdeki ortalama yıllık (reel) büyüme oranları aşağıya alınmıştır.

	Millî Gelir (% artış)		Sınaî Üretim (% artış)	
	1961-65	1966-69	1961-65	1966-69
Romanya (a)	8,6	7,1	13,6	11,2
Bulgaristan	6,5	8,6	11,2	11,6
SSCB	6,3	7,6	8,5	8,5
Polonya	5,9	6,3	6,6	8,4
Macaristan (a)	5,7	5,5	8,2	4,2
D. Almanya (b)	2,9	5,0	5,6	6,5
Çekoslovakya	1,9	7,4	5,3	6,3

(a) 1961-67 ve 1968-69 karşılaştırması. (b) 1961-63 ve 1964-69 karşılaştırması.

Kaynak: UN,**ESE in 1961**, Bölüm II, s. 2; **ESE in 1965**, Bölüm I, ss. 3, 6 ve **ESE in 1969**, Cilt II, s. 1, 9.

Bu global kantitatif göstergelerin, reformların başarı derecesi hakkında fazla anlamlı olmadığı muhakkaktır. Reformların ilk hedefi, geleneksel plânlama sisteminin bünyesinden gelen ve sonraki bozulmalardan doğan israf unsurlarını, kaynak tahsisinde sürekli bir düzelme sağlayacak yeni bir model getirerek tasfiye etmektir. Mahiyeti icabı böyle bir düzelmenin sağlayacağı dolaysız kazanç «bir kerelik»tir ve reformun tam olarak uygulanmasını izleyen ilk yıllarda meydana gelmesi beklenir ([80]). Ancak bu kazançların, global millî hasıla ve toplam üretim rakamlarına katkısını ayırmak pek çok metodolojik güçlük taşır ve birçok hallerde *toplam* üretim rakamlarına derhal yansımayan niteliksel düzelmeler; kaynakların kullanımında meydana gelen değişiklikler (meselâ stokların azalması) şeklinde tezahür etmesi mümkündür ([81]). Bunun yanı sıra, «yeni model»e çoğu kez refakat eden, hatta onu gerekli kılan iktisat politikası değişikliklerinin gelişme temposu üzerindeki, «bir kerelik» değil, sürekli etkilerinden de söz edilebilir. Bu sonuncu etkilerin, reformlardan bağımsız diğer büyüme etkenlerinden ayrılması ve istatistiklere yansımasının tesbiti, çetin (ve bizim burada teşebbüs etmeyeceğimiz) bir araştırma konusudur.

Reformları izleyen yılların büyüme hızları, yeni plân modellerinin başarısı üzerinde nihaî yargıya ulaşmamıza imkân verecek göstergeler olmamakla birlikte, reformcularla geleneksel modelin partizanları arasındaki tartışmalarda taraflara tezleri lehinde delil sağlamak görevini ifa etmiş ve bundan da daha önemlisi, reform uygulamasının ne derecede rahat şartlar içinde sürdürüleceğini belirlemiş olmakla önem taşır. Reformların ne kadar başarıyla uygulandığını gösteren daha ger-

(80) Bk. Schroeder, **op. cit.**, s. 16.

(81) Bu yönde «niteliksel» düzenlemelere ait örnekler için bk. Birman, **loc. cit.**, s. 3; UN, **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm II, ss. 6-7, 54; ve **ESE in 1968**, op. cit., ss. 87, 91, 93, 112.

çekçi delilleri ise, reformlar sayesinde sistemin işleyiş tarzında meydana gelmesi umulan yeniliklerin, yeni davranış biçimlerinin pratikte ne kadar gerçekleştiğine bakarak aramak daha uygun olacaktır.

Bu açıdan bakıldığında, *merkezî parametrelere ve direktiflere* dayanan reform modelini izleyen ülkelerden Polonya'da, öngörülen yenilikleri bir türlü tam olarak uygulayamayan bir tıkanmanın: reformlara karşı genel bir inançsızlık atmosferinin gözlendiği; diğer ülkelerde ise, (reform modelinin bünyesinden gelen çelişkilerin ve biraz aşağıda değineceğimiz bürokratik engellemelerin dışında) yeni modele geçişin, umulan hızla olmamakla birlikte, genel olarak olumlu yönde geliştiği anlaşılmaktadır. Modellerinde *piyasa parametrelerine* önemli bir yer veren ülkelerden Çekoslovakya'da reform, zuhurundan endişe edilen bütün olumsuz yan gelişmeleri meydana getirerek başlamış ve bir türlü rayına oturamayarak sonraki yılların dramatik çalkantılarına önemli katkılarda bulunmuş; Macaristan ise, fevkalâde kontrollü bir reform uygulaması ile yeni modele hayatiyet vermeyi; eskiye dönüş yollarını kapatmayı başarmıştır (82).

— II —

Merkezî parametrelere ve direktiflere dayanan reform modelini izleyen ülkelerde, özellikle SSCB'nde, reformun umulan yön ve hızda gelişmesini geciktiren ve güçleştiren en önemli etkenin bürokratik engellemeler olduğu; işletmelere şeklen verilen yetkilerin fiilen kullanılmasını engelleyen plânlama hiye-

(82) Bu yargıları destekleyen kaynaklara örnek olarak bk. Smolinski, «Planning Reforms in Poland», **op. cit.**, ss. 506-511; Zielinski, «On the Effectiveness of Polish Economic Reforms», **op. cit.**, ss. 406-414; Birman, **loc. cit.**, s. 3; Nagy, **loc. cit.**, s. 161; UN, **loc. cit.**, ss. 87, 91, 93; **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm II, ss. 6-7, 54 ve **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, ss. 64-66; Portes, **op. cit.**, s. 313.

rarşisinin üst düzeylerinin, özellikle Bakanlık ve Genel Müdürlüklerin reformun genel mantığına ve gereklerine uyamadıkları anlaşılmaktadır ([83]). Yeni sistemde işletmeler için sadece parametreler olması gereken göstergeler, üst-düzeylerdeki kuruluşlar tarafından kavranamamakta; parametrik plânlamanın gerekleri bir türlü yerine getirilememekte; reformlarla gerçekleştirilmek istenilen plân uygulama modelinin mantığına çoğu kere ters düşülmektedir ([84]). İşletmelere yıl içinde yeni ve plân-dışı yükümlülükler verildiği; işletme plân hedeflerinin de sık sık değiştirilerek işletmelerin istikrarsız bir ortam içerisinde tutulduğu şikâyet konusu olmaktadır ([85]). SSCB'nden verilen bir örneği nakledecek olursak; reform, işletmelere istihdam hacmini ve insangücünün işletme içi tahsisini serbestçe kararlaştırma yetkisini verdiği halde; üst organlar, işletmelerden tamamen bağımsız olarak, fabrikalardaki üretken olmayan memurların tensikatı için kampanyalar açmakta ve tensikat sonucu elde edilen nakdî tasarrufları bütçeye intikal ettirmektedirler ([86]). Bu tür yetki tecavüzlerinin sistematik ve müzmin bir hal almış olması, bazı Sovyet yazarlarının, işletme haklarını üst organlara karşı koruyacak hukukî ve kurumsal müeyyideler önermelerine yol açmıştır ([87]).

(83) Bk. Bachurin, **op. cit.**, ss. 17-19; Ellman, «Lessons of the Soviet Economic Reform», **op. cit.**, ss. 32, 37-38; Kantorovich, «The Director and Instructions», **op. cit.**, s. 47; K. W. Ryavec, «Soviet Industrial Managers, Their Superiors and the Economic Reform: A Study of an Attempt at Planned Behavioural Change», **SS**, Ekim 1969, ss. 221-223.

(84) Bk. UN, **ESE in 1968**, loc. cit., s. 96.

(85) Baibakov, **op. cit.**, s. 14; Birman, **loc. cit.**, ss. 3-4; N. Bogachev, «Who Works Better?», **CDSP**, Cilt XXII, No. 34, s. 17, (**Pravda**, 21 Ağustos 1970'ten çeviri); Liberman ve Zhitnitskii, **op. cit.**, ss. 3 vd.

(86) **Idem.**; Schroeder, **op. cit.**, s. 12.

(87) Birman, **loc. cit.**, s. 4; E. G. Liberman, «Confidence is an Incentive», **CDSP**, Cilt XVII, No. 16, s. 10, (**Komsomolskaya Pravda**, 24 Nisan 1966'dan çeviri).

— III —

Reformların uygulamaya konması sırasında plâncıların en çok endişe duydukları mesele, parasal dengenin bozulması ve enflâsyonist bir sürece sürüklenmesi idi. Bu endişe, bizatihi reformların yapısını da etkileyen bir unsur olarak rol oynuyordu; fiyatların ve ücret fonunun merkezî tesbitinde ısrar edilmesi; Macar ve Çek reformlarında dahi ilk aşamada fiyatların sadece bir bölümünün serbest bırakılması bu sebebe bağlanabilir (88).

Reformcular bu endişeye sürüklenmekte haklı idiler. Geleneksel sistemin, tüketim malları piyasasında sürekli olarak «kuyruklar ve boş raflar» oluşturduğuna değinmiştik; ucu-ucuna plânlama, gergin bir plân uygulama temposu, tutarsızlığın ve aşırı hedeflerin yarattığı dengesizlikler üretim mallarında da aşırı talep şartları yaratır ve bu şartlar altında ekonominin genel durumu baskı altında enflâsyon görünüşündedir (89).

(88) Grossman, **loc. cit.**, ss. 621-622; Valyi, **op. cit.**, s. 70. Liberman'ın ilk önerisinde işletmelerin ücret fonu sınırının merkezî olarak tesbitinden vazgeçilmesi öngörülüyordu ve bu yeniliğin parasal dengeyi çökerteceği yolundaki eleştirileri Liberman cerhetmeye çalışıyordu. (Bk. Liberman, «Increase Production Efficiency in Every Way», **op. cit.**, ss. 8-9). Ancak bu eleştiriler, Sovyet reformunun hazırlanmasında etkili olmuş; «ücret fonu plânlamasını elimine etmek için vakit çok erkendir... Tüketim malları ile ... alım gücü arasındaki gerekli denge ... teminat altına alınmalıdır ... Alım gücü ise geniş ölçüde ücret fonu tarafından belirlenmektedir.» (Kosygin, **op. cit.**, s. 18) gerekçesiyle, ücret fonu merkezî hedefler arasında bırakılmıştır. Liberman, Kasım 1965'te yazdığı bir yazıda, işletmelerin, ücret fonu sınırlamalarından reformun ancak gelecekteki aşamalarında azat edileceğini ifade ediyor: «The Plan, Direct Ties and Profitability», **Reform of Soviet Economic Management**, (Ed. M. E. Sharpe) op. cit., s. 175, (**Pravda**, 21 Kasım 1965'ten çeviri).

(89) Bk. Şik, **Plan and Market under Socialism**, op. cit., ss. 338-339.

Reformlar, enflâsyonist gelişimi hiç olmazsa «baskı altında» tutabilen bazı kontrol unsurlarını kaldıracak; diğerlerini zayıflatacaktır. Meselâ, işletme insiyatifinin genel olarak artmasının sonucu olarak ücret kontrollerinin fiilen zayıflaması kaçınılmaz görünüyor (90). Üstelik toplam özel tüketim talebini sırf ücret kontrollarıyla plânlamak, kâra bağlı primlerin kişisel gelirler içindeki payının genişlemesiyle imkânsız olacaktır (91). Yatırımların, işletme kârlarından finanse edilen ademi-merkezî bölümünün genişlemesi, yatırım talebinin de plânlanmasını güçleştirecektir (92). Primlerin ve işletme yatırımlarının genişliği arttıkça toplam talebi kontrol etmenin en etkili yolu (sosyalist ülkelerin bir hayli yabancısı oldukları) Keynes'çi iktisat politikası âletleri, özellikle vergi oranları ve faiz hadleri olacaktır (93). Bu durumda, talep üzerindeki kontrollerini kaybedecek olan plâncılar, fiyatlar üzerindeki kontrolleri kaldırmada önemli riskler görmüşlerdir.

Bu meselenin en ciddi biçimde tezahürü, fiyatları kısmen serbest bırakma yolunu seçmiş olan Çekoslovakya ve Macaristan'da olmuştur. Güçlükleri daha da artıran bir etken, reforma geçişin arifesinde bütün fiyatların, endüstri ve işletme maliyetlerine dayanarak yeniden tesbit edilmesi olmuştur; işletme ve endüstriler, tesbit edilecek fiyatlar müstakbel kâr marjlarını belirleyeceği için, yüksek maliyet hesapları çıkarmayı ve bunu üst düzeylere kabul ettirmeyi başardılar (94). Özellikle Çekoslovakya'da bu gelişme çok aşırı olmuştur; fiyatlarda % 19'luk bir artışla reforma geçileceği tahmin edilirken, bu artış % 29'u bulmuş; önceden tesbit edilmiş işletme

(90) Örnek olarak bk. V. Pokrovov, «Deep Sources», **CDSP**, Cilt XXII, No. 5, s. 23, (**Pravda**, 30 Ocak 1970'ten çeviri).
(91) Grossman, **loc. cit.**, s. 621.
(92) UN, **loc. cit.**, s. 112.
(93) Bk. **Ibid.**, ss. 112-113.
(94) Macaristan için bk. UN, **loc. cit.**, ss. 114-115; Çekoslovakya için : UN, **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, ss. 64-65.

kârlarının vergileme oranı (% 18) değiştirilmemiş; yüksek fiyatların sonucu olarak esasen yükselmiş olan kâr oranları (plânlanmış % 22 yerine, % 65) işletmelerde prim dağıtımında ve yatırımlarda kullanılacak 6-7 milyar kronluk bir *ek* gelirin birikmesine yol açmıştır (95). Bu olgu, kısmen, bütçe fonlarının işletmelere transferi anlamına gelir ve net talep artışı bu düzeyi bulmaz (96); ancak yine de plân-dışı unsurların etkili hale gelmesi kaynak tahsisinde spontane süreçlerin başlaması, istikrarı bozucu etkenler olarak ağır basacaklardır. Çekoslovakya'da bu sebeple reform, pürüzsüz bir başlangıca mazhar olamadı; bozulan istikrara karşı ilk tepki, kaldırılması tasarlanan merkezî kontrollere başvurmak oldu (97).

Macar reformunda aynı dengesizlik belirtileri; reform arifesinde tesbit edilen fiyatların, kâr hadlerini plânlanan düzeyin (% 6-8) üzerine (% 10'a) çıkarması ile başladı; buna bağlı olarak işletme yatırımlarının, Çekoslovakya'da olduğu gibi, plânlanan oranı aştığı gözlendi. Ancak, Macar plâncılarının, istikrarsızlık eğilimlerine karşı çok daha duyarlı ve hazırlıklı oldukları anlaşılıyor. Reformu izleyen iki yıl boyunca dikkatli bir kredi politikası ve ücret artışı oranlarını sınırlayan tek bir «merkeziyetçi» tedbir sayesinde, fiyatlar genel düzeyi % 1-2 civarında bir artışla kontrol altına alınabildi. İstikrar politikasının Macaristan'a maliyeti, büyüme hızında meydana gelen yavaşlama olmuştur. Ancak buna karşılık, Macar reformu öngörülen doğrultuda; merkezî kontrolleri daha da gevşeterek ilerleme imkânına kavuşmuştur (98).

---

(95) **Idem.**

(96) Bk. UN, **ESE in 1968,** op. cit., s. 112.

(97) UN, **ESE in 1967,** op. cit., Bölüm II, s. 65. Bu ilk tepkiyi izleyen zikzaklı gelişim çizgisine yukarıda kısaca değinilmişti.

(98) UN, **ESE in 1968,** op. cit., ss. 114-115; Portes, **op. cit.,** ss. 310-313.

Macar reformunun seyrini diğer ülkelerden ayıran bir özelliğe daha değinelim : Reform uygulamasında güçlük ve tıkanıklıkların zuhuru, ülkelerin çoğunda, «eskiye dönüş», «reformun hızını yavaşlatma», «yeniden merkezî kontroller» tezlerini güçlendirdiği halde (99); Macaristan'da, bir gözlemcinin ifadesiyle, «yetkililer,... plândan sapmaları düzeltmeye çalışacakları yerde bu sapmalara intibaka teşebbüs etmektedirler.» (100)

(99) Birman, Sovyet reformunun karşılaştığı güçlükleri, «reformun getirdiği tehlikeler» diye yorumlayan bilim ve yönetim çevrelerinin görüşlerini (endişe ile) naklediyor. **(loc. cit.,** s. 3). Ayrıca bk. Schroeder, **op. cit.,** s. 18.

(100) Portes, **op. cit.,** s. 311.

-III-

YENİ PROBLEMLER

BÖLÜM 9

PLÂNLAMADA MATEMATİKSEL TEKNİKLER

A. İktisat ve Plânlamada Matematiğe Karşı Tavırlar

— I —

Çok kuvvetli bir matematik geleneği bulunan Rusya'da matematiğin iktisada ve plânlamaya uygulanması, Birinci Beş Yıllık Plânın başlayışından itibaren aşağı yukarı 30 yıl süreyle resmî çevrelerin desteğinden yoksun kaldı ve zaman zaman engellendi.

Bu durumun çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında geleneksel plânlama modelinin 1930'ların Sovyetler Birliği'nde, dört işlem bilgisinin dışında matematik becerilerine ihtiyaç göstermeyen kaba, fakat operasyonel aletlerle işleyebilmesi ve ihtiyaca cevap vermesi olmuştur. İktisadî yapı, Maddî Bilânçolar yöntemiyle tatminkâr bir biçimde plânlanamayacak kadar girift bir düzeye ulaşınca, girdi-çıktı analizinin yararı, hatta zorunluluğu kendini kabul ettirdi. Keza, ekonominin temel meselesi, yapısal değişme ve hızlı büyüme değil de etkinlik olarak görülmeye başlanınca optimal plânlama tekniklerinin, özellikle doğrusal programlamanın öğrenilmesine ve uygulanmasına karşı direnme kolaylıkla kırılabildi.

Bir diğer çekingenlik sebebi, matematiksel plânlamanın, genel kapsamlı modellerin inşasında kullanılabilmesinden ve bu modellerin temel merkezî tercihlerle uzlaşmayan sektörel yapı ve üretim kompozisyonu önerileriyle siyasî iktidarların karşısına çıkması ihtimaline karşı peşinen gösterilen bir tepkiye bağlanabilir. Bu tepkinin, tamamen bir yanlış anlamaya dayandığı söylenemez. Meselâ, girdi-çıktı anaiizinin en yaygın kullanım biçimi; plâncıları, nihaî talepten ekonominin sektörel yapısına (gayri safi üretime) götürür. Siyasî iktidar, tercihlerini gayri üretim vektörüne göre ifade ediyorsa; girdi-çıktı uzmanlarının kendi karar alanlarına müdahalesinden endişe edecektir. Keza, herhangi bir programlama modeli, hem *amaç fonksiyonu,* hem de *tahditleri* ile siyasî iktidarın merkezî tercihlerine göre inşa edilebileceği halde; siyasî tercihlerin kesin ve kantitatif bir biçim alarak amaç fonksiyonunda ifade edilmesi, bu tercihlerin teknik kadrolar (programcılar, iktisatçılar) tarafından eleştirilerek, alternatif fonksiyonlar önerilmesinin ilk adımı olarak görülebilir. Ne var ki, toplumu ve dünyayı değiştirme misyonunu üstlenmiş siyasî kadrolarla apolitik teknik kadrolar arasındaki çelişki, siyasî kadroların tedricî gevşeme ve çözülmesi sonucunda hafifleyince; bu ihtimal (yani teknik kadroların, amaç fonksiyonunu eleştirmesi veya ona katkılarda bulunması) endişe yaratıcı olmaktan çıkacaktır.

— II —

Matematiğin iktisada ve plânlamaya uygulanmasına karşı gösterilen tepkinin temeldeki gerçek sebepleri bunlardır. Ancak, Sovyetler Birliği'nde daima olduğu gibi, tartışmalarda bu temel sebepler vurgulanacağı yerde, ideolojik tavırlar fevkalâde önemli bir görünüş kazanmıştır. Bu meseleler üzerindeki Sovyet literatürünü izleyenler, ilk bakışta garip bir izlenim edineceklerdir : Plânlamada genel olarak matematiğin ve özellikle girdi-çıktı, programlama gibi tekniklerin kullanılması için böyle bir uygulamaya Marxizmin ustalarınca (dolaylı yoi-

la da olsa) cevaz verilmiş olduğunu veya bu tekniklerin Sovyet (veya Rus) kökenini ispat etmek gerekli görülmektedir. Buna karşılık, herhangi bir iktisadî alet veya tekniğin Batıda doğmuş olması ve kullanılması, «burjuva iktisatçılarının teorik genellemeleriyle birlikte yapılmışsa»; bizatihi o tekniğin sosyalist ekonomide kullanımına karşı kuvvetli bir delil oluşturmaktadır. Sovyet iktisatçısı Nemchinov'un sözleriyle :

> «Sovyet iktisatçıları, iktisatta matematik yöntemleri kullanmaya karşı oldukça kuvvetli bir saplantı göstermişlerdir. Bunun sebebi, burjuva iktisat akımlarının (meselâ, Avusturya 'marjinal fayda' okulu ve Anglo-Amerikan ekonometri okulunun) sosyo-ekonomik tahlil yerine tamamen matematik metotlar ikame ederek kendi sahte-bilimsel kavramlarını apoloji amacıyla doğrulamaya çalışmalarıdır. Yine de, iktisadî araştırmalarda matematiğin yanlış kullanımının teşhir edilmiş olması, Sovyet iktisatçılarının, iktisatta matematiğin her türlü kullanımını reddetmeleri için sebep gösterilemez» (1).

Ne var ki, bu satırları 1959'da, henüz matematiksel tekniklere karşı alınacak tavır üzerinde tartışmalar yapılmaktayken yazan Nemchinov, doğrudan doğruya meselenin özüne girmekten kaçınıyor; yani içeriği olmayan bir *âletler sistemi* olan matematiğin sosyal bir bilim olan iktisatta nasıl kullanılıp ne gibi katkılar yapabileceğini tartışmıyor. Sovyet ekonomisinin o günkü gelişme düzeyinde geleneksel plânlama yöntemlerini matematiksel tekniklerle karşılaştırmaya girişmiyor; bunların yerine matematik yöntemleri lehine başlıca dayanak olarak, Marx'ın 1873'te Engels'e yazdığı bir mektuptan ve 19. yüzyıl Rus düşünürlerinden Çernişevski'nin bir yazısından matemati-

(1) Nemchinov, «The Use or Mathematical Methods in Economics», **op. cit.**, ss. 1-2.

ğin iktisatta olumlu sonuçlar verebileceğine dair pasajları nakletmekle yetiniyor (2).

Bu dönemde, girdi-çıktının kökeninin 1920'lerin Sovyet millî ekonomik bilânço çalışmalarına, hatta 1904 yılında Ricardo'cu bir yaklaşımla Leontief sistemine çok benzeyen (ve emek girdisi ile ifade edilen) bir model kurmuş olan Rus iktisatçısı Dmitriev'in katkısına bağlanması (3); Kantorovich'in doğrusal programlamayı Batıdan önce bulmuş olması; matematiksel ve makro-ekonomik büyüme ve plânlama modellerinin öncülüğünü burjuva iktisadının değil, 1920'lerdeki (Feldman ve Kovalevski'nin çalışmaları gibi) Sovyet katkılarının yaptığına dair iddia ve tesbitler; matematiksel teknikleri plânlamaya sokmak isteyenlerin elinde güçlü silâhlar olmuşlardır (4). Şüphesiz ki mesele, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu tip sözde delillerle değil; temelde yatan sebep ve etkenlere gö-

(2) **Ibid.**, s. 1. Çernişevki'den yapılan nakle gereken değerin verilmesi için Nemchinov şu cümleyi ekliyor : «Marx ve Lenin Çernişevski'nin iktisat eserlerini ve yaratıcı zekâsının gücünü takdir ederlerdi». **(Idem.).**

(3) Dmitriev modeli için bk. Zauberman, **Aspects of Planometrics**, op. cit., ss. 48-52; A. Nove ve A. Zauberman, «A Resurrected Russian Economist of 1900», **SS**, Temmuz 1961, s. 98; A. Zauberman, «A Few Remarks on a Discovery in Soviet Economics», **Bulletin of Oxford University Institute of Statistics**, Kasım 1962, ss. 441-442; V. G. Treml, «Input-Output Analysis and Soviet Planning», **Mathematics and Computers in Soviet Economic Planning**, (Ed. J. P. Hardt et. al.) New Haven 1967, Yale University. Press, ss. 77-78; V. Novozhilov, «Calculation of Outlays in a Socialist Economy», **PE**, Aralık 1961, s. 23, **(Voprosy Ekonomiki**, 1961, No. 2'den çeviri); V. Nemchinov, «Value and Price under Socialism», **PE**, Temmuz 1961, ss. 4-7, 1961, ss. 4-7, **(Voprosy Ekonomiki**, 1960, No. 12'den çeviri).

(4) Örnek olarak bk. **Ibid.**, ss. 2-13; V. V. Novozhilov, **Problems of Cost Benefit Analysis in Optimal Planning**, New York 1970, International Arts and Sciences Press, ss. 21-22.

re çözülecekti ve nitekim böyle de oldu. Ancak bu çözümün, Sovyet fikir hayatının kalıplarına uyarak, yukarıda zikrettiğimiz türden dayanak ve delillerle desteklenmesi ve süslenmesi zorunluydu.

— III —

Böylece takriben 1959 yılından itibaren Sovyetler Birliği, matematiğin plânlamaya uygulanması yolunda çok hızlı olmayan, ancak aşağı yukarı kesintisiz bir gelişim içine girmiştir (5). Bu gelişimin iki temel alanda, girdi-çıktı ve optimal plânlamada nasıl tezahür ettiğini biraz aşağıda ele alacağız. Uygulamada değilse bile tavırlarda matematiksel teknikler lehine meydana gelen değişmenin hızını gösteren bir olay; 1959'da yayınlanan doğrusal programlama kitabı (6) yüzünden bur-

(5) 1959 yılından itibaren matematiğin plânlamaya uygulanması yönündeki gelişmeler Sovyetler Birliği'nde başlıca şu doğrultularda olmuştur: Meselenin çeşitli yönlerini tartışan ve somut öneriler getiren bir dizi konferansın örgütlenmesi; yüksek öğrenim kurumlarında konuyla ilgili kursların başlatılması; Bilimler Akademisi, İstatistik Örgütü ve Gosplan'a bağlı ve matematiksel programlama ve tekniklerle ilgili çok sayıda yeni birimlerin kurulması; **bilgisayar** üretiminin geliştirilmesi ve bunların plânlama pratiğinde kullanılmasını mümkün kılacak yeni örgütleşmelere gidilmesi... Bu birikimin plânlama sistemine yansıması aşağıdaki kesimlerde incelenecektir. Bu gelişmeler için bk.: UN, «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **op. cit.**, ss. 58-59; M. Dobb, «The Revival of Theoretical Discussion Among Soviet Economists», **Science and Society,** Güz 1960, ss. 304-309; A. Arzumanian, «Problems in the Development of Economic Science and Economics Education», **PE,** Aralık 1964, ss. 3-17 (**Voprosy Ekonomiki,** 1964, No. 6'dan çeviri); A. Berg, «Economic Cybernetics: Yesterday and Today», **PE,** Haziran 1968, ss. 25-28 (**Voprosy Ekonomiki,** 1967, No. 12'den çeviri); Tremi, **op. cit.**, s. 83.

(6) Kitabın İngilizce çevirisi 1965'te yayınlanmıştır: L. V. Kantorovich, **The Best Use of Economic Resources,** 1965, Pergamon Press.

juva iktisadının kategorilerini kullanmakla suçlanan (7) Kantorovich'in ve aynı akımın bir başka önde gelen temsilcisi olan Novozhilov'un, 6 yıl sonra, görüş ve tezlerinden taviz vermemiş olmalarına rağmen, matematiksel yöntemlerin plânlamaya uygulanmasına yaptıkları katkılardan dolayı, bilim adamlarına verilebilecek en yüksek ödüle, Lenin ödülüne, (Nemchinov'la birlikte) lâyık bulunmuş olmalarıdır (8). Benzer bir gelişim, bütün Doğu Avrupa ülkelerinde 1956'dan bu yana gittikçe hızlanarak gözlenmektedir. Özellikle Macaristan ve Polonya'da matematikçi okul, seviyeli temsilciler ve ilginç modeller çıkarabilmiştir (9).

---

(7) Bu yeni yöntemlerin güçlü ve nüfuzlu destekçisi olan Nemchinov dahi Kantorovich'in kitabına yazdığı önsözde bu suçlamalardan bazılarına; ağırbaşlı fakat otoriter bir eleştiri üslûbu içinde katılıyordu (**Ibid.**, ss. xi-xvi).

(8) Bk. «Pro and Con : Compare Conclusions», **Contemporary Soviet Economics**, Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), New York 1969, International Arts and Sciences Press, ss. 67-73. (**Ekonomicheskaia Gazeta**, 1965, No. 10'dan çeviri); Treml, **op. cit.**, s. 115.

(9) SSCB'nde ve bütün D. Avrupa'da plânlamada matematiksel metotların daha yaygın ve etkili bir şekilde kullanılmasını güçleştiren etkenler, artık siyasî iktidardan gelen engellemeler değil; hızla genişleyen bir **bilgisayar** merkezleri şebekesinin bir çok ülkede kurulmakta bulunmasına rağmen, (meselâ bk. UN, **ESE in 1968**, op. cit., s. 105) **bilgisayar**'ların nitelik ve sayı olarak gelişmiş Batı ülkelerinin oldukça gerisinde olması ve bunların dağılımı ve kullanım biçiminin etkin olmayışından gelen israf; istatistikî bilginin matematiksel tekniklerin aradığı nitelikte olmayışı; uzman kıtlığı gibi unsurlardır. SSCB'nde özellikle eleştirilen bir aksaklık olarak, **bilgisayar** kullanımının koordinasyonsuz bir biçimde ve «aşağıdan yukarı» (işletmelerden) başlamış olması yüzünden atıl **bilgisayar** kapasitesinin doğması ve böylece merkezî plânla kaynaşmış sektör çalışmalarının başarıyla uygulanmasının gecikmesi gösterilmektedir. Bk. «No. Right to Procrastinate : How to Accelerate the Introduction of the

B. Girdi - Çıktı Çalışmaları

— I —

Sovyetler Birliğinde girdi-çıktı çalışmaları için ilk yeşil ışığın 1956 yılında zamanın İstatistik Genel Müdürü tarafından yakıldığını ([10]) ve girdi-çıktı tablolarının inşasına zaman geçirilmeden başlandığını görüyoruz. İlk yıllarda bazı küçük boyutlu deneyler yapıldığı ve meselâ 1955 ve 1957 yılları için iki tablonun hazırlandığı ifade edilmekle beraber ([11]); önem verilen ve üzerinde durulan ilk Sovyet tablosu 1959 yılına aittir ([12]). Doğu Avrupa'daki en eski girdi-çıktı tabloları ise 1957

Latest Methods of Long - Range Planning», **CDSP**, Cilt XX, No. 16, (**İzvestia**, 2 Nisan 1968'den çeviri); S. Bobylev, «Electronics and Arithmetic», **CDSP**, Cilt XXII/8, s. 15 (**İzvestia**, 20 Şubat 1970'den çeviri); G. Marchuk ve A. Yershov, «The Electronic Computer : A Complex of Problems», **CDSP**, Cilt XXII, No. 14, s. 11, (**Pravda**, 9 Nisan 1970'ten çeviri); S. Yefimov, «The Horizontals and Verticals of Management», **CDSP**, Cilt XXII, No. 10, (**İzvestia**, 8 Mart 1970'ten çeviri); Zielinski, **loc. cit.**, s. 286. Sovyetler Birliği'nde matematiksel iktisadın 1970'lere doğru genel bir değerlendirilmesi için bk. A. Zauberman, «The Rapprochement Between East and West in Mathematical - Economic Thought», **The Manchester School of Economic and Social Studies**, Mart 1969, ss. 1-20. Macaristan'da matematiksel iktisat eğitimi ve eğitim programlarının plânlamayla yakın ilişkisi için bk. P. Bod, «The Training for the Application of Mathematics in Economics in Hungary», **Econ. Plan.**, 1965, Cilt 5/3, ss. 105-110.

(10) UN, **loc. cit.**, s. 61.

(11) Bk. Treml, **op. cit.**, ss. 72-73; UN, **Economic Planning in Europe**, Bölüm IV, s. 27.

(12) A. Dorovskikh, «Some Problems in the Theory and Practice of the Interbranch Balance», **PE**, Ağustos 1968, s. 12, (**Planovoe Khoziaistvo**, 1967, No. 12'den çeviri); Treml, **op. cit.**, s. 97.

yılına (Polonya ve Macaristan) gider ve girdi-çıktı çalışmaları zamanla incelediğimiz ülkelerin hepsine yayılır (13).

İlk tabloların tümü *ex-post* (istatistikî) tablolardır; bu sebeple doğrudan doğruya plânlama araçları olarak kullanılmamışlardır; ancak Sovyetler süratle *ex-ante* (plânlama) tabloları hazırlamaya da yönelmişlerdir; hatta son Sovyet tablolarının tümü *ex-ante* tablolardır. Doğu Avrupa'da ise *ex-ante* girdi-çıktı tablolarının inşasına geçişte daha temkinli davranılmış; hatta birçok ülkede henüz buna başlanılmamıştır (14).

Doğrudan doğruya plânlamaya yardımcı olmak amacıyla inşa edilen *ex-ante* girdi-çıktı tablolarının plân inşasına ilk katkısı, Sovyet ve Doğu Alman 1962 yıllık plânlarına olmuştur (15). 1965'ten beri Macar plânlamasının önemli bir unsuru haline geldiği (16) anlaşılan girdi-çıktı analizine, 1966-1970 5 yıllık Sovyet Plânının hazırlanmasında aktif bir görev verilme-

---

(13) **Idem**; UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, s. 27; Zielinski, **loc. cit.**, s. 285; E. Mateev, «Mathematics and the National Economy», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. D. Fedorenko), **op. cit.**, ss. 351-352.

(14) 1967 yılında Treml'in verdiği bilgiye göre, o zamana kadar hazırlanmış 9 Sovyet girdi-çıktı tablosundan 7'si **ex-ante**dir; D. Avrupa'da ise hazırlandığı tesbit edilen 17 tablodan sadece 2'si (D. Almanya 1964 ve Macaristan 1965), **ex-ante** tablolardır. **(op. cit.**, ss. 95-97). Ancak, Treml'in D. Avrupa üzerinde verdiği bilginin eksik olduğu anlaşılıyor. Plânlama tablolarının, Bulgaristan'da 1964, 1965, 1966 ve 1970 için hazırlandığı, Macaristan'da ise artık plân pratiğine girmiş olduğu başka kaynaklardan ortaya çıkmaktadır. (Mateev, **loc. cit.**, s. 352; Kornai, **Mathematical Planning of Structural Decisions**, op. cit., ss. 32-42). Buna karşılık, meselâ Polonya'da **ex-ante** tablolara halâ geçilmemiş olduğu Zielinski tarafından belirtiliyor. **(loc. cit.**, s. 285.)

(15) UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, s. 27.

(16) **Idem**; Kornai, **loc. cit.**, ss. 32-42.

ye çalışılmış; ancak umulan sonuç elde edilememiştir (17). Geçmiş deneylerin değerlendirilmesi sonunda 1971-1975 5 yıllık Sovyet plânının, dinamik bir girdi-çıktı modelinin yardımıyla inşa edilmesi tasarlanmaktaydı (18). Bunların yanısıra SSCB'nde *bölgesel* ve yakın zamanlarda bölgeler-arası girdi-çıktı çalışmaları çok ilerlemiştir. Bölgesel girdi-çıktı çalışmalarından sadece Litvanya için hazırlanan dinamik bir model 1966-1970 Litvanya plânının hazırlanmasında yardımcı olarak kullanılmıştır (19).

— II —

Sovyet ve Doğu Avrupa girdi-çıktı çalışmalarını Batı tablolarından ayıran özelliklerin başında, Maddî Bilânçolara dayanan geleneksel plân inşası yöntemleriyle uzlaşma ihtiyacı yüzünden, fizikî birimli girdi-çıktı tablolarının Batıya kıyasla çok daha önemli bir yer kaplaması gelmektedir. Ürün esasına göre sınıflandırılan tablolar çok büyük olmaktadırlar; en büyüğü 600 x 600 boyutlu 1970 *ex-ante* Sovyet tablosudur (20).

Bu farklılık kısmen, Sovyet ve Doğu Avrupa tablolarındaki «sektörel» sınıflamanın dayandığı esaslardan kaynaklanır. İstatistikî *(ex-post)* girdi-çıktı tablolarında genellikle Batı tablolarının da kullandığı ve sanayi istatistiklerinin sınıflandırma şemasına dayanan *endüstri* ilkesi uygulanır (21): Herhangi bir

(17) Ellman, «The Use of Input-Output in Regional Economic Planning: The Soviet Experience», **op. cit.**, s. 860; Dorovskikh, **op. cit.**, ss. 12-15; Berri, **op. cit.**, s. 7.

(18) **Idem.**; Dorovskikh, **op. cit.**, ss. 19-20.

(19) Litvanya uygulaması için bk. I. Kasyukov ve M. Rostarchuk, «How Mathematics Serves a Republic?», **CDSP**, Cilt XXII, No. 30, (**İzvestia**, 5 Temmuz 1970'ten çeviri); Ellman, **loc. cit.**, s. 860. Genel olarak bölgesel girdi-çıktı çalışmaları için bk. **Ibid.**, passim; UN, «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **op. cit.**, ss. 61-62; Treml, **op. cit.**, ss. 83-85.

(20) **Ibid.**, s. 97.

(21) **Ibid.**, s. 75; Kornai, **loc. cit.**, ss. 32, 37-38.

işletme hangi endüstriye aitse, yan-ürünleri dahil, tüm üretimi ile o endüstri toplamı içinde gösterilir. Buna karşılık plânlama *(ex-ante)* tabloları, geleneksel Maddî Bilânçolar sistemiyle aynı esasa dayandırılmak istenmiştir. Hatırlanacağı gibi, konsolide bir Maddî Bilânçolar tablosunun sıraları *ürünlerden*, kullanım alanlarını gösteren sütunlar ise *iktisadî örgütlenmenin* (Bakanlık, Genel Müdürlük gibi) unsurlarından oluşur. *Ex-ante* girdi-çıktı tablolarında, aynı şekilde, kural olarak *ürünlere* dayanan bir sınıflama ilkesi uygulanmış ([22]); bazı ülkelerde ayrıca plânlama hiyerarşisinin endüstri düzeyindeki *örgüt yapısına* dayanan tablolar da hazırlanmıştır ([23]).

Uygulamada, ürünlere dayanan bir sınıflamanın, endüstriyel sınıflamadan en önemli farkı, birden fazla ürün üreten işletmelerde ürünlerin herbirine ait olduğu sektörde göstermek suretiyle işletmeyi (dolayısıyla endüstriyi) parçalamasıdır. Bu yöntemin, *teknolojik ilişkileri* daha sadakatle yansıtarak, girdi-çıktının mantığına uygun olduğu söylenebilir. Endüstriyel bir sınıflama ise *işletmeler arası mübadele ilişkilerini* esas alır ([24]). Plânlama pratiğinde ise, ikmal ve tedarik plânlaması tamamen ürünler esasına dayandığı için bu sınıflamaya dayanan tablolara yakından muhtaçtır; üretim plânlaması ise «iş-

(22) **Ibid.**, ss. 32, 38-39; Ellman, **loc. cit.**, s. 856.

(23) Kornai, **loc. cit.**, ss. 32-37; UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm IV, s. 28; F. N. Klotzvog, et. al. «Input-output and National Economic Planning», **Matekon**, Güz, 1969, ss. 19-27, **(Ekonomikai Matematicheskie Metody**, 1969, No. 1'den çeviri).

(24) Bk. Ellman, **loc. cit.**, s. 857. Ürünler esasına dayanan tablolar fizikî birimlerle inşa edildiğinde, bütün ekonomiyi kapsaması imkânsız olmaktadır. Kapsamı genişletmek için fizikî tablolarda bazı ürün grupları değer birimiyle ifade edilmekte ve tabloların boyutları büyütülmektedir. Bunlara rağmen fizikî birimli Sovyet tabloları gayri safi üretimin azami % 85'ini kapsayabilmişlerdir. (Bk. Treml, **op. cit.**, ss. 112-114.)

letme» ve «endüstri» esasına dayandığı için ürünler sınıflamasına göre inşa edilen tabloların üretim plânlarının ihtiyaçlarına ayrıca intibak ettirilmesi gerekecektir ([25]).

— III —

Sovyet girdi-çıktı çalışmalarını orijinal bir yan ürünü ilk defa 1959 tablosuna dayandırılarak ([26]), ve daha sonra 1966 için ([27]) inşa edilmiş olan *emek girdi-çıktı* tablolarıdır.

Çeşitli nitelikteki emek girdileri, insan-yılı ile ifade edilen homojen bir emek türüne, yani ortak bir birime indirgendikten sonra, her sektörün toplam dolaysız emek girdisi (L_i) ile toplam gayri safi çıktısı (X_i) arasındaki oran, dolaysız emek girdi katsayısını verir :

$$c_i = L_i / X_i \qquad (I)$$

Bütün sektörleri temsil eden c_i katsayıları, **c** vektörü ile ifade olunur. Klâsik Leontief sisteminin bütün sıralarını böylece emek girdisi ile ifade etmek mümkün olacaktır :

$$c_i \sum_{j=1}^{n} X_{ij} + c_i y_i = c_i x_i \qquad (II)$$

Sektörlerin dolaysız emek girdisine dayanan bu hesaplamadan dolaylı ve dolaysız, *tam* emek girdilerini temsil eden sisteme geçmek gerekir. Tam emek girdilerini temsil eden bir katsa-

(25) D. Avrupa ve Sovyet girdi-çıktı tablolarının bazı teknik özelliklerine de değinelim : «Üretken» addedilmeyen hizmetler, tablonun II. kadranına değil, nihaî talep kadranına alınmakta ve tabloların IV. kadranı genellikle boş bırakılmaktadır. (**Ibid.**, ss. 74-78, 81; Ellman, **loc. cit.**, s. 856).

(26) Zauberman, **Aspects of Planometrics**, op. cit., ss. 106-107; Treml, **op. cit.**, ss. 78-79.

(27) Efimov, «The Interbranch Balance and Questions of Planning» **op. cit.**, s. 18.

yılar vektörünün her elemanı (t_j) dolaysız emek girdisi katsayısı ile (c_i), Leontief *ters* matriksinin katsayılarının (r_{ij}) çarpımı ile hesaplanır :

$$t_j = \sum_{i=1}^{n} c_i \, r_{ij} \qquad \text{(III)}$$

veya matrix notasyonu ile :

$$t = c\,(I - A)^{-1} \qquad \text{(IV)}$$

Tam emek girdisi, Marxist iktisadın, «toplumsal bakımdan gerekli iş zamanı», yani Marxist anlamda *değer* olarak yorumlanmaktadır. Bu durumda, toplam gayrı safi üretimin (Marxist anlamda) *değer* (W) ile ifadesi :

$$W = c\,(I - A)^{-1}\,x \qquad \text{(V), yani,}$$

$$W = t\,x \qquad \text{(VI)}$$

olacaktır (28).

Bu analizin ve ona dayanılarak inşa edilen emek tablolarının Marxist değer teorisi açısından *(değerin* nicel tesbitinin mümkün olacağının bir ispatını getirmesi ile) taşıdığı anlamın üzerinde durmayacağız. Plânlama amaçlarıyla bu tablolar, nihaî olarak reel üretim maliyetlerine *(değere)* dayandırılmak istenen fiyatların tesbitinde ve emek girdisinin ekonomide dağılımını aydınlatmakla, insangücü plânlamasında kullanılabilmektedir (29).

Esasen, girdi-çıktı tablolarının plânlama pratiğinde (emek tabloları şeklinde olsun veya olmasın) kullanım alanlarından biri *fiyat tesbiti*dir. Klâsik (Leontief tipi) girdi-çıktı tablolarının sütunları, tablonun III. kadranının (aslî girdilerin) de ilâvesiyle, her ürünün ortalama «reel maliyet» unsurlarının eksik-

(28) Bk. Treml, **op. cit.**, ss. 78-79, 116; Zauberman, **loc. cit.**, ss. 106-107.

(29) Treml, **op. cit.**, ss. 116-118.

siz bir dökümünü verir ve ortalama maliyetlere dayandırılmak istenen bir fiyat sisteminin inşasında temel malzemeyi sağlamış olur (30).

— IV —

Ancak fiyat tesbiti meselesi, girdi-çıktı analizinin plânlamaya yapması umulan aslî katkılardan biri değildir. Bu analizin esas olarak *plân inşası* alanında önemli katkıları olacağı umulmaktadır.

Bu alanda girdi-çıktı tablolarının yapabileceği asgarî katkı, geleneksel yöntemlerle hazırlanan merkezî plânların tutarlılıklarını sınamaktır. Nitekim *ex-ante* tablolar bu amaçla kullanılmaktadır. Geleneksel yöntemlerle hazırlanan yıllık plânın millî gelir tahminleriyle ilgili bölümünden tesbit edilen nihaî talep vektöründen hareketle ve bilinen çözüm yöntemleriyle $[x = (I - A)^{-1} y]$, sektörlerin gayri safi üretim rakamları elde edilmekte ve geleneksel plânın sektörel üretim hedefleriyle karşılaştırılarak bu hedeflerin, plânın nihaî talep tahminleriyle tutarlılık derecesi; plân aynen uygulamaya konacak olursa, hangi üretim kollarında tıkanıklıkların beklenebileceği tesbit olunmaktadır (31). Tutarlılık testinin anlamlı olabilmesi için *ex-ante* girdi-çıktı tablosunun, Maddî Bilânçolarda kullanılan teknolojik katsayıları uygulaması ve tabii ki, plânla aynı yılı kapsaması gerekir. *Ex-ante* tablo (plânla beraber) t+1 yılına ait ise, en iyi ihtimalle t yılında inşa edilmiş ve t - 1 yılına ait bir *ex-post* tablonun katsayılarının, yine t yılı içinde yapılan, 2 yıllık bir projeksiyonuna dayanıyor olmalıdır (32). Sovyet

(30) **Idem.**; Kornai, **loc. cit.**, ss. 220-226; Efimov, **op. cit.**, ss. 18-19; M. Eidelman, «Analysis of National Economic Proportions According to Data of the Interbranch Balance», **PE**, Şubat 1970, ss. 44-45. (**Voprosy Ekonomiki**, 1969, No. 9'dan çeviri); Mateev, **loc. cit.**, s. 353; Lange, «Some Observations on Input-Output Analysis», **op. cit.**, ss. 196-197.

(31) Treml, **op. cit.**, ss. 98-100; Kornai, **loc. cit.**, ss. 28, 37-38; UN, **loc. cit.**, Bölüm IV, ss. 27-28.

plâncıları bu asgarî fasılaya yakın (3 yıllık) bir gecikmeyle 1962 plânının 1959 *ex-post* tablosu üzerinden yapılan düzeltmelerle tutarlılığını sınamışlardır (33). Ancak, girdi-çıktı tablolarının bu fonksiyonu plân sisteminin bir unsuru olacaksa, *ex-post* tabloların her yıl yapılması ve 2 veya 3 yıl sonrasının *ex-ante* tablosunun ana malzemesini sağlayarak o yılın plânının kontrolünde kullanılması gerekir ki bunun şimdiye kadar sürekli olarak gerçekleşebildiği söylenemez (34).

Son yıllarda, girdi-çıktı analizinin, plân inşasına tutarlılık testinden daha aktif olarak katıldığı durumlar gözlenmektedir. Bu aktif katkıların üç biçim aldığı söylenebilir.

Birinci olarak, *tam girdi* katsayılarının, yani $(I - A)^{-1}$ matriksinin hesaplanabilmesi, Maddî Bilânçolara dayanan plân inşasının birçok güçlüğünü halledebilecektir. İteratif plân inşası süreci tamamlanamadığı için, plânlama hiyerarşisinden gelen çeşitli çıktı hedefleri ve girdi talepleri arasında tam tutarlılığı sağlayamayan plânlar, (hatta birkaç yıl öncesine ait) tam girdi katsayıları tablosuna sahip olsalar, sektörel üretim ve ikmal-tedarik plânlarını çok daha kolay tesbit edecek durumda olacaklardır. Bu halde, girdi-çıktı, plân inşasında bir *model* olarak kullanılmamakta; sadece modelin önemli bir yan ürünü olan *Leontief ters matriksi* bir yardımcı malzeme olarak plâncıların işini kolaylaştırmaktadır (35).

İkinci tür katkılara örnek olarak Macar plânlamasında girdi-çıktı tablolarının ilginç bir kullanım biçimini ortaya koyan

(32) Bk. Ellman, **loc. cit.**, s. 865.

(33) Treml, **op. cit.**, ss. 98-100; UN, **ESE in 1962**, op. cit., Bölüm I, ss. 48-49.

(34) Sovyet bölgesel girdi-çıktı tablolarını plânlamada kullanma teşebbüsleri, meselâ bazı Baltık cumhuriyetlerinde **ex-ante** tabloların, 9 yıl öncesine ait **ex-post** tablolara dayanması yüzünden pek verimli olamamıştır. (Ellman, **loc. cit.**, s. 856).

(35) Bk. Eidelman, **op. cit.**, ss. 44-45; Efimov, **op. cit.**, ss. 8-9.

Kornai'yi nakletmek yararlı olacaktır ([36]). Bu yazara göre, sektörel sınıflaması iktisadî örgütlenme şemasına dayanan Macar girdi-çıktı tablolarının *bizatihi inşasının* plânlamaya önemli bir katkısı olmaktadır. Bu tabloların sektörler arası ilişkiler matriksi, teknolojik katsayılardan hareketle değil; gayri safi hasıla akımları (X_{ij}'ler) doğrudan doğruya hesaplanarak inşa edilir. Bu inşa sürecine, ön plân hedeflerinde saptanan sınırlar gözetilmek şartıyla, her sektörü temsil eden örgütün, tabloda kendisine ait sıra ve sütunları bağımsız olarak tahmin etmesiyle başlanır. Sıralardaki unsurlara ait tahminler arz, sütunlardaki unsurlar ise talep sayılmak gerekir. Böylece tablonun her elemanı (X_{ij}) ilk aşamada iki rakamdan oluşur: Üreten «sektör»ün (i sektörünün), ürünün j sektöründeki kullanım miktarına ilişkin olarak bu sektöre arz edebileceği miktarın tahmini ile, tüketici j sektörünün, kendisi için bir girdi olan i ürününe karşı tahminî talebi. Bu iki rakam arasındaki ilk tutarsızlık, arz ve talep tahminleri arasındaki ilk dengesizliğin bir belirtisidir ve bu dengesizlik sektörleri temsil eden kuruluşlar arasındaki (ve plânlama örgütünün hakem rolünü oynadığı) görüşme ve pazarlıklarla giderilerek tek bir rakama ve tutarlı bir plâna ulaşır. Teknolojik katsayıların elde edilmesi ve girdi-çıktı modeliyle ilgili diğer işlemler bunu izler.

Üçüncü olarak, özellikle beş yıllık plânların inşasına biraz daha aktif bir katılmayı temsil eden bir katkıyı gösterebiliriz. Beş yıllık plânın son yılına ait *ex-ante* bir tablo inşa edilmekte ve farklı nihaî talep bileşimleriyle tutarlı sektör üretim hedefleri varyantları hesaplanmaktadır. Siyasî iktidar ve plânlama örgütü, bu alternatif ve tutarlı çözümler içinde kendi tercihlerine uygun birisini seçme imkânına sahip olacaktır ([37]). Ancak bu tür plân varyantlarının hesaplandığı bilin-

(36) **loc. cit.**, ss. 34-37. Bu yöntemin Macaristan dışında kullanıldığına dair bir kaynağa rastlamadık.

(37) 1966-1970 Sovyet plânı için, girdi-çıktı modeli kullanılarak, yirmi adet farklı nihaî talep bileşimi ile ilgili hesaplamala-

mekle birlikte, beş yıllık plânların nihaî şekline ulaşmada bunların fiilen ne derecede etkili oldukları belli değildir.

— V —

Bu noktada, girdi-çıktı tekniğinin geleneksel plân inşası yöntemlerinin tamamen yerine geçmesi ihtimalinin eşiğine gelinmiş oluyor. Bu eşik, henüz aşılmamıştır; ancak Sovyet iktisatçıları arasındaki tartışmalar, bu yönde kuvvetli eğilimlerin varlığını göstermektedir.

Meseleyi biraz açmakta yarar vardır; zira, girdi-çıktı modeli tek başına bir plân inşası modelinin tümünü meydana getiremez; olsa olsa, genel kapsamlı bir plânlama modelinin önemli bir unsurunu oluşturabilir. Nitekim, geleneksel yöntemlerin yerini girdi-çıktının almasından bahsedilirken kastedilen, kaba bir plânlama tekniğinin (Maddî Bilânçoların) yerine, bu yeni ve ileri tekniğin geçmesi değil; sektörel önceliklere dayanan ve gayri safi sektör hedeflerinden büyüme hızına ve nihaî talebin unsurlarına ulaşan büyüme ve geleneksel plânlama modelinin terkedilerek, nihaî talep unsurlarına ait hedef ve tahminlerden ekonominin sektörel yapısına ulaşan «modern» bir modelin kabulüdür.

Yukarıda perspektif plânların dayandığı büyüme modellerinden bahsederken iki sektörlü modellerle Kalecki tipi bir modeli karşılaştırmış ve bu meselenin bir yönüne değinmiştik. Polonya perspektif plânına damgasını vuran bu yaklaşımın

---

rın yapıldığı ve bunların, sonunda, siyasî-iktisadî amaçları yansıtan iki varyanta indirgendiği belirtiliyor. (Treml, **op. cit.**, s. 101; Berri, **op. cit.**, s. 7). Ancak bu çalışmanın plân inşasını yakından etkilemediği yukarıda belirtilmişti. (Bk. Ellman, **loc. cit.**, s. 860; Dorovskikh, **op. cit.**, ss. 12-15). Macaristan'da yapılan bu türden çalışmalar için bk. S. Ganczer, «Applications of Mathematical Methods in Planning», **Reform of the Economic Mechanism in Hungary**, (Ed. I. Friss), Budapest 1969, Akademia Kiado, s. 87.

operasyonel (özellikle 5 yıllık) plânların inşasına hâkim olması için bu yakınlarda çaba sarfedenler, girdi-çıktı analizinin güçlü aletlerini kendi tezlerine destek olarak göstermektedirler. Bizi bu noktada ilgilendiren de meselenin bu yönüdür.

Daha önce başka vesilelerle işaret etmiş olduğumuz gibi, girdi-çıktı modelinde nihaî talep vektöründen gayri safi sektör üretim hacimlerinin hesaplanması yegâne zorunlu çözüm değildir; tamamen karşıt bir hesaplama mümkün olduğu gibi; n-m sektörün gayri safi üretim, m sektörün ise safi üretim düzeylerinin plân hedefi alınarak sistemin çözülmesi de modelin mantığına uygundur ([38]). Buna rağmen, plânlamada yeni bir yaklaşımı savunan Sovyet yazarlarının ([39]) asıl hedefi geleneksel plân inşası modelinin tasfiyesi olduğu için; bunlar, girdi-çıktı modelinin, millî gelirin düzeyi, kalemleri ve net sektör katkıları plânlandıktan sonra, endüstrilerin gayri safi üretim düzeylerinin hesaplanmasında kullanılabileceğini ileri sürmüşlerdir : Merkez, nihaî talebin toplamını (millî hasılayı) ve global kalemlerini veya bunların büyüme hızlarını plânlayacaktır. Plânlamanın bu ilk aşamasında, açıkça belirtilmemekle beraber, Kalecki-tipi bir model öngörülmektedir. Sektörel gelir esneklikleri modelin parametrelerindendir ve nihaî talebin sektörler arası dağılımını belirler. Dinamik bir girdi-çıktı modeli, gayri safi sektörel üretim düzeylerini verecek yatırımların hacmine ait ilk tahminleri düzeltecek ve yatırımların dağılımını da tesbit edecektir.

Görülüyor ki, geleneksel plânlama modelinde politika değişkenleri arasında yer alan unsurların büyük kısmı, bu önerilerde bağımlı değişken haline gelmektedir.

---

(38) Nitekim konu etrafındaki tartışmalarda bu gerçeğe işaret eden Sovyet iktisatçıları olmuştur. Bk. Efimov, **op. cit.**, s. 10 ve Treml, **op. cit.**, s. 104 n.'ta Kovalev'e yapılan atıf.

(39) Bk. Berri, **op. cit.**, ss. 6-9; Khanin, **op. cit.**, s. 9.

Bu tezlerin, 1965'te *direktiflere ve merkezî parametrelere* dayanan, «temkinli» bir reform modelinin benimsendiği SSCB'nde ve keza perspektif plânlar kanalıyla Polonya'da güç kazanması ilginçtir. Reformlar, işletmelere verilen üretim ve girdi hedeflerini kaldırmamış; böylelikle, önceliklere dayanan bir plânlama sisteminin uygulama mekanizması ayakta tutulmuş ve bu olgu, piyasa ilişkilerinin rolünü sınırlı tutmuştur. Girdi-çıktı modelini ileri sürerek geleneksel plân inşası yöntemini değiştirme önerisi, «aşırı» reformcuların, 1965'te plân uygulama sisteminde başaramadıkları piyasa hâkimiyetini «tepeden inme» yolla (veya «arka kapıdan») gerçekleştirme manevrası olarak görülebilir. Sektörlerin, bu yeni önerilerde gelir esnekliklerine bağlanan safi hasıla plânları, ve modelin çözümüyle belirlenen gayrı safi üretim düzeyleri merkezî tercihlerin *dolaysız* konusu olmaktan çıkınca, bunları fizikî hedefler ve direktifler halinde işletmelere iletmenin mantıkî gerekçesi de ortadan kalkmış olur. Üretim ve girdi hedeflerinden yoksun kılınan işletmeler zorunlu olarak —merkezî plânın makro hedeflerinin gerçekleşmesi için— direktiflerin rol oynamadığı bir parametreler sistemiyle yöneltilecek ve (isterse merkezî olarak tesbit edilsin) bu parametrelerin etki alanını oluşturan piyasa mekanizmasına açılmış olacaklardır. Bu gelişim, plân inşasını da yeni baştan etkileyecektir : Sektör safi üretim hedeflerini belirleyen gelir esneklikleri nihaî olarak piyasa mekanizmasına ve kârlılık kriterine gittikçe daha fazla bağımlı olacaktır.

Şimdiye kadar esas itibariyle birbirinden bağımsız olarak ele alınan plân inşası ve plân uygulama modelleri arasında oldukça yakın bir karşılıklı bağımlılık bulunabileceği yukarıdaki örnekte belirmiş oluyor: Plân inşasında merkezî tercihlerin (yani merkeziyetçiliğin) zayıflaması, plân uygulamasında direktiflerin rolü (yani modelin merkeziyetçi niteliğini) azaltıyor; bu da, plân inşasında piyasa göstergelerinin etki alanının (ademi

merkezî tercihlerin rolünün) daha da genişlemesine yol açıyor. Bu açıdan bakınca, plân uygulama modelini istedikleri dozda değiştiremeyen reformcuların, geleneksel plân inşası modelinin girdi-çıktı yöntemi (veya başka yeni tekniklerle) ilgili tezler ortaya atarak tasfiyesini hedef almaları, rasyonel ve tutarlı bir davranış olarak yerine oturmaktadır.

C. Optimal Plânlama

— I —

Optimal plânlama, Ellman'ın ifadesiyle, «harekât araştırması, özellikle doğrusal programlama tekniklerinin ve yaklaşımının millî ekonomik plânlamaya uygulanması» olarak anlaşılabilir (40). Ancak «optimal plânlama» adı altında sosyalist ülkelerde yürütülen çalışmalar, sadece çeşitli matematiksel programlama modellerinin, özellikle ekonominin tümünü optimize etmeyi amaçlayan genel modellerin veya bazen olduğu gibi işletme ve endüstri düzeyindeki kısmî optimizasyon modellerinin inşasından itibaren kalmamakta; programlamanın sosyalist ekonominin parçaları veya tümü üzerinde meydana getireceği bütün etkileri, uygulama problemlerini, geleneksel yöntemlerle uzlaşma imkânlarını ve çelişkilerini inceleyen bir plânlama teorisi halini de almakta ve bu şekliyle yeni ve hızla gelişen bir disiplini oluşturmaktadır (41).

«Optimal» çözümler arayan programların ve plân modellerinin matematiksel ve biçimsel yapısı malûmdur : Model, karar değişkenlerinin ve parametrelerin tanımlanması; karar verici için nesnel olan *tahditler* sisteminin ve modeli kuranın (plâncının) azamîleşmesini ve asgarîleşmesini istediği tercihleri belirleyen *amaç fonksiyonunun* matematiksel ifadesi ve nihayet karar değişkenlerinin optimal düzeylerini nicel olarak

(40) M. Ellman. «Optimal Planning» **SS**, Temmuz 1968, s. 113.
(41) **Ibid.**, s. 112.

verecek *çözüm tekniklerinin* uygulanması... Aynı tahditler sistemi, çeşitli amaç fonksiyonları için farklı «optimal» çözümler getirir; bu yüzden *mutlak* bir optimumdan değil; plâncının tercihler sistemine göre değişen *izafî* optimumlardan bahsedebiliriz.

— II —

Matematiksel programlamanın uygulamaya en yatkın türü olan doğrusal programlama üzerinde Sovyet ve D. Avrupa plâncıları oldukça zengin bir deneyler hazinesine sahiptirler ve bu deneyler, tahmin edileceği gibi, mikro-düzeyden, işletmeden başlayarak kapsamlarını genişletme; endüstri, hatta millî ekonomi düzeyine yayılma eğilimi göstermişlerdir.

L. V. Kantorovich'in doğrusal programlama meselelerini ortaya koyduğu 1939 çalışmasının, yazarın 1938-1939 yıllarında üretim problemleri üzerinde yaptığı danışmanlık görevinden neşet ettiği, 20 yıl sonra yine yazar tarafından belirtilmiştir ([42]). 1939 çalışmasının bir «masa-başı» incelemesi olmadığı, eserin tümüyle pratiğe yönelik havasından ve önerilen yöntemlere karşı (çoğu muhtemelen uygulamacılar tarafından) ileri sürülen itirazları Kantorovich'in cevaplamasından anlaşılmaktadır ([43]). Kantorovich, 1940-1943, 1948-1950 yılları arasında doğrusal programlama araştırmalarına devam etmiştir; bu araştırmaların işletme düzeyinde programlama uygulamalarıyla kaynaşmış olduğu tahmin edilebilir; nitekim yine yazar, önerdiği yöntemlerin bu yıllarda bazı Leningrad fabrikalarında uygulandığını belirtiyor ([44]). Çeşitli belirtiler, program-

(42) **loc. cit.**, s. xvii.

(43) Kantorovich, «Mathematical Methods of Production Planning and Organisation», **op. cit.**, ss. 245-246.

(44) Kantorovich, **The Best Use of Economic Resources**, op. cit., s. xvii. Kantorovich ve başkalarının 1939-1948 arasında programlama üzerindeki yayınlarının bir listesi için bk. UN, «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **op. cit.**, s. 63 n.

lama tekniklerinin resmen desteklenmeye başlandığı 1950'lerin son yıllarından önce işletmeler düzeyinde münferit optimizasyon deneylerinin yapılabildiğini göstermektedir.

1950'lerin son yıllarına doğru, programlama uygulamasının SSCB ve D. Almanya'da ilk önce işletmelerde ve münferit çiftliklerde daha sistemli olarak başladığı anlaşılmaktadır (45). Gerçekten de geleneksel plânlama sistemine göre azamî kaynak kullanım sınırları vektörü (**b**), asgarî üretim hedefleri vektörü ($\bar{x}$) iken, merkezî plânla tesbit edilmiş ve gayri safi üretim değerini azamîleştirecek ürünler kompozisyonu vektörünü (**x**) araştıran tipik bir sosyalist işletmenin problemi, standart bir doğrusal programlama modeli ile çözülebilir:

$$\mathbf{A}\,\mathbf{x} \leq \mathbf{b}\,[x_1, x_2, \ldots x_n];\quad [b_1, b_2, \ldots, b_m] \qquad \text{(VII)}$$

$$\mathbf{x} \geq \bar{\mathbf{x}} \geq \mathbf{0} \qquad \text{(VIII)}$$

$$\text{Max } G = \mathbf{p}\,\mathbf{x} \qquad \text{(IX)}$$

Bu örnekte, **A** matriksinin elemanları teknik katsayıları, **p** vektörü birim ürün fiyatlarını verir. Plânın başarı gösterge ve hedeflerinde vaki bazı değişmeler, modelin ana biçimini değiştirmez; meselâ, amaç fonksiyonu azamî kâr olduğunda **p** vektöründeki (p_j) katsayısı (j) ürünü üzerindeki kâr marjını temsil eder.

Aynı şekilde, geleneksel modelin yaygın başarı göstergeleri sistemine tamamen uymadığı halde, (minimum) toplam maliyetleri amaç fonksiyonu kabul etmek suretiyle inşa edilebilecek paralel bir doğrusal programlama problemi, yine iş-

(45) Polonya'da 1957'de yapılmış bazı işletme optimizasyon problemleri için bk. W. Sadowski, **The Theory of Decision-Making**, Warszawa 1965, Pergamon Press, ss. 276-280; SSCB için: Dobb, **loc. cit.**, s. 157; B. Ward «Linear Programming and Soviet Planning», **Mathematics and Computers in Soviet Economic Planning**, (Ed. J. P. Hardt et. al.), op. cit., ss. 183-186. Ayrıca bk. Kazgan, **op. cit.**, s. 495.

letme düzeyinde uygulanabilirdi ([46]). Böylece, programlama teknikleri, başarı göstergelerini (ve primleri) azamîleştirmek isteyen işletme yöneticileri arasında hızla benimsenebiliyordu.

Optimal plânlamanın *endüstri düzeyinde* benimsenmesi ve uygulanması daha ileri ve plânlama sistemi üzerinde daha derin etkiler yaratacak bir aşamadır. Zira, işletmelerde programlama, *plân uygulaması* ile ilgilidir ve merkezî plânın yapısını etkilemeden mahallî kalabilir. Endüstri düzeyinde ise, programların matematiksel yapısı şeklen aynı kalsa bile, merkezî plân üzerindeki etkisi artık mahallî kalamaz; plân inşası sürecinin bir parçası olmak zorundadır.

Belli üretim kollarının *tümünü* kapsayan bazı doğrusal programlama modelleri SSCB'nde tamamen deneysel nitelikte kalmış; sektör plânlarının tesbitinde aktif katkıları olmamıştır ([47]). Ancak bu arada ulaşım ([48]) ve yerleşme ([49]) plânlamasından başlayarak, işletme düzeyini aşan, daha genel yapıda programlama teşebbüslerine girişildiğini ve bunların plân inşasına katkıda bulunduğunu görüyoruz. Bunları, nispeten homojen ve tek bir ürün imal eden üretim kollarını optimal plânlamaya geçirme teşebbüsleri izlemiştir. Sovyet 1971-1975 plân döneminde, «tek ürün niteliği taşıyan üretim kollarında

(46) Kantorovich, geleneksel plânlama şartlarında, işletmeler için anlamlı olabilecek programlama meselesini «kıt kaynaklarla üretimi azamîleştirmek» şeklinde formüle ediyor. (**loc. cit.**, ss. 44-45, 48).

(47) Sovyet araştırma enstitülerinin hazırladığı (ancak şimdilik uygulamaya geçmediği anlaşılan) bazı sektörel doğrusal programlar için bk. Ellman, **loc. cit.**, ss. 119-121.

(48) UN, **loc. cit.**, s. 64; Dobb, **loc. cit.**, s. 157; Ward, **loc. cit.**, ss. 160-176.

(49) Örnek olarak Kazakistan'da seramik ham maddesi üreten fabrikaların yerleşme plânı (**Ibid.**, ss. 176-181) ile çimento endüstrisinin SSCB için yerleşme plânının (**Ibid.**, ss. 181-182; Arzumanian, **op. cit.**, s. 14) matematiksel programlama ile tespit edildiği gösterilebilir.

optimal plânlama yöntemlerinin başlatılacağı» Berri tarafından belirtiliyor ([50]). Bu üretim kollarının 74 olarak tasarlandığı bir başka kaynakta açıklanmaktadır ([51]). SSCB dışında optimal plânlamanın endüstri düzeyinde en iyi bilinen uygulaması, Macaristan'da pamuklu dokuma ve sunî elyaf endüstrilerini kapsayan doğrusal programlama modelleridir ([52]).

Endüstri ve üretim kollarıyla ilgili optimizasyon çalışmaları, belli bir noktadan sonra, millî ekonomiyi kapsayan genel optimal plân modellerini zorunlu kılacaktır. Bunun sebebi açık olsa gerektir. Geleneksel yöntemlerle hazırlanan merkezî plânın endüstrilerle ilgili hedefleri, endüstrilerin doğrusal programlama modellerinin *tahditlerini* oluşturur. Kendi programlama problemlerini çözen endüstriler, merkezî plânın kendileri için öngördüğü kaynaklardan tasarruf yaparak veya asgarî üretim hedeflerini aşarak ekonomik kazançlar sağlarlar. Bu kaynak tasarrufları ve kazançlar, belli bir prim sistemine bağlanmışlarsa endüstri içindeki yönetici ve işçilere ilâve gelir şeklinde yansır. Ancak, bu kazançların «mahallî» kalmaması; gerçekten millî ekonomik kazançlar haline dönüşebilmesi için, kaynak artışlarının merkezî plâna yansıması ve millî ekonomide kullanım biçimlerinin plânlanarak teminat altına alınması gerekir. Aksi takdirde; tasarruf edilen girdiler âtıl kalacaksa, plân hedeflerini aşan üretim miktarları sadece stokları artıracaksa; endüstri-içi optimizasyon sadece, programlamaya geçmemiş sektörlerden bu endüstriye yapılan (ve parasal ifadesi

---

(50) **Op. cit.**, s. 11. Yazar, örnek olarak, bazı metalürji kolları ile, pencere camı, plâstik, lâstik, ekskavatör, buz dolabı, çamaşır makinesi, kimyevî gübreler, madenî borular üreten üretim kollarını gösteriyor.

(51) «No Right to Procrastinate: How to Accelerate the Introduction of the Latest Methods of Long-Range Planning», **op. cit.**, s. 16; ayrıca bk. UN, **ESE in 1968**, op. cit., s. 105.

(52) Kornai, **loc. cit.**, ss. 52-84.

ilâve primler olan) gelir ve kaynak transferleri anlamına gelir ([53]).

Optimal plânlama ekonomide sadece bir iki sektörde yapılmakta ise bu mesele fazla bir önem taşımayabilir. Merkezî plânlama örgütü, endüstri programlarını perakende olarak izleyebilir; sonuçlar erken alınırsa, kaynak artışlarından merkezî plânın inşasında yararlanır; gecikme halinde ise, plân uygulaması sırasında başka kesimlerde doğacak tıkanıklıkların giderilmesinde kullanılır.

Ancak, optimizasyon modelleri çok sayıda endüstriye yayılmakta ise; bu türden perakende müdahaleler ya etkisiz kalacak; ya da merkezî plânın operasyonel niteliğini zedeleyen bir düzensizlik getirecektir. Böylece, endüstrilerin optimal plânları ile merkezî plân inşasını sistematik bir şekilde uzlaştıracak bir *genel optimal plân modeline* ihtiyaç doğmakta ve bu optimal plânın Merkez ve endüstrilerden oluşan, *iki-düzeyli bir plânlama modeli* şeklini alması zorunlu görülmektedir.

Sovyetler Birliği'nde bu ihtiyaç kendisini duyurmaya başlamıştır. Ancak ülkenin büyüklüğü ve ekonomik yapının karmaşık niteliği, millî ekonominin tümünü kapsayan bir operasyonel optimal plân modeline süratle geçişi pek mümkün kılmamaktadır. Geniş kapsamlı ve plân inşasına katkısı olan yegâne optimal plân, bildiğimiz kadarıyla, 1971-1975 dönemi için Litvanya'ya aittir. Litvanya'nın beş yıllık ilk plân taslağı geleneksel yöntemlerle hazırlanmış; plân taslağındaki hedefler daha sonra optimal bir plân modelinin inşasında kullanılmış ve optimal plândan elde edilen sonuçlar nihaî plânın hazırlan-

(53) Bu mesele etrafında bk. A. Lipowski, «Interdependence Between Goals and Incentives in an Experimental System of Management», **EEE**, Güz 1969, ss. 31, 67. (**Ekonomista**, 1968, No. 3'ten çeviri); Lure, **op. cit.**, s. 63.

masında dikkate alınmıştır (54). Bu örneğin dışında, genel optimal plân çalışmalarının SSCB'nde henüz teorik modeller aşamasında olduğu anlaşılmaktadır (55).

Genel ve iki düzeyli optimal plânlamayı plânlama pratiğine en başarılı bir şekilde sokan ülke Macaristan olmuştur. 1966-1970 Macar plânının hazırlıkları iki paralel kanaldan yürütülmüştür. Geleneksel yöntemlerle yürütülen plân inşası hazırlıklarının yanı sıra ve hareket noktası olarak geleneksel plânın ön tahminlerini alan; 46 sektörlü; 491 ürünü ve üretim, yatırım ve dış ticaretin % 60 - % 80'ini kapsayan iki düzeyli bir optimal plân çalışması da sürdürülmüştür. Model, çok dönemli yapılamamış; sadece karar değişkenlerinin 5 yıllık plânın son yılı olan 1970 değerleri için çözüm aranmıştır. Modelin biri büyük, biri daha bütüncül olan iki varyantı hazırlanmıştır. Birincisinde 200 tahdit, 367 değişken; ikincisinde ise, 70 tahdit, 112 değişken vardır. Modelin inşası ve çözümü tahminlerden daha uzun sürmüş; 1964'te başlayan çalışma 1968'de son bulmuştur. Beş yıllık plân, bu yüzden optimal plânın sonuçlarından ancak kısmen yararlanabilmiş ve esas itibarıyla geleneksel yöntemlerle inşa edilmiştir (56).

1966-1970 dönemi için yapılan bu optimal plânlama deneyi, Macaristan'ın 1971-1975 4. Beş Yıllık Plânının hazırlanmasında tekrarlanmış; ancak önceki dönemin hataları geniş

---

(54) Kasyukov ve Rostarchuk, **op. cit.**, ss. 10-11.

(55) Bu modellerden bazıları üzerinde bilgi için bk. Ward, **loc. cit.**, ss. 189-193; Eliman, **loc. cit.**, passim; Zauberman, **Aspects of Planometrics**, op. cit., ss. 93 vd.

(56) Bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 374-375 ve «Mathematical Programming as a Tool in Drawing up the Five-Year Economic Plan», **op. cit.**, ss. 3-18; UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., ss. 173-177; Ganczer, **op. cit.**, ss. 90-93.

ölçüde giderildiği için optimal plânlama bu defa resmî plâna önemli katkılar yapabilmiştir (57).

Optimal plânlamada hareket noktası bu sefer de geleneksel yöntemlerle hazırlanan ön-plân hedefleri olmuştur. Bu ön-hedefleri veri alarak başlayan 17 doğrusal program hazırlanmıştır. Bu programlardan ilk dokuzu, herbiri bir öncekinin düzeltilmiş bir varyantı olmak üzere, geleneksel plân hedeflerini islâha yönelmiştir. 10. - 17. programlar ise geleneksel plân taslağının dayandığı iktisat politikasından belirli noktalarda ayrılan alternatif politikaların (58) çözümünü yapar. Plânlama örgütü 9. programla birlikte kendi ilk tercihlerinin tutarlı ve optimal bir çözümünü elde etmiştir. 10. - 17. programlar; Merkezin, ön plân hedeflerinde ortaya koymadığı alternatif politikaları gerçekleştirecek farklı optimal çözümler getirir. Plânlama örgütü; optimal plân üzerinde çalışan grupla etkili bir «diyalog» kurmuş ve resmî plân üzerinde yapılan düzeltmelerle matematiksel programların çözümleri paralel yürümüş; 1966-1970 denemesinde matematiksel programlarda vaki gecikme bu sefer meydana gelmemiştir (59).

Bu sonuncu optimal plân modeli, 23 temel üretken sektörden oluşur. Her sektör için üç ana teknoloji tipi, üç ayrı

(57) 1971-1975 dönemi için Macar optimal plânlama çalışmaları üzerine bk. Ujlaki, **op. cit.**, passim.

(58) Bu alternatif politikalar, farklı amaç fonksiyonları tesbit edilerek ve ilk plân hedeflerinin belirli kalemleri (meselâ, 11. programda yatırım hedefleri, 17.'de ise tarımsal üretim hedefleri artırılmak suretiyle) değiştirilerek formüle edilir.

(59) **Ibid.**, ss. 71-72. Bu 17 programa ilâveten, ilk-plân hedeflerine bağlı olmaksızın, çok daha geniş bir tercih serbestîsi içinde formüle edilen 40 program daha hazırlanmıştır. Bunlar üzerine fazla bilgi vermeyen Ujlaki, bu programların «plânlama metodolojisi analizine yardımcı» olduklarını ifade ediyor. **(Ibid., s. 55.)**

değişkeni temsil eder; ayrıca ithalat ve ihracatın her sektöre yansıyan dökümü ile birlikte model (3x23) + (2x23) = 115 karar değişkeninden oluşur. Üretim ve yatırım hedefleri; insangücü ve tabii kaynak sınırları; mevcut kapasiteye bağlı 1. ve 2. teknolojilerin kapasite sınırları ve dış ticarete ilişkin çeşitli hedef ve sınırlamalar ile ilgili 113 tahdit vardır. Tüketim, millî gelir, döviz kazançları ve emek girdisi (minimum) ile ilgili dört amaç fonksiyonu kullanılmıştır. Model, 1966-70 modelinde olduğu gibi, çok-dönemli değildir; sadece 1975 değerlerini tesbite yönelir.

Optimal plânlamaya ilişkin pratik çalışmalar üzerinde verilen bu kuşbakışı ve tasvirî bilgiden sonra, bu çalışmaların ortaya koyduğu bazı temel meseleleri cevaplandırmaya çalışalım. Bunların başında, kısmî optimumlardan genel optimuma geçişle ilgili meseleler gelmektedir.

— III —

Optimal olma iddiası taşımayan merkezî bir plân, ekonomideki kaynakları ve plânlanmış üretim hacmini, kendine has (bizim «geleneksel» dediğimiz) yöntemlerle endüstriler arasında dağıtmış ise; endüstrilerin bu merkezî tahsis ve hedeflerin sınırları içinde, meselâ gayri safi üretim değerlerini azamîleştirmeyi amaçlayan *kısmî optimal plânlar* yapmaları ne derecede anlamlıdır ve bu şekilde birbirinden bağımsız olarak elde edilen *kısmî optimumlardan genel optimum*'a ulaşmak mümkün müdür? Optimum plânlamaya sektörlerden başlamak zorunda olan; ancak kıtlıkları yansıtmayan fiyatlar üzerinde çalışmak ve optimum olmayan bir merkezî plânın, bizzat tayin edemedikleri unsurlarını veri kabul etmek durumunda olan uzmanların cevaplandırmak ihtiyacı duydukları temel teorik sorunlardan biri bu olmuştur (60). Optimal plân, tek ve mer-

(60) Efimov, **op. cit.**, ss. 15-16; Kantorovich, **loc. cit.**, ss. 141-146 ve «Optimal Mathematical Models in Planning the Development of a Branch and in Technical Policy», **Contemporary**

kezî bir plândan ibaret olsaydı; veya hiyerarşik bir plân inşası içinde dahi merkezî optimal plânlardan, optimal alt-düzey plânlarına doğru bir gelişim çizgisi izlenseydi bu mesele doğmazdı. Ne var ki, genel ve tek düzeyli bir optimal plân inşasının pratik güçlükleri bir yana, çok düzeyli optimal plânlamanın gelişimi de *genelden kısmîye* doğru olmamıştır; daha önce de açıklandığı üzere sektörlerdeki optimizâsyon çalışmaları genel optimal plân çalışmalarından önce başlamıştır.

Bu şartlar altında, yukarıda VII. ve IX. denklemlerle ifade edilen doğrusal programlama problemini, «işletme»yi «endüstri» olarak yorumlamak şartı ile, bir endüstriye ait «kısmî» bir optimal plân modeli kabul edebiliriz. Bu problemin «düal»i yanî :

$$\mathbf{A'f} \geq \mathbf{p'} \quad [f_1, f_2, \ldots, f_m]; \quad [p_1, p_2, \ldots, p_n] \quad (X)$$

$$\mathbf{f} \geq \mathbf{0} \qquad (XI)$$

$$\text{Min } C = \mathbf{b'f} \qquad (XII)$$

problemi; optimal üretim ve kaynak kullanımı plânına tekabül eden girdi gölge fiyatları (**f**) için sistemi çözer (61).

Merkezî plân optimal olmadığı için, herhangi bir i girdisine ait gölge fiyatın bütün endüstrilerde eşit olması beklene-

---

Soviet Economics, Cilt I. (Ed. M. Yanowitch), op. cit., ss. 46-47. (**Voprosy Ekonomiki**, 1967, No. 10'dan çeviri); A. I. Katzenelinboigen, I. V. Ovsienko, ve E. I. Faerman, «Certain Theoretical Aspects of an Optimal Planning of the National Economy», **Mathematical Studies in Economics and Statistics in the USSR and Eastern Europe**, Yaz 1966, s. 5.

(61) Aslında «düal» problemin çözümü sadece girdiler (kaynaklar) için değil; bütün tahditler için gölge fiyatlar verir; merkezî hedefler arasında üretim tahditleri varsa, gölge ürün fiyatları da elde edilir. Ancak, meseleyi en basit düzeyde tutmak için sadece girdi gölge fiyatları elde eden bir «düal» problemi örnek veriyoruz. X. denklemdeki **A'** bilindiği gibi VII. denklemin **A** matriksinin dönüşümüne; **p'** ve **b'**, de, keza VII. ve IX. denklemlerdeki vektörlerin dönüşümlerine tekabül ederler.

mez. (s) endüstrili bir ekonomide, endüstrileri (i) girdisinin gölge fiyatının büyüklüğüne göre sıralayacak olursak;

$f_i^1 > f_i^2 > \ldots > f_i^{s-1} > f_i^s$ (i = 1, 2, ..., m) (XIII)

kaynak dağılımında *genel* bir optimuma yönelmek için gerekli göstergeleri elde etmiş oluruz : Merkezî plân, (i) girdisini, gölge fiyatın düşük olduğu endüstrilerden; yüksek olduğu endüstrilere doğru yeniden dağıtacak; aynı düzenleme bütün girdiler için yapılarak, merkezî plân yeni baştan inşa edilecektir. Bu yeni plân genel optimuma yaklaşır; ancak normal şartlar altında ona bir aşamada ulaşamaz. Her girdinin endüstriler arası gölge fiyatları arasındaki fark, bu ilk ayarlama sonunda azalır; ancak tamamen giderilemez. Girdilerin gölge fiyatlarının düşük olduğu sektörlerden, yüksek olduğu sektörlere doğru nakli devam ettirilir. Bu kaynak transferleri, normal olarak zıt yönlerde olacaktır. (a) sektöründen (b)'ye nakledilen bir miktar (k) girdisine karşı; (l) girdisi muhtemelen (b)'den (a)'ya kaydırılacaktır. Her aşamada VII. denklemdeki tahditler, yani (b_i) yeniden tesbit edilir; problemin düali her sektör için yeniden çözülür; tesbit edilen yeni gölge fiyatlar (f_i), bir sonraki aşamanın girdi dağılımında (b_i'lerin tesbitinde) rehberlik eder. Genel optimuma her iterasyon sonunda biraz daha yaklaşan bir çözüm tekniği izleniyorsa, endüstriler arası gölge fiyatlar gittikçe eşitleşir. Kaynakları endüstrilere dağıtan merkezî plânın tahditleri, her endüstrinin düal programında aynı kaynak için aynı gölge fiyatı veriyorsa, yani;

$f_i^1 = f_i^2 = , \ldots , = f_i^{s-1} = f_i^s$ (i = 1, 2, ... , m) (XIV)

eşitlikleri gerçekleşiyorsa, merkezî plân (üretim plânını gerçekleştirecek kaynak tahsisi açısından) *genel optimuma* ulaşmıştır (62).

---

(62) Bk. H. Fiszel, «The Overall and Partial Optimum», **Problems of Economic Dynamics and Planning**, (Essays in Honor of M. Kalecki), 1966, Pergamon Press, ss. 129-132; Kantorovich, **loc. cit.**, ss. 46-47 ve **The Best Use of Economic Resources,**

Şüphesiz ki her yeni sektör programı («düal» program yoluyla) sadece girdi gölge fiyatlarını değiştirmekle kalmaz; değişen tahditler, «birincil» programın üretim düzeyleriyle ilgili çözümlerini, yani (X_j)'yi de değiştirir. Böylece, merkezî plânın hem üretim, hem girdi kullanım hedeflerini; yani tümünü değiştiren iteratif bir yeniden plân inşası ile karşı karşıyayız. Gölge fiyatlar, girdilerin amaç fonksiyonu üzerindeki marjinal katkılarını temsil ettiğine göre, bu çözüm, refah iktisadının «faktörlerin etkin dağılımı, herhangi bir faktörün her kullanımdaki marjinal katkısının eşitlenmesiyle sağlanır» çözümü ile yakın bir paralellik gösterir.

Çözümün sınırlı karakteri; meselâ, amaç fonksiyonunun tesbitine (63) veya ekonominin dinamik meselelerine; uzun dönemi ilgilendiren yatırımların hacmi veya dağılımı meselesi-

---

op. cit., ss. 58-60, 129, 139-141, 145-196, 226, 229; Kornai, **Mathematical Programming of Structural Decisions,** op. cit., ss. 336-342, 355-357; Novozhilov, **loc. cit.,** ss. 38-39.

(63) Ekonominin tümünü kapsayan genel bir amaç fonksiyonunun tesbiti, optimal plânlamanın çetin meslesi olarak Sovyet iktisatçıları arasında çok tartışılmıştır. Örnek olarak bk. Berri, **op. cit.,** s. 10; Katzenelinboigen et. al., **op. cit.,** ss. 11-12; N. Fedorenko ve S. Shatalin, «The Problem of Optimal Planning of the Socialist Economy», **PE,** Kasım 1969, ss. 5-15, 18-20;. L. V. Kantorovich, «A Dynamic Model of Optimum Planning», **Mathematical Studies in Economics and Statistics in the USSR and Eastern Europe,** Kış 1964-65, ss. 46-49, 55; A. Postyshev, «The Labor Theory of Value and Optimal Planning», **PE,** Aralık 1967, s. 5, **(Kommunist,** 1967, No. 3'ten çeviri); A. L. Vainshtein, «The Criterion of Optimal Development in a Socialist National Economy», **PE,** Ekim 1970, ss. 6-7, **(Voprosy Ekonomiki,** 1970, No. 5,ten çeviri); V. Volkonskii, «Methods of Mathematical Economics and the Theory of Planning», **PE,** Kasım 1967, ss. 6-7, **(Voprosy Ekonomiki,** 1967, No. 3'ten çeviri); Novozhilov, **loc. cit.,** ss. 260-262, 310 vd., ve «Cost-Benefit Comparisons in a Socialist Economy», **op. cit.,** ss. 107, 113, 140-148.

ne (64) bir çözüm getirilip getirilmediğinin tartışılması bizi burada ilgilendirmiyor. Bizim için, yukarıda özetlenen teorik çözümün, sosyalist ülkelerin genel bir optimum plâna yönelme çabalarına rehberlik eden temel yaklaşımı temsil etmesi önemlidir. Gerçekten, aşağıda açıklanacağı gibi *iki düzeyli optimal plânlama* uygulamalarının temel yöntemi bu çözümden farklı değildir : Optimal olmayan bir merkezî plândan hareketle hazırlanan optimal endüstri programları; bunların adım adım merkezî plânı islah etmesi ve genel optimuma böylece yaklaşan iteratif bir plân inşası süreci... İşte, şimdi, yukarıda ortaya konan genel ve teorik ilkelerin optimum plân modellerine uygulanmasında ortaya çıkan meselelerin ve en operasyoneli iki düzeyli plânlar olan çeşitli genel optimal plân türlerinin ele alınması gerekmektedir.

— IV —

Optimal plânlama modellerini iki ana kategoriye ayırabiliriz : *Tek düzeyli* ve *çok düzeyli* modeller. İki düzeyli plânlama, bu sonuncu kategorinin özel bir türüdür.

Tek düzeyli modellerde, merkezî ve tek bir optimal plân, ekonominin tümünü kapsar ve sistemdeki operasyonel üretken birimlerden herbirine optimal çözümleri, hedeflerini tek-yönlü olarak iletir. Operasyonel üretken birimin *işletme* olduğu hallerde; böyle bir modelin inşası ve çözümü teorik bakımdan mümkün olmasına rağmen, tek düzeyli olarak kaldıkça, pratikte binlerce denklemin çözümünü gerektireceği için bunun ne

(64) Doğrusal programlamanın statik karakteri üzerine yönelmiş eleştirilerin ve modeli (başta Kantorovich olmak üzere) dinamikleştirme teşebbüslerinin değerlendirilmesine burada girişmiyoruz. Ancak, optimal plânlamanın sosyalist ekonominin ihtiyaçlarına cevap verme kabiliyeti üzerinde bir değerlendirme yaparken bu meselenin hayatî bir önem taşıdığına işaret edelim.

bugün ne de yakın bir gelecekte gerçek plânlama sistemlerinin dayanağını oluşturması beklenemez (65).

Herbiri kendi bünyesi içinde optimal çözümler yapan (ve dolayısıyla plân inşasına aktif olarak katılan) çeşitli plânlama düzeylerinden oluşan hiyerarşik plânlama modellerine çok düzeyli optimal plânlama diyoruz. Bu modelin de iki varyantından sözedilebilir.

Çok düzeyli optimal plânlamanın birinci türü, plân inşası sürecine merkezî ve genel bir *optimal* plânla başlar. Bu plân, tercihan tek sektörlü bir büyüme modeline dayanarak, nihaî talebin yatırım, özel-kamusal tüketim ve dış talep unsurlarını tesbit ettiği gibi; *genel* bir amaç fonksiyonuna dayanarak ana ürün *gruplarının* ve faktörlerin oldukça bütüncül bir düzeyde tutulan optimal sektörel dağılımını da plânlar. Bu genel, ancak bütüncül (yani endüstri ve işletmelere ait ayrıntıları tesbit etmeyen) optimum plândan; emek, tabii kaynaklar, sermaye stoku ve bu stoka eklenecek yeni sermaye malları için (gölge ücretler; rant; normatif «kira bedeli» ve «yatırımların etkinlik normu» adı verilen faiz haddi gibi) ve ayrıca büyük ürün grupları için makro ekonomik gölge fiyatlar neşet eder Plânlama hiyerarşisinin bir alt düzeyini oluşturan endüstriler, optimal bir merkezî plândan kendileri için neşet eden tahdit ve parametrelerden özellikle makro-ekonomik gölge fiyatlar vasıtasıyla haberdar edilirler. Sektör-içi değişkenlere ve millî-ekonomik parametrelerin sektör düzeyinde parçalanmış alt-unsurlarına dayanarak kendi optimal plânlarını hazırlarlar. Bu sonuncu plânların içeriği, merkezî plânın kapsamadığı bir ayrıntı düzeyindedir; nitekim bu yüzden (ve esasen merkezî

(65) Bk. Kantorovich, **The Best Use of Economic Resources**, op. cit., ss. 219-220; A. L. Lure, «Mathematical Methods in the Study of the Economics of the Socialist Economy and the Economic Theory», **Contemporary Soviet Economics**, Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), op. cit., s. 61.

plân optimal olduğu için), alt düzeylerden yukarıya «feedback» sınırlı kalır; merkezî «optimal» plânın endüstriler üzerindeki verileri hatalı ise ve hatalar endüstri plânları sonunda ortaya çıkmışsa (ve sırf bu sebepten dolayı), iteratif bir plân inşasından sözedilebilir. Merkez-endüstri plânları arasındaki ilişkinin bir benzeri de endüstri-işletme düzeyleri arasında geçerlidir ([66]). Millî-ekonomik düzeyde operasyonel bir optimal plân inşası, bu modelde olduğu gibi yüksek bir bütüncüllük düzeyi (ekonominin ana boyutları için dahi olsa) henüz başarılamadığı için çok düzeyli plânlamanın bu türü şimdilik teorik bir model olarak kalmaktadır.

Buna karşılık, yukarıda belirtildiği gibi 1966'dan bu yana Macar plânlamasının bir unsuru haline gelen iki-düzeyli ve iteratif bir optimal plânlama modeli daha vardır ki, taşıdığı gerçekçi unsurlar sayesinde gelişme ve yaygınlaşma ihtimali oldukça yüksek görünmektedir. Yaratıcılarını izleyerek bazen

(66) Soviet optimal plâncılarının teorik modelleri genellikle bu niteliktedir. Çeşitli varyantlar için bk. A. I. Katsenelinboigen et. al., «Optimal Control and the Price Mechanism», **Mate, kon** İlkbahar 1970, ss. 262-263, **(Ekonomika i Mathematicheskie Metody,** 1964, No. 9'dan çeviri); Fedorenko, «Price and Optimal Plan», **op. cit.,** s. 133; Kantorovich, **loc. cit.,** ss. 122-123, 141-142, 187. Ayrıca bk. Ellman, **loc. cit.,** s. 117 ve «Lessons of the Soviet Economic Reform», **op. cit.,** s. 45 ile «Optimal Planing Revisited», **SS, Ekim 1969,** s. 244; Makroekonomik gölge fiyatların tesbiti ve yorumu ile ilgili bir Macar modeli için bk. G. Simon, «Ex-Post Examination of Macro-Economic Shadow Prices», **Econ. Plan.,** 1965, cilt 5/3. ss. 80-93. Bu yaklaşımın teorik plânda en ciddi güçlüğü, neo-klâsik iktisadın büyük açmazı olan «sermaye kavramının tanımlanması» ve «faiz haddinden —yani tesbit edilecek gölge fiyattan— bağımsız olarak sermayenin nasıl ölçüleceği» meselelerini çözmeden formüle edilmiş olmasıdır. Bu tip modeller üzerinde yayın yapan Doğu Avrupalı ve Sovyet sözde - Marxist iktisatçıların bu meselelere değinmemeleri tipik ve anlamlıdır.

«Kornai-Liptak modeli» diye de anılan bu modele daha çok «iki düzeyli plânlama» adı verilmiştir. Halbuki modelin belirgin özelliği iki düzeyden, yani Merkez ve endüstrilerden oluşmasında değil, düzeyler arası ilişkilerin niteliğindedir.

İki düzeyli plânlama (Kornai-Liptak modeli), yukarıda açıklanan kısmî optimumlardan genel optimuma ulaşma üzerindeki teorik ilkeleri benimsemiştir. Optimal olmayan (geleneksel yöntemlerle hazırlanan ve ilke olarak endüstri plânlarıyla aynı bütüncüllük düzeyinde bulunan) merkezî bir plânın endüstri hedeflerinden başlanır : Endüstriler, merkezî tahdit ve parametreler çerçevesi içinde kendi optimal programlarını çözer ve sonuçları Merkeze sunarlar.

Merkez, özellikle endüstri «düal» programlarından elde edilen gölge fiyatların (yukarıda açıklanan ilkelere uyan) rehberliğiyle ilk plân taslağını islah eden yeni endüstri hedefleri tesbit ederek sektörlere iletir ve bu iteratif süreç devam eder; zaman sınırı yüzünden optimum plâna kesin olarak ulaşmadan («yaklaşık» bir optimumla yetinilerek) son bulur ([67]).

Bu modelin «gerçekçi» niteliğinden söz ederken iki ayrı hususu kastediyoruz. Birincisi, halen uygulanan geleneksel plânlama sistemini ve bu sistem içinde ilk optimal plânlama çalışmalarının endüstriler düzeyinde başlamış bulunduğu olgusunu veri kabul etmesi ve geleneksel plânlardan hareket ederek inşa edilebilmesidir. Bu özelliği yüzünden model, saf şeklinden çok önemli tavizler verilmeden ([68]) uygulanabilmek-

(67) Kornai, **loc. cit.**, ss. 344-357; Novozhilov, **Problems of Cost-Benefit Analysis in Optimal Planning**, op. cit., ss. 38-39; UN, **loc. cit.**, ss. 173-177. Ayrıca bk. K. Porwit, **Central Planning : Evaluation of Variants**, 1967, Pergamon Press, ss. 72-74, 89-91.

(68) Macar uygulamasında, teorik modelden verilen tavizler için bk. Kornai, **loc. cit.**, ss. 374-375. Bunlardan en önemlisi, teorik model çok dönemli olduğu, yani 1966-1970 döneminin **her yılı için** değerler sağladığı halde; uygulamada sadece dönemin son yılı (1970) için çözüm elde edilmesidir.

te ve plân inşası sisteminin organik bir unsuru haline gelebilmektedir.

İki düzeyli Kornai-Liptak modelinin diğer gerçekçi yönü, çözüm tekniği ile ilgilidir. Hatta bu modelin *iki düzeyli* niteliğinin, aslında tek düzeyli olarak formüle edilen büyük bir optimal plânı çözmenin en elverişli yöntemi olmasından geldiği dahi söylenebilir: Bütün ekonomiyi kapsayan tek düzeyli bir optimal plânın inşasına teşebbüs edildiğini sarsayalım. Böyle bir problemin *inşasına* imkân verecek verilerin varolduğu kabul edilse bile, *bilgisayar* kapasitelerinin sınırı dikkate alınarak, problemi *çözülebilir* şekilde formüle etmenin iki yolu olacaktır. Birincisi, kaynakları ve ürünleri yüksek bir bütüncüllük düzeyi içinde toplayarak tahditlerin ve karar değişkenlerinin sayısını *bilgisayar* kapasitesine göre azaltmaktır. Bu takdirde tek düzeyli bir model çözülebilir; ancak yüksek bütüncüllük düzeyi, çözümün pratik değerini azaltır. Birçok karar, uygulama aşamasında, uygulayıcılar tarafından alınır ve bu, önemli hata unsurları getirir.

İkinci yol, modeli ayrıntılı bir biçimde inşa etmek; ancak kesin değil, *yaklaşık* bir çözüm tekniği uygulamaktır. Doğrusal programlama modellerinde yaklaşık çözümler, büyük modeli unsurlarına (sektörlere) ayrıştırıp, sektör optimal programlarını çözme yoluyla, doğrudan doğruya çözülemeyen genel plânı iteratif bir süreçle optimuma yaklaştırmak yoluyla olur. İterasyonlar sonuna kadar götürülemediği için genel optimuma sadece yaklaşılabilir; bu yüzden bu yöntem de hata payları içerecektir.

Bu iki yöntemi, hata payları açısından karşılaştırmak konumuzun sınırlarını aşan bir matematik meselesidir ([69]). An-

(69) Macaristan'da 1966-1970 plânı üzerindeki çalışmalar sırasında, 80 tahdit ve 100 değişkenli bir doğrusal programlama modeli tek düzeyli ve kesin yöntemlerle çözülmüş; buna karşılık, merkezî plânda 2000 tahdit ve 2500 değişkene te-

cak, büyük doğrusal programlama problemlerini ayrıştırma yoluyla çözme tekniklerinin iki düzeyli optimal plânlama modeli ile yakın bir benzerlik taşıdığına işaretle yetinelim ([70]). Kornai-Liptak modelinin gerçekçi niteliğinin ikinci yönü, optimal plânlama meselesine bu şekilde pratik bir çözüm tekniği getirmesindedir. Kornai'nin sözleriyle :

> «Plânlama problemi başlangıçta mevcut bilgisayar imkânlarıyla çözülemeyecek kadar büyük ve tek bir doğrusal programlama problemi olarak ortaya konulabilir... Bu problem, kendisini oluşturan problemlere ayrıştırılabilir; bunlar ise ayrı 'sektörlere' göre çözülebilir ve 'merkez' tarafından tahditlerin **(kaynaklar, malzeme, insangücü** v.s.) çeşitli sektörler arasında dağılması suretiyle koordine edilir. Bu yöntemde plânlama, sırası ile iki düzeyde, merkezde ve sektörlerde olduğu için; ve bu iki düzey birbirine organik bir şekilde bağlı olduğu; sürekli ola-

---

kabül eden bir diğer model iki düzeyli ve yaklaşık tekniklerle çözülmüş; iki farklı yolun taşıyacağı hata paylarını ampirik olarak karşılaştırmak imkân dahiline girmiştir. (Kornai «Man-Machine Planning», **op. cit.**, s. 231).

(70) **Ibid.**, passim. Kornai bu çalışmasında, Dantzig ve Wolfe'un («Decomposition Algorithm for Linear Programs», **Econometrica**, 1961, Cilt: 29/4, ss. 767-779'da ortaya konan) çözüm tekniğinden esinlenerek tek bir iterasyonda nihaî optimuma bir hayli yaklaşmayı sağlayacak bir yöntem geliştirmektedir. Doğrusal programlamada **ayrıştırma ilkesi** K. Porwit'i nakledersek «büyük bir programı çok sayıda küçük programlara bölmek ve kısmî programları ayrı ayrı çözüp, kısmî çözümleri kapsayıcı bir bütünde birleştirerek aslî büyük programın optimal çözümünü bulmak» diye açıklanabilir. **(op. cit.**, s. 16). Bu mesele üzerinde ayrıca bk. Kornai, **Mathematical Programming of Structural Decisions**, op. cit., ss. 372-373.

rak birbirini tamamlayıp düzelttiği için bu usule *iki düzeyli plânlama* adını verdik» ([71]).

— V —

İki düzeyli plânlamanın önemli bir özelliği, nihaî çözümde endüstri plânlarının; gerek girdi kullanımı, gerek üretim hedefleri bakımından ilk plân taslağından geniş ölçüde bağımsız olarak belirlenmesidir. Çözüm, «yaklaşık» değil de «kesin» olsaydı, optimum plân, geleneksel yöntemlerle hazırlanan (ve Merkezin siyasî tercihlerini yansıttığını varsayabileceğimiz) ilk plân taslağından *tamamen* bağımsız olurdu ([72]); iterasyonun sonuna kadar götürülmemesi yüzünden başlangıç noktası (ilk plân hedefleri) yaklaşık optimumu kısmen belirleyen bir etken olarak kalacaktır.

Yaklaşık bir çözümle sonuçlanan modeller için söz konusu olan bu sınırlı etkiyi dikkate almazsak, optimal plânlamada merkezî tercihlerin üretim yapısını belirleyici rolü bir hayli sınırlanmış olmaktadır. Nihaî sektörel çözümler, Merkezin, geleneksel olarak endüstri üretim hedefleri şeklinde tezahür eden tercihlerinden geniş ölçüde bağımsız olarak elde edilecek; endüstrilerin operasyonel ve nihaî plânları esas olarak optimizasyon süreci içinde belirlenecektir. Böyle bir gelişmenin, plânlamada merkezî tercihlerin hükümranlığı ve merkeziyetçi bir plân inşası modeli için taşıdığı anlamın ayrıca ele alınması zorunlu olmaktadır.

---

(71) **Ibid.**, s. 344.

(72) Meseleyi optimal fiyatlar açısından ortaya koyan Porwit'in ifadesiyle : «Başlangıçtaki fiyat yapısı, 'düal' programın çözümüyle düzeltilen fiyatlar-arası ilişkileri etkilemez... Optimizasyon hesaplarında miktarlar herhangi bir başlangıç fiyatları ile ifade edilebilirler. Daha sonra bu miktarlar [düal fiyatlarla] çarpılarak yeni fiyatlara dönüştürülür». (**op. cit.**, s. 68). Ayrıca bk. Fedorenko, **loc. cit.**, s. 133.

D. Matematiksel Tekniklerin Katkıları ve Reformlar

— I —

SSCB ve D. Avrupa'da yakın zamanlarda uygulanmaya başlayan matematiksel plânlama tekniklerinin ve modellerinin *plân inşası* üzerindeki etkisi nasıl olmuştur? Merkezî tercihlere dayanan, yani merkeziyetçi plân inşası modelinin zayıflamasına yol açmış mıdır?

Gerek girdi-çıktı tekniklerinin, gerek optimal plânlama yaklaşımının ve gerekse —daha önceleri incelediğimiz— perspektif plân modellerinin, bu açıdan bakılınca, sosyalist ülkelerde aynı sonucu verecek biçimde kullanıldıkları şimdiye kadarki açıklamalardan çıkmıştır : Sektör önceliklerine dayanan ve sektörlerin gayri safi hedeflerinden nihaî talep kalemlerine ulaşan bir yaklaşım reddedilmekte; bunun yerine, nihaî talebin bütüncül kalemleri (yatırım, özel-kamusal tüketim, dış talep) merkezî olarak plânlanmakta; nihaî talebin ve gayri safi hasılanın endüstriler arası dağılımı, modellerin çözümünden (gelir esnekliklerine veya teknolojik katsayılara bağlı) endojen değişkenler olarak elde edilmektedir.

Geleneksel plân inşası modelini tamamen ters yüz eden (ancak matematiksel modeller henüz plânlamaya hâkim olmadığı için geleneksel modelin yerine geçmemiş olan) bu yaklaşım, bizatihi matematiksel teknikleri kullanmanın zorunlu sonucu değildir; aynı teknikleri geleneksel modeli mükemmelleştirmek; ona hizmet etmek için de kullanmak mümkündür : Çok sektörlü büyüme ve perspektif plânlama modelleri kurulabilir; girdi-çıktı modelinin, bazı (veya bütün) endüstrilerin gayri safi hasıla hedeflerini tesbit edip nihaî talebi bağımlı değişken olarak elde etmesine teknik bir engel yoktur ve keza sektör üretim hedeflerini merkezî tercihlere kesinlikle bağlayan optimal plân modelleri de inşa edilebilir. Bu tür modellerin kullanılmamış olması, öyle anlaşılıyor ki, matematiksel

zorunluluklardan değil, bilinçli bir tercihten doğmaktadır. Matematiksel model ve teknikleri uygulayanlar, ekonomilerin sektör önceliklerine dayanan hızlı yapısal değişiklik dönemini aşmış olduğu ve olgunlaşan bir ekonomide sektörel yapının nihaî talebe bağımlı olarak belirleneceği kanısında oldukları için, ellerindeki teknikleri bu ihtiyaca cevap verecek şekilde kullanmaktadırlar. Ve öyle anlaşılıyor ki, matematiğin plânlamaya uygulanmasına karşı temel itiraz bu noktadan gelmiştir. Aslında tartışma matematikçi-iktisatçılarla, bizatihi matematiksel tekniklere karşı olanlar arasında değil; merkezî-siyasî tercihlerin ön plânda sektörel yapıyı tesbit etmesi gerektiğini savunanlarla; bu yönde ayrıntılı bir hedefler sisteminin artık Merkezin dolaysız tercihlerinin konusu olmaktan çıkmasını savunanlar arasında, çok daha temel nitelikte bir tartışmadır. Matematik modelleri bu tartışmada, ikinci görüşün partizanları tarafından daha başarıyla kullanılmış; bizatihi matematiğin kendi tezlerini desteklediği izlenimi yaratılmış ve ilk tezin taraftarları, «matematik - aleyhtarı» bir gruplaşma görünüşü de taşımışlardır.

Zaman, şüphesiz, ikinci tezin ve dolayısıyla matematikçi okulun lehine işlemektedir. Bu tezin, plânlamaya tamamen hâkim olması halinde, plân inşasında merkeziyetçi modelin (merkezî tercihlerin hâkimiyetinin) sonu gelmiş olacak mıdır?

Bu soruyu iki ayrı açıdan cevaplandırmak mümkün görünüyor. Birinci olarak bu türden bir değişme, merkezî tercihlerin terkedilmesi değil, yön değiştirmesi olarak yorumlanabilir. Geleneksel modelde, temel merkezî tercihler sektörel yapı üzerine yöneliyor; nihaî talebin unsurları, yatırım hacmi, yatırımların türleri, özel ve kamusal tüketim, ve dış denge buna bağlı olarak modelin çözümünde belirleniyordu. Yeni model, bağımlılık ilişkilerini tersine çevirecek; merkezî tercihler, bu kez, nihaî talebin büyük kalemleri üzerinde yapılacak; sektörel yapı buna bağlı olarak belirlenecektir. İşin mahiyeti

icabı birinci (geleneksel) model, daha ayrıntılı bir merkezî plân metnini gerektirir; ikinci modelde ise, merkezî plân çok daha bütüncül düzeyde kalır; geleneksel modelde merkezî plânın hedeflerine karışmış birçok unsur, burada endüstri düzeyinde plânlanır.

Bu yeni modelde merkezî tercihler nasıl, hangi biçimde ifade edilecektir? Optimal plânlamayı ele alırsak merkezî tercihlerin asıl ifade biçimi *amaç fonksiyonu* ile olur; amaç fonksiyonundaki her değişiklik, karar değişkenlerinde yeni değerler elde edilmesine yol açar. Modelin formel yapısında *tahditler* vektörü ise ekonomik yapının objektif (meselâ teknolojik) sınırlarını, denge ilişkileri ile ilgili zorunluluklarını içerdiği gibi; *aynı zamanda,* iktisat politikası ile ilgili (ve özellikle sektörel yapının görüntüsünü veren) asgarî hedeflerden, ve dolayısıyla, plânlamaya ilişkin merkezî tercihlerden de oluşabilir. Tahditler sistemi, böylece amaç fonksiyonu ile birlikte merkezî tercihleri plân modeline ileten araçları oluşturur.

Gerçi iki düzeyli, iteratif optimal plânlamada modelin çözümü, iktisat politikası ile ilgili tahditleri her adımda değiştirerek yapılır; iterasyon sonuna kadar götürüldüğünde bunların tümü, ilk hedeflerden (merkezî tercihlerden) tamamen farklı değerler alacaklardır. Ancak, yukarıda açıklandığı gibi model hiçbir zaman kesin bir çözüm getirmediği için ilk tahditler sistemi sonuç üzerinde etkisiz kalmayacaktır. Ayrıca, iteratif çözümün, problemin ilk varyantındaki tahditleri her aşamada değiştirerek ilerlemesi, ilk tahditlerin «*gevşek*» olması; yani, tutarlı ve mümkün programların (kaynaklar ve teknolojiyle belirlenen) üst sınırı ile tahditlerin çizdiği alt sınır arasındaki açıklığın büyük olması ile mümkündür. İlk tahditler «dar» (yani üst sınıra yakın) saptandığında, iki düzeyli iteratif çözümün aşamalarında bunların değerlerinde önemli değişmeler meydana gelmeyecektir. Kornai'nin ifade ettiği gibi:

«Dar bir iktisat politikası hedefini bir tahdit olarak tesbitin etkisi, aynı ihtiyacı bir amaç fonksiyonunun temeli yapmaya benzeyebilir. Meselâ, çok yüksek bir döviz fazlasını modele bir tahdit olarak koymak, döviz fazlasının optimizasyonunu amaç fonksiyonu olarak tesbitle benzer bir etki yaratacaktır» (73).

Ancak bu, bütün tahditler için geçerli olduğunda ilk plân hedefleri, optimal bir merkezî plâna dayanıyor olmalıdır; bu ise, yukarıda açıklandığı gibi, optimal plânlamanın en gerçekçi türü olan iki düzeyli plânlamanın varsayımlarına uymaz ve başlangıç anında sektörlere optimal hedefler verebilecek merkezî bir plânın bütün pratik güçlüklerini (hattâ bugün için imkânsızlıklarını) taşır. Bu yüzden, tahditler sistemi yoluyla merkezî tercihleri modele koyma teşebbüsü, sadece çözüm tekniğinin iteratif ve yaklaşık oluşuna bağlı olarak etkili olabilir ve bu etkiyi de fazla abartmamak gerekir.

Bu durumda, matematiksel tekniklerin önerdiği plân inşası modeli, esas olarak *nihaî talebin global unsurları* üzerinde merkezî tercihlerin etkili olmasını ve bunların optimal plânlamada en başta *amaç fonksiyonları* ile sektörlere iletilmesini öngörür. Bunu, geleneksel modele kıyasla merkezî tercihleri ortadan kaldırmayan; sadece ters - yüz eden bir gelişim olarak görmek mümkün değil midir?

Ne var ki, bu noktada soruya bir ikinci açıdan bakmak yerinde olabilir : Merkezî tercihleri, nihaî talebin bütüncül kalemleri ile sınırladığımız takdirde; sistemin bütün diğer değişkenleri yatırım-tüketim-dış talep (ve bunların ana unsurları) ile ilgili plân hedefleri *ve* teknoloji ve taleple ilgili yapısal etkenler tarafından belirlenir. Bu yapısal etkenler ya mode-

(73) Kornai, **loc. cit.**, s. 406. Bu meselelerin berrak bir sunuluşu ve tartışılması için bk. **Ibid.**, ss. 398-409.

lin teknik parametreleri, ya da talebin gelir esneklikleriyle ilgili piyasa parametreleri ile çözümü belirler. Geleneksel model ise. bütün kaba ve tutarsız görünüşüne rağmen, bu yapısal etkenleri; teknolojik verileri, talebin ve üretimin yapısını (yani ekonominin çok daha geniş bölümlerini) değiştirmeyi, yani merkezî olarak belirlemeyi amaçlıyordu.

Son tahlilde, plân inşasında merkeziyetçi (merkezî tercihlere dayanan) ve ademi merkeziyetçi (piyasada beliren ademi merkezî tercihlere dayanan) modeller arasındaki fark da bundan ibaret değil midir? «Piyasada beliren tercihlere dayanma», aslında kaynakların nispî kıtlık durumlarını veya tüketici talep yapısını yansıtan piyasa göstergelerini veri kabul eden; farklı bir ifadeyle ekonominin teknoloji ve talep parametrelerine karşı teslimiyeti ifade eden bir plânlama (veya iktisat politikası) anlayışı değil midir? «Merkezî tercihlerin hâkimiyeti» ise herşeyin üstünde, ekonominin gelecekteki gelişim çizgisini, sözü edilen parametrelerin çizdiği çerçeveyi kırarak, bunları hızla değiştirme yoluyla belirleme çabasını temsil etmez mi? Meselâ, yatırımların dağılımı ve teknik seçimi; *bugünkü* talep yapısını ve kaynak kıtlıklarını yansıtan piyasa göstergelerine veya gölge fiyatlara göre belirlendiğinde birinci, ademi - merkeziyetçi yolun; yarınki üretim (talep) yapısını ve geleceğin teknik donatımını öngörmek iddiasındaki merkezî tercihlere göre belirlendiğinde merkeziyetçi yolun izlendiği söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, «matematiksel» önerilerin merkeziyetçi modelin zayıflamasını öngördüğü ortaya çıkar.

Aynı matematiksel tekniklerin, merkezî yapısal tercihlerin, ekonominin genel görünüşü üzerindeki etkisini gösterecek; tutarlılığını gerçekleştirecek ve çok sayıda plân varyantı inşa ederek, geleneksel yaklaşım içinde optimal seçimlere yönelmeyi sağlayacak şekilde kullanılması mümkündür; ancak buna ileride de ihtiyaç duyulmaması kuvvetle muhtemeldir; zira, Sovyet ve Doğu Avrupa liderleri ve plâncıları, ekonomilerinin

cebrî ve hızlı yapı değişikliği dönemini geride bıraktığı inancına ulaşmaktadırlar. Üretim yapısının yeterince modernleştiği; tüketim ve talebin yapısına ise köklü müdahalelerin esasen gereksiz olduğu kanısının yerleşmiş olması; plân inşasında merkezî tercihlerin, açıkladığımız anlamda tersine dönmesini; böylece merkeziyetçi plân inşası modelinin zayıflamasını kaçınılmaz kılıyor.

— II —

Matematiksel teknikler, girdi-çıktı ve optimal plânlama modellerinde görüldüğü gibi, daha ziyade plân inşasını ilgilendirmektedir ve bu yüzden bu alandaki gelişme ve tartışmalar; plân uygulama sisteminin ademi-merkezîleşmesi (direktiflerden parametrelere yönelme) anlamına gelen son reform hareketlerinin kenarında ve hatta dışında, onlardan belli bir ölçüde bağımsız olarak meydana gelmiştir. Ancak bu bağımsızlık mutlak değildir ve bu noktada matematiksel tekniklerin son reformların seyri ve reformların da matematiksel plânlama tekniklerinin gelişme olanakları üzerindeki etkilerine değinmek yararlı olacaktır.

Walras'tan bu yana, ekonomik bir sistemin *genel* dengesini bir denklemler sistemi ile ifade eden ve «çözen» teorik çalışmaların sayısı az değildir. Sosyalist bir ekonomi için bunun, iyi bilinen ilk teorik modelini Barone kurmuştur (74).

Gerçek bir varlığın, meselâ ekonomik bir sistemin, soyut ve matematiksel bir modelle, diyelim bir denklemler sistemiyle «temsil» edilmesine ilke olarak şüphesiz ki karşı çıkılamaz;

(74) E. Barone, «The Ministry of Production in the Collectivist State», **Collectivist Economic Planning**, (Ed. F. A. Hayek), London, 1935, Routledge and Kegan Paul, ss. 245-290. («Il ministerio della produzione nello stato collectivista», **Giornale degli Economisti e Rivista di Statistica**, Eylül-Ekim 1908'den çeviri).

modelin niteliği, gerçekçiliği, iç tutarlılığı, açıklamak istediği ilişkilere aydınlık getirip getirmediği ve bizzatihi bu ilişkilerin önem derecesi tartışılabilir. Ancak, gerçeği belli yönleriyle «temsil» eden soyut modeller olmadan sosyal bilim yapılamayacağı kesindir.

Ne var ki, aşırı bir «modelcilik», bir noktadan sonra; *gerçek hayatın modelleri «temsil» ettiği, onları yansıttığı* yanıltısına sürüleyerek, hayatla teori arasındaki ilişkiyi tamamen ters yüz edebilmektedir. Bu ters tutumun konumuz açısından ilginç bazı örneklerinde gerçek ekonomik ilişkiler, *bir denklemler sistemini temsil edermiş* gibi sunulmuştur. Bu ters yaklaşıma göre, ekonomik mekanizmanın işleyişi de aynı denklemler sisteminin çözümünü yansıtır (75). Tamamen bilim-dışı bir yaklaşım olmakla beraber, normatif niteliği ağır basan bazı sosyalist plânlama meselelerine berraklık getirebilecek ipuçları sağladığı için, kısa bir süre bu mantığı izlemekte yarar görüyoruz.

Meseleyi bu açıdan sunacak olursak, iktisadî mekanizmanın içinde çözülmesi gereken binlerce, hatta milyonlarca denklem vardır. Bu denklemleri çözmenin en eski, en denenmiş yolu piyasa mekanizmasıdır. Bu yolun dışında ikinci bir yolun

(75) Bazı sosyalist ülke iktisatçılarının da bu «matematik modeller fetişizmi»ni yansıtan görüşler ileri sürmeleri ilginçtir: «Simultane denklemleri çözmenin en eski tarihî âletlerinden biri piyasa addedilebilir». (O. Lange, «The Computer and the Market», **Socialism, Capitalism and Economic Growth**, Ed. C. H. Feinstein, op. cit., s. 159). Mateev'e göre ise, sosyalist ekonomilerin geleneksel işleyiş mekanizmaları içinde «farkına dahi varmadan denklem sistemleri ile uğraşıyor ve bunları oldukça yüksek bir doğruluk derecesine ulaşarak çözüyoruz». Yazar, bu durumu, ömrü boyunca «nesir konuştuğu» halde bunu edebiyat dersleri almaya başlayınca farkeden Moliere'in M. Jourdain'inin şaşkınlığı ile karşılaştırıyor. («Mathematics and the National Economy», **op. cit.**, s. 372).

mümkün olmadığı; özellikle bir üretim araçları piyasasına, sistemin tanımı gereği, sahip olamayan sosyalist bir ekonomide; merkezî plânlama yoluyla ve piyasasız olarak ekonomik denklemler sisteminin çözülemeyeceği 20. yüzyılın ilk yarısında Mises, Hayek ve başkaları tarafından ileri sürülmüş ve bu mesele iyi bilinen bir tartışmanın özünü oluşturmuştur (76).

Gerçi Barone, «piyasasız» bir merkezî plânlamada, denklemler sisteminin optimum bir kaynak tahsisine ulaşacak şekilde ve matematiksel olarak çözülebilir olduğunu; Lange ise 1936'da sınama - yanılmaya dayanan bir fiyat plânlaması ve piyasa - yakıştırması yoluyla ademi merkeziyetçi sosyalizmin etkin olarak işlerliğini (yani denklem sisteminin optimum bir çözümünün mümkün olduğunu) *teorik olarak* ispat etmişlerdir (77); ancak sistemin *pratik olarak da* çözülebilir olduğunu ayrıca göstermek gerekiyordu. Nitekim 1940'ta yazdığı bir yazıda teorik araştırmayı bırakarak açıkça bu son savunma hattına çekilen Hayek, plânlama örgütünün karşısına pratikte çıkacak güçlükleri vurguluyor; meselâ, on binlerce fiyatı tek tek tesbit etmeye hangi mekanizmanın gücünün yetebileceğini soruyordu (78).

Kökeninde tartışma iki *teorik* modelin karşılaştırılmasına yönelmişti; son şekliyle Hayek'in itirazı ise *teorik* bir model

(76) Bu teze 1935'e kadar yapılan en önemli katkılar, **Collectivist Economic Planning**, (Ed. F. A. Hayek), op. cit.'te derlenmiştir.

(77) Barone, **op. cit.**, Lange, «On the Economic Theory of Socialism», **op. cit.**, Bu konuda ayrıca bk. Kazgan, **op. cit.**, ss. 466-469; 471-475.

(78) F. A. Hayek, «Socialist Calculation: The Competitive Solution», **Economica**, Mayıs 1940, ss. 129-137. Hayek pratiğe ilişkin bu itirazı, Lange'nin modelini adeta tahmin ederek 1935'te de ifade etmiştir: «The Present State of the Debate», **Collectivist Economic Planning**, (Ed. F. A. Hayek), op. cit., ss. 207-214.

olan (ve gerçek kapitalist ekonomilerin hiçbirinin temsil etmediği) tam rekabetçi çözümü, sosyalist plânlamanın *uygulama* meselelerinin güçlüklerinin karşısına çıkarak, yani kurnazlık yaparak saptırmıştır (79). Ancak herşeye rağmen onbinlerce denklemin uygulamada optimal sonuçlar verecek şekilde ve piyasa dışında çözümü, birçok sosyalist plâncının gizli özlemi kalmış olsa gerektir.

Bilgisayarlar çağı ve programlama (özellikle *doğrusal* programlama) tekniklerinin gelişmiş olması, bu özlemi ütopik bir hedef olmaktan çıkarıyor. Artık sözünü ettiğimiz iktisadî denklemler sistemini *pratikte* de çözmenin iki yolu olduğu söylenebilir. Birincisi, «sosyal bir süreç» olan *piyasa* çözümü; diğeri ise denklemlerin açıkça bir matematik modele (meselâ bir doğrusal programlama problemine) indirgenmesi ve bilgisayarlar yoluyla çözülmesi : Ölümünden sonra yayınlanan bir yazısında Lange bu ikinci çözüm yolu için şunları söylüyor :

> «[1936'daki] denememi bugün yeniden kaleme alsa idim, işim çok daha basit olurdu. Hayek ve Robbins'e şu cevabı verirdim : ... Simultane denklemleri elektronik bir bilgisayara verelim; çözümü bir saniyeden kısa bir zamanda alırız. Hantal *tâtonnements*'ı ile piyasa süreci bugün demode görünüyor. Gerçekten de bu, elektronik - öncesi çağın bir hesaplama aleti telâkki edilebilir» (80).

---

(79) Aynı yönde bir eleştiri için bk. A. Bergson, «Socialist Economics», **A Survey of Contemporary Economics**, Cilt I, (Ed. H. S. Ellis), Homewood, Illinois 1948, Richard D. Irwin Inc., s. 448. Hayek'in çizgisini daha sonra izleyen iktisatçıları bu paralelde eleştiren bazı katkılar için bk. A. McAuley, «Rationality and Central Planning», **SS**, Ocak 1967, ss. 340-346; K. W. Rothschild, «A Note on the Rationality Controversy», **SS**, Temmuz 1957, ss. 28-29 ve Nove, **The Soviet Economy**, 2nd Edition), op. cit., ss. 22-23.

(80) Lange, «The Computer and the Market», **op. cit.**, s. 158. Aslında Lange **bilgisayar** çözümünü olduğundan basit göster-

Bu durumda, matematiksel tekniklerin ve bilgisayar kapasitesinin gelişmesini dikkate alırsak, plân uygulamasında piyasa çözümüne açılan son iktisadî reformları, tarihî gelişime ters düşen bir hareket olarak görmek gerekmiyor mu ([81])? Meseleyi sosyalist ülkelerde de gerçekten böyle ortaya koyan iktisatçıların bulunduğu; ancak bunların azınlıkta oldukları anlaşılmaktadır. Gerçekten de plân uygulamasında matematiksel çözüm önerilerinin iki varyantı vardır. Birincisi, geleneksel modelin, gerçek anlamıyla (tutarlı) bir çözüm getirmeyen direktifler sistemini matematiksel bir modele tam anlamıyla oturtan ve modelin çözümüyle bütün işletmelere üretim hedeflerini ve girdi tahsislerini direktifler halinde veren tam merkeziyetçi varyant. 1965 reformlarıyla taban tabana çelişme halinde bulunan ve daha önce değindiğimiz bazı optimal plânlama modelleriyle yakından ilişkili olan bu model, matematikçi okulun büyük çoğunluğu tarafından, uygulanması imkânsız ve ütopik sayılarak reddedilmektedir ([82]).

---

mektedir. Asıl güçlük, bilgisayara verilmeye hazır bir modelin inşa edilmesidir. Üstelik, büyük modellerin çözümünü sağlayacak bilgisayar kapasitesine henüz sosyalist ülkelerin erişmemiş oldukları da bilinmektedir.

(81) «Sosyalist ülkelerin nihayet saplantılarından vazgeçerek hantal plânlama mekanizmalarını daha etkili piyasa unsurları lehine tasfiyeye [karar vermelerinin] tam da bilgisayarların ve sibernetiğin gelişimi sayesinde kapsamlı plânlamayı daha geniş imkânlara kavuşturan temellerin atılmasıyla aynı zamanda olması, gelecekte tarihin bir şakası olarak görülebilecektir. Bu iki karşıt eğilim daha uzunca bir süre bizimle beraber olacaklardır». (K. W. Rothschild, «Socialism, Planning, Economic Growth», **Socialism, Capitalism and Economic Growth**, Ed. C. H. Feinstein, op. cit., s. 175).

(82) Bu türden model önerilerinin varlığını, modelleri eleştiren yazarların reddiyelerinden çıkarmaktayız. Bk. Ganczer, **op. cit.**, s. 100; Fedorenko, «The Creation of the National Economic Planning System and the Main Stages of its Development», **op. cit.**, s. 62; Zielinski, «Economics and Politics of

İkinci grup öneriler ise, esas itibariyle, 1965 reformlarının, parametrik (ademi merkeziyetçi) plân uygulama modellerine yönelişini desteklemektedir. Bunlara göre, matematiksel teknikler esas itibarıyla plân inşası aşamasında kullanılmalı; bütüncül ve genel bir optimal plândan elde edilen *merkezî parametreler* (büyük girdi gruplarına ilişkin gölge fiyatlar, meselâ yatırımların etkinlik normu —faiz haddi— veya rant gibi), plân uygulamasında rehberlik etmeli. Böylece piyasanın spontane çözümü reddedilmiş olacaktır. Ancak bu, ekonomik birimlerin, özellikle işletmelerin, bağımsız birimler olarak *yatay* ilişkilere, piyasa ilişkilerine girişmelerine engel değildir; hatta

---

Economic Reforms in Eastern Europe», **op. cit.**, s. 284; Liberman, «Confidence is an Incentive», **op. cit.**, s. 7; Kornai, **loc. cit.**, ss. 378-379; Belkin ve Berman, **op. cit.**, s. 226; V. Trapeznikov, «For Flexible Economic Management of Enterprises», **CDSP**, Cilt XVI, No. 33, s. 15, (**Pravda**, 17 Ağustos 1964'ten çeviri). Bu tezi matematiksel bir model içinde ve uygulanma imkânlarını da tartışarak savunan bir yazarın Pugachev olduğu anlaşılıyor. Sovyet Bilimler Akademisinin Merkezî İktisat - Matematik Enstitüsü'nce de benimsenen Pugachev modeli Ward (**loc. cit.**, ss. 190-193, 197) ve Zauberman (**Aspects of Planometrics.** op. cit., ss. 98-101) tarafından anlatılmaktadır. Özellikle Ward'ın anlatımına göre, Pugachev ekonomiyi bin kadar işletme grubuna (veya «sektöre») bölmekte ve millî-ekonomik plânla «sektörler» arasında iki düzeyli bir plânlama modeli öngörmektedir. Nihaî çözümde her işletme grubuna, fizikî birimlerle ifade edilen bir üretim ve girdi-kullanım planı verilmektedir. Ayrıca, bir ulaşım problemi ile üreticiler, tüketici işletmelere «tahsis» edilmektedir. Bu ayrıntı düzeyine inen plân direktifleri ile ortaya çıkacak plân uygulama modeli, kuşkusuz, tamamen merkeziyetçi olacaktır. Buna rağmen, 1968'de yayınlanan bir kitabında Pugachev'in «merkeziyetçi» modelden tavizler verdiği; «merkeziyetçi ve ademi merkeziyetçi ilkelerin organik bir birliğini» temsil eden çok düzeyli bir modeli savunduğu anlaşılmaktadır. (Bk. Ellman, «Optimal Planning Revisited», **op. cit.**, ss. 245-246).

bu, zorunlu olarak süregelmelidir. Piyasa mekanizmasının başarı şansı, merkezî plânın *optimal* oluşuyla artar; merkezî parametrelerde tezahür eden optimal plânın geçerlilik derecesi ise piyasanın, plânı denetleyici ve uygulayıcı görevleri ile güçlenir. Böylece, bu yaygın tez, bir yandan spontane «tam piyasa» çözümünü, bir yandan da ütopik-merkeziyetçi «tam hesaplama» çözümünü aşırı bularak reddeder ve Fedorenko'nun ifadesiyle, «merkeziyetçi optimal plânlama yöntemini ademi merkeziyetçi yönetimle birleştiren» ve «merkezî plânlama ile tek tek her iktisadî hücrenin özerkliği arasında uyumlu bir etkileşmeyi» öngören bir uzlaşmaya ulaşır; bu sentez içinde yatay ilişkiler piyasa mekanizması tarafından; parametreler ve plân uygulama sonuçlarından oluşan bilgi akımı ve bu akımı da içeren dikey (hiyerarşik) ilişkiler ise bütün ekonomiyi kapsayacağı tasarlanan bir bilgisayar merkezleri şebekesi tarafından düzenlenecektir (83).

Ne var ki, böyle bir model, bütün parametreleri merkezî olarak tesbit edemeyecektir ve meselâ tek tek fiyatların büyük kısmı matematiksel tekniklerin dışında belirlenecektir. Ancak, matematikçi okul, kendi tekniklerinin dışında belirleneceğini ifade ettiği parametrelerin; optimal olmadığı malûm olan geleneksel —merkezî tesbitlere mi, yoksa piyasaya mı bırakılacağı meselesi üzerinde tarafsız kalmış sayılamaz : Optimal fiyatların formel bir programlama modeli içinde tesbitinin imkânsız olduğu hallerde; piyasada oluşan denge fiyatlarının bunlara gerçekçi bir yaklaşma olduğu (gerek gölge fiyatlarda,

(83) Fedorenko, **loc. cit.**, ss. 62-63 ve «Price and Optimal Planning», **op. cit.**, ss. 133-134 ile «An Important Economic Problem», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 270-276, (**Pravda**, 24 Ağustos 1965'ten çeviri); Kantorovich, **loc. cit.**, ss. 150-260 ve «Mathematics and Economics» **CDSP**, Cilt XVII, No. 34, s. 8, (**Pravda**, 24 Ağustos 1965'ten çeviri), Kornai, **loc. cit.**, ss. 379-380; A. I. Katzenelinboigen et. al., **loc. cit.**, ss. 260-267.

gerek piyasa fiyatlarında aynı temel niteliğin —kıtlık katsayıları olma niteliğinin— varlığı yüzünden) benimsenmektedir. Böylece, matematiksel programlamanın; statik modeller ve monopolcü deformasyonlarla ilgili meseleleri tartışmadan, piyasa çözümlerini yücelten, idealize eden reformcuların eline bir koz verdiği; tam optimizasyonun mümkün olmadığı hallerde, piyasa çözümlerinin buna mümkün olan en yakın sonuçlara ulaşmayı sağlayabileceği tezini desteklediği ve böylece matematiksel tekniklerle son reformlar arasında, çelişkisiz bir «işbölümü»nü gerçek bir uzlaşmayı sağlamaya çalışanların hâkim olduklarını görüyoruz (84).

(84) Buradaki meseleler etrafındaki tartışma ve görüşler için bk. Fedorenko, **loc. cit.**, s. 63; Ganczer, **loc. cit.**, ss. 100-101; Kouba, «Plan and Market in a Socialist Economy», **op. cit.**, ss. 32-33. Bu son yazıda zikredilen bir diğer Çekoslovakyalı yazara göre, «belli şartlar altında optimum bir plânla piyasa aynı sonucu verir ve bunlar birbiriyle çatışan âletler değillerdir... Dolayısıyla, piyasanın sosyalizmde öncü bir faktör olarak işleyebileceğini gösteren **kesin matematiksel** ispat mevcuttur». (**Ibid.**, s. 37'den naklen). Yine Kouba, İsveç için yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre optimal bir plân modelinin düal fiyatlarıyla, cari piyasa fiyatları arasında önemli sapmalar bulunmadığını naklettikten sonra, «somut istatistikî malzemeye dayanan bu çalışma, optimizasyon modellerinin esas olarak gerçek piyasanın serbest işlemesi sonunda elde edilen endüstriyel yapı ve fiyat ilişkileriyle aynı sonucu verdiğini gösteren **teorik bir ispat** telâkki edilebilir» tezini ortaya atıyor. (**Ibid.**, ss. 37-38). Bu nakillerde (altı bizim tarafımızdan çizilen), «teorik» ve «kesin matematiksel» ispat iddialarının; sosyalist ekonomilerde piyasa ilişkilerini genişletmek isteyen akımın, kendi tezlerini güçlendirmek için ne kadar bilim-dışı delillere başvurduklarını göstermenin ötesinde bir değer taşımadığı açık olsa gerektir. Reformcularla matematikçiler arasında, bir uzlaşmanın varlığını gösteren oldukça kesin belirtiler muvacehesinde Kazgan'ın bu iki akım arasında bir çatışma olduğu yönündeki yargısına katılmaya imkân bulamıyoruz. (**op. cit.**, ss. 494-496).

— III —

Nihayet bu noktada, plân inşası ve plân uygulaması modellerinin birbirinden tamamen soyutlanamayacağı olgusu bir kere daha karşımıza çıkıyor. Bu meselenin yakın döneme ait bir tezahür biçimi, plânlama sistemlerinin bu iki ana unsuru arasındaki bir çelişkiyi değil; bir uygunluğu gösteriyor: Matematiksel teknikler merkezî plânın bütüncül bir düzeyde kalmasını önerdikçe, ayrıntılı üretim ve girdi kullanım hedefleri merkezî plândan çıkarıldıkça; işletmelere bu kategorilerle ilgili *merkezî* plân direktifleri de tabii olarak iletilemeyecektir. Bu taktirde matematiksel tekniklerin önerdiği bütüncül plân inşası modelleri, merkezî direktiflere değil parametrelere dayanan ademî merkeziyetçi plân uygulama modellerini gerektirecek, onlarla uyum halinde olacaktır.

Aynı meselenin bir de olumsuz tezahür biçimi vardır: Optimal plânlama modellerinin en kullanışlı türü olan *iki düzeyli plânlamada* ikinci düzeyi *endüstrinin* oluşturması ile; son reformların özellikle piyasa parametrelerine yer veren varyantında endüstrinin bir karar düzeyi olmaktan çıkması ve temel ekonomik birimin işletme haline gelmesi arasındaki çelişkiyi kastediyoruz. Bu çelişki özellikle Macaristan'da önem kazanmıştır; zira bu ülke bir yandan iki düzeyli plânlamayı plân inşası sisteminin organik bir parçası haline getirmek üzeredir; bir yandan da 1968'den itibaren tamamen işletme birimine ve geniş ölçüde piyasa parametrelerine dayanan bir plân uygulama sistemine geçmiştir. İki düzeyli plânlamada ikinci düzeyi işletme olarak tanımlamak, formel olarak yanlış olmasa dahi, modelin gereklerine ters düşecek ve (Macaristan'da 1000'i aşkın «birim»e dayanması gerekeceği için) model çözülebilir olmaktan çıkacaktır ([85]). Tamamen *endüstri* hedeflerine göre *inşa* edilmiş bir plânın *uygulanması* Merkezin ve piyasanın pa-

(85) UN, **loc. cit.**, s. 180.

rametreleri yoluyla tamamen *işletmeler* üzerine bina edilmişse; ortaya gerçekten çelişkili bir durum çıkacaktır; ya plân kâğıt üzerine bir metin olarak kalacak, ya da (daha zayıf bir ihtimalle) endüstriler plân uygulamasında da fiilen operasyonel birimler olarak kendilerini kabul ettireceklerdir. Bu çelişki, piyasa parametrelerine dayanan reform modelinin, optimal (özellikle iki düzeyli) plânlamanın geleceğini tehdit eden unsurlar taşıdığını gösteren bir ihtar kabul edilmelidir ([86]).

— IV —

Geleneksel plânlama modeli matematiksel tekniklerin büyük intibak güçlükleri çekilmeden benimsenebilmesini sağlayacak bazı özellikler taşımaktaydı : Teknolojik katsayılar üzerinde zengin bilginin varlığı; üretimde doğrusallık varsayımı; üretim miktarı (arz) ile değişmeyen istikrarlı fiyatlar gibi ([87])... Matematiksel programlama üzerinde yapılan ilk deneylerin çok çarpıcı olmamakla birlikte küçümsenemeyecek tasarruflar sağlaması ([88]) yeni tekniklere karşı direnmenin zayıflamasını mümkün kılmıştır. Bu umut verici başlangıca rağmen, yukarıdaki açıklamaların da gösterdiği gibi, matematiksel teknikler, plânlama sistemlerinin, özellikle plân uygulamasına yönelmiş re-

(86) Bk. **Ibid.**, ss. 19, 179-180; Kornai, **loc. cit.**, s. 120. Buna karşılık merkezî parametrelere ve endüstri birliklerine dayanan bir reform modeli ile iki ayrı aşamada (Merkez - Endüstri - İşletme aşamalarında) inşa edilecek iki düzeyli optimal plânlama modellerinin uzlaşması mümkün görünüyor. Endüstri - işletme aşamasına ilişkin bir optimal plân modeli için bk. Volkonskii, **op. cit.**, ss. 45.

(87) UN, «A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **op. cit.**, s. 64.

(88) Programlamanın gerçekleştirdiği kaynak tasarrufları ile ilgili bazı örnekler için bk. Kornai, **loc. cit.**, s. 83; Sadowski, **op. cit.**, ss. 279-281; UN, **Multi-Level Programming and Decision-Making**, op. cit., s. 176; Ward, **loc. cit.**, s. 197; Kasyukov ve Rostarchuk, **op. cit.**, ss. 10-11.

formların gelişiminde tayin edici, bağımsız bir rol oynamadılar. Reformları zorunlu kılan, onları şekillendiren iktisadî ve siyasî dönüşüm ve ihtiyaçlar, matematiksel tekniklerin kullanılış tarzlarını da belirledi ve bunlarla reformların genel çizgisi arasında bir uyumsuzluk, temel bir çelişki doğmasını önledi. Bazı sınırlı alanlarda reformların genel eğiliminin dışına taşan; onları aşan matematiksel modeller ya hızla işlemez hale gelmekte; ya da tamamen teorik düzeyde kalmaktadır.

Gelecekte de matematiksel tekniklerin sistemin şekillenmesinde bağımsız bir etken olması için hiçbir sebep yoktur. Bunlar, plânlama sisteminin çeşitli yönlerde gelişmesine imkânlar sağlayan tarafsız aletlerdir. Kendi başlarına iktisadî bir içerik taşımazlar. Aletlerin hangi yönde kullanılacağı, geçmişte olduğu gibi gelecekte de, sistemin genel gelişme doğrultusunu belirleyen ve temelde yatan politik ve ekonomik etkenlere bağlıdır. Aksi yönde bir görüş; meselâ bu tekniklerde sosyalizmin gelecekteki niteliğini belirleyecek bir kudret vehmetmek, bilim - dışı ve ütopik bir tez olur.

BÖLÜM 10

REFORMLARIN ÇÖZEMEDİKLERİ

A. Plânlamada Modellere Genel Bakış

— I —

Sosyalizmin geleneksel plânlama sistemini ve bu sistemde özellikle 1965 reformlarıyla meydana gelen dönüşümleri ele alır ve incelerken, gelişmeleri sadece tasvir etmekle yetinmeyip; bunların *plânlama modelleri* açısından taşıdığı anlamı da ortaya koymaya çalıştık. Modellerin sınıflandırılmasında esas olarak *plân inşası* ve *plân uygulaması* ayrımına dayandık ve belli meselelerin zorladığı haller dışında bu ayrımı korumaya itina gösterdik.

Bu ayrıma dayanan plânlama (ve reform) modellerini birleştirmenin; bir *bütün olarak* plânlama modellerini, şematik bir biçimde de olsa sınıflandırmanın, kanımızca zamanı gelmiştir. Bunu yaptığımız takdirde, geleneksel sosyalist plânlamayı ve çeşitli biçimler ve dozlarda onu değiştiren reform türlerini yerli yerine oturtmak mümkün olacaktır.

— II —

Genel bir sınıflandırmaya gidildiğinde sadece *plânlama* modelleriyle sınırlı kalmak imkânsız olur; zira plânlama modelleri, kaynak tahsisi ve ekonomik yönetimde karar verme modellerinin sadece bir bölümünü oluşturur.

Bu genel çerçeveye oturtulan bir sınıflandırma teşebbüsü, daha önce ayrı ayrı kullandığımız kriterlere uygun olarak; kaynak tahsisine (plânların inşasına ve içeriğine) hâkim olan tercihler ve ekonomik birimlerin yönetiminde karar vermeyi (plânların uygulanmasını) etkileyen ilkeler üzerine bina edilecektir. Esas olarak plânlama modelleriyle ilgilendiğimizi göz-önünde tutarsak, şematik bir model sınıflandırması şöyle yapılabilir :

I. Kaynak Tahsisine (Plânların İnşasına ve İçeriğine) Hâkim Olan Tercihler Kriteri
   A. Merkezî Tercihler
   B. Ademi Merkezî Tercihler
II. Ekonomik Birimlerin Yönetiminde Karar Vermeyi (Plân Uygulamasını) Belirleyen Alet ve İlkeler Kriteri
   A. Karar Vermede Merkeziyetçilik Kriteri
      1. Direktiflerle Yönetim
      2. Parametrik Yönetim
         a) Merkezî Parametreler
         b) Piyasa Parametreleri
   B. Karar Vermede Özendiriciler Kriteri
      1. Maddî Özendiriciler
      2. Manevî Özendiriciler

Plânlama (veya kaynak tahsisi) modelleri üzerindeki ihtisaslaşmış literatür, yukarıdaki şemanın özendiriciler kriterini dikkate almayan model türlerini işlemiştir (1). Buna karşılık,

(1) Bu türden «model sınıflandırma» şemalarına ve teşebbüslerine örnek olarak bk. UN, **loc. cit.**, ss. 52-61; Wiles, **The Political Economy of Communism**, op. cit., ss. 67-75; A. Bajt, «Decentralized Decision-Making Structure in the Yugoslav Economy», **Econ. Plan.**, 1967, Cilt 7, No. 1, ss. 73-74; J. Drewnowski, «The Economic Theory of Socialism : A Suggestion for Reconsideration», **Capitalism, Market Socialism and Central Planning**, (Ed. W. A. Leeman), Boston 1963, Houghton Mifflin Co., ss. 41-43.

Marxist klâsikler ve onları izleyenler, öncelikle özendiriciler kriterini ve buna bağlı bölüşüm ilkelerini esas alan bir «model» ayrımı üzerinde durmuşlar ve Bölüm 5'te açıklandığı üzere bölüşüm ilkelerini, sosyalist sistemin aşamalarını birbirinden ayıran temel unsur olarak görmüşlerdi. Batı iktisatçılarının bu sonuncu kritere dayanan modellere ve buna bağlı meselelere gösterdikleri ilgi çok sınırlı kalmıştır (2).

Bu durumda, yukarıdaki sınıflandırma şemasını ikiye bölmek ve sosyalist plânlama sisteminde meydana gelen değişmelerin hangi «modellere» tekabül etiğini, önce plân inşasında ve uygulamasında *merkeziyetçilik* kriterini kullanarak; sonra da özendiricilerin niteliğine bakarak iki düzeyde incelemek daha uygun olacaktır. Modeller şemasını tablolar biçiminde sunmak biraz daha elverişli olmaktadır.

Tablo I, kullandığımız kriterlerin mümkün kıldığı 6 adet saf modeli içermektedir. Gerçek plânlama (veya kaynak tahsisi) sistemlerinin bu saf modellerden herhangi birine tamamen uyması elbette beklenmez; bunlar, birden fazla modelin unsurlarını taşıyan (ve bu anlamda *karma*) sistemler olacaklardır. Teorik model inşasıyla uğraşan iktisatçılar için ise aynı şey söylenemez; bunlar, tabii olarak, *saf* modellerle ilgileneceklerdir.

Çeşitli kaynak tahsisi ve plânlama modellerinin incelenmesi ve Tablo I'deki yerlerine oturtulması konumuzun sınırlarını aşmaktadır. Ancak önceki bölümlerde değinilmiş bulu-

(2) Örnek olarak bk. A. K. Sen, «Labour Allocation in a Cooperative Enterprise», **RES**, Ekim 1966, ss. 361-371; Sherman, **op. cit.**, ss. 24-26; Wiles, **loc. cit.**, ss. 331-380 ve «A Comment but not a Rejoinder», **SS** Temmuz 1970, ss. 37-43. Özendiriciler kavramının modelleri belirleyen kriterlerden biri olarak kabul eden bir görüş için bk. Neuberger, «Libermanism, Computopia and Visible Hand: The Question of Information Efficiency», **op. cit.**, s. 132.

nan bazı teorik modelleri, örnek vererek hatırlarsak, 1. Modelin çağdaş literatürde «tam hesaplama» diye anılan ve Barone'nin klâsikleşmiş modeline tekabül ettiği; 6. modelin, Walras'ta en klâsik ifadesini bulan tam rekabetçi genel dengeyi temsil ettiği; sosyalist plânlama teorisinde özel bir yeri olan Lange'nin 1936 modelinin ise esas olarak (3) tablomuzdaki 5. modele oturduğu tesbit edilebilir.

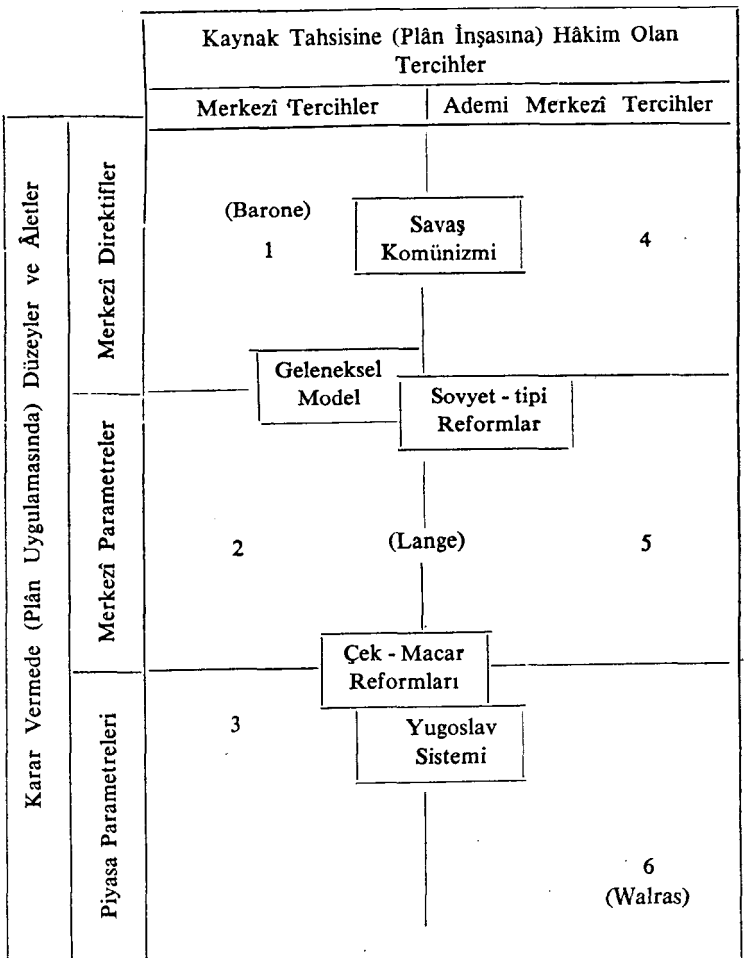
Barone'den sonra uzun yıllar unutulan *tam hesaplama modeline* karşı ilgi 1960'lardan sonra canlanmış (4) ve iktisatçılar arasında, kaynak tahsisi modellerinin iki aşırı ve saf türü olan *tam rekabet* ile *tam hesaplamayı* (tablomuzun 1. ve 6. modellerini) karşılaştıran teorik tahlillerin çekiciliğine sürüklenenlerin sayısı az olmamıştır (5). Ancak, sosyalist plânlama sisteminin günümüze kadar gösterdiği gelişmeyi ve sistemin dönüşümünü teorik model türlerine oturtarak kavramak isteyenler, bu iki aşırı ve hipotetik modelin karşılaştırılmasından pek az aydınlanacaklardır. Zira yaşayan sistemler bir yandan

(3) Esas olarak tüketicilerin ve işletmelerin ademi merkezî tercihlerine dayanan; ancak tüketim mallarının fiyatları hariç, merkezî parametrelerle (fiyat plânlaması ile) yöneltilen Lange'nin modelinde, sermaye birikimi oranında olduğu gibi merkezî tercihlere de yer vardır. («On the Economic Theory of Socialism», **op. cit.**, ss. 85, 108-109). Böylece Lange modeli, tablomuzdaki 2. modelin bazı unsurlarını taşımakla birlikte, ana çizgileriyle 5. modele tekabül eder. Ayrıca, aynı çalışmasında Lange, tamamen merkezî tercihlere ve merkezî parametrelere dayanan bir modelin (Tablodaki 2. model) şayanı tavsiye olmamakla birlikte, mümkün ve işler olduğunu da göstermiştir (**Ibid.**, ss. 60, 90-98).

(4) Bu alanda yakın zamanların ilginç bir teşebbüsü G. M. Heal'den gelmiştir: «Planning without Prices», **RES**, Temmuz 1969 ,ss. 347-362.

(5) Örnek olarak bk.: Bauman, **op. cit.**, ss. 145 vd.; Kornai **loc. cit.**, ss. 381-384 ve «Mathematical Programming as a Tool in Drawing up the Five-Year Economic Plan», **op. cit.**, ss. 14-15; P. Wiles, «Imperfect Competition and Decentralized Planning», **Econ. Plan.**, 1964, Cilt 4, No. 1, passim.

TABLO : 1 — KAYNAK TAHSİSİ (PLÂNLAMA) MODELLERİ : MERKEZİYETÇİLİK KRİTERİ

«karma» nitelikler taşımakta, öte yandan da, kural olarak, iki ucu temsil eden 1. ve 6. modellerin arasında yer alan türler tarafından çok daha gerçekçi biçimde temsil edilmektedirler.

— III —

Tablomuzdaki 1. modelin unsurlarının önemli bir kısmını taşır görünen bir iktisadî dönem 1918-1920 Rusya'sının «Savaş komünizmi» yılları olmuştur. Savaş komünizmi, dörtnala bir enflasyonun para sistemini tamamen çökerttiği, vesika sisteminin ve fizikî biçimiyle ürün akımlarının yaygınlaştığı ve savaş şartları altında insangücü üzerindeki tasarruf yetkisinin de Merkeze intikal ettiği bir dönemdir. Ancak saf biçimiyle 1. model, «tam hesaplama»nın ve üretimde merkezî tercihlerin de tamamen hâkim olduğu bir plânlama sistemine tekabül eder. Savaş komünizmi ise, aslında genel bir plânlamadan yoksun; ekonominin, fevkalâde düşük bir üretim düzeyinde ve çöküntünün eşiğinde günü gününe yaşadığı bir dönemi ifade ettiği için herhangi bir teorik modele veya sisteme uyduğu şüphelidir. Üstelik, tarımsal ürünlerin geniş ölçüde müsaderesine rağmen, küçük üreticilik tabanına oturan bu sektörde, bizatihi üretimin yapısında ademi merkezî tercihlerin etki alanı bir hayli genişti; bu yüzden, savaş komünizminde 4. modelin unsurları da, geniş ölçüde, vardır.

Buna karşılık geleneksel sosyalist plânlama sistemi, 1. ve 2. modellerin bir karmasıdır ve 1. modelin unsurları biraz daha ağır basmaktadır. Kooperatif çiftliklerden serbest piyasaya yönelen tarımsal üretim dışında 4. modelin unsurları bu sistemde ihmal edilecek kadar sınırlıdır; bilindiği gibi, tüketici hâkimiyeti reddedilmiştir. 2. modelin parametrik unsurları ise merkezî olarak tesbit edilen tüketim malları fiyatları ile ücretlerde (tüketim mallarında vesika sisteminin ve insangücünün *tayin* yoluyla işe tahsisinin yokluğuyla) tezahür eder. Bunların dışındaki bütün alanlarda plân uygulaması hatırlanacağı gibi, direktiflere dayanır.

Merkezî direktiflerle merkezî parametrelere dayanan reform-modelleri esas itibariyle yine 1. ve 2. modellerin karma-

larıdır. Ancak merkezî parametrelerin rolü, geleneksel sisteme göre, işletmeleri de etki alanı içine alarak çok genişlemiş ve bu karma sistemde 2. modelin unsurları ağır basmaya başlamıştır. Üstelik plân uygulamasında (*merkezî* parametrelerle de olsa) piyasanın rolünün artması ileride de tekrar açıklanacağı gibi, plân inşasında (veya plân dışı kaynak tahsisinde) ademi merkezî yani tüketici ve işletmelere ait tercihlerin nüfuzu ile sonuçlanmaktadır. Bu yüzden bu reform türü, 5. modelin unsurlarını da içerir.

Macaristan ve Çekoslovakya'nın temsil ettiği reform modeli, önceden de açıklandığı üzere, piyasa parametreleriyle şimdilik biraz daha önemli bir yer kaplamaya devam eden merkezî parametrelere birlikte dayanan bir plân uygulama sistemini temsil eder. Öte yandan merkezî plân, artık ekonominin sadece ana boyutlarını belirlemekle görevli görülmekte olduğu için, üretimle ilgili ayrıntılı kaynak tahsisi kararlarında merkezî tercihlerin gittikçe gerilediği de gözlenmektedir. Böylelikle bu reform modeli, esas olarak 2. ve 5. modellerin bir sentezidir; ancak 3. (veya 6.) modelden de önemli unsurlar taşır (6).

İnceleme konumuzun dışına çıkmakla birlikte, bunalım dönemleri hariç, Yugoslav sisteminin öncelikle piyasa parametrelerine ve az sayıda merkezî parametreye dayanan, ve merkezî tercihlere kaynak tahsisinde oldukça sınırlı bir etki alanı bırakmış bir modelle temsil edilebileceği söylenebilir. Buna göre Yugoslav sistemi, 5. ve 3. modellerden önemli unsurlar taşımakla birlikte, en ziyade 6. modelin unsurlarını içeren bir görünüş içinde sayılmalıdır.

(6) Çok ilginçtir ki, bu reform modelinin teorisyenleri, piyasa parametrelerinin artık iyice ağır basmasını savunmakta ve meselâ Lange modelini piyasa parametrelerine değil merkezî parametrelere dayandığı için fazla tutucu ve geri bulmaktadırlar. Bk. Kouba, **loc. cit.**, ss. 28-33. Şik, **loc. cit.**, ss. 42-43, 274-279.

Plânlama modellerinde özendiriciler kriterini, plân uygulamasında merkeziyetçilik kriterinden bağımsız olarak kullanabileceğimize daha önce işaret etmiştik. İster direktiflere, ister parametrelere dayanan bir plân uygulama modeli seçilsin; özendiriciler sistemi ayrıca tesbit olunmak gerekir; zira, direktifleri sadece cezaî yaptırımlarla destekleyen bir sistem düşünülemez ve insanları direktiflerin doğrultusunda gönüllü davranışa iten maddî veya manevî özendiricilere daima ihtiyaç olmuştur.

TABLO : II — GELENEKSEL SİSTEMDE VE REFORMLARDA ÖZENDİRİCİLER

	Maddî Özendiriciler		Manevî Özendiriciler	
	Geleneksel sistem	Reform sonrası	Geleneksel sistem	Reform sonrası
Meslek seçimi	T.Ü : xxx	xxx	M.E : xx	x
İşe girme	F.K : xx	xx	Ç.S : x	—
İşçinin işte performansı	P.Ü : xxxx İ. P : xx	xxx xxx	S.H : xxx	x
İşletme (yöneticî) performansı	Y.P : xxx	xxxx	Y.M : xx	—

Kısaltmalar : T. Ü. = Temel ücret; F. K. = Endüstriler veya bölgelerarası farklılaştırma katsayısı; P. Ü. = Parça başına ücret; İ. P. = İşçinin ferdî performansına göre paylaştırılan işletme primleri; Y. P. = Yönetici ve teknik kadrolara mahsus primler; M. E. = Meslek seçiminde gayri maddî etkenler; Ç. S. = Çalışma seferberlikleri ve gönüllü iş kampanyaları; S. H. = Stakhanov - tipi hareketler; Y. M. = Yönetici kadroları etkileyen manevî - politik özendiriciler; x = Yukarıda sayılan unsurların önem veya kuvvet derecesini ifade eden gösterge.

Plânlama modellerinde bir kriter olarak özendiricilerin temel ayrımı, maddî ve manevî özendiriciler arasındadır. Ancak, özellikle geleneksel sistemden reform-sonrası modellere geçişi bu açıdan tahlil edebilmek için, özendiricilerle etkilenmesi amaçlanan karar sahalarını sınıflandırmakta da yarar olacaktır.

Özendiriciler, bilindiği gibi, emek arzını belirleyen bir kategoridir ve esas olarak *meslek seçimi, işe girme, işçinin işteki performansı* ve *işletme (yönetici) performansını* ayrı biçimlerde etkilemek durumundadır.

Tablo, kendi kendisini açıklar niteliktedir ve reformlardan sonra özendiriciler sisteminin, «maddî özendiricilerin güçlendiği, manevî özendiricilerin zayıfladığı» yolundaki genel bir gözlemin ötesinde, hangi alanlarda değişmiş olduğunu derli toplu bir biçimde, ortaya koymak amacını gütmektedir. Daha önce tartışılan meseleleri tekrarlamadan tabloyu yorumlayacak olursak, manevî özendiricilerin bütün alanlarda silinmek üzere olduğunu tesbit ederiz. Maddî özendiricilerde ise durum biraz daha karmaşıktır. Meslek seçiminin aslî belirleyicisi olan temel ücretlerin geleneksel sistemde önemli bir yer kaplayan farklılaşması, 1960'lara doğru hafiflemiş ve reformlar dönemine, «ücretler ve maaşlardaki eşitlenme eğilimini durdurmak» şiarıyla girilmiştir. İşçilerin iş içindeki performansını etkilemek amacı güden zaman zaman müterakki tarifeli parça başına ücret sistemlerinin kapsamı 1959'u izleyen ücret reformlarıyla daraltılmış; buna karşılık işçilere geleneksel sistemde «işletme fonu»ndan dağıtılan kâra bağlı primlerin genişliği 1965 reformlarıyla artmış; ancak bu artış çok belirgin şekilde ve öncelikle işletmenin genel performansına bağlı ve kârlardan dağıtılan yönetici ve teknik kadro primlerinde gözlenmiştir. Kısaca özetlenirse, reformlar döneminde maddî özendiricilerin etki alanı, parça başına ücret sistemi dışında hiçbir noktada daralmamış; özellikle işletme özendiricileri hayatî bir önem taşımaya başlamıştır.

Reformların plânlama modelleri açısından taşıdığı anlamı bu şekilde tesbit ettikten sonra, yeni modellerle ortaya çıkan yeni meselelerden ve başarılı bir şekilde çözülemeyen güçlüklerden bazılarını biraz daha yakından incelemeye teşebbüs edeceğiz.

B. Piyasaya Açılmanın Meseleleri

— I —

1965 reformları, üretimin genel olarak ve öncelikle tüketim malları endüstrilerinde talebe yönelmesini öngören unsurlar içermekteydi. İşletmenin bağlayıcı plân hedeflerinden geniş ölçüde azat edildiği; satış hasılatından elde edilen kâr toplamının, «parametrik» addedilen vergiler dışında geniş bir serbestî içinde kullanılabildiği Macar ve Çek modeli reformlarda durum açıktır : İşletmeler, ders kitaplarındaki rekabetçi firmaların kâr - azamîleştirici davranış biçimlerini yakından izleyerek piyasaya intibak edeceklerdir; talebin yapısı, bu şartlarda üretim yapısını geniş ölçüde belirleyecektir.

İşletmeler üzerindeki direktiflerin ve merkezî plân hedeflerinin tamamen kaldırılmadığı, merkezî tahsis sisteminin sürdürüldüğü Sovyet-tipi reform modelinde ise, üretimin talebe intibakını sağlayacak özel aletler gerekli görülmekteydi: Satış miktarı ve kâr haddi (veya kâr toplamı) hedeflerinin ana başarı göstergeleri olması; tüketim malları üreten endüstrilerde plân inşasının ticarî kuruluşlardan gelen bilgi üzerine dayandırılması ve nihayet işletmeler arası dolaysız bağların, yatay piyasa ilişkilerinin genişletilmesi sonunda öyle umuluyordu ki «tüketici... şu veya bu üretim kolundaki büyüme oranının belirlenmesinde önem kazanacak» (7); talebin yapısı ile üretim arasındaki genel uyumsuzluk tedricen giderilecekti (8).

(7) G. Lisichkin, «Two Years Later», **CDSP**, Cilt XIX, No: 42, (**Novy Mir**, 1967, No. 2'den çeviri).

«İşletmeler arası dolaysız bağlar», «plân inşasının siparişlere dayandırılması» gibi ilkelerin Sovyetler Birliği'nde kâğıt üzerinde kalmadığı anlaşılmaktadır. Tüketim malı üreten endüstrilere ait plânların tüketici talebine uydurulması için bulunan bir formül; Perakende Ticaret Bakanlığı'nın örgütlediği ve tek tek fabrika temsilcileriyle, ticarî kuruluşların karşılaştığı ürünler üzerinde görüşmeler yapılıp sözleşmelerin imzalandığı yıllık «fuarlar» olmuştur. Her Cumhuriyette örgütlenen bu fuarlarda imzalanan sözleşmelerin tümü, o Cumhuriyetin tüketim malları endüstrisi mamullerine ilişkin üretim plânlarına esas teşkil edecektir (9).

Ticarî kuruluşlarla tüketim malları üreten sınaî işletmeler arasında kurulan bu türden bağların yanısıra, işletmelerarası girdi akımını genel olarak bir sözleşmeler sistemi ve dolaysız ikili bağlarla düzenlemek yolunda bazı adımlar atılmıştır. 1969'da SSCB'nde 800 ürünü içeren ve 1500 üretici 6000 tüketici işletme arasındaki ürün akımının «dolaysız, uzun-dönemli bağlar» ile düzenlendiği; bu bağların 1968 yılı içinde çi-

---

(8) Sovyet-tipi reformlarda, merkezî tahsis sisteminin yanısıra, işletmeler-arası dolaysız bağların genişletilmesinin öngörüldüğüne; hatta gelecek bir dönemde üretim araçlarının tahsisinin tamamen toptan ticaret yoluyla yürütülmesine ilişkin tasarılara dair bk. Kosygin, **op. cit.**, ss. 22, 25; Birman, «The Reform in its Fifth Year», **op. cit.**, ss. 3-4; Liberman, «The Plan, Direct Ties and Profitability», **op. cit.**, ss. 173-175; UN, **loc. cit.**, s. 76 ve **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm II, s. 44; Ceauşescu, **op. cit.**, Cilt II, s. 512; **Resolution of the Fifth Congress of Polish United Workers Party**, op. cit., s. 19.

(9) M. Shumkin et. al., «Goods Which do not Sell», **Translations from the Soviet Press**, No : 668, passim, **(Sovetskaya Rossia**, 28 Mayıs 1969'dan çeviri); S. Partigul, «Effective Demand and the Supply of Goods in Socialist Reproduction», **CDSP**, Cilt XXII, No. 13, ss. 4-5, **(Voprosy Ekonomiki**, 1969, No. 12'den Çeviri).

mento akımının % 29'unu, demirden mamul eşyanın % 21,5'-ini kapsadığı belirtilmektedir ([10]).

Ayrıca, geleneksel plânlama hiyerarşisinde Merkezi temsil eden ve idarî yetkilerle donatılmış ikmal örgütlerinin, otofinansman ilkesine bağlı küçük birimlere bölünerek, tamamen piyasa kurallarına ve kâr güdüsüne tabi bir toptan ticaret sistemine geçiş yolunda bazı gelişmeler de vardır ([11]).

Bu gelişmeler, Sovyet-tipi reform modellerini çelişkili bir duruma sürüklemiştir. Bir yandan, piyasaya açılmanın mantıkî gerekleri tutarlı olarak yerine getirilmemiştir ve meselâ, «merkezî tahsis sistemini koruyarak işletmeler arası piyasa ilişkilerini geliştirmek» bir yığın güçlüğe saplanmaktadır; işletmeler-arası ikili bağlar, bütün ekonomiyi ve girdi akımlarının tamamını kapsamadıkça merkezî olarak tahsis edilen girdilerle sözleşmelerin öngördüğü üretim vecibeleri arasında tutarlılığı sağlamak ve sözleşmeleri eksiksiz ifa etmek mümkün olamayacaktır ([12]). Aynı güçlük biraz ileride değineceğimiz işletme yatırımları için de geçerlidir : Yeni sistem, işletmelere kârlardan önemli yatırım fonları ayırdığı ve bunların üzerinde teorik olarak geniş bir tasarruf serbestîsi sağladığı halde, işletmeler çok önceden teşebbüse geçerek plâna geçiremedikleri takdirde, yatırım için gerekli ham madde, teçhizat ve malzemeyi üreten fabrikalardan bunları doğrudan doğruya satın almakta büyük güçlükler çekmektedirler; zira bu sonuncu fabrikalar, merkezî üretim ve tahsis plânlarının öngördüğü bağlantıların dışına nadiren çıkabilmektedirler ([13]).

---

(10) Bk. **SS Information Supplement,** Ekim 1969, ss. 43-44.

(11) **Idem.**; ayrıca Bk. UN, **ESE in 1968,** s. 106.

(12) Bk. Schroeder, **op. cit.,** s. 10; Neuberger, **loc. cit.,** s. 137.

(13) Bk. G. Karpachev «Into a Common Fund», **CDSP,** cilt XXII, No : 16, **(Sovetskaya Rossia,** 10 Şubat 1970'ten çeviri); B. Galich, «Homespun Trousers and Market Analysts», **CDSP,** Cilt XVIII, No. 38 **(Izvestia,** 22 Eylül 1966'dan çeviri); Bir-

Ancak, bu güçlüklere rağmen «piyasaya açılma» etkili olmaya, üretimin yapısı, bütün güçlüklere ve engellere rağmen piyasa göstergelerine ağır-aksak intibak etmeye başlamıştır. Ve bu noktada Sovyet-tipi bir reform modelinin taşıdığı çelişkilerin ikinci yönü ortaya çıkmaktadır : Siyasî iktidar ve plâncılar, piyasaya açılmanın bazı mantıkî sonuçlarına rıza göstermeğe hazırlar mıdır? Farklı bir biçimde soruyu koyacak olursak, üretimin yapısı üzerindeki merkezî tercihlerle piyasa, birbirine uymayan çözümler getirdiği zaman, merkezî tercihlerden piyasa göstergeleri lehine vazgeçmeye, piyasaya açılmanın «zorunlu bedeli»ni ödemeye karşı direnecekler midir? Bu sorunun, üretimin yapısı üzerindeki ayrıntılı plân hedeflerinden vazgeçmiş olmasına rağmen Macar - Çek reform modelleri içindahi plâncıların karşısına çıktığı söylenebilir. Ancak herşeyden önce böyle bir «bedel»in her iki reform modeli için gerçekten «zorunlu» olup olmadığını tesbit etmek gerekiyor.

— II —

Üretimin yapısına ilişkin merkezî tercihlerin etkisiz kalmasını, piyasada beliren tercihler karşısında gerilemesini mümkün kılacak mekanizmalar nelerdir? İşletmelerin *piyasaya* (ürünlerin *satışına)* yönelik ve *kâr için* üretime geçmeleri; ürün fiyatlarının *kıtlık fiyatları* olması ve işletmelerin cari üretim ve yatırım kararlarında *hareket serbestîlerinin* genişlemiş olması böyle bir mekanizmanın unsurlarını oluşturur.

Fiyatlar, ister merkezî olarak tesbit edilsin ([14]), ister piyasada kendiliğinden oluşsun; kıtlık fiyatları oldukça bu meka-

---

man, **loc. cit.**, ss. 3-4; Erlich, **loc. cit.**, s. 605; R. A. Clarke, «Soviet Agricultural Reforms Since Khruschev», **SS.** Ekim 1968, s. 165.

(14) Merkezî olarak tesbit edilen kıtlık fiyatlarına örnek olarak Lange modelinde piyasa yakıştırması içinde belirlenen ve geleneksel modelde tüketim malları için muamele vergisi vasıtasıyla denge seviyeyi hedef alan fiyatlar gösterilebilir.

nizmanın nasıl işleyeceği açıktır : Azamî kâr (veya kâr oranı) peşinde koşan ve ürünlerin bileşimi ve niteliği üzerinde, teknik donatımlarının çizdiği sınırlar içinde hareket serbestîsi olan işletmeler, fiyat-maliyet farkı, kâr marjının (veya kâr oranının) yüksek olduğu ürün türlerine yöneleceklerdir. Ancak, geleneksel sistemde sosyalist ekonomiler için olduğu gibi, işletmeler tam kapasiteye yakın düzeyde üretim yapıyorlarsa; ürün kompozisyonunda yaptıkları bu ayarlamalar üretimin yapısında önemli değişmeler yaratacak kapsamda olmayacaktır; meselâ bir ayakkabı fabrikasında ayakkabı modelleri, cinsleri ve numaraları arasındaki tercihi belirlemekten ibaret kalacaktır.

Böyle şartlarda üretimin yapısındaki değişmeler nihaî olarak yatırımların dağılımı ile belirlenir ([15]). Piyasa mekanizmasının bu alanda da etkili olmasının şartı, işletmelerin genişlemiş hareket serbestîlerinin içine yatırım yapma yetkisinin de girmesi ve buna fiilen imkân verilmesidir. Bu, işletme kârlarının bir bölümünü ademi merkezî yatırımlara yönelten ve bu tür yatırımları maddî olarak mümkün kılacak makine-teçhizat akımını engellemeyen bir sistem anlamına gelir. Ürünlerin kıtlık fiyatları üzerinden satılması, herhangi bir dönemde çeşitli işletmeler ve üretim kolları arasında kârlılık farkları doğuracaktır. Yüksek kâr oranlarının oluştuğu üretim kolları, iç-yatırım imkânları açısından diğer üretim kollarından daha avantajlı durumda olacaklar ve bu endüstrilerin —yeni yatırımlarla— üretim kapasitelerindeki büyüme hızı *ceteris paribus* diğerlerini aşacaktır ([16]). İşletme yatırımlarının finansma-

(15) W. Brus ve K. Laski, «The Law of Value and the Problem of Allocation in Socialism», **On Political Economy and Econometrics**, (Essays in Honour of Oskar Lange), 1965, Pergamon Press, s. 52.

(16) Bu konuda bk. M. Dobb, **An Essay on Economic Growth and Planning**, op. cit., s. 4; T. Khachaturov, «Price Formation, Investment Effectiveness and Profitability», **PE**, Tem-

nı için kredi veren bankalar; yatırım projeleri arasında tercih yaparken azamî kâr getirmesi umulan varyantlara işletmeler arasında tercih yaparken malî durumu sağlam işletmelere öncelik veriyorlarsa ([17]) üretimin yapısı yine piyasa şartları tarafından belirlenecektir; zira işletmelerin malî durumu, doğrudan doğruya işletmenin kârlılığına bağlıdır; bunun üzerinde ise işletmenin mensup bulunduğu üretim kolunun (ilgili ürünün) ortalama kârlılık derecesi belirleyici bir etki yapar.

Bu durumda, üretimin yapısını hem kısa dönemde (mevcut üretim kapasiteleri içinde), hem uzun dönemde (yatırımların üretim kolları arasında dağılımıyla) belirleyecek itici güç, piyasaya yansıyan talebin yapısı, yani tüketicilerin ve işletmelerin ademi merkezî tercihleri olur. Talebin yapısı, kıtlık fiyatları vasıtasıyla üretim kolları arasında kârlılık farkları yarattığı sürece, yukarıda belirtilen unsurları içeren bir ekonomik mekanizma kaynakları kâr kriterine göre yeniden tahsis eder; fiyatlar arası ilişkiler; yeni kıtlık durumlarını yansıtarak ve kârlılık farkları azalacak şekilde değişir. Kâr için üretimin ve kıtlık fiyatlarının geçerli olduğu, üretim veya tüketim malları üreten bütün endüstrilerde bu mekanizma işleyecektir.

---

muz 1961, ss. 19-22, 25, (**Voprosy Ekonomiki**, 1961, No. 1'den çeviri); K. Ostrovityanov, «Commodity Production and the Law of Value», **CDSP**, Cilt IX, No. 44, ss. 7-8, **Kommunist**, 1957, No. 13'ten çeviri); M. Mieszczankowski, «On the Control of Production and Investment under Socialism», **On Political Economy and Econometrics**, op. cit., ss. 406-420; Şik, **loc. cit.**, ss. 268, 271-273. Lange, «Role of Planning in Socialist Economy», **op. cit.**, ss. 268, 271-273.

(17) Macaristan'da reformdan sonra bankaların işletmelere açtıkları yatırım kredilerinde kredi talepleri değerlendirilirken, «yatırımdan neşet eden kârın nispî büyüklüğü ile verilecek kredinin amortisman süresi»nin kararları belirleyen kriterler olduğu ifade edilmektedir. (UN, **Multi-Level Planning and Decision-Making**, op. cit., s. 86; Valyi, **op. cit.**, s. 68).

Buna karşılık, ürünler, kıtlık durumlarına göre değil, başka bir ilkeye, meselâ ortalama üretim maliyetlerine göre fiyatlandırılıyorsa; ancak bunun yanısıra piyasaya yönelik ve kâr için üretim yapan ve hareket serbestîleri genişlemiş işletmelerin varlığı devam edîyorsa, piyasanın kaynak tahsis edici etkileri, biraz aksak biçimde de olsa, yine hissedilecektir. Bu takdirde, maliyetlere bağlı fiyatlar, bazı endüstrilerde piyasa talebinin gerektirdiği denge seviyesinin altında ise; işletme kârları, yüksek sürüm ve üretim tekniğinin imkân verdiği azamî devir hızı ile artar. Aksi durumun geçerli olduğu endüstriler ise, sürüm güçlükleri ve âtıl kapasite yüzünden diğerleri kadar «kârlı» olamazlar. Ademi merkezî yatırımlar ve banka kredileri daha önce açıklanan ilkelere tabi ise, birinci grup endüstrilerin gelişme hızı ikincileri aşacaktır. Gerçek fiyatların kıtlıklara intibak etmediği bu modelde kıtlıklar (üretimin yapısı) hipotetik kıtlık fiyatlarına intibak etme eğilimi gösterir. Talebin yapısı ve piyasa, kaynak tahsisini bu şekilde etkilemiş olur; ancak bunun, birinci modele oranla çok daha ağır işleyen, zaman alan bir mekanizma olduğu açıktır.

— III —

Birisi bir hayli klâsik, diğeri ise çapraşık birer piyasa çözümünü temsil eden bu iki modelin unsurları geleneksel sosyalist plânlamada ihmal edilecek kadar zayıf kalmıştır. Reformlar ise, bütün ülkelerde bu unsurların etki alanını değişik dozlarda da olsa genişletmiştir. Kârları işletmelerin hem (satış miktarı ile birlikte) aslî başarı göstergesi, hem de primlerin ve işletme-içi yatırımların ana kaynağı haline getiren yenilikler; ademi merkezî yatırımların oran olarak hızla genişlemesi ([18]) ve işletmelerin ürünler kompozisyonu ve girdi kul-

(18) Reformlarda ademi merkezî yatırımların genişlemesine ilişkin kararlar ve bunların bağlı oldukları kurallar için bk. **Ibid.**, ss. 75, 81, 86; Kosygin, **op. cit.**, ss. 21, 22; Przywecki **op. cit.**, passim; ss. 221 vd; «Rules for Financing Construc-

lanımında karar alma serbestîlerinin artması, en «tutucu» türleri de dahil olmak şartıyla, bütün reformların ortak özellikleridir. Bu yüzden, incelediğimiz ülkelerin hepsinde, üretimin yapısına ve kaynak tahsisine ilişkin merkezî tercihlerle, piyasa mekanizmasının yansıttığı ademi merkezî tercihler arasında bir uyuşmazlığın doğduğu bütün durumlarda Merkez, geleneksel sistemde çözümü gerekmeyen bu çelişkiyi göğüslemeye mecbur kalacaktır. Üretimin yapısı üzerinde, makro - oranların dışında merkezî tercihlerin hükümranlığı iddiasından geniş ölçüde vazgeçmiş olan Macaristan tipi bir reform modelinde bu çelişki, kültürel ürünlerde ilkel zevklerin prim yapması gibi meseleler üzerinde düğümlenirken (19); Sovyet-tipi bir re-

---

tion», **Reform of Soviet Economic Management**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 331 - 337; Petrov ve Kalinov, op. cit., ss. 87 - 88; UN, **ESE in 1968**, op. cit., ss. 157 - 158. Ademi merkezî yatırımların toplam yatırımlar içindeki payı, 1968 yılında, ülkelere göre şöyledir: Çekoslovakya: % 87; Macaristan (1969): % 50; Bulgaristan: % 34; SSCB: % 30; Polonya: % 24; Romanya: % 9. (UN, **ESE in 1968**, op. cit., ss. 93, 100, 156; Bacskai, **op. cit.**, s. 229).

(19) Margueritte, **op. cit.**, 9.IX.1971; F. Ösz, «Strip-tease Hungarian Style», **The New Hungarian Quarterly**, İlkbahar 1969, ss. 218-222. Bazı Budapeşte gece klüplerinde «strip-tease» programlarının başlamasından rahatsızlık duyan F. Ösz, meseleyi araştırdığında; eğlence yerleri yöneticilerine iş hacminden ve kârdan prim dağıtmaya başlamanın ve «strip - tease» programları ile (yüksek talep yüzünden) diğer klüplerden müşteri çekilmesini mümkün ve kârlı kılan rekabet şartlarının, «eğlence endüstrisi»ndeki bu «yeni ürün»ü meydana getiren temel sebepler olduğunu görüyor. «Strip - Tease» programlarına izin veren mahallî idare yetkilileriyle de görüşen yazarın aldığı cevaplardan birisi ilginçtir: «Strip-tease'e karşı bir talep mevcut olduğu için, o varolmaya hak kazanmış demektir, bunu tartışmam.» **(Idem).** Buna karşılık bir başka Macar yazar, kâr güdüsü ile sosyal - sektörel öncelikler arasında çelişki doğabileceğini kabul ediyor. (Bacskai, **op. cit.**, s. 219); ancak üretici ve tüketici fiyatların re-

form modelinde, geleneksel olarak sübvansiyonlarla beslenmiş ve merkezî öncelikler sayesinde gelişmiş üretim kollarının gelecekleri üzerinde duyulan endişeler ön plâna çıkacaktır. Ancak, Sovyet-tipi reformlarda, üretim malları üreten endüstrilerde kıtlık fiyatlarına geçilmediği içindir ki, ekonominin bu kesiminde problem henüz ciddi olarak duyulmuş değildir; şimdilik tüketim malları üretimi ile sınırlı görülmektedir ([20]). Buna karşılık Macar, Çekoslovak, hatta Bulgar reformları bir kısım üretim mallarının fiyatlarını da serbest bırakma yolunu seçtikleri için, ekonominin işleyişinde kıtlık fiyatlarının etki alanını bütün sektörlere yaymışlar; dolayısiyle piyasanın tahsis edici rolünü, geleneksel modelin en «dokunulmaz» noktalarında dahi ön plâna çıkarmışlardır ([21]).

— IV —

Şüphesiz ki çağdaş kapitalist ekonomilerden dahi hiçbiri, üretimin yapısını ve kaynak tahsisini tamamen piyasa mekanizmasına teslim etmiş değildir. Öncelikle tüketim malları, fakat kural olarak bütün üretim kolları arasında farklılaşmış

---

form şartlarında paralel hareket edeceğini ifade ederken bu çelişkinin piyasa göstergeleri lehine çözüleceğini zımnen belirtmiş oluyor (**Ibid.**, s. 221); zira, iki tür fiyatın paralel hareketi, mallar arasında eşit kâr haddini sağlamaya yönelerek; yani kâr göstergesine uyarak kaynak tahsis etmekten başka bir yolla sağlanamaz.

(20) Örnek olarak bk. L. Degtiar ve V. Maslennikov, «New Wholesale Prices in Light Industry», **PE**, Mayıs 1967, ss. 25-26, (**Finansy SSR**, 1966, No. 12'den çeviri). Ayrıca bk. K. Plotnikov, «E. G. Liberman : Right and Wrong», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 162-163, (**Voprosy Ekonomiki**, 1962, No: 11'den çeviri); V. Bogachev ve L. Kantorovich, «The Price of Time», **PE**, Şubat 1970, s. 16, **Kommunist**, 1969, No. 10'dan çeviri); UN, **ESE in 1969**, Cilt II, New York 1970, ss. 42-44.

(21) Bk. D. M. Nuti, «Investment Reforms in Czechoslovakia», **SS**, Ocak 1970, s. 370.

vergi yükleri (veya sübvansiyonlar) ve daha az kullanılan bir yol olan selektif kredi politikaları, kapitalist ekonomilerde piyasa çözümlerinin merkezî tercihlerle düzeltilmesinin klâsik yöntemleridir. Aynı yöntemlerin reformlardan sonra Doğu Avrupa ve Sovyet ekonomilerinde (özellikle Macar-Çek modellerinde) hızla revaç bulduğunu görüyoruz : Piyasada belirlenen kaynak tahsislerinin merkezî tercihlerle açıkça çatıştığı hallerde, kârların vergilenmesinde endüstriler arası farklılaşmış oranların uygulanması (22) ve (kamulaştırılmış bir bankalar sistemi yüzünden Batı ekonomilerine kıyasla daha etkili olarak uygulanabilen) selektif kredi politikaları çıkar yol olarak gösterilmektedir (23). Şüphesiz ki bu müdahaleler, geleneksel sistemden arta kalan eski yöntemlerle birlikte, Batı ekonomilerinden çok daha geniş bir uygulama alanı bulacaklardır. Ancak, bu türden bir müdahaleler sistemi artık merkezî tercihlerin hükümran olduğu bir modelin yöntemleri değil; kaynak tahsisinin esas olarak piyasa mekanizmasına teslim edildiği bir modele geçişin intibak güçlüklerinin gerekleri olarak görülmelidir.

— V —

Piyasaya açılmanın getireceği başka meseleler de vardır: Yukarıda açıklanan rekabet mekanizması aksamadan işleyebilecek midir ve işletmeler arasında yönetimin etkinliğinden gelen kâr-gelir farkları dışında, monopolcü deformasyonlardan doğan; rant unsurlarından oluşan farklılaşmaları gidermek ne

(22) Bu yöntemi tavsiye etmesine rağmen Bacskai, Macaristan'da işletme kârlarına eş-oranlı bir vergi uygulandığını ve meselenin çözülememiş olduğunu belirtiyor. (**op. cit.**, ss. 219-229).

(23) Bk. Valyi, **op. cit.**, ss. 66-69; UN, **ESE in 1969** (II), op. cit., s. 42; **Resolution of the Polish United Workers Party**, op. cit., s. 22; «Bank Reform» **Polish Prespectives**, Ocak 1970, s. 57; S. Przywecki, «Financing of Investment», **Finances and Banking**, op. cit., ss. 235-236.

derecede mümkün olacaktır? Bunlar, piyasa çözümünün, salt etkinlik kriterine göre ne derecede istenebilir olduğunu belirleyecek kritik sorulardır.

Sosyalist ekonomilerde piyasaya açılmanın monopolcü deformasyonlara yol açabileceğini göstermek için, bazı endüstrilerde «ölçeğe göre artan getiri» şartlarının geçerli olduğunu ampirik olarak ispat ederek bu endüstrilerde rekabetin, aksak-rekabetle, hatta monopolleşmeyle sonuçlanacağını göstermeye gerek yoktur (24). Geleneksel plânlama sisteminin ve sosyalist ekonomilerin bunun dışında öyle nitelikleri vardır ki, bunların çizdiği çerçeve içinde rekabet ancak aksak olabilir.

SSCB ve Doğu Avrupa'daki reformların temsil ettiği ve yukarıda ana çizgileri açıklanan bir piyasaya açılma süreci, en ileri biçimi ile dahi, iktisat teorisinin piyasa mekanizmasıyla kaynak tahsisi modelinden önemli bir noktada ayrılır: Bu rekabetçi reform modellerinde, piyasa göstergeleri *endüstriler arası sermaye hareketlerine sebep* olmaz. Endüstriler arası kâr oranlarının eşitleştiren mekanizma, rekabetçi bir kapitalist sistemdeki gibi düşük kâr oranlı sektörlerden yüksek kârlılık gösteren sektörlere akan sermaye hareketleri değil; endüstrilerin iç finansman veya krediler yoluyla gerçekleştirdikleri *içsel büyüme hızlarındaki farklılaşmadır.* Bunun da sebebi, sosyalist ekonomilerin temel üretken birimi olan işletmelerin (veya endüstri birliklerinin) belli bir üretim kolunda ihtisaslaşmış olmaları ve diğer endüstrilere yatırım yapma imkânından yoksun bulunmalarıdır. Endüstri-dışı fonların endüstrilerarası tahsisi merkezî yatırımlarla olur ve hiçbir reform modeli, merkezî yatırımların dağılımını kâr kriterine ve piyasa göstergelerine tabi kılacak bir mekanizma getirmemiştir.

Açıktır ki, bu durum rekabetin monopolcu piyasa biçimlerine dönüşmesine yol açacak eğilimleri besleyecektir : Yük-

(24) Böyle sınırlı ve sathî bir yaklaşıma örnek olarak bk. Balassa, **op. cit.**, s. 536.

sek kâr oranlarının bulunduğu üretim kolları ve işletmeler, kendi iç kaynakları ve bir ölçüde bu kaynaklara bağlı olan kredi imkânlarıyla beslenir ve büyürler. Kâr oranlarının eşitleştiği bir denge durumuna ulaşılsa; bu, güçlü ekonomik birimlerin daha hızlı büyümüş olması; zayıf birimlerin ise «güdük» kalmaları ile mümkün olur. Bu durumda da ekonomik birimlerin elde ettiği kârların *mutlak hacimlerinin* farklılaşması ve kârlardan dağıtılan primlerin önemli bir yer kaplaması yüzünden *per capita* gelirler arasında önemli farklar oluşacaktır.

Bu etkene, modern endüstrilerin yeni kurulmakta olduğu ve büyük boyutlu teknolojinin tercih edildiği küçük ülkelerde, endüstrilerin birkaç adet, hatta bazen tek bir işletmeden oluşması olgusunu da eklersek; «artan getiriler» olmadan dahi, rekabete ve piyasa mekanizmasına açılan geleneksel sosyalist ekonomilerin, rekabetin aksak biçimlerine, oligopol - benzeri piyasalara; hatta monopolleşmeye yöneleceği ortaya çıkar ([25]).

Bu tehlikeyi idrak eden reformcular, parametrik (merkezî olarak tesbit edilen) fiyatların varlığını, büyük veya hızla büyüyen işletmelerin monopolcü davranış biçimlerine bilinçli olarak da yönelmelerine karşı bir teminat olarak görmüşlerdir ([26]). Gerçekten de bazı üretim kollarında işletmelere fiyat tesbiti yetkisi veren Çek-Macar tipi reform modellerinde işletmelerin monopolcü deformasyonlara çok daha kolay sürükleneceği ortadadır. Ancak, monopolcü piyasa şartlarında, işletmeler fiyat değil üretim kararlarında serbest iseler ve fiyat tesbitiyle görevli merkezî örgüt (Lange modelinde olduğu gibi) kıtlık fiyatlarını tesbiti amaçlıyorsa, sonucun çok farklı olmaması muhtemeldir: Monopolcü işletme, üretim hacmini

(25) Bk. Z. Kodet, «Monopoly and Competition in a Socialist Economy», **Czechoslovak Economic Papers**, 1966, No: 3, passim.

(26) Bk. Glinski ve Pajestka, **op. cit.**, ss. 67-68; Volkonskii, **op. cit.**, ss. 5-6; Ellman, **loc. cit.**, s. 130.

öyle bir düzeyde tutabilir ki, Merkezin bu kararın yaratacağı kıtlık durumunu izleyerek tesbit edeceği fiyat, biraz gecikmeyle de olsa, monopolcünün bizzat istediği fiyat olabilir ([27]).

— VI —

Bu durumda, çeşitli endüstrilerdeki ve herbir endüstrinin içindeki işletmeler arasındaki gelir-kâr farklarının kaynaklarını ayırmak ve tesbit etmek gerekir. Bunlar, (a) sermaye donatımı ve tabii kaynak kullanımı, yani objektif şartlar bakımından işletmeler-arası farklara; (b) aksak piyasa şartlarının sağladığı imtiyazlı durumun işletmelerce istismarına (monopolcü davranışlara); ve (c) etkin bir işletme yönetiminin sağladığı kaynak tasarruflarına bağlanabilir ([28]). Reform modellerinde genellikle işletmeler arası farklar içinde (a) ve (b) unsurlarından doğanları (geleneksel iktisadın terminolojisiyle rant ve monopolcü kârını) Merkeze intikal ettirecek, (c) unsurunu ise işletmeye bırakacak mekanizmalar bulunmaya çalışılmıştır.

---

(27) Bk. Bergson, «Market Socialism Revisited», **JPE**, Ekim 1967, s. 657. Liberman önerilerinin, bu nitelikte problemler yaratabileceğine dair bazı kuşkular B. Smekhov tarafından ifade ediliyor : «Offer Incentives for Lowering Production Costs», **CDSP**, Cilt XIV, No. 41, s. 17, (**Pravda** 12 Ekim 1962'den çeviri).

(28) Sermaye donatımında işletmeler arası farklılık, merkezî yatırımların zaman içinde dağılım biçimine (yeni kurulan işletmelerin eskilerden çok daha ileri teknolojiyle teçhiz edilmiş olmasına); üretim kolları arasında sermaye yoğunluğunun eşit olmayışına bağlı olabileceği gibi, uzun dönem devam etmiş bir piyasa mekanizmasının (kısmen b şıkkındaki etkenlerine de bağlı olarak) yarattığı eşitsizliklerin kümülâtif sonucu da olabilir. Bu konuya ilişkin ilginç bir çalışma için bk. M. Koudelka, «Earned and Unearned Profits», **EEE**, İlkbahar 1963, ss. 34-38, (**Nova Mysl**, 1961, No. 4'ten çeviri). Ayrıca bk. Bergson, **loc. cit.**, s. 658 ve A. Bajt, «Yugoslav Economic Reforms, Monetary and Production Mechanism», **Econ. Plan.**, 1967, No. 3, ss. 215-216; Volkonskii, **op. cit.**, ss. 5-6.

Bu türden mekanizmalara ihtiyacın ön plânda bir bölüşüm meselesinden doğduğu, «sosyalist bölüşüm ilkesi»nin en gevşek yorumuyla dahi emeğe bağlanamayacak gelir unsurlarının «talihli» işletme personeline, öncelikle yöneticilerine intikalini önlemek gereğine bağlandığı açıktır (29).

— VII —

Bu «yeniden-bölüşüm» mekanizmalarıyla ilgili öneri ve meselelerden önce, reform şartlarında işletmeler-arası gelir-kâr farklarının gerçekten artıp artmadığını ve işletmelerin monopolcü davranış biçimlerine gerçekten sürüklenip sürüklenmediklerini bu noktada tesbit etmek gerekiyor.

Bu mesele etrafında, bütün ülkelerde genellikle reformlarla birlikte yapılan genel fiyat revizyonları ilk bakışta yanıltıcı bir izlenim yaratmışlardır: Geleneksel sistemde, *otofinansman ilkesinin* genel olarak uygulanmayışı, bazı endüstrilerde fiyatların üretim maliyetlerinin altında tesbiti sonucunu veriyor; endüstriler arası büyük kârlılık farklarının varlığına sebep oluyordu. Ancak kârın başarı göstergeleri arasında çok önemsiz bir yer kaplaması yüzünden bu farklılaşma endüstrilerin yatırımların tahsisinde ve primlerin paylaşılmasındaki öncelik sırasını yansıtmazdı; hatta, öncelikli endüstrilerden pek çoğu, *plânlı zararların* gerçekleştiği üretim kollarından oluşmakta idi.

Kâra ve kârın mutlak düzeyine çok farklı bir yer veren reformlarla birlikte genel fiyat revizyonları gerekli olmuş ve bunların sonunda tesbit edilen yeni fiyatlar endüstriler arası kârlılık farklarını azaltmış, plânlı zarar yapan endüstrilerin

---

(29) Koudelka, **op. cit.**, passim; Ellman, «Lessons of the Soviet Economic Reform», **op. cit.**, s. 130; ayrıca bk. Bajt, **op. cit.**, ss. 215-216.

varlığına kural olarak son vermiştir ([30]). Ancak bizatihi bu olgu, işletme hatta endüstriler arası farklılaşmaların da reformlarla birlikte gerçekten azaldığını göstermez. Bizim sorumuz açısından önem taşıyan mesele, yeni fiyatların yürürlüğe girmesinden itibaren, piyasa mekanizmasının ve rekabetin, işletmeler arasındaki gelir-kâr düzeyleri farklarını büyültüp büyültmediği hususudur. Yukarıda da açıklandığı gibi, artan bir farklılaşma, kâr oranlarının eşitlenmesiyle birlikte de meydana gelebilir. Önemli olan endüstriler arası kâr oranlarının eşitlenmesi değil; içsel kaynakların (ademi merkezî yatırımların) endüstrilerin büyüme hızları üzerindeki katkılarının farklılaşması ve her endüstri içindeki işletmeler arası farkların da genişlemesidir.

Bu açıdan bakıldığında, sosyalist bir ekonominin piyasaya açılmasıyla birlikte, sözü geçen türden farklılaşmaları monopolcü davranış biçimlerinin de katkısıyla artıracak etkenlerin ağır basması teorik bakımdan daha muhtemel görünmektedir ([31]). Reformlar sonrası, bu konuda kesin bir yargıya vara-

(30) 1966-1967 Sovyet fiyat revizyonunun çeşitli endüstrilerin kâr oranlarını nasıl değiştirdiği, G. E. Schroeder tarafından açıklanıyor : «The 1966-67 Soviet Industrial Price Reform: A Study in Complications», **SS**, Nisan 1969, s. 470. Ayrıca bk. V. Sitnin, «The Basic Lines of Wholesale Price Revision», **PE**, Mayıs 1967, s. 17, (**Ekonomicheskia Gazeta**, 1966, No. 43'ten çeviri) ve «The Economic Reform of Wholesale Prices of Industrial Products», **CDSP**, Cilt XVIII, No. 41, s. 3, (**Kommunist**, 1966, No. 14'ten çeviri).

(31) Sovyet yazarlarının genellikle bu görüşü paylaştıkları anlaşılmaktadır. Örnek olarak bk. A. Eremin, «On the Concept of Market Socialism», **PE**, Ağustos 1970, ss. 16-17, (**Nauchnye Doklady Vysshei Shkoly - Economicheskie Nauki**, 1969, No. 11'den çeviri); B. Rakitskii, «Economic Function of Payment for Resources», **PE**, Ağustos 1967, ss. 33-35, (**Voprosy Ekonomiki**, 1966, No. 12'den çeviri); A. Zverev, «Against Oversimplification in Solving Complex Problems», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., s. 148, (**Voprosy Eko-**

cak malzeme sağlamamakla birlikte, mevcut belirtiler bu teorik iddiayı destekleyecek yöndedir ([32]). Birçok konularda 1965 reformlarının başlattığı yolu daha önceden geçmiş olan Yugoslavya'da da, meselenin sistematik tahlilinden kaçınılmış olmasına rağmen ([33]) monopolcü davranışlardan ve işletmeler

---

nomiki, 1962, No. 11'den çeviri), buna karşılık Kodet (**op. cit.**, passim) ve Şik (**loc. cit.**, ss. 357-358) ikna edici görünmeyen karşıt kanılar ileri sürmektedirler.

(32) Reforma geçen Sovyet sovhozları arasında farklılaşmanın arttığı gözlenmiştir. (Bronshtein, **op. cit.**, s. 10) Belli endüstrilerde işletmeler arası farklılaşma üzerinde bazı veriler için bk. S. Sitarian et. al., «Principles of Establishing Norms of Payment for Productive Capital», **PE**, Temmuz 1967, ss. 29-30, (**Planovoe Khoziaistvo**, 1966, No. 12'den çeviri). Fiyat tesbitini kısmen ademi merkezîleştiren ülkelerdeki işletmelerde gözlenen monopolcü davranış biçimleri için bk. P. Kuligin, «Improvement of Price Formation under the Economic Reform», **PE**, Ekim 1969, ss. 32-33, (**Nauchnye Doklady Vysshei Shkoly - Economicheskie Nauki**, 1969, No. 4'ten çeviri). Sovyet basınında da çeşitli yöntemlerle yüksek fiyat sağlayarak kârlarını artırma yoluna giden işletme yöneticileri ile ilgili eleştiri yazıları çıkmıştır: **SS Information Supplement**, Ekim 1969, s. 38'de **Ekonomicheskaia Gazeta**, 1969, No. 24'ten özetlenen yazı ve «The Concluding Year of the 5 Year Plan», **CDSP**, Cilt XXII, No. 12, s. 13, (**Kommunist, 1970**, No. 2'den çeviri), örnek gösterilebilir. Oligopolcü piyasa biçimlerinin tipik belirtisi olan reklâmcılığın reformlardan sonra gelişmekte olduğuna dair haber ve yazı özetleri için bk. **SS Information Supplement**, Temmuz 1969, s. 41 ve Nisan 1970, s. 101 ve reklâmcılığın yararlarını açıklayarak geliştirilmesi üzerine somut öneriler getiren ilginç bir yazı için: Y. Kanevsky, «How Are You Served», **CDSP**, Cilt XVII, No. 38, ss. 22-23, (**İzvestia**, 21 Eylül 1966'dan çeviri).

(33) Bu «kaçınma» olgusunun varlığı için bk. I. Lavrac, «Competition and Incentive in the Yugoslav Economy», **Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy**, (Ed. L. Stojanovic), New York 1964, International Arts and Sciences Press, s. 149; B. Horvat, **An Essay on Yugoslav Society**, New York 1969, International Arts and Sciences Press, s. 109.

arası gelir farklarının büyümekte olmasından doğan müzmin meselelerin süregelmekte olması da (34) bu bakımdan öğretici olmaktadır.

— VIII —

İşletmeler arasında objektif şart ve imkânlar açısından mevcut eşitsizliklerin etkilerini bertaraf etmek ve monopolcü kârların oluşmasına ve bir kere oluştuktan sonra işletmelerde kalmasına engel olmak için reformcuların öngördükleri veya önerdikleri mekanizmalar nelerdir?

En yaygın öneri ve uygulama, işletmeler arası objektif farklılaşmanın ana sebebi olarak görülen sermaye teçhizatını ve tabii kaynakları işletmeler için «masraflı» yapmak; «vergilemek»tir. Bu, işletmenin tasarrufundaki sermaye stokunun (ve bazen buna ilâveten yıllık ara-mal kullanımının) üzerine belli bir faiz haddi uygulamak ve bunun hasılatını merkezî bütçeye intikal ettirmek yöntemiyle gerçekleşebilir. Benzer bir uygulama, belli bazı üretim kollarında, meselâ madencilikte, tabii kaynaklar için bir «kira» (rant) ödenmesi şeklini alabilir. Böylece sermaye donatımı veya tabii kaynaklar bakımından avantajlı olan işletmelerin bu kaynakları kullanması masraflı hale getirilmekte; bunlardan doğan kâr farkına el konulmaktadır (35). Ancak, sözü geçen faiz haddi veya rantın düzeyini be-

(34) Bk. **Ibid.**, ss. 107-109; Marschak, **op. cit.**, ss. 580-583; Bajt, **loc. cit.**, ss. 215-216; N. Pasic, «Self-Management-an Integrated Social System», **Socialist Thought and Practice**, Aralık 1969, ss. 121-122, 125; V. Rakic, «Fundamental Characteristics of the Yugoslav Economic System», **Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy**, (Ed. L. Stojanovic), op. cit., ss. 138-139; I. Maksimovic ve Z. Pjanic, «Price Problems in Yugoslav Theory and Practice», **Economic Development for Eastern Europe**, (Ed. M. Kaser), op. cit., s. 194.

(35) Bk. Kantorovich, **The Best Use of Economic Resources**, op. cit., ss. 83-92, 126-127, 131-132, 211-212; R. Belousov, «The Chief Thing is Economic Efficiency», **The Liberman Discus-**

lirleyecek objektif yöntemler (meselâ bunların optimal-gölge fiyatlar olması önerisi) henüz uygulamaya rehberlik edememektedir. Pratikte, muhtemelen, belli bir bütçe hasılatını gerektirecek bir faiz (veya kira bedeli) uygulamak gibi pragmatik bir yol izlenmektedir (36).

İşletme ana başarı göstergesini kâr *miktarı* değil, kâr/sermaye stoku *oranı* olarak öngören reformlarda; teşvik fonlarının dağılması, plânlanmış kâr oranlarına ulaşılması veya onların aşılmasına bağlanmakta ve böylece sermaye teçhizatı açısından «talihli» işletmeler avantajlı olmaktan çıkarılmak istenmektedir. Ancak, plânlı kâr oranının başarı göstergesi olmasından doğan ve ileride değineceğimiz güçlükler küçümsenemeyecek kadar ciddi olabilmektedir.

Bunların dışında, endüstri içinde sermaye donatımı ve tabii kaynaklar açısından fark gösteren işletme grupları için (tüketiciye intikal fiyatını değiştirmemek şartıyla) farklı toptan fiyatlar uygulamak yoluna da, özellikle madencilikte ve orman

---

sion, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 223-224; Liberman «The Plan, Direct Ties and Profitability», **op. cit.**, s. 177; Sitarion et. al., **op. cit.**, ss. 29-39; V. Shkatov, «What is Useful for the Country is Profitable for Everyone», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 203-204; Rakitskii, **op. cit.**, ss. 32-42.

(36) SSCB'nde sermaye teçhizatı üzerine konan «vergi»nin bütçe için bir gelir kaynağı olma niteliği üzerinde durulmakta ve bunun ileride bütçe gelirlerinin en önemli kalemi haline geleceği belirtilmektedir : Kosygin, **op. cit.**, s. 24; E. Liberman, «Payment for Funds», **PE**, Ekim 1967, s. 3, (**Planovoe Khozialstvo**, 1967, No. 2'den çeviri). Bu sebeple bu ülkede sermaye teçhizatı **artı** yıllık ara mal kullanımı toplamına uygulanan % 6'lık oranın (bk. Sitnin, **loc. cit.**, s. 5) tesbitinde bütçe mülâhazalarının önemli bir rol oynadığı tahmin edilebilir. Bu oran, Bulgaristan'da % 3 (Petrov ve Kalinov, **op. cit.**, s. 86), Macaristan'da % 5'tir (Bacskai, **op. cit.**, s. 224).

ürünleri, çimento gibi bazı üretim kollarında gidilmekte ve bu uygulamanın yaygınlaştırılması önerilmektedir (37).

Belli endüstrilerde işletmelere fiyat tesbiti serbestîsini verme yoluna giden Çek-Macar tipi reform modelinde, monopolcü davranış biçimlerini önlemek için, gerektiği hallerde, ithalât yoluyla dış piyasaların rekabetini davet etmek önerilmektedir (38). Bunun dışında, işletme kârlarına ilâve bir vergi uygulayarak aşırı (monopolcü) kârlara el konulması önerilmiştir (39). Ancak bu önerilerin en ziyade geçerli olması gereken Çekoslovak ve Macar reformlarında işletme kârlarının eş-oranlı olarak vergilenmesi yoluna gidildiği anlaşılmaktadır (40).

Bütün bu tedbir ve öneriler, piyasaya açılmanın zorunlu sonucu olan işletmeler-arası farklılaşmalardaki büyümenin esas olarak istenilen bir şey olduğu gerçeğini gözden uzaklaştırmamalıdır. «Hakedilmeyen» farklılaşmaların, meselâ kârlardaki tekelci unsurların üzerinde durulmuş; ancak, pratikte kâr-gelir farklarını doğuran çeşitli etkenlerin birbirinden ayrılması çoğu kere imkânsız görüldüğü için, «sermaye kullanımı»nın

(37) Schroeder, **loc. cit.**, ss. 464-465; Sitnin, **loc. cit.**, ss. 19-20; Liberman, «Planning Production and Standards of Long-Term Operation», **op. cit.**, s. 75; N. Brusilovskaia et. al., «Conditions for Applying a System of Accounting Prices in a Socialist Economy», **PE**, Ekim 1969, ss. 74-80, (**Finansy SSSR**, 1969, No. 3'ten çeviri.); E. G. Liberman, «Once Again on the Plan, Profits and Bonuses», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., s. 214, (Pravda, 20 Eylül 1964'ten çeviri); I. I. Kozodoev, «Price, Equivalence and Incentives», **PE**, Temmuz 1967, s. 15, (**Vestnik Moskovskogo Universiteta**, 1966, No. 3'ten çeviri).

(38) UN, **ESE in 1964**, op. cit., Bölüm I, s. 10; Şik, **loc. cit.**, ss. 300, 340.

(39) **Ibid.**, s. 276; Fedorenko, «The Reform in Industry», **op. cit.**, s. 93.

(40) UN, **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm I, s. 55; Bacskai, **op. cit.**, s. 229.

vergilenmesi gibi genel bir malî aletin dışında fazla titizlik göstermenin; piyasa göstergelerine ve rekabete bağlı gelir farklarını işletmelerin itici gücü haline getirmeyi amaçlayan reformların genel esprisine ters düşeceği kabul edilmiştir. Nitekim, monopolleşme eğilimlerinin sakıncaları yanısıra yararlarına da işaret eden (41) ve «[işletmeler arası] objektif şartlardaki belli farkların ihmal [ini], yönetimin niteliğini eşitleştirmekten daha az tehlikeli» bulan (42) görüşler bu açıdan bakıldığında yerine oturmaktadır.

Reformun ana esprisi böyle anlaşılınca, piyasa ekonomisinin mantığını sonuna kadar götürmek isteyen görüşlerin ortaya çıkması; meselâ, rasyonel bir parametreler (fiyatlar) sistemi inşa edildikten sonra, zarar yapan işletmelerin tasfiyesinin, «iflâsının» mümkün olmasını; ücret ödemelerinin dahi devlet garantisinden çıkarılmasını savunan önerilerin ileri sürülmesi tabii karşılanmalıdır. Bu görüşlerin savunucusu iki Sovyet yazarını nakledersek :

> «Öyle iktisadî şartlar gereklidir ki, bir işletmenin karşısında sadece iki yol kalsın : ya iyi çalış; veya kapan!» (43).
>
> «Sadece, hasılatı carî giderlerini aşan işletmelerin faaliyete devam etmelerine müsaade edilmelidir»(44).

Bu görüşler şimdilik azınlıktadır (45). Hatta piyasaya açılmada en ileri giden reform modellerinde dahi, rekabetin bas-

(41) Kodet, **op. cit.**, passim; ayrıca bk. Lavrac, **op. cit.**, ss. 151-152.

(42) Liberman, **loc. cit.**, s. 77. Kozodoev'in ifadesiyle, «kendi iç mantığı açısından yeni ... sistem, işletmelere sadece işçilerinin ilâve çabalarından değil, daha avantajlı tabii ve iktisadî şartlardan da doğan ilâve ürünün değerinden bir pay bırakılmasını öngörür». **(op. cit.**, s. 15).

(43) A. Birman, «Inexorability», **CDSP**, Cilt XIX, No. 5, s. 11; **(Literaturnaya Gazeta**, 1967, No. 2'den çeviri).

kısına dayanamayan işletmelerin tasfiyesi benimsenmiş değildir ([46]). Ancak, bir piyasa ekonomisi için ödenmesi gereken zorunlu bedellerin arasına, «iflâs formülü»nün de alınması ve benimsenmesi, yakın dönemin gelişmeleri dikkate alınırsa, ihtimal dışı görülmeyecektir.

C. Fiyatlar Üzerine Tartışma

— I —

Yukarıdaki açıklamalar, çeşitli dozlarda da olsa piyasaya açılmayı öngören bütün reformlarda, fiyat tesbiti veya teşekkülü ile ilgili ilkelerin ne kadar hayatî bir yer kapladığını göstermiştir: Fiyatların kıtlık fiyatları olduğu bir mekanizmada piyasanın kaynak tahsis edici rolünün daha etkili olduğu; işletmelere verilen fiyat tesbiti yetkisi ile monopolcü deformasyonlar arasındaki ilgi; plânlı zarar yapan endüstrilerin fiyat revizyonları ile «kârlı» hale getirilmesi, reform şartlarında önemi artan işletmeler arası kâr-gelir farkları meselesini doğrudan doğruya fiyat sistemine bağlı tedbirlerle (farklılaştırılmış fiyatlar veya bir maliyet unsuru olarak «sermaye kullanım bedeli» uygulanması yoluyla) çözme teşebbüsleri açıklanmıştı. Bu açıklamalar, ekonomik reformlarla birlikte geleneksel sistemin fiyat tesbiti ilkelerinin köklü bir revizyonunun, hatta reformunun niçin gerekli görüldüğünü ortaya koymuş olsa gerektir. Gerçekten de reformcular, geleneksel fiyat sistemi

(44) Fedorenko, **loc. cit.**, s. 93.

(45) Bk. Liberman ve Zhitnitskii, **op. cit.**, s. 11; S. Kamenitser ve B. Milner, «Stimulation, not Compulsion», **CDSP**, Cilt XIX, No. 18, ss. 3-4, (**Literaturnaya Gazeta**, 1967, No. 5'ten çeviri). Ayrıca **CDSP**'nin aynı sayısında ss. 4-5'te nakledilen okuyucu mektuplarında da Birman'ın önerisine karşı çıkılmaktadır.

(46) Bk. R. Nyers, «Problems of Profitability and Income Distribution», **The New Hungarian Quarterly**, İlkbahar 1971, ss. 24-25.

korunarak girişilen reform teşebbüslerinin başarılı olamayacağı konusunda aşağı yukarı hemfikirdirler. Başta kâr olmak üzere piyasa kategorilerini ön plâna çıkaran reformlar, bu kategorilerin anlamlı bir biçimde hesaplanmasını ve kendilerine yüklenen görevleri ifa etmelerini mümkün kılacak fiyatlara muhtaçtırlar (47).

Ancak bu yeni fiyatların tesbit veya teşekkülüne temel olacak ilkeler üzerinde fikir birliğine aynı kolaylıkla ulaşılmamıştır ve bu, reformlar sonrasının çözülemeyen meseleleri arasında yer almıştır.

Esas ayrılık noktalarının başında fiyatların esas olarak *kıtlıklara* göre mi, *reel üretim maliyetlerine* göre mi oluşacağı meselesi gelmektedir. Kıtlık fiyatları, optimal (gölge) fiyatlarda veya Lange-tipi bir modelin fiyatlarında Merkez tarafından tesbit edilir; piyasa mekanizması içinde ise kendiliğinden oluşur. Bu yüzden fiyat teşekkülünde kıtlıkları esas alan bir çözüm, piyasada serbest fiyat teşekkülünün kapsamı üzerinde ayrıca bir karar almak zorundadır.

Reel maliyetler üzerine inşa edilmek istenen bir fiyat sistemi ise, fiyatlandırılacak ürünü üreten endüstride oluşması plânlanan «ürün fazlası»nın (kâr kitlesinin) maliyet unsurlarına ilâve edilme biçimine ilişkin birden fazla ilkeye dayandırılabilir. Bunun dışında, fiyat tesbitinde maliyetleri hesaplama biçimi ve endüstri *ortalama* maliyetlerinin mi, *marjinal* maliyetlerinin mi esas alınması gerektiği bir başka tartışmalı konudur ve *marjinal maliyet* kategorisinin *fırsat maliyeti* ve *kıtlık*

(47) Bk. UN, **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, s. 68; Schroeder, **loc. cit.**, s. 464; Zielinski, «On the Theory of Economic Reforms and their Optimal Sequence», **op. cit.**, s. 197; Nagy, «New Aspects of the Profit Incentive», **op. cit.**, ss. 20-22; A. Birman, «Profit Today», **Contemporary Soviet Economics**, Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), op. cit., s. 81; (**Kommunist**, 1967, No. 10'dan çeviri).

kavramlarıyla ilişkisi, «kıtlıklara dayanan fiyatlar» çözümünü bu noktada bir kere daha ortaya atmaktadır. Nihayet, üretim ve tüketim mallarında ayrı fiyat ilkelerinin yanyana uygulanmasından doğan güçlükleri giderme çabaları vardır. «Fiyat reformu»nun çözüm bekleyen ve tartışılan başlıca meseleleri bunlardır (48).

— II —

Fiyatlar üzerindeki tartışma esas olarak üretim mallarını ve tüketim mallarında «toptan fiyat» kategorisinin tanımlanmasını ilgilendirir; tüketim mallarının gerçek fiyatlarının arz-talep denge fiyatı olmasını reddeden bir görüş yoktur.

«Kıtlık fiyatları» çözümünün taraftarlarının önemli bir açmazı, ister piyasa-denge fiyatları; isterse optimal plânların gölge fiyatları olsun, bu çözümün kısa vadeli, anlık kaynak kıtlıklarına dayanmasındadır. Plânlama, geleceğe yönelik bir çaba olduğuna göre, özellikle yatırım kararları gibi uzun dönemi ilgilendiren kararları bugün almak gerekince; yıllar sonrasının ekonomik yapısını, gelecekte süratle değişecek olan bugünün kıtlıklarına, yani bunları yansıtan fiyatlara dayanarak

(48) Bk. W. Brus, «Remarks on the Problem of Marginal Accounting in Socialist Economy», **Problems of Political Economy of Socialism**, (Ed. O. Lange), op. cit., s. 171; V. S. Dadaian, «Developing a System of Incentive Prices», **PE**, Temmuz, 1967, (**Vestnik Moskovskogo Universitate**, 1966, No. 3'ten çeviri); UN, **Economic Planning in Europe**, op. cit., Bölüm VI, s. 17; S. Ganczer, «Price Calculation in Hungary on the Basis of Mathematical Methods,» **Econ. Plan.**, 1965, Cilt 5, No. 3, ss. 68-70.

(49) M. Dobb, «Some Further Comments on the Discussion about Socialist Price-Policy», **On Political Economy and Econometrics**, op. cit., ss. 76-84 ve «Kantorovich on Optimal Planning and Prices», **Papers** [by M. Dobb] **on Capitalism, Development and Planning**, London 1967, Routledge and Kegan Paul, ss. 236-245.

belirlemek, plânlamanın getirmesi gereken geniş perspektifli bakış imkânının kullanılmasından kaçınmak anlamına gelir ([49]). Statik doğrusal programlama ve piyasa çözümlerine dayanan fiyatlar için tartışmasız doğru olan bu eleştiriyi, bugün için plânlama uygulamasına girmesi düşünülemeyecek dinamik programlama modellerinin düallerinden doğan uzun dönemli gölge fiyatlarla karşılamaya çalışmak ([50]). pratik bir anlam taşımamaktadır.

Meselenin özüne ilişkin bu itiraza rağmen «optimal plânlama akımı», fiyat tesbitinin gölge fiyatlar üzerine dayandırılmasını savunmakta israr etmektedir. Gölge fiyatların, reel maliyete dayanan fiyatlarda bulunmayan bir özelliği bunların tezlerini güçlendirici bir delil olarak kullanılmaktadır: Bilindiği gibi, optimal bir programın çözümünden elde edilen düal fiyatlar, amaç fonksiyonu (veya kısmen tahditler) ile ifade edilen plâna bağlıdır; plân değiştikçe bunlar da değişir. Diğer fiyat tesbiti ilkelerinde plânın çok dolaylı bir etkiye sahip olması, sosyalist bir ekonominin gereklerine en uygun fiyatların düal fiyatlar olarak gösterilmesine yol açmıştır ([51]).

«Optimal plânlama akımı»nın «pürist»leri, bütün ürünlerin gölge fiyatlarını hesaplamaya teşebbüs edilmesini; üstelik bunların sırf plâncılara rehberlik eden «hesabî» fiyatlar olarak kalmayıp mümkün mertebe *gerçek* fiyatların da yerine geçmesini; ekonomik birimler arası muamelelerden doğan parasal akımlara esas teşkil etmesini önerirler ([52]).

(50) Kantorovich, **loc. cit.**, ss. 158 vd.

(51) Dadaian, **op. cit.**, ss. 7-8; N. I. Shekhet, «Price as a Planned Norm», **PE**, Temmuz 1967, s. 9, **(Vestnik Moskovskogo, Universiteta**, 1966, No. 6'dan çeviri); Volkonskii, **op. cit.**, ss. 5-6; V. N. Cherkovets, «Planned Price and the Labor Theory of Value», **PE**, Temmuz 1967, ss. 10, 12-13; **(Vestnik Moskovskogo Universiteta**, 1966, No. 6'dan çeviri).

(52) Bk. **Ibid.**, ss. 12-13; Kantorovich, **loc. cit.**, ss. 133-137 ve «Optimal Methematical Models in Planning the Development

Böyle bir öneri, sadece ve sadece optimizasyon meseleleri üzerinde düşünen «optimal plânlamacı»ların, fiyat, ücret gibi iktisadî kavramların, kaynak tahsisi araçları, normatif kategoriler olmanın çok ötesinde ve herşeyden önce sosyal kategoriler, politik iktisadın kategorileri olduğunu; sosyalist bir ekonomide dahi meselâ bölüşüm ilişkilerini belirleyen etkenlerin başında geldiğini unutacak bir sathîlik içinde bulunduklarını gösterir. Bu sathî yaklaşımın en çarpıcı bir sonucunu örnek gösterirsek, optimal bir plânda tam olarak istihdam edilmeyen bütün kaynakların gölge fiyatları sıfır olacağına göre, bu ilkeyi gerçek fiyatlara uyguladığımızda, tam istihdamın gerçekleşmediği plânlarda ücretlerin de sıfır olması gerekecektir. «Sosyalist bir ekonomide işsizlik olmayacağı için, emeğin düal fiyatının, dolayısiyle ücretlerin sıfır olamayacağı» iddiası ([53]) meseleyi göğüslemekten kaçmaktır ve meydana gelmemesi için hiçbir teorik garanti gösterilemeyecek olan işsizlik halinde ücretlerin sıfıra indirilmesi gibi anlamsız bir önerinin zımnen

---

of a Branch and in Technical Policy», **op. cit.**, s. 51, ile «A Dynamic Model of Optimum Planning», **op. cit.**, s. 9.

(53) Terekhov'dan nakleden Ellman, «Optimal Planning», **op. cit.**, s. 127. Volkonskii'nin «ücretler belli emek türlerinin gölge fiyatlarına **oranlanarak** tesbit edilmelidir» önerisi de (**Ibid.**, s. 128'den naklen) aynı sığ yaklaşımın bir başka örneğidir; zira, bazı emek türlerinin gölge fiyatları sıfır çıkarsa, bunlara (yani sıfıra) oranlanarak hiçbir ücret haddinin tesbit edilemeyeceği aşikârdır. Optimal plânlama akımının iktisat bilimine muhtemelen en vakıf temsilcisi olan Novozhilov, bu yüzden, Kantorovich'i emeğin kıtlığını diğer kaynakların kıtlıklarıyla özdeş tutarak gölge ücretler kullandığı için eleştirmektedir. Diğer girdilerle özdeş tutulamayacağı için, emeğin kıt oluşu, Novozhilov'a göre, sosyalist plânlamada amaç fonksiyonu minimum emek maliyeti kabul edilerek dikkate alınmalıdır. («Calculation of Outlays in a Socialist Economy», **op. cit.**, s. 28).

tekrarı demektir. Daha az çarpıcı olmakla birlikte benzer meseleler ürün fiyatları için de söz konusu olacaktır (54).

Gerçek fiyatları gölge fiyatlar üzerine bina etmek isteyen akım, bütün ürünler için düal fiyatlar elde eden, ayrıntılı ve genel bir optimal plânı gerekli gördükçe bugün için uygulama şansından yoksun kalacaktır; zira sadece kısmî (sektörel) optimal programlardan elde edilen düal fiyatların birbiriyle tutarlı olmayacağı ve bu yüzden bütün ekonomi için uygulanamayacağı açıktır; fiyatlanacak bütün ürünleri içeren bir optimal plânın inşası ise pratik bakımdan imkânsızdır (55). Bu imkânsızlıktan hareketle bazı «optimal plânlamacı»lar, ana kaynaklar ve büyük ürün grupları dışındaki fiyatlar için piyasa çözümüne sığınırken (56); diğerleri bütüncül bir optimal plânla büyük kaynak gruplarının («üretim faktörleri»nin) gölge fiyatlarını tesbit ettikten sonra, bunları, maliyet unsurları olarak kullanmakla bütün ürünler için geçerli genel bir fiyat ilkesi getirmektedirler. Maliyetlerin, emeğin, sermaye mallarının ve tabii kaynakların gölge fiyatlarından oluşması ve endüstrinin (merkezî plânın veya piyasa talebinin belirlediği üretim düzeyinde iken) bu unsurlardan oluşan marjinal maliyetinin (57) ürün fiyatını belirlemesi öngörülebilir. İşte, optimal plâncılar, bu anlamda bir «maliyete dayalı fiyat» ilkesini önermektedir-

---

(54) Gölge fiyatları gerçek fiyatlar haline getirme önerilerine yönelmiş bazı eleştiriler için bk. Dobb, **loc. cit.**, s. 245 ve «Some Further Comments about Socialist Price Policy», **op. cit.**, ss. 76, 84; Kornai, **loc. cit.**, ss. 257, 314, 316.

(55) Ganczer, **loc. cit.**, s. 70; Volkonskii, **op. cit.**, ss. 5-6.

(56) **Idem.**

(57) Gerçekçi bir yaklaşımda, endüstri marjinal maliyeti, endüstrideki marjinal işletmenin ortalama maliyeti olarak tanımlanmalıdır. (Bk. B. Horvat, **Towards a Theory of Planned Economy**, Beograd 1964, Yugoslav Institute of Economic Research, s. 19 n.)

ler ([58]). Ancak, böylesine bir maliyet-fiyat ilkesinin gerçekte reel maliyetlere değil, kıtlıklara dayandığı açıktır: Kaynaklar, kendi üretim ve yeniden üretim maliyetlerine göre değil; kıtlıklarına göre değerlendirilmişlerdir; buna, fiyatı oluşturan «marjinal maliyet»in doğrudan doğruya kıtlık kavramına bağlanan «fırsat maliyeti»nin göstergesi olduğu olgusunu eklersek, bu fiyat ilkesinin gerçek niteliği ortaya çıkmış olur.

Buna karşılık, herhangi bir kıtlık katsayısı taşımaksızın, birim ürünün üretimine katılan dolaysız ve dolaylı (canlı ve geçmiş) emek girdilerinin (bunlara yapılmış fiilî ödemeleri bir gösterge kabul ederek) büyüklüğünü temsil eden bir *ortalama üretim maliyeti* kavramı, fırsat maliyetini vermez ([59]); bu yüzden bir etkin kaynak tahsisi aleti olamaz. Ne var ki, ortalama maliyetlere dayanan fiyatların unsurları ve bu anlamda nispî fiyatlar üzerinde yapılan tahliller, araştırıcıyı ekonominin temel bölüşüm ilişkilerine, makro oranlarına götürür ve bu fiyat ilkesi, böylece, tamamen farklı ve vazgeçilmez bir görev ifa eder. Bu açıdan bakılınca, fiyat tesbitinde marjinal-ortalama maliyetler üzerindeki klâsik tartışma geniş ölçüde gereksiz oluyor ve marjinal-ortalama maliyetler meselesi, biraz önce değinilen optimal fiyatlar-gerçek fiyatlar meselesiyle birleşiyor: Fiyat tesbitinde marjinal maliyetler, aynen optimal

(58) Ellman, **loc. cit.**, s. 126; Kantorovich, **The Best Use of Economic Resources**, op. cit., ss. 83-84, 89, 95, 98-99, 101-107, 211-217. Kantorovich, maliyete dayalı optimal fiyatların; doğrudan doğruya optimal plândan elde edilen gölge ürün fiyatlarından sapabileceğini; ikincilerin daha doğru sonuçlar vereceğini, ancak pratik güçlükler yüzünden birincilerin (Kantorovich'in terminolojisiyle «normal değerlerin») kullanılmasının çoğu kere caiz olduğunu ifade ediyor. (**Ibid.**, ss. 214-417, 223-224). Ayrıca bk. Novozhilov, **Problems of Cost-Benefit Analysis in Optimal Planning**, op. cit., ss. 112-138, 279-281.

(59) Bk. UN, **Multi-Livel Planning and Decision-Making**, op. cit., s. 13.

(gölge) fiyatlar gibi, optimizasyon araçlarıdır; bunlar etkinlik hesaplarının vazgeçilmez unsurları olarak *hesabî* (normatif) bir fiyatlar sistemi içinde görevlerini ifa edebilirler. Buna karşılık fiilî parasal akımların unsurlarını ve gelir kategorilerini oluşturması gereken *gerçek* fiyatların bizi ekonominin makro-bölüşüm kategorilerine ve makro-ekonomik oranlara götürebilmesi gerekir. Bu görevi en ziyade sıhhatle ifa edebilecek fiyat kavramı ise ortalama endüstri maliyetlerine (reel üretim maliyetlerine) dayanan fiyatlardır. Böylece bu iki fiyat kavramının farklı rolleri olduğu ve bu iki farklı ilkeye dayanan *hesabî* fiyatlarla *gerçek* fiyatların normatif ve politik iktisada ait (bilimsel) kategoriler olarak, yanyana fakat birbirinden bağımsız varolmasının gereği ortaya çıkmaktadır ([60]). Aslında bu ayrım, kanımızca, neoklâsik (normatif) kaynak tahsisi teorisi ile Marxist değer teorisinden hangisinin sosyalist bir ekonomide geçerli olduğu meselesi etrafındaki çatışmalara da aydınlık getirecek niteliktedir.

— III —

Fiyatları ortalama-reel üretimi maliyetlerinden hareketle inşa etmek isteyen görüşlere paralel olarak, ürün fazlasının toplanmasında muamele vergisi yerine toptan fiyatların içinde yer alan kâr kategorisinin geçmesi, böylece üretim ve tüketim mallarının farklı fiyat ilkelerine tabi olmasına son verilmesi de önerilmiştir ([61]). Bu önerilerin mantıkî sonucu olarak, mua-

(60) Fiyatların sosyo-politik rollerine dikkati çekerek fiyat teşekkülünde otomatizme karşı çıkan yaklaşımlar için bk. Turetskii, **op. cit.**, s. 35; V. Shkatov, «Prices on Natural Resources and the Problem of Improving Planned Price Formation», **PE**, Haziran 1969, s. 74.

(61) Fedorowicz ve Orlowski, **op. cit.**, ss. 312-313; Y. Kronrod, «Value as the Basis of Price Under the Condition of a Socialist Economy», **PE**, Ocak 1961, ss. 31-35; **(Voprosy Ekonomiki**, 1960, No. 10'dan çeviri); Y. Malishev, «Some Problems of Price Formation in a Socialist Economy», **International Economic Papers**, 1960, No. 10, ss. 163-170, **(Voprosy Ekonomiki**, 1957, No. 3'ten çeviri).

mele vergisinin tüketim mallarında sadece arz-talep denkliğini sağlayan bir âlet haline gelmesi; pozitif ve (sübvansiyonlar şeklinde) negatif değerler alabilmesi; net toplamının ise sıfır olması gerekir. Bu halde, ürün fazlası parasal olarak *tamamen* kârlardan oluşur ve fiyat oluşumunun temel meselesi, maliyet unsurlarına endüstrinin plânlanan kârını ekleyecek formülü tesbit etmektir. Herbiri homojen bir ürün üreten (n) sayıda endüstri mevcutsa ve kârların mutlak miktarını R, yatırımlarını I, kamusal tüketimi T_k ile ifade edersek :

$$\sum_{i=1}^{n} R_i = R = I + T_k \qquad \text{(I) olacaktır.}$$

R_i'yi endüstrilerden toplayacak fiyat formüllerinin ise üç ana gruba ayrıldığını görüyoruz (62). Yukarıda (s. 145'te) tanımlanan Marxist değer teorisinin kategorilerini kullanarak açıklayacak olursak, «ortalama değer formülü» ibaresiyle anılan birinci formül, bu noktada bütün endüstriler için yeknesak olacağını varsaydığımız kâr oranını (r_1) cari üretim giderlerine ($c + v$) uygulayarak fiyata ulaşmaktadır :

$$p_i = c_i + v_i + r_1 (c_i + v_i) \qquad \text{(IIa), veya}$$
$$p_i = (c_i + v_i)(1 + r_1) \qquad \text{(IIb)}$$
$$R_i = (c_i + v_i) r_1 \qquad \text{(III)}$$

Bu, hatırlanacağı gibi geleneksel sistemin toptan fiyat formülü-

(62) Bu fiyat formüllerini karşılaştıran çeşitli kaynaklar arasında özellikle bk. A. Brody «Three Types of Price Systems», **Econ. Plan.**, 1965, Cilt 5, No. 3, ss. 58-66; Ganczer, **loc. cit.**, ss. 68-70; Kyn et. al., **op. cit.**, ss. 108-113; Mateev, «Problems of Planning in Socialist Countries», **op. cit.**, ss. 73-80; B. C. Nagy, «The Monetary Framework of a Socialist Economy», **The New Hungarian Quarterly**, İlkbahar 1969, s. 46; Nemchinov, «The Use of Statistical and Mathematical Methods in Soviet Planning», **op. cit.**, ss. 185-186; Szikszai, **op. cit.**, ss. 258-259; Bornstein, «Soviet Price Theory and Policy», **op. cit.**, ss. 229-233.

dür; yegâne fark, endüstri kârlarının muamele vergisinin yerini alması yüzünden daha yüksek bir kâr oranı uygulanmasından ileri gelir (63).

İkinci formül, «değer formülü»dür; Marxist iktisadın değer (ve dolayısıyla ürün fazlasının) sadece «canlı emek» tarafından yaratıldığı savından hareketle, kâr oranının «canlı emek» girdisini temsil eden «değişken sermaye»ye (ücret giderlerine) (v) uygulanması önerilmektedir (64):

$$p_i = c_i + v_i + r_2 v_i \qquad \text{(IVa), veya}$$

$$p_i = c_i + v_i (1 + r_2) \qquad \text{(IVb)}$$

$$R_i = r_2 v_i \qquad \text{(V)}$$

Üçüncü formül, *Kapital*'in III. cildinde, kapitalizmin rekabetçi aşamasında, sermaye yoğunlukları farklı endüstriler arasında artı-değer oranının (s/v'nin) değil; sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranlarının eşitlenmesi açıklanırken kullanılan *üretim fiyatları* kategorisinden adapte edilmiştir. Bu adaptasyon gereklidir; zira Marx, stok-akım ayrımından doğacak güç-

(63) Mevcut fiyat tesbiti ilkelerinde köklü bir değişiklik yapılmasını yersiz bulanlar, dolayısıyla bu formülü savunmuş olmaktadırlar. Bunlara örnek olarak S. Turetskii gösterilebilir : «On the Question of Wholesale Prices of Means of Production», **CDSP**, Cilt IX, No. 14, ss. 5-7, (**Promyshlenno-Ekonomicheskaya Gazeta**, 10 Şubat 1957'den çeviri) ve «Soviet Price-Policy : A Rejoinder», **SS**, Nisan 1961, ss. 436-439.

(64) Bu formüle taraftar olanlara örnek olarak bk. S. Strumilin, «On the Determination of Value and its Application Under Socialism», **PE**, Ocak 1960, s. 3, (**Voprosy Ekonomiki**, 1959, No. 8'den çeviri) ve «Differential Ground Rent Under Socialism», **PE**, Temmuz 1961, ss. 55-57, (**Voprosy Ekonomiki**, 1961, No. 7'den çeviri); Kronrod, **op. cit.**, ss. 27-34; A. Probst, «Value or Price of Production in the Socialist Economy», **PE**, Temmuz 1961, ss. 26-27, 30-31, (**Voprosy Ekonomiki**, 1961, No. 3'ten çeviri) ve bu görüşü çok ilginç bir yaklaşımla savunan bir katkı için : Mateev, **loc. cit.**, ss. 73-80.

lüklerden kurtulmak için sabit sermayenin devir hızını (1) kabul etmiş; farklı bir deyişle bütün sermaye stokunun bir dönem içinde tüketildiğini varsaymış ve böylece kâr oranını $s / (c + v)$ olarak, yani artı değeri sabit sermaye (bu varsayım yüzünden sermaye stokuna eşit olan amortismanlarla ara-mal tüketimi) ile değişken sermayenin (işgücüne yapılan ödemelerin) toplamına oranlayarak tanımlamıştır. Bu basitleştirici varsayım pratik bir fiyat tesbiti ilkesinde kullanılamayacağı açık olduğu için, sosyalist ekonomilere *üretim fiyatları* formülünü getirmek isteyenler, kâr oranını sermaye stokunun değerine (K_i) uygulamayı önerirler ([65]) :

$$p_i = c_i + v_i + r_3 K_i \qquad \text{(VI)}$$

$$R_i = r_3 K_i \qquad \text{(VII)}$$

Üretim fiyatları formülünün bir başka varyantında, sermaye stokunun değerine uygulanan kâr oranının yanısıra, ücret ödemeleri üzerine de bir ikinci oranın uygulanması önerilmiştir :

$$p_i = c_i + v_i + r_4' v_i + r_4'' K_i \qquad \text{(VIIIa)}$$

$$p_i = c_i + v_i (1 + r_4') + r_4'' K_i \qquad \text{(VIIIb)}$$

$$R_i = r_4' v_i + r_4'' K_i \qquad \text{(IX)}$$

Bu formülden elde edilen $r_4' v_i$ toplamının «insan sermayesine yatırım»ın finansmanına yönelmesini öngörenler vardır ([66]).

(65) Bu öneriyi benimseyenlere örnek olarak bk.: L. Leontiev, «The Plan and Methods of Economic Management», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), op. cit., ss. 211-212, (**Pravda**, 7 Eylül 1964'ten çeviri); Malishev, **loc. cit.**, ss. 170 vd. K_i'nin içerisine genellikle yıllık aramal tüketimi de alınmaktadır.

(66) «Üretim fiyatları» formülünün bu varyantını savunan bazı katkılar için bk. Brody, **op. cit.**, ss. 64-66; Ganczer, **loc. cit.**, s. 70; Şik, **loc. cit.**, ss. 250-251, 259-264 ve «Prices in the New Economic System of Management in a Socialist Economy», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), op. cit., ss. 218-220.

— IV —

Ortalama maliyetlere dayanan formüllerle elde edilen bu farklı fiyatlar, kaynak tahsisi meselelerinde *ayrı* hesabî fiyatlar kullanılmıyorsa, ekonomik birimlerin ve plâncıların üretim ve yatırım kararları üzerinde nötr olmayan etkiler yaratacaklardır. Endüstrilerin üretken kaynakları kullanım oranları fark gösterdiği sürece, «değer» formülü ile elde edilen fiyatlar sermaye-yoğun endüstrilerin ürünlerini nispî olarak ucuz kılacak, «üretim fiyatları» formülünün ilk varyantı ise aynı ürünleri «değer»lere kıyasla pahalılandıracaktır.

Fiyat formüllerinin bu açıdan değerlendirilmesine girişmemekle birlikte şu kadarına işaret edelim ki, geleneksel sistemde üretim araçları kullanımının bedelsiz olmasından; «geçmiş emek» ile «canlı» emeğin maliyet hesaplarında aynı işlemi görmesinden doğan sakıncalar; sermaye stokuna belli bir katsayı uygulayarak fiyat tesbitini öneren «üretim fiyatları» formülünün tercihi için kuvvetli bir eğilim yaratmaktadır. Etkinlik hesaplarında gölge fiyatların kullanılmasının mümkün olmaması halinde, optimal plânlama akımının temsilcileri, «üretim fiyatları» formülünü diğer formüllerden üstün bulmaktadırlar (67).

«Üretim fiyatları»nı özellikle (r) katsayısını kullandığı için, kaynak tahsisinde en iyi formül olarak görme eğilimi, bu fiyat kavramı ile; maliyet unsurlarının (üretim faktörlerinin) gölge fiyatlarından hareketle inşa edilen ve yukarıda açıklanan optimal fiyat kavramı arasında bir karışıklık yaratacak niteliktedir. Gerçekte ise, aradaki fark endüstrinin *ortalama* ve *marjinal* maliyetlerine dayanmaktan ibaret değildir. Karışıklığın kaynağını teşkil eden (r) katsayısının üzerinde durmak ve bu katsayıyla, sermaye stoku veya yatırımlar üzerine uygulanan veya uygulanması önerilen diğer oranlar, «norm»lar ve

(67) Kantorovich, **loc. cit.**, ss. 243, 255-256.

katsayıları kavramsal olarak birbirinden ayırmak yararlı olacaktır.

Karşılaştırılması gereken kavramlar, Bölüm 8'de (yukarıda s. 205, 5 no.lu dipnotta) (e) ile ifade edilen *yatırımların etkinlik normu;* optimal plâncıların mevcut sermaye teçhizatına uygulamak istedikleri ve burada (f) ile ifade edeceğimiz *sermayenin gölge fiyatı* (68); reformlardan sonra işletmelerin ödemeye başladıklarına yukarıda değindiğimiz ve (i) ile ifade edebileceğimiz *faiz haddi veya sermaye kullanım vergisi oranı* ve nihayet üretim fiyatları formülünde sermaye stokuna uygulanan plânlanmış *kâr oranı* (r) olarak ayrılmalıdır. İlk iki kavram (e ve f) optimal plânlama kategorileriyle yakından ilgili «kıtlık katsayıları»dır ve bu bakımdan (i) ve (r) den ayrılırlar.

Yatırımların etkinlik normu, yani (e), belli bir dönem (bir yıl) için merkezî olarak tesbit edilen yatırım fonu (arzı) ile, münferit yatırım projelerinin muhassalasından doğan yatırım talebini eşitleştiren bir orandır; en «etkin»inden başlayarak, yapılan yatırım projeleri sıralamasına göre, yatırım fonunun tüketildiği anda kabul edilen son projenin etkinliğine, farklı bir ifadeyle marjinal yatırımın etkinliğine eşittir. En basit durumda sabit yatırım maliyetinin yıllık toplamına uygulanarak (c + e I) ile ifade edildiğinde, yeni yatırım mallarının maliyet hesabında bir unsur haline gelir. Böylece aslında alternatif yatırım projeleri arasında bir seçme aleti olduğu halde, maliyet ve fiyat inşasında kullanılabilecek bir biçim kazanır (69).

---

(68) Kantorovich bu kavrama **kira bedeli** adını veriyor ve onu, optimal bir plânda sermaye teçhizatının birim zaman için alacağı gölge fiyat olarak tanımlıyor. **(Ibid., s.** 78); Novozhilov ise buna «yeniden üretilmeyen sermaye teçhizatı için ödenecek bir nevi rant» demektedir : «Calculation of Outlays in a Socialist Economy», **op. cit.,** s. 22.

(69) (e) için bk. **Ibid.,** ss. 20 vd. ve «Cost-Benefit Comparisons in a Socialist Economy», **op. cit.,** ss. 77 vd.; M. Dobb, «Notes

Yatırımların değil, ekonomide stok olarak mevcut sermaye teçhizatının etkin olarak tahsisi için, belli bir dönemde sermaye kullanımı için hesaplanması gereken «gölge fiyat», Kantorovich'in «kira bedeli» ni temsil eden (f) nin «sermayenin marjinal verimliliği» kavramına yakınlığı açıktır ve Kantorovich, muhtemelen neoklâsik iktisadın mantığına dayanarak, kira bedelinin (f'nin) yatırımların etkinlik normuna (e'ye) eşitlenme eğiliminden bahsetmektedir ([70]). Varlığı teorik açıdan ne kadar şüpheli olursa olsun, böyle bir eşitlenme eğilimi üzerinde yapılan bir varsayımın pratik önemi vardır : Optimal fiyatların teşekkülüne esas teşkil etmesi gereken katsayı (f)'dir; daha kolay hesaplanan katsayı ise (e)'dir; f = e varsayımı, genel bir optimal plân inşa edilmeden dahi, fiyat tesbitinde optimal plânlama okulunun eline bir kriter vermektedir. (f)'nin (e)'ye yönelmesinin teorik dayanaklarını tartışmaksızın, yakın akrabalığına rağmen bu iki katsayının farklı kavramlar olduğunu; özdeş olmadıklarını vurgulamamız gereklidir.

Sermaye teçhizatının israflı kullanımını önlemek ve endüstri içindeki işletmeler arasında sermaye donatımı farklarından doğan, «hakedilmemiş» gelir farklılaşmasını gidermek için yakın zamanlarda uygulanan «sermaye vergisi» veya «faiz haddi» (i), işletmelerin münferit maliyetlerini artıran bir masraf kalemi rolünü görür. Amacına uygun bir etkide bulunabilmesi için işletmelerin ödediği faiz *miktarının, işletmelerin eline geçen fiyata* yansımaması gerekir ([71]); ürün fiyatlarının tesbitinde, faiz ödemesini içeren *tekil* işletme maliyetleri esas alınmadığı sürece bu şart gerçekleşmiş olur. Uygulamada, endüst-

---

on Recent Economic Discussions», **SS**, Nisan 1961, ss. 343 vd.; A. Iure, «Price Formation and Comparison of Different Variants of Economic Effectiveness», **PE**, Ağustos, 1967, s. 10, (**Voprosy Ekonomiki**, 1966, No. 7'den çeviri).

(70) **Loc. cit.**, ss. 212-213.

(71) Dobb, «Some Further Comments on the Discussion about Socialist Price Policy», **op. cit.**, ss. 76-77.

rilerin ortalama sermaye yoğunluğunu temsil eden itibarî bir sermaye stoku değerine uygulanan faiz haddi, kabul edilen fiyat formülünden bağımsız olarak ürün fiyatlarının bir unsuru olma yolundadır (72).

«Üretim fiyatları» formülünün (r)'sini, formüllerin benzerliği yüzünden (e) ile karıştıranlar olmuştur; gerçekte ise, en başta optimal plâncıların belirttiği gibi (73) bu iki katsayı sosyalist ekonomide tamamen farklı kriterlere dayanır. Normatif veya plânlanmış kâr oranı olan (r)'yi belirleyen ana unsurlar, yukarıda I ve VII no.lu denklemlerde açıkça görüldüğü gibi millî hasılanın yatırım ve kamusal tüketime ayrılan bölümünün hacmi ile bir önceki dönemden devredilen sermaye stokudur. I ve VII. denklemlerden hareketle:

$$r_{t+1} = \frac{I_{t+1} + T_{k\,(t+1)}}{K_t} \qquad (X)$$

K_t, I_{t+1}'den bağımsız olduğuna göre, (t+1) dönemi için yatırım hacmini, *ceteris paribus*, yükseltme kararı, R_{t+1}'i, dolayısıyla r_{t+1}'i de yükseltecektir. Halbuki aynı karar, yatırım arzının artması anlamına geldiği için, yatırımların etkinlik normu olan e_{t+1}'i düşürecektir. Kamusal tüketimin, *ceteris paribus*, yükselmesi r_{t+1}üzerinde aynı etkiyi yaratacağı halde, e_{t+1}üzerinde doğrudan doğruya hiçbir etki doğurmayacaktır. Bu bakımdan normatif kâr oranı, sermaye stokuna uygulansa dahi, aslında bir makro-ekonomik bölüşüm ve birikim kavramı olarak, bir kıtlık katsayısı olan (e)'den tamamen ayrıdır (74) ve

(72) UN, **ESE in 1968**, op. cit., s. 99.

(73) Novozhilov, «Calculation of Outlays in a Socialist Economy», **op. cit.**, ss. 22-23; Kantorovich, **loc. cit.**, ss. 242-243.

(74) Bu ayrıma berraklık getiren katkılar için bk.: **Idem.**; Mateev, «Mathematics and the National Economy», **op. cit.**, s. 366; Lure, **loc. cit.**, s. 10; Dobb, «Notes on Recent Economic Discussions», **op. cit.**, ss. 346-347; Khachaturov, «Price Formation, Investment Effectiveness and Profitability», **op. cit.**, ss. 22-24; Probst, **op. cit.**, ss. 31-32; Postyshev, **op. cit.**, ss. 4, 15.

bu yüzden ortalama üretim maliyetlerine dayanan «üretim fiyatı» formülü; maliyet unsurlarını oluşturan kaynakların gölge fiyatları üzerine inşa edilen ve ayrıca endüstrinin marjinal maliyetini yansıtmayı amaçlayan optimal fiyatlardan tamamen farklı bir ilkeyi temsil eder.

— V —

1963-1968 reformlarına paralel olarak yapılan «fiyat reformları» veya «fiyat revizyonları»nın, teorik düzeyde çözülmemiş meseleleri pratikte tutarlı bir biçimde çözmesi elbette beklenemezdi.

Plân inşası ve uygulamasının çeşitli aşamalarında kullanılmaya başlanmış optimal fiyatları henüz gerçek fiyatlar olarak kullanan ülke yoktur. Buna karşılık, merkezî fiyat tesbitinden bazı ürünler için vazgeçerek bu fiyatların piyasada teşekkülüne imkân veren ve bunun mantıkî gereği olarak işletmelere fiyat tesbiti yetkisini devreden iki ülke vardır: Çekoslovakya ve Macaristan. Bu iki ülkede fiyatlar esas olarak üç gruba ayrılmıştır: Merkezî olarak tesbit edilen; üst (ve bazen alt) sınırları belirlenen ve serbest bırakılan fiyatlar. Reformların gelişimi ile birinci grubun, diğer iki grup lehine daralacağı öngörülmektedir ([75]).

(75) Merkezî olarak tesbit edilen fiyatlara I. kategori; sınırlı olarak serbest bırakılan fiyatlara II. kategori; tamamen serbest bırakılan fiyatlara III. kategori dersek, Macaristan ve Çekoslovakya'da satış (muamele) hacmi içerisinde bu kategorilerdeki malların kapladığı nispî paylar (% olarak) aşağıda gösterilmiştir:

Macaristan (1968)	**I. Kategori**	**II. Kategori**	**III. Kategori**
Ara mallar (%)	30	42	28
Nihai yatırım malları (%)	3	19	78
Tüketim malları (%)	20	57	23
Çekoslovakya (1968)			
Üretim malları (%)	16	80	4
Tüketim malları (%)	82	—	18

Bu iki ülkede, merkezî olarak tesbit edilen fiyatlarda, «üretim fiyatları» formülünün ikinci varyantının (yukarıdaki IX. formülün) uygulandığı görülüyor (76). Buna karşılık diğer ülkelerde kural olarak «ortalama değer» formülünden «üretim değerleri» formülünün birinci varyantına (VI. formüle) bir yönelme vardır (77). Ancak bu, sözü geçen formülün saf bir uygulaması biçiminde olmamaktadır. İşletmelerden toplanan çeşitli vergiler cari üretim giderleri kategorisini, (c+v) toplamından ibaret olmaktan çıkardığı gibi; asıl önemli güçlük, bütün endüstriler için yeknesak bir kâr oranı uygulamaktan kaçınma yüzünden doğmaktadır. Sermaye teçhizatı üzerine uygulanacak yeknesak bir kâr oranı, sermaye yoğunluğu düşük endüstrilerde kâr/cari üretim giderleri, yani $R_i/(c_i+v_i)$ oranını çok düşük kılacaktır. Halbuki reform şartlarında bilânço kârlarının önemi artmıştır; bu, kârlarla cari giderler arasındaki nispî ilişkinin, yani $R_i/(c_i + v_i)$ oranının da önem kazanması anlamına gelir; endüstriler-arası sermaye yoğunluğu farklarının bu oranda önemli farklılaşmalar doğurması reformların mantığıyla çelişir.

Oranlar, aşağıdaki kaynaklarda verilen bilgilerin karşılaştırılması ve kontrolü sonunda elde edilmiştir: Çekoslovakya için : Fedorowich ve Orlowski, **op. cit.**, s. 318; Kyn, «The Rise and Fall of Economic Reform in Czechoslovakia», **op. cit.**, s. 303; Zielinski, «Economics and Politics of Economic Reforms in Eastern Europe», **op. cit.**, s. 281; Kuligin, **op. cit.**, ss. 37-40. Macaristan için : **Idem.**; Zielinski, **loc. cit.**, s. 281; Portes, **op. cit.**, s. 308; UN, **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, s. 70 ve **ESE in 1968**, op. cit., ss. 114-115.

(76) Kuligin, **op. cit.**, s. 31; Bacskai, **op. cit.**, s. 224; UN, **ESE in 1966**, op. cit., Bölüm II, s. 55.

(77) **Ibid.**, Bölüm II, ss. 52-57 ve **ESE in 1967**, op. cit., ss. 67-68 ile **ESE in 1968**, op. cit., ss. 101-102, 106-107, 109, 111; Boehme, **op. cit.**, ss. 340-341, 345-352; Schroeder, «Soviet Economic Reforms», **op. cit.**, s. 18; Sitnin, «The Economic Reform of Wholesale Prices of Industrial Products», **op. cit.**, s. 4.

Bu, geleneksel «ortalama değer» formülünün lehine bir tercih sebebidir; ancak fiyat reformlarında bunun yerine, «üretim fiyatı» formülünü şeklen kabul etmek, fakat sermaye teçhizatına uygulanan kâr oranlarını endüstriler arasında (meselâ hafif sanayiye ortalamanın üzerinde oranlar uygulayarak) farklılaştırmak; böylece $R_i/(c_i+v_i)$ oranları arasında aşırı farkları önlemek yolu seçilmiştir ([78]). Pratik sonuçları bakımından bu, «ortalama değer» formülü ile «üretim fiyatı» arasında ortalama bir yol seçmek anlamına gelir.

Bunların dışında sınırlı bazı üretim kollarında endüstrinin marjinal maliyetini yansıtan fiyat tesbitinin uygulandığı ([79]); aşağı yukarı bütün ülkelerde muamele vergisi hasılatının azaldığı ve üretim malları - tüketim malları arasında farklı fiyat ilkelerinin uygulanmasından tedricen uzaklaşıldığı gözlenmektedir ([80]).

D. Başarı Göstergesi Olarak Kâr

— I —

Reformların bütün ülkelerde kâr kategorisini, bazı hallerde *satış hasılatı* ([81]) ile birlikte, işletmelerin aslî başarı gös-

(78) Özellikle bk. **Idem.** ve V. Sitnin, «Payment for Funds and Economic Stimuli», **PE,** Temmuz 1967, s. 25, **(Planovoe Khoziaistvo,** 1966, No. 11'den çeviri).

(79) SSCB'nde bu ilkenin tabii gaz ve petrol için uygulandığı anlaşılıyor : Brusilovskaia et. al., **op. cit.,** s. 73; Fedorenko, «Price and Optimal Planning», **op. cit.,** s. 134.

(80) Bk. Boehme, **op. cit.,** ss. 345 vd.; UN, **loc. cit.,** s. 113 ve **ESE in 1966,** *op. cit.*, Bölüm II, s. 53, SSCB'nde, kârlar + muamele vergisi toplamının 1950 yılında % 18'i kârlardan, % 82'si muamele vergisinden oluşurken bu oranlar 1967'de aynı sırayla, % 58 ve % 42 olarak değişmiştir : M. Atlas ve R. Vinokur, «The Economic Essence of Profit and Profitability under Socialism», **PE,** Mayıs 1969, ss. 9, 11, **(Finansy SSSR,** 1968. No. 10'dan çeviri).

(81) Aslında satış hasılatı, gayri safi üretim değeri göstergesinin bir varyantıdır; talep edilmeyen malların üretilmesini önle-

tergesi haline getirdiğini yukarıda belirtmiştik. Gerçekten de kârın, millî ekonomiye ait bir amaç fonksiyonunu oluşturamayacağı kabul edilmekle birlikte, üretimin işletmeler düzeyindeki («ferdî») maliyetiyle, (Sovyet terminolojisiyle ifade edecek olursak) «yararlı etkileri» arasındaki farkı temsil ettiği ve dolayısıyla işletmelerin kısa dönemde ne derecede etkin çalıştıklarının sentetik bir göstergesi olduğu üzerinde genellikle fikir birliği vardır ([82]). Ancak kârın bu fonksiyonu ifa edebilmesi

---

mekle birlikte, tüketici açısından malın kalitesini bozmadığı sürece aşırı ham madde kullanan ürün türlerinin üretilmesini, aynen gayri safi üretim değeri göstergesinde olduğu gibi teşvik eder ve bu yüzden tek başına işletmelerin israfçı davranış biçimlerini tamamen önleyemez.

([82]) Bk. Belkin ve Berman, **op. cit.**, s. 227; Katsenelinboigen et al., «Optimal Control and the Price Mechanism», **op. cit.**, ss. 263-265, 281; Fedorenko, **op. cit.**, s. 132; Fedorenko ve Shatalin, **op. cit.**, ss. 21-23; Gatovski,**op. cit.**, ss. 91-92; Kantorovich, «Mathematics and Economics», **op. cit.**, s. 8 ve «A Dynamic Model of Optimum Planning», **op. cit.**, s. 66; A. L. Lure, «Concerning Calculations of the Norm of Effectiveness and a One-Product Continuous Model of the National Economiy», **Matekon**, Kış 1969-70, s. 201, (**Ekonomika i Mahkematicheskie Metody**, 1969, No. 3'ten çeviri). İşletme kârlılığının bir etkinlik göstergesi kabulüne karşı itirazlar Sovyetler Birliği'nde öteden beri ortaya atılmıştır. Geleneksel sistemin hakim olduğu dönemde, işletmelerin ferdî kârlılığına, Stalin'in «daha üstün bir kârlılık kavramı» diye adlandırdığı milli-ekonomik (sosyal) faydanın yeğ tutulması esastır. (Bk. Stalin, **Economic Problems or Socialism in the USSR**, op. cit., ss. 27-29, 62) Stalin'in «daha üstün kârlılık» kavramı sonraki yıllarda şiddetle eleştirilmekle birlikte (Bk. Gatovski, **op. cit.**, ss. 95-66 ve Birman, «Talent of an Economist», **op. cit.**, ss. 12-14), bugün dahi en iyi «mahallî» etkinlik göstergesinin kâr olduğu iddiasına karşı çıkan bir azınlık grup mevcuttur. Örnek olarak, kâr göstergesine refah iktisadından yönelen eleştirileri tekrarlayarak, kâr + tüketici artığı kategorisini gerekli gösterge olarak öneren Pugachev (nakleden Ellman, «Optimal Plan-

için, maliyet unsurlarının hesaplanmasında ve nihaî ürünlerin değerlendirilmesinde uygulanacak fiyat ilkelerinin tutarlı ve «rasyonel» olması gerekir; bu «rasyonellik» kavramının kriterleri üzerinde ise, önemli ihtilâflar olduğunu biraz önce ifade etmiştik.

— II —

Kâr göstergesi üzerindeki yaygın fikir birliği, meseleyi kendiliğinden çözmemektedir. Birinci mesele, kârın bir *plân hedefi* olarak işletmelere iletilmesi ile işletmelerden sadece *kârları azamîleştirmelerini* istemek arasında bir tercih yapmaktır. Bütün plân hedefleri gibi kâr plânlarının da, işletmeleri, kaynaklarını Merkezden gizleyen, düşük plân hedefleri peşinde tutan «bozuk» davranış biçimlerine itmesi olağandır; bu yüzden Macar reform modelinde olduğu gibi, bütün diğer işletme plân hedefleriyle birlikte kâr hedeflerini de kaldıran ve işletmeleri tipik kâr azamîleştirici ekonomik birimlere dönüştüren çözüm, basitliği ile fevkalâde çekici bir nitelik taşımaktadır (83).

Kârı, plân hedefleri arasında tutmakta ısrar edenler, onu nicel ve somut bir başarı göstergesi olarak tanımlamak zorundadırlar. Hele primlerin, diğer teşvik fonlarının ve işletme yatırımlarının kaynağı (84) haline de getirilince, kârın, han-

---

ning Revisited», **op. cit.**, s. 246) ve katma değeri bir gösterge olarak kâra üstün bulan Vainshtein (**op. cit.**, ss. 8-9, 13-14) gösterilebilir.

(83) SSCB'nde aynı ilkenin uygulanmasını önerenler olmuştur: Birman, «Profit Today», **op. cit.**, ss. 82-83; Bunich, **op. cit.**, s. 10; Fedorenko, «The Reform in Industry», **op. cit.**, s. 93; Katsenelinboigen et. al., **loc. cit.**, s. 263.

(84) İşletme kârlarının çeşitli fonlara tahsisinde iki reform modeli birbirinden farklı yollar izlemiştir. Çek-Macar tipi reform modelinde kârlardan çeşitli vergiler ve zorunlu ödemeler yapıldıktan sonra geride kalan meblâğ işletme tasarrufunda bırakılır ve işletme belli oranlara uymak şartı ile

gi esaslara göre sözü geçen fonlara tahsis edileceğine ilişkin kurallar, işletme davranışlarını belirleyen ikinci bir tanımlama meselesi oluşturacaktır.

İşletmelere verilen plânlanmış kâr hedefi, bir asgarî standart olarak görev görür; işletme bu standartlara ulaştığı (veya onu aştığı) hallerde başarılı sayılır; çeşitli teşvik fonlarından yararlanmaya hak kazanır. Bu plânlanmış kâr normunun tanımlanmasında önerilen veya uygulanan en azından dört varyant vardır. İşletme kârlarını R ile gösterecek olursak (ve diğer sembollere daha önce kullandığımız anlamları verirsek) bu varyantlar: R_t; $R_t - R_{t-1}$ R_t/K ve $R_t/(c + v)$ ifadeleri ile gösterilebilirler; sırasıyla, kâr toplamı ([85]), kârlarda bir ön-

---

bunları bünyesindeki fonlara dağıtır. Çekoslovak sisteminde, zorunlu ödemeler (vergiler), kârlardan değil, katma değerden yapılır; ücretler, çeşitli ödeme ve indirimlerden sonra, işletme tasarrufunda kalan meblâğdan ödenecektir. Bulgar sistemi de bu modele yaklaşan bazı unsurlar taşımaktadır. (Bk. Şik, «Czechoslovakia's New System of Economic Planning and Management», **op. cit.**, s. 19; Bacskai, **op. cit.**, ss. 226-230; Petrov ve Kalinov, **op. cit.**, ss. 73-87; UN, **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, s. 69). Sovyet-tipi reform modelinde ise, gayri safi kârlardan, önce (banka faizleri, sermaye stokundan hesaplanan faiz gibi) zorunlu ödemeler yapılır; sonra, gerekli şartlar gerçekleşmişse işletmelerin **teşvik, yatırım ve sosyal-kültürel** fonlarına belli oranlarda tahsisler yapılır; kârların bunlardan arda kalan «serbest bakiye»si, kural olarak tamamen merkezî bütçeye gider (Bk. Liberman, «Payments for Funds», **op. cit.**, ss. 7-9; UN, **ESE in 1968**, op. cit., s. 106; Atlas ve Vinokur, **op. cit.**, ss. 24-26). Bu iki farklı yaklaşım, kârların esas olarak işletmelere ait olduğu, devletin ise vergileme hakkı bulunan bir modelle; kârların esas olarak devlete ait olduğu; sadece işletmelere belli bir oranının bırakıldığı bir ikinci model arasındaki farkı temsil eder.

(85) Buradaki R_t'nin **plânlanmış** kâr miktarı olarak, Macar modelindeki **gerçekleşen** kâr toplamı ile aynı kavram olmadığı açık olsa gerektir.

ceki yıla göre artış; sermayeye ve cari giderlere oranlaşmış kâr hadleri, *plânlanmış* standartları oluşturabilirler.

Reform önerileri içinde R_t/K, yani (bazen ara-mal tüketimini de içerecek şekilde tanımlanan) sermayeye oranlanmış kâr haddinin revaçta olduğu söylenebilir ([86]). Bu anlamda bir kâr haddinin, bu Bölümde (s. 354'te) daha önce belirtildiği gibi, sermaye kullanımından alınan bir vergiye (faiz yüküne) alternatif olarak düşünülmesi mümkündür ve sermaye kullanımını «pahalılandıran» ve işletmeler-arası objektif farklılıkları eşitleştirmeyi amaçlayan bir yöntem sayılabilir ([87]). Ancak birçok öneride ve meselâ Sovyet uygulamasında olduğu gibi, işletmeyi önce sermaye teçhizatı üzerinden vergilendirmek; sonra gayri safi kâr toplamından (diğer zorunlu ödemelerle birlikte) bu faiz yükünü düştükten sonra elde edilen safi kâr kategorisini ([88]) yeniden sermaye teçhizatına oranlayan bir plân hedefi vermek, sermaye kullanımını «mükerreren pahalılandırmak» olur. Hatta bu uygulama, yukarıda VI. denklemin «üretim fiyatları» formülünün ($c + v + rK$) benimsendiği bir fiyat sistemi ile birleşirse, sermaye kullanımının bedelsiz olduğu bir döneme karşı gösterilen çok aşırı bir tepkinin ölçüsüzlüğüne saplanılmış; bütün ekonomik birimler emek-yoğun üretim teknikleri lehinde rasyonel olmayan bir yönelmeye zorlanmış olurlar ([89]).

---

(86) Bk. Liberman, «Once Again on the Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.**, s. 213; Belousov, **op. cit.**, ss. 223-224; Sukharevskii, **op. cit.**, ss. 126-128.

(87) Benzer bir yargı için Bk. Zauberman, **Aspects of Plannometrics**, op. cit., s. 117.

(88) Sovyet uygulamasında **kâr haddi** hesaplanırken, burada tanımlanan anlamda «safi kâr» kavramı kullanılmakta; buna karşılık **kâr toplamına** ilişkin plân standartlarının tanımında ve hesaplanmasında, «gayri safi kâr» esas alınmaktadır. Bk. Atlas ve Vinokur, **op. cit.**, s. 24; Schroeder, **loc. cit.**, s. 16.

(89) Bu mesele üzerinde özellikle bk.: S. Merrett, «Capital, Profit and Bonus in Soviet Industry», **Economica**, Kasım 1964, ss. 404-405; ayrıca: Fedorenko, **loc. cit.**, ss. 92-93. Böyle bir uy-

— III —

Sovyet-tipi reform modellerinde kabul edilen göstergeler daha da çapraşık özellikler taşımaktadırlar. Örnek verecek olursak Polonya, üretim kollarına göre değişen (ve ikisinde muamele vergisini de içeren) üç ayrı başarı göstergesi formülü kabul etmiştir (90). Fakat çapraşık nitelikleri bakımından en ilginç gösterge sistemi muhtemelen SSCB'nde kabul edilenidir. Başarı göstergeleri (endüstri veya işletmelere göre) ya, satış hasılatındaki yıllık artış *ve buna ilâveten* R_t/K; veya $R_t - R_{t-1}$ *ve buna ilâveten* R_t/K'dır (91). Böylece işletmenin başarısı, bu yılın ve geçen yılın kâr (veya satış hasılatı) miktarlarına ve sermaye stokuna (ve ara-mal tüketimine) bağlı olacaktır. Ancak, başarı göstergesini işletme fonlarına dönüştürmek için uygulanan işlemler, işletme başarısını etkileyen ek değişkenler getirmektedir : Teşvik fonu ve sosyal-kültürel fon, işletmenin ücret fonunun bir yüzdesi olarak hesaplanır; yatırım fonu ise sermaye stokuna oranlanarak tesbit edilir. Böylece Schroeder'in ifade ettiği gibi :

> «Yönetici için fevkalâde muğlak bir maksimizasyon problemi [doğar] ... İşletmenin prim (ve diğer) fonlarını azamîleştirmek için... dört değişken üzerinde oynamalıdır: Satışlar, kârlar, ücret fonu, sabit sermaye + işletme sermayesi... Bu oy-

---

gulama, Sitnin tarafından özel bir biçimde savunulmakta; endüstriler arasında büyük farklar göstermeyen bir faiz/kâr oranı hesaplanılması ve bu oranın 0,5 civarında olması önerilmektedir. Buna karşılık, kâr/sermaye oranının endüstriler (hatta muhtemelen plân hedefi olarak işletmeler) arasında farklılık göstermesi gerekli görülmektedir. (**loc. cit.**, ss. 20-25).

(90) UN, **loc. cit.**, ss. 109-110; Zielinski «On the Effectiveness of the Polish Economic Reforms», **op. cit.**, s. 421 n.

(91) Kosygin, **op. cit.**, ss. 16-17; Fedorenko, **loc. cit.**, s. 92; Schroeder, **loc. cit.**, ss. 13-14.

namadan... etkinliği artıracak veya Devletin isteyeceği sorunlar doğurması için... belirli hiçbir sebep yoktur» (92).

Üstelik bu gösterge sistemi çelişik unsurlar da taşır. Ücret fonunun *ceteris paribus* yükselmesi kârları azaltan; ancak (prim fonunun hesabında kullanılan katsayı ücret fonuyla çarpıldığı için) doğrudan doğruya prim toplamını yükselten bir etki yapar. Sermaye stokunun genişlemesi bir yandan «maliyetli» yapılmak istenmekte; bir yandan da işletmenin yatırım fonunun hesaplanmasına *baz* teşkil ettiği için cazip kılınmaktadır (93).

Görüldüğü gibi başarı göstergelerine ilişkin güçlükler, «kârları azamîleştiriniz!» şeklinde genel bir direktifle basit bir piyasa çözümüne gitmeyen ülkelerde, «kâr» kategorisinin benimsenmesine rağmen henüz çözülmüş olmaktan çok uzaktır.

(92) **Ibid.**, s. 14.
(93) Bk. **Ibid.**, ss. 14-16; Bunich, **op. cit.**, s. 10; Fedorenko, **loc. cit.**, s. 88.

BÖLÜM 11

SİSTEMİN GELİŞİM ÇİZGİSİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

A. Bir «Reform İdeolojisi»ne Doğru

— I —

«1965 Reformları»nın sosyalist plânlama sisteminin, değişen şartlara intibak edemeyen bazı yönlerini yenilemekten ibaret olmadığını; sosyalist sistemi çok daha derinlerden etkileyen temel bir değişikliğin bir yönü, fakat önemli bir yönü olduğunu gösteren bazı belirtiler vardır. Bu Bölümde, reformların, plânlama modellerinin kapsamını aşan bu temel sosyal dönüşümle ilgili veçhesi üzerinde duracağız.

Reformların, köklü bir sosyal dönüşümle yakından bağıntılı olduğunu gösteren belirtilerin başında, toplumların gelişiminin her önemli aşamasında görüldüğü gibi, adeta kendine has bir «ideoloji»nin ilk unsurlarını yaratmakta olması gelir. Birçok ideoloji için söylenebileceği gibi, reformların bu ideolojik unsurları, oluşmakta olan temel toplumsal değişimin kavranmasını değil; aksine, bu dönüşüm üzerinde bir «yanlış bilinç» yaratılmasını hedef alır. Ve yine diğer birçok ideoloji için olduğu gibi, bu yeni «ideoloji»nin sözcüleri, çoğu kere, bu fonksiyonlarının, «yanlış bilinç verme» fonksiyonlarının tamamen bilincinde değildirler.

Burada, bu yeni ideolojinin bütün unsurlarını, hatta iktisadî içeriğinin tümünü tartışmak amacında değiliz; sadece, daha önce tartışılan konularda reformcuların ideolojik yorumlarından bazılarını tesbit etmekle yetineceğiz.

— II —

«Reform ideolosiji»nin en önemli unsuru olarak, maddî özendiricilerin, ferdî kazanç güdüsünün sosyalizmle bağdaştığını «ispat» etme çabaları gelir. Ferdî-maddî özendiriciler geleneksel sistemde daima mevcut olduğuna ve bunların *kaldırılması* yönünde hiçbir akım bulunmadığına göre, bu çabaların gerçek hedefi, reformlar döneminde maddî özendiricilerin önemindeki artışa karşı doğabilecek direnmeleri teorik düzeyde yıkmak olsa gerektir.

Reformcular, maddî çıkar dürtüsüne, toplumsal değerler sisteminde muteber bir yer vermeye teşebbüs ederken, genellikle manevî-politik özendiricilerin artık etkili olmaktan çıkmış bulunduğu olgusundan hareket ediyorlar. Sovyetler Birliği'nde bu, henüz açıkça itiraf edilmiyor; maddî çıkar dürtüsünün önceliğine rağmen, «manevî özendiricilerin de ihmal edilmemesi gerektiği» klişesi halâ ifade ediliyor (1). Meselenin çok daha samimi olarak ortaya konduğu bazı Doğu Avrupa ülkelerinde ise, «manevî ve politik özendiriciler [in]... sadece belli bir süre için işleyebilir [olduğu]» (2); «çalışma [nın] hayatî bir ihtiyaç değil; başkalarından mallar elde etmenin zorunlu bir ön-

(1) V. Stepanov, «Ours and Mine in Theory and Life», **CDSP**, Cilt XVIII, no. 9, s. 5, (**İzvestia**, 4 Mart 1966'dan çeviri); L. Leontiev, «Socialist Economic Management and the False Notes of Anticommunism», **CDSP**, Cilt XVI, No. 28, s. 9, (**Pravda**, 10 Temmuz 1964'ten çeviri); Pekarsky ve Usherenko, **op. cit.**, s. 64.

(2) Lange, «Role of Planning in Socialist Economy», **op. cit.**, s. 26.

şartı [olduğu]» (3); açıkça ifade edilmektedir. Bu görüşlere göre «işçilerin mümkün mertebe yüksek bir gelir elde etmek için emek sarfetmeleri ... bir açgözlülük sayılacaksa... bu olguyu ahlâken kötü karşılayabilir, tel'in edebiliriz; ancak bunlar olguyu değiştirmez... Ekonomik kanunlara karşı manevî aletler kullanmak başarısızlığa mahkûmdur ve boş bir ahlâk dersi olmaktan öteye gidemez..» (4) Sosyalizmin ötedenberi en belirgin niteliklerinden biri olacağı umulan, çalışmaya yeni bir tavırla yaklaşan yeni bir insan tipinin yaratılmasında düşülen bu başarısızlığın temel tarihî ve ekonomik sebeplerinin araştırılmasına teşebbüs edilmemekte; geleneksel plânlama sisteminin çelişkileri en ağır eleştirilere tabi tutulurken, bu önemli insanî başarısızlığa yol açan siyasî ve iktisadî yöntemler teşrih edileceğine problemin kaynağı insan tabiatına bağlı (5) «daha derin sebeplerde» (6) aranmaktadır.

Maddî özendiricilerin gereğini ispat için bu türden gerekçelere ihtiyaç olmadığına göre, bu tesbitler, biraz daha fazlasını «ispata» ve meşrulaştırmaya yönelmiştir. Geleneksel plânlama sisteminin bu açıdan en ciddi zaafı, reformculara göre, ferdî çıkarlarla toplum çıkarlarının çatışmasını önleyememesinde ve bu yüzden fertleri, özellikle işletme yöneticilerini vicdanî bakımdan tedirgin edebilen «çatışma durumları» yaratmasındadır. İşte reformların hedefi bu anlamda tutarlı, çelişkisiz bir plân sistemi kurmaktır (7). Böylece, «toplum için iyi olan, her işletme için, ve işletmedeki her işçi için de iyi olmalı-

(3) Şik, **Plan and Market under Socialism,** op. cit., s. 362.
(4) **Idem.**
(5) Kornai, **Overcentralization in Economic Administration,** op. cit., s. 107; ayrıca bk. Dobb, «Recent Economic Changes in Socialist Countries», **op. cit.,** s. 265.
(6) Şik, **loc. cit.,** s. 362.
(7) Kornai, **loc. cit.,** s. 107; Lipowski, **op. cit.,** ss. 20-23; Lipinski, **op. cit.,** ss. 291-292; Rychetnik, **op. cit.,** s. 217; Trapeznikov, **op. cit.,** s. 13.

dır» ([8]). Bu mekanizma sağlanırsa, fert veya işletme olarak her ekonomik birim, kendi çıkarını azamîleştirmeye çalışırken, toplumun çıkarı da azamîleşmiş olur.

Adam Smith'i hatırlatan bu yaklaşımı haklı kılacak çelişkisiz bir sistemi 1965 reformlarının gerçekleştirememiş olduğunu Bölüm 10'da göstermeye çalışmıştık. Ancak, reform teorisyenleri, yeni modellerin yeni çelişkilerinin üzerine eğilmeye lüzum duymadan; hatta birçok hallerde yeni sistemlerin ana çizgileri belli olmadan, bunların *modus operandi*'sini oluşturması öngörülen davranış biçimlerini yerleştirme çabalarına giriştiler : Ferdî çıkarları azamîleştirme eğilimlerinin ayıplanacak, kötülenecek, anti-sosyalist davranışlar olmadığını göstermek gerekiyordu. Bunun için, ilk olarak, «maddî çıkarlar ilkesinin Lenin tarafından ortaya atıldığı» ([9]); Leninist bir ilke olduğu ([10]) ispat edilmeliydi. Daha sonra, yoğun bir «ideolojik» kampanya ile, ferdî çıkarları azamîleştirmeyi sosyalist ahlâka karşıt gören tavırlara karşı, bunun sadece sosyalizmle bağdaşmakla kalmadığı, sosyalizmin *gereği* de olduğu telkin edildi ([11]). Bu davranış biçiminin mantıkî sonuçları da, aynı derecede muteber, meşru ve gerekli gösterilecekti. Bir Sovyet yazarının sözleriyle :

> «Kişisel çıkarların, kişisel mülkiyetin artışıyla sonuçlanması ve mülkiyeti artırma isteği doğurması tabiidir. Fakat bunun kötü bir yanı yoktur. Sovyet top-

---

(8) Liberman, «The Plan, Direct Ties and Profitability» **op. cit.**, s. 172 ve «The Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.**, s. 14.

(9) Stepanov, **op. cit.**, s. 5.

(10) Kosygin, **op. cit.**, s. 16; Liberman, «Planning Industrial Production and Material Stimuli for its Development» **op. cit.**, ss. 41-42 ve «Increase Production Efficiency in Every Way», op. cit., s. 17; Şik, **loc. cit.**, s. 204.

(11) Örnek olarak bk. **Ibid.**, ss. 162, 357-364; Leontiev, **loc. cit.**, ss. 9-10; Nyers, **loc. cit.**, s. 30.

lumunda 'bize ait' ve 'bana ait' kavramları birbiriyle çelişmez, birbirlerini tamamlarlar. Çalışan halkın bir kesiminde belli bir ölçüde mülkiyetçi bir psikoloji doğabilecek olursa, bu artık, iktisadı değil; ahlâk ve eğitimi ilgilendiren bir mesele olur» ([12]).

— III —

«Reform ideolojisi»nin, ferdî çıkar güdüsü ile yakından ilgili bir diğer unsuru, *bir bölüşüm kategorisi olarak kâr* kavramını meşrulaştırma çabalarıdır. Bu noktadaki baş yanıltı, *aslî başarı göstergesi* olarak kârı kabul etmenin, bir *işletme özendiricisi* olarak kârların *dağıtılmasını* da zorunlu kıldığı tartışmasız benimsenerek; kısacası, bir başarı göstergesi (muhasebe kategorisi) ve bir işletme özendiricisi (bölüşüm kategorisi) olarak beliren farklı kâr kavramları birbirine karıştırılarak ortaya çıkar.

Sovyet ve Doğu Avrupa iktisatçıları, sosyalist bir ekonomide kâr kategorisinin taşıdığı çeşitli anlamları ortaya koymuşlardır; hatta bir başarı göstergesi ve işletme primlerinin kaynağı olarak iki farklı kâr kavramının varlığını belirtenler de olmuştur ([13]). Ancak, bu yazarların yapmaktan ısrarla kaçındıkları husus, işletme başarısının göstergesi olarak tanımlanan ve bu anlamda sadece bir muhasebe kategorisi olan kârın *aynı zamanda* prim biçiminde dağıtılmasını (ve böylece bir bölüşüm kategorisi haline gelmesini) gerekli görmeyen bir sistemin de önerilebileceği olgusudur. Başarının mükâfatlandırılması, bu yazarlara göre, başarı göstergesinin dağıtılmasıyla olur ve bu, sosyalist bölüşümün temeli olan «emeğe göre ge-

(12) Stepanov, **op. cit.**, s. 5. Yazar, «mülkiyetçi psikoloji» ile makul ve tabii addettiği «kişisel mülkiyeti artırma isteği» arasındaki ayrım ve ilişkiyi belirtmekten kaçınıyor.

(13) Örnek olarak bk. Birman, **loc. cit.**, s. 82; Atlas ve Vinokur, **op. cit.**, ss. 19-20.

lir» ilkesinin gereğidir. Üretim araçları üzerindeki mülkiyetten doğmadığı için böylece dağıtılsa bile «sosyalist» kârların, «kapitalist» kârlarla ilgisi yoktur (14).

Bu hassas konu üzerinde herşeyden önce kavramsal berraklığa ulaşmak ve bunun için de, muhasebe ve bölüşüm (başarı göstergesi - işletme özendiricisi) kategorileri ayrımını kesin olarak yapmak ve birisinin kabulünün diğerinin benimsenmesini zorunlu kılmadığını ortaya koymak gereklidir (15). Üstelik biraz ileride görüleceği gibi, kârdan işletme yöneticilerine dağıtılan primlerin, sistemin mülkiyet ve bölüşüm ilişkileri açısından taşıdığı anlam, reformların getirdiği genel çerçeve içerisinde, yukarıda nakledilen «resmî» yorumun ifade ettiği kadar basit değildir ve reform teorisyenleri, bu meseleyi bütün yönleriyle incelemeye hiç bir zaman girişmemişlerdir (16).

— IV —

«Reform ideolojisi»nin henüz bütün ülkelerde resmî kabule mazhar olmamış bir unsuru, plân uygulamasında ademi

(14) **Ibid.**, ss. 21-24; Belkin ve Berman, **op. cit.**, s. 227; Leontiev, «The Plan and Methods of Economic Management, **op. cit.**, s. 210; «Economic Policy and the Struggle for Communism», **CDSP**, Cilt XVIII, No. 2, (**Pravda**, 14 Aralık 1966'dan çeviri); E. G. Liberman, «Are We Flirting with Capitalism? Profits and 'Profits'», **The Liberman Discussion**, op. cit., ss. 304-307, 311 ve «Mr. Lackenbach as Tourist, Correspondent and Economist», **CDSP**, Cilt XVI, No : 22, (**Ekonomicheskaia Gazeta**, 30 Mayıs 1964'ten çeviri) ile «Once Again on the Plan, Profits and Bonuses», **op. cit.**, ss. 217-218.

(15) Özellikle bk. C. Bettelheim, «Socialism and the Market», **Monthly Review**, Eylül 1965, ss. 37-38; P. Wiles, «Convergence : Possibility and Probability», **Planning and the Market in the USSR**, (Ed. A. Balinky et. al.), op. cit., s. 111.

(16) Sovyet yazarları içerisinde, kâr güdüsüne ilişkin meseleleri bu açıdan inceleme yolunda yegâne teşebbüs, rastladığımız kadarı ile emektar Marxist Strumilin'den gelmiştir : «Profit», **op. cit.**, passim.

merkeziyetçiliğin, piyasaya açılmanın aynı zamanda işçilerin yönetime katılmasını, «sınaî demokrasi»yi mümkün ve gerekli kılacağı tezidir.

Bu tez, «Özyönetim Sistemi»nin yüceltilmesine dayanan resmî Yugoslav ideolojisinde önemli bir yer kaplar ([17]). Bunun dışında, piyasaya açılma dozajının henüz nihaî olarak çözülmediği dönemlerde ve ülkelerde, ileri bir piyasa çözümünün partizanları; işçi sınıfının işyerinde demokrasiye yönelik özlemine ve spontane eğilimlerine ([18]) hitap ederek, «piyasacı» önerilere güçlü destekler sağlamak amacıyla zaman zaman aynı tezi ortaya atmaktadırlar. Tez, ilk bakışta çok güçlü görünen delillere dayandırılmaktadır : İşletmelere karar almada geniş bir serbestî verilmedikçe, işçilerin yönetime katılması boş bir kalıptan ibaret kalır; merkeziyetçi bir plân uygulama sistemi, aynı sebepten ötürü, «sınaî demokrasi» ile bağdaşmaz ([19]). Ne var ki, bu yaklaşım, ademi merkeziyetçilik ile yönetime katılma kavramlarının içerikleri üzerinde yanlışlığa düşmektedir.

Reformlarla öngörülen ademi merkezî yönetim biçimleri ve piyasaya açılma süreçleri sonunda, Merkezden işletmelere intikal eden yetkiler, işçilerin yönetime katılması sonunda işçilere geçmesi beklenen karar alanları ile özdeş değildir. Ademi merkeziyetçi bir plân uygulama modelinde, işletme düzeyinde alınması gereken teknik ve ekonomik kararların, çağdaş tek-

(17) Örnek olarak bk. A. Dragicevic, «Self-Management and the Market Economy», **Socialist Thought and Practice**, Nisan-Haziran 1968, ss. 54-55; E. Kardelj, «The Working Class, Bureaucracy and the League of Communists, **Ibid.**, Ocak-Mart 1968, ss. 20-28; N. Pasic, «Dictatorship of the Proletariat or over the Proletariat», **Ibid.** Ekim-Aralık 1968, ss. 118-119.

(18) Bu eğilimler, sosyalist ülkelerde meydana gelen bütün siyasî buhranlarda fabrikalarda İşçi Konseylerinin meydana gelmesi ile tezahür etmiştir.

(19) Bobrowski, **op. cit.**, s. 158; Kornai, **loc. cit.**, s. 212.

nolojik düzeyde profesyonel yönetici kadroların insiyatifinde bulunması gerektiği; bu tür kararlara normal anlamı ile işçi katılmasının söz konusu olmadığı, herhalde kabul edilmelidir ([20]). Hatta biçimsel olarak bu konuları İşçi Konseylerine açan Yugoslav sisteminde dahi, fiilî yetkilerin direktörlerde toplandığı; uzman kadroların kararlar üzerinde düz işçilere kıyasla çok daha etkili oldukları yine Yugoslav kaynaklarından anlaşılmaktadır ([21]).

Gerçek anlamı ile işyerinde demokrasi ise, plân uygulama sisteminin merkeziyetçilik derecesi ile ilgili değildir; işyerinde insanlar arası ilişkileri belirleyen ve nihaî olarak yönetici kadrolarla kol emekçileri arasındaki özdeşleşme veya kutuplaşma derecesi ile ölçülebilmesi gereken bir olgudur. Bu anlamda «yönetime katılma»nın, biçimsel olarak tanınmış haklar ve organların varlığından ziyade, ülkedeki genel politik atmosfere; siyasî iktidarın yapısına, sınıfî içeriğine yani bu iktidarın gerçekten bir «işçi sınıfı demokrasisi» olup olmadığına bağlı olacağı söylenebilir.

Bu yüzden, piyasa açılmayı işyerinde demokrasinin zorunlu bir ön-şartı olarak göstermek; kanımızca reform program-

---

(20) Bu mesele üzerinde bk. Rychetnik, **op. cit.**, ss. 223-228; E. Lipinski, «The Theory of the Socialist Enterprise», **Economic Development for Eastern Europe**, (Ed. M. Kaser), op. cit., ss. 296-297; A. Matejko, «Some Sociological Problems of Socialist Factories», **Social Research**, Güz 1969, ss. 448-480; Plotnikov, **op. cit.**, s. 165; Şik, **loc. cit.**, ss. 118-120; L. Turgeon, «How Important are the Reforms?», **Monthly Review**, Ocak 1967, s. 30; Ellman, «Lessons of the Soviet Economic Reforms», **op. cit.**, s. 36.

(21) Örnek olarak bir Yugoslav direktörünün kaleme aldığı çok ilginç bir yazı gösterilebilir : E. Blum, «Workers' Management of an Enterprise and its Director», **Socialist Thought and Practice**, Ocak-Mart 1970, ss. 27-44. Ayrıca bk. Horvat, **loc. cit.**, ss. 163-164, 182.

larına geniş kitle desteği sağlamaya yönelmiş politik bir çabanın ideolojik bir görüntüsünden ibarettir. Esasen bu ideolojik tavır, reformlarda işletme yönetimi sistemlerini değiştirmeye yönelmemiş ülkelerde resmî bir destek de görmemiştir (22).

— V —

Görüldüğü gibi reform teorisyenleri, programlarına karşı çeşitli unsurlardan gelebilecek direnmeleri kırabilmek ve önerilerine kitle desteği sağlamak için belli bir «kamu oyu» yaratma görevi üstlenmişler ve bunu, reformların toplum hayatı üzerindeki muhtemel etkilerini bilimsel olarak açıklamaya çalışarak değil, belli meselelerde ideolojik tavırları bilimsel gerçekler şeklinde sunarak yapmışlardır.

(22) 1956'ya kadar uzanan fakat sonraları tükenen bir İşçi-Konseyli yönetim deneyiminden geçmiş bulunan Polonya'da (bk. UN, **ESE in 1956**, op. cit., Bölüm I, s. 42 ve **ESE in 1957**, op. cit., Bölüm I, s. 42; Erlich, «The Polish Economy after October, 1956», **op. cit.**, s. 103; Montias, **Central Planning in Poland**, op. cit., ss. 307-310) yukarıda ele alınan konulara karşı ilgi daima uyanık kalmış; mesele üzerinde ciddi araştırma ve tahliller yapılmış; ancak bunlar uygulamayı etkilememiştir. Örnek olarak bk.: Matejko, **op. cit.**, passim; «Workers' Self-Government», **Polish Perspectives**, Nisan 1969, ss. 45-49; Danecki, «Socialism and Technocracy», **Ibid.**, Ocak 1969, ss. 54-55, (**Miesiecznik Literacki**, Eylül 1968'den kısaltılarak çeviri): H. Magdziak, «Does Socialist Democracy Hamper the Experts», **Ibid.**, Ocak 1969, ss. 52-53, (**Glos Pracy**, No. 217'den kısaltılarak çeviri). Buna karşılık 1963-1968 reformlarında işletme-içi yönetim sisteminde önemli değişiklikler yapmaya kalkışan ülkeler sadece Romanya (bk. Ceauşescu, **op. cit.**, Cilt II, ss. 505-506; UN, **ESE in 1968**, s. 109) ile Çekoslovakya (bk. Rychetnik, **op. cit.**, ss. 220-221) olmuş; piyasaya açılmada en ileri giden Macaristan geleneksel işletme yönetimi biçiminde önemli bir değişiklik yapma yolunu tutmamıştır. (**Ibid.**, ss. 221-222; Portes, **op. cit.**, s. 307).

Herhangi bir sosyal değişmenin açıklanmasında bu türden sistematik «yanlış bilinç» teşebbüsleri, açıklanması ve incelenmesi istenmeyen bazı temel sebep ve süreçlerin varlığına karine sayılabilir. Reformları bu temel sebeplerden bazılarına ve geniş kapsamlı bir sosyo-politik değişmenin bazı iktisadî unsurlarına götürecek şekilde incelemeye teşebbüs etmek, bu yüzden, zorunlu olmaktadır.

B. Reformlar ve Gelir Dağılımı

— I —

Daha önceki Bölümlerde açıklandığı gibi ([23]) sosyalist sanayileşmenin yüksek bir tempo izlediği yıllar, vasıflı ve vasıfsız işçiler; teknik kadrolarla düz işçiler arasındaki gelir farkının ve genel olarak ücretler-arası farklılaşmaların büyüdüğü dönemlerdir. Bu dönemlerde primlerin de, hacim ve oran olarak önemli boyutlara ulaştığı görülmektedir. Ancak, 1950'lerin sonlarına doğru, aşağı yukarı bütün ülkelerde bu tablonun görünüşü değişmeye, ücretler arası farklar, teknik kadrolarla kol işçileri arasındaki gelir farkları azalmaya başlamıştır. Bu, bir yandan vasıflı insangücündeki büyük açıkların kapanmasına imkân veren sanayileşme süreci ve ona bağlı eğitim politikalarına; bir yandan da asgarî ücretleri yükselten, toplam gelirlerin içinde primlerin payını azaltan, *temel ücretlerin* oranlarını yükselten gelir politikalarına ve ücret reformlarına bağlanabilir ([24]). Ne var ki, bu politikaların ilk etkilerinin hissedil-

(23) Bk. yukarıda ss. 156-157, 181-182 ve s. 180 dipnot 27'deki kaynaklar.

(24) Bu dönemin politikaları ve değişiklikleri için bk. A. Nove, «A Study of Soviet Wages», **Was Stalin Really Necessary?,** (Papers by A. Nove), London 1964, George Allen and Unwin Ltd., ss. 213-215; A. S. Balinky, «The Proclaimed Emergence of Communism in the USSR», **The Soviet Economy,** (Ed. H. G. Shaffer), New York 1963, Appleton-Century-Crofts, ss.

mesinden kısa bir süre sonra, ekonomik reformlar dönemine girildi ve bu dönemde, gelir dağılımı konularında çok farklı eğilimler hâkim oldu.

— II —

Gerçekten de, sözü edilen ücret reformlarından birkaç yıl sonra, kendilerine zamanla resmî çevrelerin de katılacağı bazı Sovyet ve Doğu Avrupa iktisatçıları birdenbire sosyalizmde «lüzumundan fazla eşitlik» olduğunu farkettiler ([25]) ve ekonomik reformların gelirler arası eşitsizlikleri ve ücret farklılaşmalarını büyültecek biçimler alması için sistematik kampanyaya giriştiler.

Sovyet reformcuları, 1956 - sonrası ücret reformlarının etkilerini bir süre sonra olumsuz görmeye başlamışlardır:

> «Son yıllarda emek karşılığı ödemelerde,... emeğe göre bölüşüm ilkesini ihlâl eden... haksız bir eşitlikçiliğin belirmesi gözlenmiştir» ([26]).

Bu «haksızlığın» özellikle yönetici-teknik kadrolara karşı yapıldığı ileri sürülüyor:

> «Sanayideki ... yönetici-teknik kadroların toplam gelirlerinin büyüklüğünün çoğu kere yetersiz olması ve... belli-belirsiz farklılaşma, yönetim görevlerinin

---

113-114); UN, **ESE in 1956**, op. cit., Bölüm I, s. 38; **ESE in 1957**, op. cit., Bölüm I, s. 39; **ESE in 1958**, op. cit., Bölüm I, ss. 12-13; **ESE in 1959**, op. cit., Bölüm II, ss. 26, 29-30, Bölüm III, ss. 51-52; **ESE in 1960**, op. cit., Bölüm II, ss. 20-21.

(25) Aslında Kornai, daha 1957 yılında Macaristan'daki ücret-maaş farklılaşması için aynı nitelikte eleştirilerde bulunmuştur. (**loc. cit.**, ss. 83-86).

(26) Bachurin, «The Economic Reform in Operation», **op. cit.**, s. 24.

ciddi bir biçimde küçümsenmesinin bir belirtisidir» (27).

Reformların, maddî özendiriciler ve primlerle ilgili yenilikleri, öyle umuluyordu ki,

> «Çalışkan personelin maruz bırakıldığı... ücretlerin eşitlenmesi [eğilimine] son verecektir» (28).

Macaristan'da da reform teorisyenleri, etkinliği ve verimliliği teşvik için mevcut eşitsizliklerin artırılmasını açıkça savunmuşlardır:

> «[Macaristan'da halen] gelirler-arası farklılaşma düşüktür ve... verimliliği yükseltmek ve yönetimi islâh etmek için, daha yüksek bir farklılaşma derecesi gereklidir» (29).

1968 yılında, zamanın Maliye Bakanı aynı öneriyi çok daha çarpıcı bir ifadeyle tekrarlıyor:

> «Teşvik için gerekli farklılaşma... şimdiki kurşunî gelir eşitliğinin yerine, sosyal fayda [ilkesine] göre gelirler arasında tedricen belirgin, hatta çarpıcı bir farklılaşmanın kaim olması anlamına gelir» (30).

Bu bakış tarzının tabii sonucu olarak Macar reformunun aslî hedeflerinden birisi gelir farklılaşmasını artırmak olmuştur (31).

---

(27) Y. Sedyshev, «Increasing Material Responsibility in Industry», **CDSP**, Cilt XXII, No: 11, s. 10, (**Voprosy Ekonomiki**, 1970, No: 1'den çeviri).

(28) Liberman, «Confidence is an Incentive», **op. cit.**, s. 29.

(29) Bacskai, **op. cit.**, s. 232.

(30) Valyi, **op. cit.**, s. 69. Başka Macar yazarlarının aynı paralelde görüşleri için bk. Nagy, «Major Problems of Improving the Hungarian Economic Mechanism», **op. cit.**, s. 169; Nyers, **loc. cit.**, ss. 35 vd. Bu sonuncu yazar, ücret ve maaşlar arası farklılaşmanın genişlemesini, ancak çeşitli sosyal politika tedbirleriyle aileler arası **per capita** gelir farklarının azalmasını öneriyor.

(31) Portes, **op. cit.**, s. 312.

Çekoslovak reformunun baş teorisyeni de ülkesinde, özellikle 1959'dan sonra, kol işçileriyle teknik kadrolar arasındaki ücret farklarında bir daralma tesbit ediyor; bu olguyu geleneksel plânlama sisteminin zararlı bir sonucu olarak gösteriyor ([32]). O. Şik'e göre,

> «basit, vasıfsız, emekle,... yüksek derecede vasıflı emek için yapılan ödemeler arasında daha büyük bir farklılaşma yaratmadan üretimin teknolojik ve niteliksel gelişimini hızlandırmak ... imkânı yoktur» ([33]).

Bir başka Çekoslovakyalı iktisatçı, aynı «eşitlenme» olgusunu bir yandan geleneksel sisteme, bir yandan da halkın «sosyal bilincinde derin kökleri olan eşitlikçi eğilimlere» bağlıyor; ancak bütün bunların sonucunda, «ücretlerin teşvik edici rollerinin kaybolduğunu» ifade ediyor ([34]). Reform, bu tehlikeli duruma son vermeyi hedef alıyor :

> «İnsangücü politikasında yeni yönetim sisteminin hızla gelişmesi, ücret farklılaşması sürecinin genişlemesini gerekli kılmaktadır» ([35]).

O. Şik de, reformun bu yönde etkileri hedef aldığını belirtmektedir :

> «[Reform sonunda] aynı endüstrideki işletmeler - arasında ücret farklılıkları doğacaktır. Ancak eminiz

(32) Şik, **loc. cit.**, ss. 77-78, 337-338. Öte yandan Çekoslovakya'da bizzat yaptığı gözlemlerden hareket eden M. McAuley, reformcuların «aşırı eşitlik» ile ilgili iddialarının güvenilirliğini şüpheyle karşılamakta ve bunların gerçekte bir gelir çekişmesi mücadelesinde taraflardan birine ait tezler olabileceği ihtimalini dile getirmektedir. **(op. cit.**, ss. 180 - 183).

(33) **Loc. cit.**, s. 338.

(34) Levcik, **op. cit.**, s. 278.

(35) **Ibid.**, s. 282.

ki, etkin ...işletmelere intikal eden maddî kazanç ve kötü yönetimin sebep olduğu maddî kayıp, ekonominin üzerinde alkışlanacak bir etki yaratacaktır» (36).

Buna karşılık Polonyalı yazarlar, gelir eşitsizliklerini artırıcı politikaların etkinlik açısından yararlı olduğunu kabul etseler dahi, politik bakımdan duyarlı ve huzursuz bir işçi sınıfının var olduğu ülkelerinde, bu tür politikaların sosyal ve politik risklerinin idrak edildiğini belirten temkinli bir tavır izlemişlerdir (37).

Reformcuların sık sık tekrarladıkları, «ücret farklılaşmasının büyümesi» ibaresi ile kastedilen vasıflı ve vasıfsız kol işçilerinin temel ücretleri arasındaki farkların büyümesinden ibaret değildir. Bunun yanısıra, ve asıl önemlisi, yeni prim sistemleri sonunda işçi gelirleri ile yönetici-teknik kadroların gelirleri arasındaki eşitsizliklerin büyümesi ve (Şik'ten yaptığımız son nakilde açıkça belirtildiği gibi) işletmeler-arası başarı farklarına bağlı olarak, çeşitli işletmelerin personeli arasındaki gelirlerin de daha fazla farklılaşmasıdır (38). Meselenin sunuluşunda, reform teorisyenlerinin genellikle «*ücret* farkları» ifa-

---

(36) «Czechoslovakia's New System of Economic Planning and Management»; **op. cit.**, s. 20. Ayrıca bk. UN, ESE in 1966, op. cit., Bölüm II, s. 34 ve **ESE in 1967**, op. cit., Bölüm II, s. 65; G. S. Wheeler, «Economic Reform in Czechoslovakia», **op. cit.**, ss. 46-47.

(37) Bk. J. Kleer, «On the Principles of Distribution», **Polish Perspectives**, Aralık 1968, ss. 66-67. (**Nowe Drogi**, Eylül 1968'den özetlenmiştir); P. Wojcik, «Discussion on the Poland We Want», **Ibid.**, Aralık 1968, s. 68, (**Miesiecznik Literacki**, Ağustos 1968'den özetlenmiştir); Matejko, **op. cit.**, ss. 464, 471 n.

(38) Levcik, **op. cit.**, ss. 282-283, 289-290. Reformların ve piyasaya açılmanın işletmeler-arası gelir farkları üzerindeki etkileri Bölüm 10'da incelendiği için, bu meseleye tekrar dönmeyeceğiz.

desinde israr etmeleri, getirmek istenilen yenilikleri, belki de kasten, gerçekte olduğundan daha sınırlı göstermektedir. Yeni prim sistemlerinin incelenmesi, bu «farklılaşma» temasının gerçek içeriğini açıkça ortaya koyacaktır.

— III —

Şüphesiz ki, *prim*, sosyalist ekonomilerde yeni bir unsur değildir; ancak, reformlar sonunda primler, esas olarak, emeğin ferdî niteliğine ve ortalamayı aşan ferdî başarı ve katkıya bağlı gelir unsurları olmaktan çıkmışlar; *işletme başarısına* göre dağıtılan paylar haline gelmişlerdir. İşletme başarısı *kâr* ile ölçüldüğü andan itibaren, çalışanların ve biraz ileride göstereceğimiz üzere öncelikle yönetici-teknik kadroların gelirlerinin bir bölümü (primler), emeklerinin niteliğine; *fert olarak* emeğin icrasındaki çaba ve başarıya değil; mensup oldukları işletmenin, piyasada kâr göstergesi ile ölçülen başarı derecesine bağlı olacaktır. Bu, klâsikleşmiş «eşit işe eşit gelir» ilkesinin en azından çalışanların belli bir kesimi için, açıkça terkedilmesi anlamına gelir (39). Levcik'in sözleriyle,

> «Sosyalist meta ilişkileri,... çalışanların gelirinin, piyasa tarafından sınanan ve doğrulanan faaliyetlerinin sonuçlarına bağlı olmasını gerektirir... Bu yüzden, kazançların bir bölümü, işletmenin ekonomik sonuçlarına mümkün mertebe yakından bağ-

(39) Geleneksel sistemde bu ilkenin, bölgeler ve sektörler-arası plân önceliklerine bağlı istisnaları vardı; ancak, reformlardan sonra bu ayrılmalar bir ilke, eski ilke ise bir istisna haline gelmektedir. Nitekim Çekoslovakyalı bir yazar, «eşit işe eşit ücret» ilkesinin kapitalist ülkelerde sendikalarca savunulmasını haklı bulmakta; çalışanların gelirinin piyasa tarafından değerlendirilen işletme başarısına bağlandığı sosyalist bir sistemde ise, artık uygulanmaması gerektiğini açıkça savunmaktadır. **(Ibid.**, s. 283 n.)

lanmalı ... [bunların] toplam kazançlar içindeki oranı artmalıdır» (40).

Bunu gerçekleştirmenin en etkili yolu, kârlardan dağıtılan primleri, gelirlerin önemli bir unsuru haline getirmektedir.

Bu yeni ilkenin aşırı bir uygulaması Çekoslovakya'da denenmiştir. Bu ülkede ücretlerin önemli bir bölümü maliyet unsuru olmaktan da çıkarılarak «kârlardan» ödenmekte; sadece her emek türünün asgarî ücreti olarak tanımlanan ve dolayısıyla bu uygulama başlarken genellikle düşürülmüş bulunan *temel ücretler*, işletmenin öz fonlarından karşılanamadığı haller için devletçe garanti altına alınmış bulunmaktadır (41). Temel ücretleri bu statüye koymamış olsalar dahi, bütün ülkelerde, kârlardan dağıtılan primlerin temel ücret ve maaşlara oranını artıran uygulamalar esas olarak aynı anlamı taşımaktadır.

Eğer, kârdan dağıtılan primler kol işçileri ve yönetici-teknik kadrolar için aynı ilkelere tabi olsalardı, yeni modellere geçişin bölüşüm etkileri, piyasaya açılma sürecinin tabii sonucu sayılması gereken, endüstriler ve işletmeler-arası farklılaşmalardan ibaret kalır; sosyal tabakalar (kol işçileri ile yönetici-teknik kadrolar) arasında sistematik bir bölüşüm etkisinden söz edilemezdi. Gerçekte ise, bu iki sosyal grup, kârlardan farklı ilkelere göre ve farklı oranlarda pay almaktadırlar.

Bu konuda, bütün ülkelerin uygulaması gözden geçirildiğinde şu ortak unsurlar tesbit edilmektedir: (a) Primlerin, toplam gelirlere veya temel ücret ve maaşlara oranı yönetici-teknik kadrolarda kol işçilerine kıyasla çok daha yüksek tu-

(40) **Ibid.**, s. 289.
(41) Bk. yukarıda s. 377, 84. dipnot. Ayrıca: M. McAuley, **op. cit.**, s. 135; UN, **ESE in 1968**, op. cit., s. 100.

tulmuştur (42). (b) Primlerin azamî sınırlar bazı ülkelerde oran olarak, tesbit edilmiş olmasına rağmen bu sınırlamada dahi, yönetici - teknik kadroların azamî payları, kol işçilerininkinin çok daha üstünde tesbit edilmiştir (43). (c) *Kol işçilerine* dağıtılan primlerin büyük kısmı ferdî katkılara bağlı olarak (birçok ülkede halâ merkezî olarak plânlanmakta olan) *ücret fonu içinden* dağıtılmakta; *yönetici-teknik kadro* primlerinin *tümü*

(42) Sovyet yazarı D. G. Soboleva, («New Soviet Incentive System: A Study of its Operation in Kiev», **International Labour Review,** Ocak 1970, ss. 32-33) Kiev'deki üç işletmede reform-öncesi (1965) ve reform-sonrasında (1968), primlerin toplam kazançlara oranı üzerinde şu bilgileri veriyor:

1965	**İşçiler**	**Mühendisler vs.**	**Memurlar**
1. İşletme	% 7.0	% 12.4	% 5.5
2. İşletme	% 3.5	% 9.9	% 6.0
3. İşletme	% 9.7	% 5.2	% 4.3
1968			
1. İşletme	% 14.0	% 28.1	% 23.0
2. İşletme	% 10.6	% 20.3	% 20.9
3. İşletme	% 17.2	% 22.2	% 20.8

Soboleva'nın ifade ettiğine göre, işletmeler, «Teşvik Fonunu esas olarak mühendislerin ve teknik kadro ile memurların kazançlarını düzeltmede kullanmışlardır». **(Idem.)** Diğer ülkelere ait benzer tesbitler için bk. Margueritte, **op. cit.,** (9.IX.1971), s. 3; Portes, **op. cit.,** s. 309; UN, **ESE in 1967,** op. cit., Bölüm II, s. 43 n; Feiwel, **New Economic Patterns in Czechoslovakia,** op. cit., ss. 349 vd.

(43) Macaristan'da prim/temel ücret (maaş) oranının azamî sınırı kol işçileri için % 15, mühendisler ve teknik kadrolar için % 33; yöneticiler için ise «çok daha yüksek», muhtemelen % 50-60 civarında tesbit edilmiştir. (UN, **ESE in 1966,** op. cit., Bölüm II, s. 53). Ayrıca bk. Margueritte, **op. cit.,** (9.IX.1971), s. 3. Polonya'da ise, henüz bütün endüstriyi kapsamayan «deneysel» bir özendiriciler uygulamasında, aynı oran üst-yöneticiler için % 120, teknik kadrolar için % 80, memurlar için % 60, kol işçileri için % 20'dir. (Lipowski, **op. cit.,** s. 45.) Çekoslovakya için prim/temel maaş üst-sınırı % 35 olarak veriliyor. (M. McAuley, **op. cit., s.** 184).

ise, kural olarak, işletme kârlarının bir bölümünden oluşan *teşvik fonlarından* ödenmektedir ve işçilere kârlardan ödenen primler bir hayli sınırlı kalmaktadır (44).

Burada tesbit edilen ilkeler, sadece reformlar sonunda kâra yönelik üretime geçmenin gelir dağılımını kol işçileri aleyhine, yönetici-teknik kadrolar lehine değiştirdiğini göstermekle kalmıyor (45); özellikle (c) şıkkının sonucu olarak temel ücretlerdeki veya genel olarak ücret fonundan yapılan fiilî harcamalardaki artışların, yönetici gelirlerini (kârları) azaltması sonucunu doğurarak bu iki grubu bölüşüm ilişkileri açısından sürekli olarak karşıt durumlara getiriyor. Bu yeni durumun sosyalizmin temel ilişkileri açısından taşıdığı anlama eğilmek zorundayız.

---

(44) Primlerin kaynaklarını, işçiler ve yönetici-teknik kadrolar için ayıran bu uygulama için bk. Petrov ve Kalinov, **op. cit.**, ss. 73-78; Soboleva, **op. cit.**, ss. 16-26. Bunun sonucu olarak **sırf kârlardan dağıtılan primlerin** toplam kazançlar içindeki oranı işçiler için, meselâ, 42. dipnottaki oranlardan daha da düşük olmaktadır. Nitekim, Soboleva'nın 1968 için verdiği oranlarda, mühendis ve memur primlerinin tümü Teşvik Fonundan (kârlardan) dağıtıldığı halde, işçilerin aynı fondan aldıkları primlerin toplam kazançlarına oranı, üç işletme için sırasıyla % 4,7; % 6,4 ve % 6,3'e düşmektedir. Çekoslovakya'da ise sanayide yönetici kadroların ortalama kazançları kol işçilerini % 42 aşmakta iken, kârlardan dağıtılan primlerde aynı fark % 132'yi bulmakta idi ve bu fark reformun uygulanması ile büyümüştü. (Feiwel, **loc. cit.**, ss. 348-350.)

(45) Bu yargıya ilişkin farklı görüşler için bk. Ellman, **loc. cit.**, s. 47; B. Page, **op. cit.**, s. 43 ve «Reply», **Monthly Review**, Nisan 1971, s. 44; Kyn ve Sherman, **op. cit.**, s. 38. Bu görüşlerin yukarıda 42. dipnotta zikredilen kaynaklarla karşılaştırılması yararlı olacaktır.

C. Sosyalizmin Temel İlişkilerinin Çözülmesi mi?

— I —

Prim ve kâr kavramları etrafında ortaya çıkan bu meseleleri sunî meseleler olarak görmek de mümkün değil midir? Özellikle, işçi ve yönetici primleri, geleneksel sistemde de var olduğuna göre, bunların yeni modellerde ayrı ilkelere göre ve gittikçe artan oranlarda kârlardan dağıtılmaya başlamasının, sadece biçimsel bir fark olduğu söylenemez mi? Soruyu bu şekilde ortaya koyan «resmî» yaklaşım, bizce, bazı kritik meseleleri görmemezlikten gelmektedir.

Meselenin başlangıç noktası, kanımızca, ayrıca bir gelir unsuruyla mükâfatlandırılması gereken *işletme başarısı* diye bir kavramın kabulü olmaktadır. Bu kategori, dikkatle incelendiğinde, neoklâsik iktisat teorisinde «*teşebbüs*» terimiyle tanımlanan «*üretim faktörü*» ile, çok yakın bir kavramsal akrabalık içinde görülecektir. Ortodoks teorinin bir kolu, «teşebbüs»ün payı olarak, «müteşebbis ücretleri»ne ilâveten *kârı* tanımlar. Reformlar ise, genel olarak, işletme başarısının göstergesi olarak kârı; «mükâfatı» olarak ise, yöneticilere maaşlarına ilâveten kârlardan dağıtılan primleri kabul etmişlerdir. Geleneksel sistemde, tarım dışında gelirler, esas olarak, *emeğin ferdî katkısına* bağlıdır; bu da bizatihi emeğin nitelikleri, yarattığı ürünün plândaki öncelik derecesi ve iş normları ile ölçülür; *temel ücretler, farklılaştırma katsayıları* ve *ferdi katkılara bağlı primler* vasıtasıyla gelirlere dönüşür. İşletme başarı göstergelerine bağlı primler mevcuttur; ancak, bunları, açıkça işletme başarısının mükâfatı olarak kârlardan dağıtmak ve çalışanlar arasında farklı kriterler uygulayarak, sistematik olarak yeni gelir kategorileri haline dönüştürmek, yakın dönemlerin eseridir.

Reformlar, böylece, gelirleri, emeğin ferdî nitelikleri, katkısı ve başarısına bağlı *ücret* kategorisi ile işletme başarısına

bağlı *kâr* kategorisinden oluşturacaktır. Bu ikinci gelir kategorisini açıkça, *sosyalist bir ekonomide teşebbüs faktörünün geliri* olarak tanımlayan bir Yugoslav yazarı vardır ([46]); «emeğin katkısı» kavramını genişleterek meseleyi geçiştirmek isteyen yazarlar çoğunluğu ise, ferdî emekten ayrı olarak *işletme başarısı* kavramını kullanmadan, bu gelir kategorisinin tanımlanamayacağını farketmişlerdir ([47]).

— II —

«Teşebbüs faktörü» açıkça veya zımnen bir gelir kaynağı olarak kabul edilince, «başarılı» işletmelerde bu gelir kategorisinin kimlere ve nasıl intikal edeceği meselesi ortaya çıkar.

Bu konuda iki ayrı yöntem uygulanmaktadır: Birincisi, devlet teminatı altındaki asgarî ücretlerden başka işçi gelirlerinin tümünü kârlardan oluşturmak; yani, işletme personelinin *tümünü*, işletme başarısından sorumlu tutmak; ikincisi ise, «teşebbüs» fonksiyonunu (işletme başarısını) esas olarak yönetici-teknik kadroların bir katkısı olarak görmek ve kârlardan dağıtılan primlerin büyük bölümünü bu kadroların payı olarak tanımlamak.

Birinci model, Yugoslav uygulamasını temsil etmektedir; ancak, emeğin ve teşebbüsün paylarını, yani ücretleri ve kârları bir ölçüde birleştiren bu sisteme son vererek bu gelir tiplerini kesinlikle ayırmak ve *sadece kârları*, «müteşebbis faaliyetinin etkinliğini ölçen» bir gösterge ve gelir kategorisi haline

(46) A. Bajt, «Property in Capital and in the Means of Production in Socialist Economies», (Rapollo'daki 4. CESES seminerine sunulan teksir edilmiş tebliğ), ss. 2-4.

(47) Levcik, **op. cit.**, ss. 283 vd.; Bachurin, **loc. cit.**, s. 14; R. Uvalic, «Functions of the Market and Plan in the Socialist Economy», **Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy**, (Ed. R. Stojanovic), op. cit., ss. 142-143.

getirmek yolundaki eğilimlerin Yugoslavya'da da güçlenmekte olduğu belirtilmektedir ([48]).

Buna karşılık ikinci model, Yugoslav modelinin bazı unsurlarını taşıyan «karma» Çekoslovak sistemi dışında, Doğu Avrupa ve Sovyet reformlarını temsil etmektedir. Bizi, bu ikinci modelin meseleleri ilgilendirmektedir.

— III —

İşletme başarısının geleneksel sistemde de yönetici-teknik kadrolara dağıtılan primlerle «mükâfatlandırıldığı» hatırlanacak olursa, reformların bu konuda getirdikleri yenilikleri, eski sistemlerden nitelik bakımından değil, sadece derece farkı ile ayrılmalar olarak yorumlamak doğru değil midir?

Şüphesiz, yeni sistemleri eski dönemden sadece (fakat küçümsenemiyecek) derece farkları ile ayıran yenilikler vardır. İşletme başarısının göstergesi olarak dağıtılan primlerin, diğer prim türlerine oranla öneminin artması ve bu tür primlerin

(48) Bajt, **loc. cit.**, s. 4. Bu yazara göre sosyalizm, devletin sermaye üzerindeki mülkiyeti anlamına gelir ve «üretimin sosyalist niteliği... *işletmelere sermaye üzerinden konan yeterli* bir **faiz** ile sağlanır». (**Ibid.**, s. 3). Buna karşılık, mevcut Yugoslav sistemini sosyalist mülkiyetten **grup mülkiyetine** geçiş olarak açıklayan eleştiriler de vardır. Yugoslav sistemine daha ziyade Sovyetler Birliği'nden yönelen bu yorumlar, Çekoslovakya'ya yapılan müdahaleden sonra, genel olarak «piyasa sosyalizmi»ne, özel olarak da Şik ve Dubçek'in temsil ettiği reform uygulamasına yönelen eleştirilerle birleşmiştir. Bu eleştirilerin gerçek amacı; Sovyet reformunun gelişim doğrultusunu önlemek isteyen ülke-içi akımlarla ilgi derecesi henüz açık değildir. Örnek olarak bk. Eremin, **op. cit.**, passim; **SS Information Supplement**, Ocak 1970, s. 64 ve Nisan 1970, ss. 97-98'de özetlenen yazılar; G. Schultz, «What Otto Şik Preached», **CDSP**, Cilt XX, No: 38, s. 8, (**Sovetskaya Rossia**, 21 Eylül 1968'den çeviri).

öncelikle yönetici - teknik kadrolara intikalini sağlayacak kesin kuralların tesbit edilmekte olması bunlardandır. Geleneksel sistemde, çoğu hallerde, plân hedeflerini aşan işletme personelinin tümüne birden prim dağıtılırdı; ancak, yönetici-teknik kadroların primlerden daha yüksek paylar alması da sağlanırdı. Reformları hazırlayan ve eleştiren tartışmalarda bu uygulamanın yerine, işletmelerin olumlu ve olumsuz performansını esas olarak yönetici kadroların gelirlerine yansıtacak ilkeler önerilmiş (49) ve bu öneriler, bazı tavizlere rağmen, yeni prim sistemlerine esas teşkil etmiştir.

Eski sistemlerden sadece derece farkı ile ayrılan bu yeniliklerin yanısıra; çok daha önemli bazı yeni unsurlar da vardır. Bunlar, yönetici primlerinin *kârlardan* dağıtılması ve işletme yönetiminin *ücretler ve istihdam üzerinde karar serbestîsine* sahip olmasıdır. Bu iki unsurun birleşmesi, bizce, sosyalizmi bir nitelik değişmesinin eşiğine getirecek kadar önemli etkiler yaratacaktır.

İşçi gelirleri ile yönetici primlerini farklı ilkelere bağlayan bir uygulama, bu primleri münhasıran kârlardan dağıtmayı öngördüğü andan itibaren yeni bir boyut kazanır. Hele bu paylaşım ilkesi, işletme yöneticilerine ücret artışlarını sınırlayarak ve istihdam hacmi ve ücret fonu üzerinden kısıntılar yaparak kârları (ve dolayısıyla kendi gelirlerini) artırma imkânını da vererek kabul ediliyorsa, sosyalist sistemin temel ilişkilerinin çözülmekte olduğunu belirten önemli bir dönüşüm söz konusu olsa gerektir.

Reform-öncesi dönemde sosyalist ekonomilerde gelir dağılımında küçümsenemeyecek eşitsizlikler olduğundan; bütün

(49) Bk. Liberman, «Cost Accounting and Material Encouragement of Industrial Personnel», **op. cit.**, s. 17; Sukharevskii, **op. cit.**, ss. 131-133 ve bu önerinin bir hayli somut ve ilginç bir sunuluşu için Sedyshev, **op. cit.**, ss. 10-11.

gelir paylarının emek katkılarını yansıtmaktan uzak bulunduğundan; hatta seçkin siyasî kadroların veya bazı *intelligentsia* gruplarının yüksek reel gelirleri içerisinde «sömürü» unsurlarının varlığından dahi sözedilebilir. Ancak bütün bunların sosyalist ekonominin bünyesinden doğmadığı; kendisini sistematik olarak sürdüren ve sosyalizmin bizatihi ekonomik mekanizmasından neşet eden unsurlar olmadıkları da söylenmelidir. Şu anlamda ki, meselâ sanatçıların kazançlarını düzenleyen yönetmeliklerin veya siyasî kadroların maaş statülerinin ve yararlandıkları maddî ayrıcalıkların merkezî kararlarla değiştirilmesi teorik olarak mümkündür ve yüksek reel gelirlerin kaynaklarında yapılacak bu gibi düzeltmeler, ekonominin işleyiş mekanizması üzerine hiçbir değişiklik yaratmayacaktır. Bunların bünyevî değil arızî olduğunu ekonomik mekanizmadan neşet etmediğini bu yüzden söyleyebiliriz. Bizatihi ekonomik mekanizmanın, üretim sürecinin içerisinde, meselâ bir fabrikada yanyana yer alan kişiler ve meslek grupları arasında ise, geleneksel sistemde dolaysız ve somut çıkar çelişkileri yoktur. İşçi ücretlerinin arttığı bir işletmede yönetici gelirleri, dolaylı olarak ve bu ekonomik birime çok sınırlı oranda yansıyacak makro-ekonomik bölüşüm etkileri ihmal edilirse, azalmayacaktır. Bu yüzden geleneksel sistemde gelir, meslek, statü farklarından doğan bir *tabakalaşmadan* sözedilse bile; bu, kişi ve grupları üretim süreci ve bölüşüm mekanizmaları içinde nitelikçe farklı rollere ve karşıt durumlara getirmediği için bir *sınıflaşma* olarak yorumlanmamalıdır.

Reformların getirdiği ve yukarıda sözü edilen çeşitli yeni unsurların bir araya gelmesi sonunda ortaya çıkan durumda önemli farklar vardır. Geleneksel anlayışla «emek katkısı» dışında ve esas olarak üretken birimlerin piyasa ihtiyaçlarına ve göstergelerine cevap vermedeki maharetini yansıtan «teşebbüs» yeteneklerinin mükâfatı olan öyle bir gelir kategorisi yaratılmaktadır ki, bu, kural olarak yöneticilere ait olmakta; işlet-

medeki işçi gelirlerinin azalan bir fonksiyonu olmakta; ve üstelik yöneticilere işçi gelirlerini oluşturan unsurlar üzerinde (ücret ve istihdam üzerinde) kısmî karar serbestîsi de verilmektedir. Bu, ücret ve kâr; işçi ve yönetici gelirleri arasında *her üretken birimin bünyesinde* dolaysız bölüşüm ilişkileri ve çıkar karşıtlığı yarattığı ve bu ilişkileri ekonomik mekanizmanın bünyevî bir unsuru olarak üretim sürecinin doğrudan doğruya içine soktuğu içindir ki sosyalizmin temel ilişkilerinde bir çözülmenin, bir yeni sınıflaşma olgusunun başlangıç noktası sayılabilir.

Üstelik bu yeni ilişkiler, önceki Bölümlerde açıklanan çeşitli uygulamalarla işletme düzeyinin dışına da yayılmaktadır. Kârlardan dağıtılan primler, Endüstri Birliklerinin, hatta Bakanlıkların yönetim kadrolarına da intikal ettirilmektedir. Bunlara, geçmiş dönemlerden kalan tabakalaşma olgusunun etkileri de eklenince; meselâ, yönetici-teknik-siyasî kadroların dışa kapalı, kendi içinde çoğalma özellikleri güç kazanmakta ise, işletme yöneticilerinin tayinle değişebilme olgusu yeni tayinlerle gelecek unsurların öncekilerden farklı olmasını sağlamayacaktır. Bütün bunlar, genel olarak, iktisadî kontrol ve yönetimin, üretim süreci ve bölüşüm mekanizması içinde özel ve belirli bir fonksiyonu olan dışa kapalı bir sosyal grubun hakimiyetine geçmekte olduğunu göstermez mi?

— IV —

Yukarıdaki yorumların, reformlar sonunda Doğu Avrupa ve Sovyet ekonomilerinin tümünde birden, eksiksiz olarak geçerlilik kazandığı söylenemez. Yönetici primleri ile ücret düzeyleri arasında zıt yönlü bir bağlantı doğuran; ücret fonundan ve istihdamdan işletme yönetiminin insiyatifiyle sağlanacak tasarrufların ise kârların ve yönetici primlerinin yükselmesine yol açacak mekanizmaları, çeşitli dozlarda da olsa, aşağı yukarı bütün reformlar getir-

miştir ([50]). Buna karşılık halâ bazı kontrol unsurları mevcuttur. Sovyet reformundan örnekler verecek olursak, 1965 reformu, ücret-fonunun merkezî olarak tesbitini sürdürmekte; kârlardan dağıtılan primleri, ücret fonunun belli bir oranı ile sınırlayarak ([51]) ücret-yönetici primi karşıtlığını frenlemektedir. Ancak, bu sınırlamaların daha ziyade genel parasal dengeyle ilgili endişelerden doğduğu anlaşılıyor. Ücret fonunun Merkezce tesbiti, geçici bir tedbir olarak sunulmuştur ([52]); istihdam, merkezî hedefler arasından çıkarılmıştır; reform-sonrasında çok önem verilerek girişilen Şçekino deneyinde ise, işlerine son verilen işçiler dolayısıyla tasarruf edilen ücretlerin % 50'si prim olarak yönetici-idarî ve teknik personele, % 50'si ise işte kalan işçilere verilmektedir ([53]). Ayrıca, ücret-fonu sınırlarının

(50) Ücretleri plân hedefleri arasından çıkaran ülkelerde, ortalama üretim maliyetinin (ve bunun bir unsuru olan ücret giderlerinin) düşmesi; ücret fonunun merkezî olarak plânlanmasına devam edilen ülkelerde ise, fiilî ücret ödemelerinin plânlanmış meblağın altına düşmesi, **ceteris paribus**, işletme kârlarını artırır. Yönetici primleri kâr toplamının bir fonksiyonu ise, primler ücretlerin azalan bir fonksiyonu olacaktır. Bu ilişki, Sovyet örneğindeki prim/ücret fonu katsayısı gibi istisnaî sınırlamalar uygulanmıyorsa, reformların genel özelliklerinden biri halini almıştır. İstihdam üzerinde işletme yönetimine verilen yeni yetkiler; bu yetkilerin doğurduğu endişeler ve sosyalizmin duyarlı konuları olan işsizlik - tam istihdam meseleleri için bk. Levcik, **op. cit.**, ss. 286-287; Bachurin, **loc. cit.**, s. 24; UN, **Multi - Level Planning and Decision - Making**, op. cit., s. 86; Kleer, **op. cit.**, s. 66; J. Pajestka, «The System of Management and the Strategy of Selective Growth», **Polish Perspectives**, Şubat 1969, s. 50; Rychetnik **op. cit.**, ss. 228-230.

(51) Bk. yukarıda, ss. 380-381.

(52) Kosygin, **op. cit.**, s. 18.

(53) Tolstikov, **op. cit.**, s. 13. İşletmelerde, teknik ve idarî kadroların sayısı işçi sayısından çok daha az olduğu için, her iki kategoriye eşit olarak dağıtılan bu fon, ortalama işçi gelirini daha az artıracaktır.

aşılması halinde, primlerin aynı oranda azaltılması bir kural olarak kabul edilmiş bulunmaktadır ([54]). Bütün bunlar ve reformların genel esprisi, eski dönemden kalmış kontrol unsurlarına geçici bir görünüş kazandırmaktadır.

— V —

Öyle sanıyoruz ki, bu açıklamalar, yukarıda değindiğimiz «reform ideolojisi»ne niçin ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim reform uygulamasına geçilmek üzere iken yayınlanan bir makalesinde O. Şik, yeni sistemin doğuracağı gelir farklarının yaratacağı tepkilere karşı; «herkesin durumu anlaması için politik çalışma gereklidir», diye yazıyordu ([55]). Ancak bu teorisyenlerin «herkese anlattıkları durum»un, sosyalizmin temel ilişkilerinde meydana gelmek üzere olan dönüşümler olmadığını yukarıda gösterdik.

Ne kadar sistematik olursa olsun, reformcuların ideolojik çabalarının ciddi güçlüklerle karşılaşması mukadderdi. İşyerlerinde işçiler arasındaki geleneksel dayanışmanın reform uygulamasına karşı bir engel olarak çıktığı anlaşılıyor. Levcik, işyerlerinde «istihdamdaki bir sınırlamayı kabul etmeyen sahte dayanışma»dan şikâyet ediyor ([56]). SSCB'nde Şçekino deneyinin başlarında, işlerin, işlerine son verilen arkadaşlarının ücretlerini paylaşmak istemedikleri bir Sovyet yazarı tarafından belirtiyor ([57]). Keza, gelir farklılaşmalarını artırma, maddî çıkar dürtüsünü yüceltme politikaları, bu ülkelerde ve işçi sınıfı içinde daima süregelmiş olan köklü eşitlikçi özlem ve eğilimlerle çatışacaktı ([58]).

---

(54) Zaleski, **op. cit.**, s. 152.
(55) Şik, **loc. cit.**, s. 20. Ayrıca bk. Levcik, **op. cit.**, ss. 275-276.
(56) **Ibid.**, s. 287.
(57) Tolstikov, **op. cit.**, s. 13.
(58) Bu türden eğilimlerin varlığına ait tesbitler ve bunları ikna yoluyla «düzeltme» teşebbüslerine örnek olarak bk.

İşçi kitlelerine reform program ve uygulamalarının benimsetilmesinde ne derecede başarıya ulaşıldığı henüz belli değildir. Ancak, bazı Batılı gözlemciler, özellikle Çekoslovakya ve Macaristan'da, reformların sonunda doğan bölüşüm meseleleri karşısında sendikaların, kapitalist ülkelerdeki klâsik sendikacılığı andıran yeni tavırlara yönelmekte olduğunu; ücret artışlarına direnen işletme yöneticilerine karşı işçilerin ekonomik çıkarlarını savunmaya başladıklarını ve prim-ücret ayrılığının tepkiler doğurmakta olduğunu ifade etmektedirler ([59]). Bu yeni gelişmelerin ve tepkilerin kuvveti ve ileride alacağı biçim, herhalde, sistemin gelecekteki gelişim doğrultusunu belirleyecek aslî etkenlerden olacaktır.

— VI —

Sistemin temel ekonomik ilişkilerinde meydana gelmekte olan bu dönüşüm, şüphesiz ki daha geniş ve siyasî, ideolojik-kültürel ve hukukî unsurları da içeren bir sosyal dönüşümün bir parçası; fakat önemli bir parçasıdır. Çeşitli unsurlarından yakalayarak bu dönüşümü adlandırmak yolunda bazı teşebbüsler yapılmış, «kapitalizme dönüş» tezleri ortaya atılmıştır.

Bize öyle geliyor ki, bir sosyal sistemin (sosyalizmin) bir bütün halinde bir başka sisteme (kapitalizme) dönüşmesi gibi fevkalâde önemli bir tarihî süreç ile karşı karşıya olsak dahi, 10-15 yıl gibi kısa bir zaman süresine bakarak bu büyük dönüşüme teşhis koymak; hele bunun üzerinde teorik genelleme-

---

Kleer, **op. cit.**, s. 67; Matejko, **op. cit.**, s. 471 n; Stephanov, **op. cit.**, passim; V. Semenov, «Your Personal Property», **CDSP**, Cilt XVIII, No. 33, ss. 7-8, (**Izvestia**, 18 Ağustos 1966'dan çeviri); T. Stepanyan, «Communism and Property», **CDSP**, Cilt XVII, No. 42, ss. 17-20 (**Oktyabr**, 1960, No. 9'dan çeviri).

(59) Margueritte, **op. cit.**, (9.IX.1971), s. 3; M. McAuley, **op. cit.**, ss. 187-188; Portes, **op. cit.**, ss. 309, 312, 313; Feiwel, **loc. cit.**, ss. 349-350.

ler yapmak için vakit biraz erken olsa gerektir ([60]). Bizim yukarılarda yapmaya teşebbüs ettiğimiz gibi, sistemin çözülmesine ait kritik belirti ve unsurları yakalamak; teşhis ve tahlile çalışmak ve bunlara dayanarak sistemin gelişim doğrultusuna ilişkin bazı hipotezlerle yetinmek bugün için daha doğru bir yoldur.

Ancak, «kapitalizme dönüş» tezi ile yakından ilgili iki yan konuya kısaca değinmek aydınlatıcı olabilir.

Birincisi, sosyalist ekonomilerin reformlarla yöneldikleri gelişim doğrultusu, daha eski bir iddia olan «sistemlerin birbirine yaklaşması» tezine güç kazandıran bazı unsurlar taşımaktadır. Biçimsel anlamda üretim araçları üzerindeki kamusal mülkiyeti korurken; teşebbüs fonksiyonunu ve bu fonksiyona bağlanan gelir paylarını, biçimsel mülkiyetten ayırıp işletme yöneticilerine devreden son gelişmelerle; kapitalizmin, «yönetimle mülkiyetin birbirinden ayrılması» diye özetlenen çağdaş görüntüsü arasında, en azından ekonomik birimler düzeyinde gerçek bir yaklaşmadan söz edilebilir. Nitekim Çekoslovak reformlarının baş mimarı olan O. Şik'in, Sovyet müdahalesi sonunda ülkesini terkettikten sonra, Batı Almanya'da yapılan bir televizyon mülâkatında, Çekoslovak reformları ve «sistemlerin yaklaşması» üzerindeki sorulara verdiği iddia edilen cevaplar ([61]), bu bakımdan ilginçtir:

---

(60) «Kapitalizme dönüş» tezinin fazla cüretli olmasına rağmen en sistematik ve ciddi sunuluşu C. Bettelheim'e aittir: «On the Transition Between Socialism and Capitalism», **Monthly Review**, Mart 1969, ss. 1-10 ve «More on the Society of Transition», **Ibid.**, Aralık 1970, ss. 1-14. Ayrıca bk. «Peaceful Transition from Socialism to Capitalism», **Monthly Review**, Mart 1964.

(61) Konuşma, bir Sovyet dergisinde yayınlanmış; yayınlanan metinde kısaltmaların olup olmadığı tasrih edilmemiştir. **CDSP**, Cilt XXII, No. 2, ss. 7-8, (**Literaturnaya Gazeta**, 1968, No. 52'den çeviri).

«[Reformlar sonunda Çekoslovakya'da] 'yönetici-işletmeleri' olacaktı... Gerçek müteşebbislerimiz olsun istiyorduk... Rekabet ilkesini yerleştirmek istiyorduk... Bunlar, Batı ülkelerinde gelişmekte olan hususlardır. Bu, gelecekte bizleri birbirimize yaklaştıracak birşeydir. Kendilerine kapitalist de denilse, çeşitli ülkelerin gelişmelerinde izleyecekleri model şimdi doğuş aşamasındadır... Bugün merkeziyetçi bir sosyalizm sistemi içinde olan ülkeler de er veya geç ve kaçınılmaz olarak aynı modele göre gelişeceklerdir».

İkinci olarak, ekonomik birimlerin işleyiş ilkeleri ve müteşebbis-yöneticilerin fonksiyonları açısından gözlenen yaklaşma, şimdilik bir noktada, biçimsel-hukukî anlamıyla mülkiyet kalıplarına yakından bağlı olan bir yerde kesin olarak durmaktadır : Henüz gerçek anlamıyla bir *sermaye piyasası* mevcut değildir ve bu fark, meselâ P. Wiles tarafından halen iki sistemi birbirinden ayıran yegâne anlamlı unsur olarak gösterilmektedir ([62]). Bununla kastedilen, şüphesiz yeni üretilen sermaye mallarının, incelediğimiz ülkelerin bazılarında olduğu gibi üretici ve kullanıcı ekonomik birimler arasında piyasa ilişkileri içerisinde alış-verişi değil; mevcut üretim araçlarını ekonomik birimlerin tamamen veya hisseler halinde satmalarını ve satın almalarını sağlayacak bir sermaye piyasasının yokluğudur.

Gerçekten de, *fertlerin* borsa işlemlerine girişmesine imkân veren bir sermaye piyasasının unsurları mevcut olmadığı gibi, bu yönde gelişme ihtimallerine ait herhangi bir belirti de yoktur. Ancak *işletmelerin ve bankaların* borç senetleri, tahviller ve daha sonra iştirakler ve nihayet hisse senetleri üzerinde aktif unsurlar olarak işlem yapmalarına imkân verilen bir sermaye piyasasının proto-tipi ve ön-unsurları Yugoslavya'-

(62) Wiles, **loc. cit.**, ss. 112-114.

da filizlenmeye başlamıştır (63). Bir «sermaye piyasası» önerisinin Macaristan'da muhtemelen bu anlamda, ancak çok genel bir fikir olarak ortaya atılmış olması, bu bakımdan anlamlıdır (64).

D. Sonuç

— I —

Kapitalist bir ekonomide piyasa mekanizması iki farklı görevi birden ifa eder: Kaynak tahsisi ve bölüşüm. Kaynaklar, piyasa göstergelerine göre tahsis edilirken meydana gelen parasal akımlar, üretim süreci içinde farklı roller oynayan grupların da gelirlerini oluşturur. Bu iki «görev», piyasa ilişkilerinde öylesine içiçe girmiştir ki, bu sistemde bölüşüm meselelerini kaynak tahsisinden; ve piyasa kategorilerinin, özellikle fiyatların bu iki fonksiyonunu birbirinden ayırmakta birçok hallerde ciddi güçlükler çekilir.

Sosyalist bir ekonomi ise, kapitalizmden farklı olarak, iki ayrı piyasa tipi «kullanma» imkânına sahip olur. Bunlardan birincisi, kapitalizmde olduğu gibi *gerçek* bir piyasadır; burada birimlerin aynı zamanda gelirlerini oluşturan gerçek nakdî akımlar vardır. İkincisi ise, *yakıştırma* (= simulative) bir piyasadır ve sosyalizme hastır; burada, birimler «hesabî» fiyatlar üzerinden mübadelede bulunur, karar verir, hesaplama yapar-

(63) **Ibid.**, ss. 112-113; Blum, **op. cit.**, ss. 27-29; N. Basic, «Integration Based on Self-Management and the Political System», **Socialist Thought and Pratice**, Nisan-Haziran 1970, ss. 12-29; B. Colanovic, «Cooperation in Industry», **Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy»**, (Ed. R. Stojanovic), op. cit., ss. 173-174. Ayrıca bk. Uvalic, **op. cit.**, ss. 143-144.

(64) Kornai, **Mathematical Programming of Structural Decisions**, op. cit., ss. 252-253; Nagy, «The Monetary Framework of a Socialist Economy», **op. cit.**, s. 53.

lar; ancak, bu «hesabî» piyasa kategorilerinden oluşan nicelikler gerçek nakdî akımlara dönüşmez; bunlarla yapılan muameleler fertlerin gerçek gelirlerini oluşturmaz. Ekonominin *gerçek* piyasadan oluşan bölümünde, kaynak tahsisi ve bölüşüm meseleleri, kapitalizmde olduğu gibi birbiriyle kaynaşmıştır; piyasa *yakıştırmasının* uygulandığı bölümde ise, artık normatif bir mesele olan kaynak tahsisini bölüşüm meselelerinden bağımsız olarak düzenlemek mümkün olur.

— II —

Genel olarak piyasa mekanizmasının, bu iki ayrı piyasa tipine bölünmesini sosyalizm sadece *mümkün* kılar; bu imkânın kullanılması ve kullanım biçimi, ayrıca kararlaştırılacak bir olgudur. Meselâ, piyasa yakıştırmasının mümkün olduğu noktalarda, biraz aşağıda göstereceğimiz gibi, piyasanın hiç kullanılmaması da mümkündür. Buna karşılık, tamamen piyasa ilişkileri üzerine kurulu (Lange-tipi) bir plân uygulama modeli; ekonominin, fertlerle üretken birimler (veya bunların uzantısı olan satış örgütleri) arasındaki ilişkilerin düzenlendiği bölümde *gerçek* bir piyasaya ihtiyaç duyar. Bu, istihdam ve tüketim mallarının dağılımı ile ilgili meselelerin çözüldüğü bölümdür ve bu bölümde mübadele, fertlerin gelirlerini oluşturan veya harcamalardan oluşan gerçek parasal akımlarla gerçekleşir. Ücretler ve tüketim mallarının fiyatları gerçek piyasa kategorileridir ve bir yandan kaynak tahsisi konularında plâncıların kullandığı aletler, bir yandan da bölüşüm kategorileridir; ve bu yüzden bölüşüm ve kaynak tahsisi meseleleri içiçe girmiştir. Bu kesimde kaynak tahsisi ve bölüşüm meselelerinin birbirinden ayrılmayışı, sosyalizmin devraldığı insan malzemelerinin ancak maddî dürtüler vasıtasıyla plân hedeflerine yönelmeyi kabullenecek nitelikte olmasından doğar. Buna karşılık, ekonominin, üretken birimler arasındaki ilişkilerin düzenlendiği bölümü, piyasa göstergelerine göre işlese dahi, bunu gerçek piyasa ilişkileri içinde değil, bir *piyasa yakıştır-*

ması modeli içinde yapmak mümkün olabilir. Bu, üretken birimler (işletmeler) arasındaki piyasa ilişkilerinin gerçek, yani gelirlere dönüşen parasal akımlar meydana getirmeden; kaynak tahsisi kararlarında kıtlıklara dayanan *hesabî* fiyatlar kullanılarak işlemesi ile sağlanır. Ekonominin bu bölümü; piyasa mekanizmasının, bölüşüm etkileri yaratmadan münhasıran kaynak tahsisi görevini ifa ettiği alandır ve *mevcut* kaynakların etkin tahsisi yani statik etkinlik meselesi sosyalist plânlamanın aslî görevini oluşturmakta ise, bu kesimde piyasa yakıştırmasına ve hesabî fiyatlara ihtiyac olacaktır. İşletmeler-arası ilişkilerin *gerçek* bir piyasa mekanizmasına dayandırması; parametrik plân uygulama aletlerinin kullanılmaması ve dolayısıyla plânlamanın tasfiyesi anlamına geleceği gibi; kâr kategorisinin bir gerçek gelir tipi olarak temellüküne de yol açarak bölüşüm ilişkilerinde sosyalizme yabancı unsurların doğması anlamına gelir. Öte yandan etkinlik meselelerinin plânlama ile çözümünü sağlayan yegâne yöntem, piyasası yakıştırması modeli değildir; optimal plânlamanın *tam hesaplama modeli,* teorik olarak, aynı amacı gerçekleştirmenin ikinci bir yoludur. Ekonominin büyümesi ve giriftleşme süreci, optimal plânlama bilgisinin, tekniklerinin ve bilgisayar kapasitesinin gelişim hızının gerisinde kalıyorsa, piyasa yakıştırması modeli yerini tedricen optimal plânlamaya bırakabilecektir.

Ne var ki, statik etkinlik, bütün sosyalist ekonomilerin temel meselesi olmayabilir. Ekonominin geçmişten miras kalan kaynak donatımına ve mevcut kıtlıklara intibakı değil, bu kıtlıkları kısa zamanda değiştirmeyi; hızlı bir yapısal ve teknolojik dönüşümü, sanayileşmeyi hedef alan bir sosyalist iktidar, yukarıdaki piyasa yakıştırması modeline ihtiyaç duymaz; zira, böyle bir model, niteliği icabı bir statik etkinlik aracıdır; farklı bir ifadeyle, mevcut kıtlıklara intibak için etkili bir mekanizmadır. Bundan tamamen farklı bir görevi hedef alan bir plânlama sistemi, işletmeler-arası ilişkileri gerçek bir piyasa

mekanizmasına dayandırmayacağı gibi, piyasa yakıştırması modeline de bağımlı kılmaz. Hesabî fiyatlar kullansa bile, bunların kıtlık fiyatları olması gerekmez. Ne var ki, bu amaçlara yönelmiş sosyalist plânlamanın insan malzemesi yukarıda açıklanan nitelikleri itibarıyla farklı değilse, insan kaynaklarını plân hedefleri yönünde dağıtmada maddî özendiricilere ihtiyaç duyulacaktır. Böylece *istihdam ve tüketim meseleleri,* kaynak tahsisi ve bölüşüm ilişkilerinin kaynaştığı gerçek piyasa kategorileri (tüketim mallarının fiyatları ve ücretler) kullanılarak çözülür. *Üretken birimler arası ilişkilerde,* ise, gerçek veya yakıştırma bir piyasa mekanizması, bu modelde, gerekli olmaz.

Sosyalizmin gelişimi ile piyasa mekanizmasının veya plânlamanın nispî ağırlıklarındaki değişmeler; kısaca ifade edersek, plân-piyasaya çelişkisinin çözümü; görüldüğü gibi, birden fazla değişken tarafından belirlenecektir. Sosyalist toplumdaki insan malzemesinin niteliğinde meydana gelen gelişmeler, çalışanları işe yöneltmede maddî dürtülerin ağırlık derecesini, dolayısıyla piyasa ve bölüşüm ilişkilerinin birbirinden ayrılma imkânlarının sınırını belirler. Plânlamanın temel meselesinin statik etkinlik veya yapısal değişme olması, ekonominin diğer bölümlerinde piyasa ilişkilerinin oynayacağı rolün genişliğini belirleyecektir. Mevcut kaynakların tahsisinin önceliği halinde, aktif plân uygulama aletlerinin kullanılma derecesi, işletmeler-arası ilişkilerde *yakıştırma* veya *gerçek* bir piyasa arasındaki tercihi belirleyen etken olur ve gerçek piyasa çözümünde, ekonominin bu bölümünde dahi, kapitalizmde olduğu gibi kaynak tahsisi meseleleri bölüşümle kaynaşır; sosyalizme yabancı bölüşüm kategorileri yeniden doğar. Nihayet, statik etkinliğin önceliği, plânlamadan vazgeçmeden kabul edildiğinde; piyasa yakıştırması ile optimal plânlama arasında yapılacak ve esas itibarıyla geleceğe ait bir tercihte söz konusu olacaktır.

— III —

Sosyalist ekonomilerin genel gelişim çizgilerini bu açıdan değerlendirmek, son yılların çelişik görünüşlü tablosuna aydınlık getirebilir. Çalışmamızın başında sorulan bir soruya dönecek olursak, yeni reform modellerinde, sosyalizmin gerilik döneminin aşılmasının gerekli kıldığı unsurlarla, bizatihi sosyalizmin zorunlu unsurlarının terkedilmesi anlamına gelen yenilikleri ayırmak, kanımızca ancak böyle bir yaklaşımla mümkün olur.

Sosyalizmin geleneksel plânlama modeli, istihdam ve tüketim meselelerinde gerçek piyasa mekanizmalarına dayanan; sanayileşme ve yapısal değişmeyi hedef alan gelişme stratejisinin gereği olarak da ekonominin diğer bölümlerinde, (gerçek veya yakıştırma) bir piyasa mekanizmasına ihtiyaç duymayan bir sistemi temsil eder. Sistemin dayandığı insan malzemesinin niteliğini idealize ederek piyasa mekanizmalarının *tamamen* reddedildiği; tüketim ve istihdam meselelerini piyasa dışında otoriter yöntemlerle çözmeye teşebbüs edilen «çocukluk hastalığı» dönemleri; hatta bu hastalığın müzminleştiği durumlar olmuştur. Bu ütopik teşebbüslerin iflâsı kaçınılmazdır (65).

(65) Çalışmamızın sınırları içine girmemekle birlikte, bu «piyasa aleyhtarı saplantı»nın müzminleştiği bir çağdaş görüntüyü Küba ekonomisi vermektedir. Bu ülkede «sosyalizme has yeni insan tipi»nin, piyasa kategorilerini ve ilişkilerini külliyen reddederek yaratılacağı yanıltısı; maddî özendiricilerin tamamen inkârı, insangücünün üretime yarı-askerî yöntemlerle tahsisi, tüketim mallarını denge fiyatlar tesbit ederek piyasa mekanizması yoluyla dağıtmak yerine, dünyanın başta gelen şeker üreticilerinden olan bu ülkede şeker tüketimini dahi vesikaya bağlayan yaygınlıkta bir vesika sistemi uygulamak gibi sonuçlar vermiştir. Bu yöntemler, sistematik ve bilinçli olarak uygulan-

Ancak, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde sosyalizm, sözü edilen insan malzemesinin niteliklerinin örneğin Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde öngördüğü doğrultuda dönüşmesine yol açacak bir gelişim çizgisi izleyememiştir. Hatta ekonominin muharrik gücünü oluşturan yönetici kadrolarda, önceki bölümlerde açıklanan davranışsal bozukluklar belirmeye, güçlenmeye başlamış; bir noktadan sonra da, ekonomik mekanizma bu davranış biçimlerine intibak ettirilerek bunlar meşrulaşmıştır. Böylece, sosyalizmin içsel gelişiminin, maddî çıkar dürtüsünden tedricen uzaklaşan ve manevî özendiricilere yönelen bir insan tipi yaratmakla gerçekleşeceğine ilişkin tez, bu ülkelerin deneyimleri tarafından doğrulanmamıştır.

Sözünü ettiğimiz «meşrulaştırma» olgusu öyle bir anda gerçekleşmiştir ki, reformcular bunu, ustaca, iktisadî gelişme düzeyinin plânlama sistemlerinde zorunlu kıldığı değişmelerin bir parçası olarak gösterebilmişlerdir. Zira, yapısal değişmenin gerçekleşmesini sağlayan geleneksel plânlama sistemi; insangücü rezervlerinin tükenmesi ve sanayileşmenin ana hedeflerinin gerçekleşmesi sonunda ortaya çıkan etkinlik meselelerini çözmede aciz kalmıştır. Mevcut kaynakların etkin olmayan

---

maktadır. Bu tavrı ideolojik plânda savunan resmî bir görüş için bk. «The Aims of Ideological Work», **Granma** —İngilizce baskı—, 2 Mart 1969, s. 2. Yarı-askerî yöntemlerin, istihdam meselelerinin çözümünde hâkim kılınması üzerinde bk. A. H. Davalos, «Speech at the University of Havana», **Granma**, 5 Ekim 1969, s. 4. Vesika sistemini ve şekerin vesikaya bağlanmasını açıklama teşebbüsleri için ise bk. Castro'nun, **Granma**, 2 Ağustos 1970'te yayınlanan nutku. Bu gibi otoriter yöntemlerle piyasa ilişkilerinin tasfiyesi elbette imkânsızdır; para, «resmen» kaldırılsa dahi, tüketim malları karneleri para gibi tedavüle başlar; Bettelheim'in sözleriyle, «para ve fiyatların varlığını 'reddetmek', istenen hedefin tam karşıtına, özellikle karaborsanın gelişimine yol açar». («On the Transition Betveen Socialism and Capitalism», **op. cit.**, s. 8.)

tahsisi yüzünden doğan israf unsurlarını gidermeyi hedefleyen yeni plân modelleri, ekonominin o ana kadar piyasa mekanizmasının dışında kalan bölümlerine (optimal plânlama henüz mümkün olmadığı için) piyasa çözümlerini getirmek zorunda idi. Bunun gerçek bir zorunluluk olduğu ve ekonomilerin yeni meselelerinin geleneksel merkeziyetçi plân uygulama sistemi ile değil, ancak ademi merkeziyetçi bir modelle ve işletmelerarası ilişkilerde piyasa kategorilerini kullanan bir sistemle çözülebileceği, önceki Bölümlerden ortaya çıkmış olsa gerektir. Ancak reform modelleri, bu ademi merkeziyetçi çözümü, bir *piyasa yakıştırması* modeli içinde değil; ana çizgileri itibariyle bir *gerçek piyasa* modeli içinde aramaya yönelmişlerdir.

Böylece, piyasa kategorilerinin tümünü kullanan; ancak, bunlara geniş ölçüde parametrik kaynak tahsisi (plânlama) aletleri olarak başvuran ve piyasa ilişkilerinin bu noktalarda bölüşüm ilişkileri meydana getirmesine imkân vermeyen ve böylece sosyalizmin temel ilişkilerinin çözülmesini önleyen bir model, mümkün olduğu halde reddedilmiş; kaynak tahsisi-bölüşüm meselelerini yeniden birleştiren; piyasa kategorilerinin gerçek gelir akımları da oluşturmasına imkân veren ikinci modele itibar edilmiştir. Bu model, sistemde artık «müteşebbislik» fonksiyonunu devralmaya hazırlanan yönetici kadroların taleplerini karşılıyordu. Zira, bu kadrolar, esas itibarıyla ücret-maaş farklılaşması ile sınırlı bir maddî özendiriciler sisteminin aşılmasını; işletmeler-arası gerçek piyasa ilişkilerinin aslî unsuru olan kârın bir bölüşüm kategorisi, bir gelir tipi olarak da meşrulaşmasını talep ediyorlardı.

Bu tablonun birçok unsuru henüz tamamlanmış değildir; ancak, öyle sanıyoruz ki, reformların temsil ettiği gelişim çizgisi, tahliline çalıştığımız bu süreçlerle açıklanabilir; bu çizginin mantıkî uzantısını ise, yukarıdaki paragraflarda ortaya konan ve ekonominin tümünü gerçek piyasa ilişkilerine tabi kılan model temsil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

Balinky, Alexander et al., **Planning and the Market in the USSR: The 1960's,** New Jersey 1967, Rutgers University Press.

Barna, Tibor (Ed.), **Structural Interdependence and Economic Development,** London 1963, Macmillan.

Bergson, Abram, **The Structure of Soviet Wages,** Cambridge, Mass., 1944, Harvard University Press.

Bettelheim, Charles, **Studies in the Theory of Planning,** London 1959, Asia Publishing House.

Bornstein, Morris ve Fusfeld, Daniel R. (Ed.), **The Soviet Economy,** Homewood, Illinois, 1962, Richard D. Irwin Inc.

Carr, Edward Hallett, **The Bolshevik Revolution, 1917-1923,** Cilt 2, London 1952, Macmillan.

————, **Socialism in One Country,** Cilt 1, London 1958, Macmillan.

Carr, E. H. ve Davies, R. W., **Foundations of a Planned Economy, 1926-1929,** Cilt 1 ve 2, London 1969, Macmillan.

Chenery, Hollis B. ve Clark, Paul G., **Interindustry Economics,** New York 1959, John Wiley and Sons.

Dobb, Maurice, **On Economic Theory and Socialism,** London 1955, Routledge Kegan Paul.

————, **An Essay on Economic Growth and Planning,** New York 1960, Monthly Review Press.

————, **Papers on Capitalism, Development and Planning,** London 1967, Cambridge University Press.

Dobb, Maurice, **Soviet Economic Development Since 1917,** London 1953, (Third Edition), Routledge and Kegan Paul.

————, **Welfare Economics and the Economics of Socialism,** Cambridge 1969, Cambridge University Press.

Dunlop, John T. ve Fedorenko, Nikolay P. (Ed.), **Planning and Markets,** 1969, McGraw-Hill Book Co.

Ellis, H. S. (Ed.), **A Survey of Contemporary Economics,** Cilt: I, Philadelphia 1948, The Blakiston Co.

Feinstein, C. H. (Ed.), **Socialism, Capitalism and Economic Growth,** (Papers Presented to Maurice Dobb), Cambridge 1967, Cambridge University Press.

Feiwel, George R. (Ed.), **New Currents in Soviet-Type Economies,** Scranton, Pennsylvania, 1959, International Textbook Co.

————, **New Economic Patterns in Czechoslovakia,** 1968, Frederick A. Praeger.

Friss, Istvan (Ed.), **Reform of the Economic Mechanism in Hungary,** Budapest 1969, Akademiai Kiado.

Garvy, George, **Money, Banking and Credit in Eastern Europe,** New York 1966, Federal Reserve Bank of New York.

Granick, David, **The Red Executive,** London 1966, Macmillan.

Haley, F. C. (Ed.), **A Survey of Contemporary Economics,** Cilt II, Homewood Illinois 1952, Richard D. Irwin Inc.

Hardt, J. P. et. al. (Ed.), **Mathematics and Computers in Soviet Economic Planning,** New Haven 1967, Yale University Press.

von Hayek, F. A. (Ed.), **Collectivist Economic Planning,** London 1935, Routledge and Kegan Paul.

Hiç, Mükerrem, **Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye,** İstanbul 1970, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.

Horvat, Branko, **Towards a Theory of Planned Economy,** Beograd 1964, Yugoslav Institute of Economic Research.

Kalecki, Michal, **Introduction to the Theory of Growth in a Socialist Economy,** Oxford 1969, Basil Blackwell.

Kantorovich, L. V., **The Best Use of Economic Resources,** 1965, Pergamon Press.

Kaser, Michael (Ed.), **Economic Development for Eastern Europe,** New York 1968, St. Martin's Press.

Kazgan, Gülten, **İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi,** İstanbul 1969, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.

Kornai, Janos, **Mathematical Planning of Structural Decisions,** Amsterdam 1967, North-Holland Publishing Co.

————, **Overcentralization in Economic Administration,** Oxford 1959, Oxford University Press.

Lange, Oskar (Ed.), **Problems of Political Economy of Socialism,** New Delhi 1962, People's Publishing House.

Leeman, Wayne A. (Ed.), **Capitalism, Market Socialism and Central Planning,** Boston 1963, Houghton Mifflin Co.

Marx, Karl, **Critique of the Gotha Program,** Moscow, (tarihsiz), Foreign Languages Publishing House.

Miller, Jack, **Life in Russia Today,** London 1969, B. T. Batsford.

Montias, John Michael, **Central Planning in Poland,** New Haven 1962, Yale University Press.

————, **Economic Development in Communist Rumania,** Cambridge, Mass. 1967, The M.I.T. Press.

Nemchinov, V. S. ve Nove, A. (Ed.), **The Use of Mathematics in Economics,** Edinburgh and London 1964, Oliver and Boyd.

Nove, Alec, **The Soviet Economy,** (Second Etition), New York 1969, Frederick A. Praeger.

————, **Was Stalin Really Necessary?,** London 1964, George Allen and Unwin.

Nove, Alec ve Zauberman, Alfred (Ed.), **Studies on the Theory of Reproduction and Prices,** Warszawa 1964, PWN.

Novozhilov, V. V., **Problems of Cost-Benefit Analysis in Optimal Planning,** New York 1970, International Arts and Sciences Press.

Pekarsky, L. ve Usherenko, Y., **Soviet Economic Reform,** Moscow, (tarihsiz), Novosty Press Agency Publishing House.

Porwit, Krzysztof, **Central Planning: Evaluation of Variants,** Warsaw 1967, PWE.

Preobrazhensky, E., **The New Economics,** Oxford 1965, Clarendon Press.

Sadowski, W., **Theory of Decision-Making,** Warszawa 1965, PWE.

Shaffer, Harry, G., (Ed.), **The Soviet Economy,** New York 1963, Appleton-Century-Crofts.

Sharpe, Myron E., (Ed.), **The Liberman Discussion,** New York 1966, International Arts and Sciences Press.

————, (Ed.), **Reform of the Soviet Economic Management,** New York 1966, International Arts and Sciences Press.

Şik, Ota, **Plan and Market under Socialism,** Prague 1967, Akademia Publishing House.

Spulber, Nicolas (Ed.), **Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth,** Bloomington 1964, Indiana University Press.

————, **Soviet Strategy for Economic Growth,** Bloomington 1964, Indiana University Press.

Stojanovic, R. (Ed.), **Yugoslav Economist on Problems of a Socialist Economy,** New York 1964, International Arts and Sciences Press.

Talas, Cahit, **Ekonomik Sistemler,** Ankara 1969.

Türk, İsmail, **İktisadî Planlama Prensipleri,** Ankara 1970.

Ülken, Yüksel, **20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi,** İstanbul 1970, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.

Ward, Benjamin N., **The Socialist Economy,** New York 1967, Random House.

Wiles, P. J. D., **The Political Economy of Communism,** Oxford 1962, Basil Blackwell.

Yanowitch, Murray (Ed.), **Contemporary Soviet Economics,** Cilt I ve II, New York 1959, International Arts and Sciences Press.

Zaleski, Eugène, **Planning Reforms in the Soviet Union, 1962-1966,** Chapel Hill 1967, University of North Carolina Press.

Zauberman, Alfred, **Aspects of Planometrics,** New Haven 1967, Yale University Press.

————, **Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany, 1937-1962,** London 1964, Oxford University Press.

Zielinsky, J. G., **Lectures on the Theory of Socialist Planning,** Ibadan 1968, Oxford University Press.

MAKALELER

Arzumanian, A., «Problems in the Development of Economic Science and Economics Education», **Problems of Economics,** Aralık 1964, ss. 3-17.

Atlas, M. ve Vinokur, R., «The Economic Essence of Profit and Profitability under Socialism», **Problems of Economics,** Mayıs 1969, ss. 3-32.

Bachurin, A., «The Economic Reform in Operation», **Problems of Economics,** Nisan 1969, ss. 11-25.

————, «The Future Lies with the Association», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXII, No. 35, ss. 8-9.

Bacskai, Tamas, «New Developments in the Taxes on Enterprises in Some Socialist Countries», **Public Finance,** 1970, No. 2, ss. 212-213.

Baibakov, N., «Plan and Production in the New Conditions», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XX, No. 40, ss. 14-16.

Bajt, Alexander, «Property in Capital and in the Means of Production in Socialist Economies», (1967'de Rapollo'daki 4. CESES seminerine sunulan tebliğ, teksir edilmiş.)

Balassa, Bela, «Discussion», **The American Economic Review,** Mayıs 1969, ss. 533-537.

Balinky, Alexander, «Problems and Issues in Soviet Economic Reform», **Planning and Market in the USSR,** (Ed. A. Balinky et. al.) ss. 3-42.

————, «The Proclaimed Emergence of Communism in the USSR», **The Soviet Economy,** (Ed. H. G. Shaffer), ss. 105-121.

Baran, Paul A., «National Economic Planning», **A Survey of Contemporary Economics,** (Ed. F. C. Haley), ss. 355-405.

Barone, E. «The Ministry of Production in the Collectivist State», **Collectivist Economic Planning** (Ed. F. A. Hayek), ss. 245-290.

Bauman, Zygmunt, «The Limitations of Perfect Planning», **Co-Existence,** 1966, No. 5, ss. 145-162.

Baylis, Thomas A., «The New Economic System: The Role of Technocrats in the DDR», **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), ss. 534-547.

Belkin, V. ve Berman, I., «The Independence of the Enterprise and Economic Stimuli», **The Liberman Discussion** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 225-230.

Belousov, R., «The Chief Thing is Economic Effectiveness», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 219-224.

Berg, A., «Economic Cybernetics: Yesterday and Today», **Problems of Economics,** Haziran 1968, ss. 25-28.

Bergson, Abram, «Market Socialism Revisited», **Journal of Political Economy,** Ekim 1967, ss. 655-673.

————, «Socialist Economics», **A Survey of Contemporary Economics,** Cilt I, (Ed. H. S. Ellis), ss. 412-448.

Berliner, Joseph H., «Managerial Incentives and Decisionmaking: A Comparison of the United States and the Soviet Union», **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), ss. 167-198.

Berri, L., «Questions in the Methodology of National Economic Planning», **Problems of Economics,** Aralık 1968, ss. 3-11.

Bettelheim, Charles, «More on the Society of Transition», **Monthly Review,** Aralık 1970, ss. 1-14.

————, «Socialism and the Market», **Monthly Review,** Eylül 1965, ss. 36-38.

————, «On the Transition Between Socialism and Capitalism», **Monthly Review,** Mart 1969, ss. 1-10.

Bicanic, Rudolf, «Economics of Socialism in a Developed Country», **Foreign Affairs,** Temmuz 1966, ss. 633-650.

Birman, A., «Inexorability», **Current Digest of the Soviet** Press, Cilt XIX, No. 5, ss. 11-12.

————, «Profit Today», **Contemporary Soviet Economics,** (Ed. M. Yanowitch), Cilt I, ss. 74-84.

————, «The Reform in its Fifth Year», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXII, No. 7, ss. 3-4.

————, «The Talent of an Economist», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIX, No. 13, ss. 6-16.

Blum, Emerik, «Workers' Management of an Enterprise and its Director», **Socialist Thought and Practice,** Ocak-Mart 1970, ss. 27-44.

Bobrowski, Czeslaw, «Socialist Economic Patterns», **Problems of Political Economy of Socialism,** (Ed. O. Lange) ss. 145-170.

Bobylev, S., «Electronics and Arithmetic», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXII, No. 8, ss. 15-16.

Boehme, Hans, «East German Price Formation under the New Economic System», **Soviet Studies**, Ocak 1968, ss. 340-358.

Bogachev, V. ve Kantorovich, L. «The Price of Time», **Problems of Economics**, Şubat 1970, ss. 3-27.

Bornstein, Morris, «The Soviet Price System», **The Soviet Economy**, (Ed. M. Mornstein ve D. R. Fusfeld), ss. 112-144.

————, «Soviet Price Theory and Policy», **New Currents in Soviet-Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), ss. 224-256.

Bouska, J., «Structural Models and their Application», **Economic Development for Eastern Europe**, (Ed. M. Kaser), ss. 307-318.

Bronshtein, M., «Stages of Economic Accountability», **Current Digest of the Soviet Press**, Cilt XXII, No. 35, ss. 9-11.

Brody, Andras, «Three Types of Price Systems», **Economics of Planning**, 1965, Cilt 5, No. 3, ss. 58-66.

Brown, J. F., «Reforms in Bulgaria», **New Currents in Soviet-Type Economies**, (Ed. G. R. Feiwel), ss. 557-563.

Brus, Wlodzimierz, «The Law of Value and the Market Mechanism in a Socialist Economy», **Studies on the Theory of Reproduction and Prices**, (Ed. A. Nove ve A. Zauberman), ss. 297-335.

————, «Remarks on the Problem of Marginal Accounting in Socialist Economy», **Problems of Political Economy of Socialism**, (Ed. O. Lange), ss. 171-191.

Brus, W. ve Laski, K., «The Law of Value and the Problem of Allocation in Socialism», **On Political Economy and Econometrics**, (Essays in Honour of O. Lange), Warszawa 1965, PWN, ss. 45-60.

Brusilovskaia, N. et. al., «Conditions for Applying a System of Accounting Prices in a Socialist Economy», **Problems of Economics**, Eylül 1969, ss. 71-81.

Bunich, P., «A New Step», **Current Digest of the Soviet Press**, Cilt XXII, No. 21, ss. 10-11.

Campbell, Colin D., ve Campbell, Rosemary G., «The Soviet Price Reductions for Consumer Goods», **The American Economic Review**, Eylül 1955, ss. 609-624.

Carr, E. H., «Some Random Reflexions on Soviet Industrialization», **Socialism, Capitalism and Economic Growth,** (Ed. C. H. Feinstein), ss. 271-284.

Chandra, N. K., «Long-Term Economic Plans and their Methodology», **Soviet Studies,** Ocak 1967, ss. 296-313.

Cherkovets, V. N., «Planned Price and the Labor Theory of Value», **Problems of Economics,** Temmuz 1967, ss. 10-13.

Chossudowsky, E. M., «De-rationing in the USSR», **The Review of Economic Studies,** Kasım 1941, ss. 1-27.

————, «Rationing in the USSR», **The Review of Economic Studies,** Haziran 1941, ss. 143-165.

Dadaian, V. S., «Developing a System of Incentive Prices», **Problems of Economics,** Temmuz 1967, ss. 3-8.

Davies, R. W., «The Reappraisal of Industry», **Soviet Studies,** Ocak 1956, ss. 308-331.

————, «Some Soviet Economic Controllers», **Soviet Studies,** Ocak 1960, ss. 286-306; Nisan 1960, ss. 373-392; Temmuz 1960, ss. 23-25.

Degtiar, L., ve Maslennikov, V., «New Wholesale Prices in Light Industry», **Problems of Economics,** Mayıs 1967, ss. 21-27.

Dobb, Maurice, «A Comment on the Discussion about Price-Policy», **Soviet Studies,** Ekim 1957, ss. 131-142.

————, «Rates of Growth under the Five-Year Plans», **Soviet Studies,** Nisan 1953, ss. 364-385.

————, «Notes on Recent Economic Discussions», **Soviet Studies,** Nisan 1961, ss. 342-352.

————, «Recent Economic Changes in Socialist Countries», **Marxism Today,** Eylül 1965, ss. 262-269.

————, «The Revival of Theoretical Discussion Among Soviet Economists», **Science and Society,** Güz 1960, ss. 289-311.

————, «Some Further Comments on the Discussion About Socialist Price-Policy», **On Political Economy and Econometrics,** ss. 73-84.

————, «Soviet Price-Policy», **Soviet Studies,** Temmuz 1960, ss. 87-96.

Dobb, Maurice, «A Note on Turnover Tax and Prices», **Soviet Studies,** Ocak 1953, ss. 273-274.

Dorovskikh, A., «Some Problems in the Theory and Practice of the Interbranch Balance», **Problems of Economics,** Ağustos 1968, ss. 12-20.

Dragicevic, Adolf, «Self-Management and the Market Economy», **Socialist Thought and Practice,** Nisan-Haziran 1968, ss. 43-60.

Drewnowski, Jan, «The Economic Theory of Socialism: A Suggestion for Reconsideration», **Capitalism, Market Socialism and Central Planning,** (Ed. W. A. Leeman), ss. 29-45.

Efimov, A., «The Interbranch Balance and Questions of Planning», **Problems of Economics,** Ocak 1970, ss. 3-21.

Eidelman, M., «Analysis of National Economics Proportions According to Data of the Interbranch Balance», **Problems of Economics,** Şubat 1970, ss. 28-50.

Ellman, Michael, «Aggregation as a Cause of Inconsistent Plans», **Economica,** Şubat 1969, ss. 69-74.

————, «Lessons of the Soviet Economic Reform», **The Socialist Register,** 1968, ss. 23-54.

————, «Optimal Planning», **Soviet Studies,** Temmuz 1968, ss. 112-136.

————, «Optimal Planning Revisited», **Soviet Studies,** Ekim 1969, ss. 243-250.

————, «The Use of Input-Output in Regional Economic Planning: The Soviet Experience», **The Economic Journal,** Aralık 1968, ss. 855-865.

Eremin, A., «On the Concept of 'Market Socialism'», **Problems of Economics,** Ağustos 1970, ss. 3-20.

Erlich, Alexander, «Economic Reforms in Communist Countries» **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), ss. 598-607.

————, «The Polish Economy after October 1956: Background and Outlook», **The American Economic Review,** Mayıs 1959, ss. 94-112.

Fedorenko, Nikolay P., «The Creation of the National Economic Planning System and the Main Stages of its Development»,

Planning and Markets, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), ss. 55-63.

————, «An Important Economic Problem», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 268-276.

————, «Price and Optimal Planning», **Contemporary Soviet Economics,** Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), ss. 130-140.

————, «The Reform in Industry : Initial Results, Problems of Raising Efficiency», **Contemporary Soviet Economics,** Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), ss. 85-96.

Fedorenko, N., ve Bunich, P., «Association Speels Progress», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXII, No. 6, ss. 8-10.

Fedorenko, N. ve Shatalin, S., «The Problem of Optimal Planning of the Socialist Economy», **Problems of Economics,** Kasım 1969 ss. 329.

Fedorovich, M., «The Chief Index is not Profits, but Reduction of Costs», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIV, No. 38, s. 3.

Fedorowicz, Zdzislaw ve Orlowski, Miroslaw, «Recent Changes and Proposals for Change in the Administration of the Turnover Tax in some Socialist Countries», **Public Finance,** 1970, No. 2, ss. 307-318.

Fiszel, Henryk, «The Overall and Partial Optimum», **Problems of Economic Dynamics and Planning,** (Essays in Honour of Michal Kalecki), 1966, Pergamon Press, ss. 129-132.

Ganczer, S., «Application of Mathematical Methods in Planning», **Reform of the Economic Mechanism in Hungary,** (Ed. I. Friss), ss. 83-104.

————, «Price Calculation in Hungary on the Basis of Mathematical Methods», **Economics of Planning,** 1965, Cilt 5, No. 3, ss. 67-79.

Gatovskii, L., «The Role of Profit in a Socialist Economy», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 88-106.

Glinski, Bohdan ve Pajestka, Jozef, «The Market and the Plan in the Light of the Economic Reform in Poland», **Planning and Markets,** (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), ss. 64-76.

Grossman, Gregory, «Economic Reforms : A Balance Sheet», **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), ss. 607-626.

Grossman, Gregory, «Thirty Years of Soviet Industrialization», **Soviet Survey,** Ekim - Aralık 1958, ss. 15-21.

von Hayek, F. A., «The Present State of the Debate», **Collectivist Economic Planning,** (Ed. F. A. von Hayek), ss. 201-243.

————, «Socialist Calculation : The Competitive 'Solution'», **Economica,** Mayıs 1940, ss. 125-149.

Heal, G. M., «Planning without Prices», **The Review of Economic Studies,** Temmuz 1969, ss. 347-362.

Holzman, Franklin D., «Soviet Inflationary Pressures, 1927-1957», **The Quarterly Journal of Economics,** Mayıs 1960, ss. 167-188.

Ilin, V. ve Koriagin, B., «The Sale of Goods to the Public on Credit», **Problems of Economics,** Aralık 1969, ss. 68-74.

Janossy, Ferenc, «The Origins of Contradictions in our Economy and the Path to their Solution», **Eastern European Economics,** Yaz 1970, ss. 357-390.

Kalecki, Michal ve Rakowski, Mieczyslaw, «Generalized Formula of the Efficiency of Investment», **Studies on the Theory of Reproduction and Prices,** (Ed. A. Nove ve A. Zauberman), ss. 189-201.

Kamenitser, S. ve Milner, B., «Stimulation, not Compulsion», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIX, No. 18, ss. 3-4.

Kantorovich, L. V., «A Dynamic Model of Optimum Planning», **Mathematical Studies in Economics and Statistics in the USSR and Eastern Europe,** Kış 1964-65, ss. 41-67.

————, «Mathematical Methods of Production Planning and Organisation», **The Use of Mathematics in Economics,** (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), ss. 225-279.

————, «Mathematics and Economics», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XVII, No. 34, ss. 7-8.

Kantorovich' L.V., «Optimal Mathematical Models in Planning the Development of a Branch and in Technical Policy», **Contemporary Soviet Economics,** Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), ss. 40-53.

Kaser, Michael, «Kosygin, Liberman and the Pace of Soviet Industrial Reform», **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), ss. 330-343.

Kaser, Michael, «Soviet Planning and the Price Mechanism», **The Economic Journal**, Mart 1950, ss. 81-91.

Kasyukov, I. ve Rostarchuk, M., «How Mathematics Serves a Republic?», **Current Digest of the Soviet Press**, Cilt XXII, No. 30, ss. 10-11.

Katzenelinboigen, A. I. et. al., «Certain Theoretical Aspects of an Optimal Planning of the National Economy», **Mathematical Studies in Economics and Statistics in the USSR and Eastern Europe**, Yaz 1966, ss. 3-18.

————, «Optimal Control and the Price Mechanism», **Matekon**, İlkbahar 1970, ss. 260-285.

Khachaturov, T. S,. «Price Formation, Investment Effectiveness and Profitability», **Problems of Economics**, Temmuz 1961, ss. 18-25.

Khanin, G., «Methodological Problems in the Development of the State National Economic Plan», **Problems of Economics**, Mayıs 1968, ss. 3-10.

Kodet, Zdenek, «Monopoly and Competition in a Socialist Economy», **Czechoslovak Economic Papers**, 1966, No. 6.

Kornai, Janos, «Mathematical Programming as a Tool in Drawing up the Five-Year Economic Plan», **Economics of Planning**, 1965, Cilt 5, No. 3, ss. 3-18.

Kosiachenko, G., «The Plan and Cost Accounting», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), ss. 231-248.

Kosygin, A. N., «On Improving Industrial Management, Perfecting Planning, and Enhancing Economic Incentives in Industrial Production», **Reform of the Soviet Economic Management**, (Ed. M. E. Sharpe),

Kouba, Karel, «Investment and Economic Growth in Czechoslovakia», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), ss. 229-240.

————, «The Plan and Market in a Socialist Economy», **Czechoslovak Economic Papers**, 1965, No. 11, ss. 27-42.

Koudelka, Miroslaw, «Earned and Unearned Profits», **Eastern European Economics**, İlkbahar 1963, ss. 34-39.

Kozodoev, I. I., «Price, Equivalence and Incentives», **Problems of Economics**, Temmuz 1967, ss. 14-15.

Kronrod, Y., «Value as the Basis of Price under the Conditions of a Socialist Economy», **Problems of Economics,** Ocak 1961, ss. 21-36.

Kuligin, P., «Improvement of Price Formation under the Economic Reform», **Problems of Economics,** Ekim 1969, ss. 27-41.

Kyn, Oldrich, «The Rise and Fall of Economic Reform in Czechoslovakia», **The American Economic Review,** Mayıs 1970, ss. 300-306.

————, «The Role of Prices in a Socialist Economy», **Economic Development in Eastern Europe,** (Ed. M. Kaser), ss. 196-208.

Kyn, O. et. al., «A Model for the Planning of Prices», **Socialism, Capitalism and Economic Growth,** (Ed. C. H. Feinstein), ss. 101-124.

Kyn, Oldrich ve Sherman, Howard, «Socialism and Democracy in Czechoslovakia», **Monthly Review,** Nisan 1971, ss. 34-43.

Lange, Oskar, «Basic Problems of Socialist Construction», **Problems of Political Economy of Socialism,** (Ed. O. Lange), ss. 31-56.

————, «The Computer and the Market», **Socialism, Capitalism and Economic Growth,** (Ed. C. H. Feinstein), ss. 158-161.

————, «On the Economic Theory of Socialism», **On the Economic Theory of Socialism,** (Ed. B. E. Lippincott), Minnesota 1938, University of Minnesota Press, ss. 57-142.

————, «Role of Planning in Socialist Economy», **Problems of Political Economy of Socialism,** (Ed. O. Lange), ss. 16-30.

————, Some Observations on Input-Output Analysis», **The Use of Mathematics in Economics,** (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), ss. 191 - 223.

Leontief, W., «The Balance of the Economy of the USSR», **Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth,** (Ed. N. Spulber), ss. 88-94.

————, «The Decline and Rise of Soviet Economic Science», **Foreign Affairs,** Ocak 1960, ss. 261-272.

Leontiev, L., «The Plan and Methods of Economic Management», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 207-212.

————, «Socialist Economic Management and the False Notes of Anticommunism», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XVI, No. 28, ss. 8-10.

Levcik, Bedrich, «Wages and Manpower Problems in the New System of Management in Czechoslovakia», **Planning and Markets,** (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), ss. 275-290.

Levine, Herbert S., «The Centralized Planning of Supply in Soviet Industry», **The Soviet Economy,** (Ed. M. Bornstein ve D. R. Fusfeld), ss. 84-111.

Liberman, E. G., «Are We Flirting with Capitalism? Profits and 'Profits'», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 304-314.

————, «Cost Accounting and Material Encouragement of Industrial Personnel», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 3-19.

————, «Economic Levers for Fulfilling the Plan for Soviet Industry», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 45-61.

————, «Increase Production Efficiency in Every Way», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIV, No. 45, ss. 17-19.

————, «Once Again on the Plan, Profits and Bonuses», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe) ss. 213-218.

————, «Payments for Funds: Their Budgetary and Cost-Accounting Functions», **Problems of Economics,** Ekim 1967, ss. 3-11.

————, «The Plan, Direct Ties and Profitability», **Reform, of Soviet Economic Management,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 172-180.

————, «The Plan, Direct Ties and Profitability», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIV, No. 36, ss. 13-15.

————, «Planning Industrial Production and Material Stimuli for its Development», **The Liberman Discussion** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 20-45.

Liberman, E. G., «Planning Production and Standards of Long-Term Operation», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), ss. 65-78.

————, «The Queue: Its Anamnesis, Diagnosis, Therapy», **Current Digest of the Soviet Press**, Cilt XX, No. 12, ss. 10-13.

Liberman, E. G. ve Zhitnitskii, Z., «Economic and Administrative Methods of Managing the Economy», **Problems of Economics**, Ağustos 1968, ss. 3-11.

Lipinski, Edward, «The Theory of the Socialist Enterprise», **Economic Development for Eastern Europe**, (Ed. M. Kaser), ss. 287-297.

Lipowski, Adam, «Interdependence Between Goals and Incentives in an Experimental System of Management», **Eastern European Economics**, Güz 1969, ss. 20-71.

Lisichkin, G., «Two Years Later», **Current Digest of the Soviet Press**, Cilt XIX, No. 42, ss. 29-37.

Lure, A. L., «Concerning Calculations of the Norm of Effectiveness and a One-Product Continuous Model of the National Economy», **Matekon**, Kış 1969-70, ss. 196-216.

————, «Mathematical Methods in the Study of the Economics of the Socialist Economy and the Economic Theory», **Contemporary Soviet Economics**, Cilt I, (Ed. M. Yanowitch), ss. 58-66.

————, «Price Formation and Comparison of Different Variants of Economic Measures», **Problems of Economics**, Ağustos 1967, ss. 3-12.

McAuley, Alastair, «Rationality and Central Planning», **Soviet Studies**, Ocak 1967, ss. 340-355.

McAuley, Mary, «Some Observations on Labour and Wages in Czechoslovakia», **Co-Existence**, 1966, No. 5, ss. 173-188.

Malishev, Y., «Some Problems of Price Formation in a Socialist Economy», **International Economic Papers**, 1960, No. 10, ss. 163-177.

————, «What Must Be the Plan Index?», **Current Digest of the Soviet Pesss**, Cilt XVI, No 7, ss. 26-27.

Marchuk, G. ve Yershov, A., «The Electronic Computer: A Complex Of Problems», **Current Digest of the Soviet Press**, Cilt XXII, No. 14, ss. 11-12.

Marschak, Thomas A., «Centralized versus Decentralized Resource Allocation: The Yugoslav Labaratory», **The Quarterly Journal of Economics**, Kasım 1968, ss. 561-587.

Mateev, Eugene, «Mathematics and the National Economy», **Planning and Markets**, (Ed. J. T. Dunlop ve P. Fedorenko). ss. 351-373.

————, «Problems of Planning in Socialist Countries», **Economic Development for Eastern Europe**, (Ed. M. Kaser), ss. 71-88.

Matejko, Alexander, «Some Sociological Problems of Socialist Factories», **Social Research**, Güz 1969, ss. 448-480.

Merrett, Stephen, «Capital, Profit and Bonus in Soviet Industry», **Economica**, Kasım 1964, ss. 401-407.

Mieszczankowski, Mieczyslaw, «On the Control of Production and Investment under Socialism», **On Political Economy and Econometrics**, (Essays in Honour of O. Lange), ss. 401-420.

Minc, Bronislaw, «On the Symptoms of Inflation in a Socialist Economy», **Studies on the Theory of Reproduction and Prices**, (Ed. A. Nove ve A. Zauberman), ss. 409-414.

Montias, J. M., «On the Consistency and Efficiency of Central Plans», **The Review of Economic Studies**, Ekim 1962, ss. 280-290.

————, «Planning with Material Balances in Soviet-Type Economies», **The American Economic Review**, Aralık 1959, ss. 963-985.

————, «Rational Prices and Marginal Costs in Soviet-Type Economies», **Soviet Studies**, Nisan 1957, ss. 369-379.

————, «Unbalanced Growth in Rumania», **The American Economic Review**, Mayıs 1963, ss. 562-571.

Nagy, B. Csikos, «Major Problems of Improving the Hungarian Economic Mechanism», **Acta Oeconomica**, 1970, No. 3, ss. 159-172.

————, «The Monetary Framework of a Socialist Economy», **The New Hungarian Quarterly**, İlkbahar 1969, ss. 46-59.

Nagy, B. Csikos, «New Aspects of the Profit Incentive», **The New Hungarian Quarterly,** Kış 1965, ss. 15-27.

Nemchinov, V. S., «Plan Assignment and Material Incentive», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIV, No. 38, ss. 3-5.

————, «Socialist Economic Management and Production Planning», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XVI, No. 18, ss. 3-8.

————, «The Use of Statistical and Mathematical Methods in Soviet Planning», **Structural Interdependence and Economic Development,** (Ed. T. Barna), ss. 171-188.

————, «The Use of Mathematical Methods in Economics», **The Use of Mathematics in Economics,** (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), ss. 1-32.

————, «Value and Price under Socialism», **Problems of Economics,** Temmuz 1961, ss. 3-17.

Neuberger, Egon, «Libermanism, Computopia and Visible Hand: The Question of Informational Efficiency», **The American Economic Review,** Mayıs 1966, ss. 131-144.

Nove, Alec, «Planners' Preferences, Priorities and Reforms», **The Economic Journal,** Haziran 1966, ss. 267-277.

————, «Prospects for Economic Growth in the USSR», **The American Economic Review,** Mayıs 1963, ss. 541-554.

Nove, Alec ve Zauberman, Alfred, «A Resurrected Russian Economist of 1900», **Soviet Studies,** Temmuz 1961, ss. 96-101.

Novozhilov, V., «Calculation of Outlays in a Socialist Economy», **Problems of Economics,** Aralık 1961, ss. 18-28.

————, «Cost-Benefit Comparisons in a Socialist Economy», **The Use of Mathematics in Economics,** (Ed. V. S. Nemchinov ve A. Nove), ss. 33-223.

Nuti, Domenico Mario, «Investment Reforms in Czechoslovakia», **Soviet Studies,** Ocak 1970, ss. 360-370.

Nyers, Rezsö, «Problems of Profitability and Income Distribution», **The New Hungarian Quarterly,** İlkbahar 1971, ss. 21-41.

————, «Reform of the Economic Management», **The New Hungarian Quarterly,** Kış 1965, ss. 9-14.

Oldak, P. G., «Analysis of the Concept of Value. The Labor Theory of Value as Opposed to the Theory of Marginal Utility», **Problems of Economics,** Ekim 1970, ss. 47-67.

Ostrovityanov, K., «Commodity Production and the Law of Value under Socialism», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt IX, No. 44, ss. 3-8.

Page, Benjamin, «Ota Sik and Czechoslovak Socialism», **Monthly Review,** Ekim 1969, ss. 36-47.

Pajestka, Jozef, «Methods of Long-Term Projections for the Centrally Planned Economies», **Studies in Long-Term Projections for the World Economy,** New York 1964, United Nations, ss. 34-45.

Pajestka, Jozef, «Some Problems of Economic Development Planning», **Problems of Political Economy of Socialism,** (Ed. O. Lange), ss. 310-312.

Partigul, S., «Effective Demand and the Supply of Goods in Socialist Reproduction», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXII, No. 13, ss. 1-5.

Petrov, Tsvetan ve Kalinov, Stefan, «The Economic Mechanism of the New System in 1960 and 1970», **Eastern European Economics,** Güz 1969, ss. 72-89.

Pirozynski, Zbigniew, «The State Budget», **Finances and Banking,** Warszawa 1968, PWN, ss. 133-163.

Plotnikov, K., «E. G. Liberman : Right and Wrong», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 161-165.

Pohorille, Maksymilian, «Plan and Market in Agriculture», **Planning and Markets,** (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), ss. 128-142.

Pokrovov, V., «Deep Sources», **Current Digest of The Soviet Press,** Cilt XXII, No. 5, ss. 23-24.

Portes, Richard D., «Economic Reforms in Hungary», **The American Economic Review,** Mayıs 1970, ss. 307-313.

Postyshev, A., «The Labor Theory of Value and Optimal Planning», **Problems of Economics,** Aralık 1967, ss. 3-15.

Probst, A., «Value or Price of Production in the Socialist Economy», **Problems of Economics,** Temmuz 1961, ss. 26-34.

Pruss, Wojziech, «Bank Credit», **Finances and Banking,** Warszawa 1968, PWN, ss. 103-130.

Rakitskii, B., «Economic Function of Payment for Resources», **Problems of Economics,** Ağustos 1967, ss. 32-42.

Rakowski, Mieczyslaw, «Economic Accounting of Investment Effectiveness», **Problems of Political Economy of Socialism,** (Ed. O. Lange), ss. 289-309.

Rothschild, K. W., «A Note on the Rationality Controversy», **Soviet Studies,** Temmuz 1957, ss. 28-31.

————, «Socialism, Planning, Economic Growth», **Socialism, Capitalism and Economic Growth,** (Ed. C. H. Feinstein), ss. 162-175.

Ryavec, Karl W., «Soviet Industrial Managers, Their Superiors and the Economic Reform: A Study of an Attempt at Planned Behavioural Change», **Soviet Studies,** Ekim 1969, ss. 208-229.

Rychetnik, Ludek, «Two Models of an Enterprise in Market Socialism», **Economics of Planning,** 1968, Cilt 8, No. 3, ss. 216-231.

Schroeder, Gertrude E., «Soviet Economic 'Reforms': A Study in Contradictions», **Soviet Studies,** Temmuz 1968, ss. 1-21.

————, «The 1966-67 Soviet Industrial Price Reform: A Study in Complications», **Soviet Studies,** Nisan 1969, ss. 462-477.

Schwartz, Harry, «Soviet Economic Reconversion, 1945-6», **The American Economic Review,** Mayıs 1947, ss. 611-623.

Sedyshev, Y., «Increasing Material Responsibility in Industry», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXII, No. 11, ss. 9-17.

Semenov, V., «Your Personal Property», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XVIII, No. 33, ss. 7-8.

Sen, A. K., «Labour Allocation in a Cooperative Enterprise», **The Review of Economic Studies,** Ekim 1966, ss. 361-371.

Seton, Francis, «The Soviet Economy in Transition», **The Soviet Economy,** (Ed. M. Bornstein ve D. R. Fusfeld), ss. 42-54.

Shekhet, N. I., «Price as a Planned Norm», **Problems of Economics,** Temmuz 1967, ss. 8-10.

Sherman, Howard J., «The Economics of Pure Communism», **Soviet Studies,** Temmuz 1970, ss. 24-36.

Shkatov, V., «Prices on Natural Resources and the Problem of Improving Planned Price Formation», **Problems of Economics,** Haziran 1969, ss. 67-89.

Shkatov, V., «What is Useful for the Country is Profitable for Everyone», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 202-206.

Shumkin, N. et. al., «Goods Which do not Sell», **Translations from the Soviet Press,** (teksir edilmiş), No. 668.

Şik, Ota, «Czechoslovakia's New System of Economic Planning and Management», **Problems of Peace and Socialism,** Mart 1965, ss. 15-21.

————, «Prices in the New System of Management in a Socialist Economy», **Planning and Markets,** (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), ss. 217-228.

Simon, Györgi, «Ex-Post Examination of Macro-Economic Shadow Prices», **Economics of Planning,** 1965, Cilt 5, No. 3, ss. 80-93.

Sitarian, S., et. al., «Principles of Establishing Norms of Payment for Productive Capital», **Problems of Economics,** Temmuz 1967, ss. 26-27.

Sitnin, V., «The Basic Lines of Wholesale Price Revision», **Problems of Economics,** Mayıs 1967, ss. 15-20.

————, «The Economic Reform of Wholesale Prices of Industrial Producs», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XVIII, No. 41, ss. 3-6.

————, «Payment for Funds and Economic Stimuli», **Problems of Economics,** Temmuz 1967, ss. 20-25.

Skriabin, A., «Problems of Optimal Planning of the National Economy», **Problems of Economics,** Haziran 1968, ss. 3-11.

Smekhov, B., «Offer Incentive for Lowering Production Costs», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIV, No. 41, s. 17.

Smolinski, Leon, «Planning Reforms in Poland», **Kyklos,** 1968, No. 3, ss. 498 - 513.

————, «Reforms in Poland», **New Currents in Soviet-Type Economies,** (Ed. G. R. Feiwel), ss. 457-465.

Soboleva, Galina Danilovna, «The New Soviet Incentive System: a Study of its Operation in Kiev», **International Labour Review,** Ocak 1970, ss. 15-34.

Spulber, N., «Constrasting Economic Patterns: Chinese and Soviet Development Strategies», **Soviet Studies,** Temmuz 1963, ss. 1-16.

Stepanov, V., «'Ours' and 'Mine' in Theory and Life», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XVIII, No. 9, ss. 4-5.

Stepanyan, T., «Communism and Property», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XIII, No. 42, ss. 17-20.

Strumilin, S., «On the Determination of Value and its Application under Socialism», **Problems of Economics,** Ocak 1960, ss. 3-9.

————, «Differential Ground Rent under Socialism», **Problems of Economics,** Temmuz 1961, ss. 43-57.

————, «Profit», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XX, No. 7, ss. 18-19.

————, «The Time Factor in Capital Investment Projects», **International Economic Papers,** 1951, No. 1, ss. 160-185.

Sukharevskii, B., «On Improving the Forms and Methods of Material Incentives», **The Liberman Discussion,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 114-134.

Szikszai, Bela, «Changes in the Price System and in the Price Mechanism in Hungary», **Planning and Markets,** (Ed. J. T. Dunlop ve N. P. Fedorenko), ss. 254-266.

Tolstikov, Y., «The Shchekino Experiment», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XX, No. 40, ss. 13-14.

Trapeznikov, V., «For Flexible Economic Management of Enterprises», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXVI, No. 33, ss. 13-15.

Treml, Vladimir G., «Input-Output Analysis and Soviet Planning», **Mathematics and Computers in Soviet Economic Planning,** (Ed. J. P. Hardt et. al.), ss. 68-146.

Turetskii, S., «Price Formation and Balance Relationships», **Problems of Economics,** Ağustos 1970, ss. 21-35.

————, «On the Question of Wholesale Prices of Means of Production», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt IX, No. 14, ss. 5-7.

————, «Soviet Price Policy», **Soviet Studies,** Nisan 1961, ss. 436-439.

Turgeon, Lynn, «How Important are the Reforms?», **Monthly Review,** Ocak 1967, ss. 27-33.

Ujlaki, Z., «Application of an Aggregate Programming Model in Preparing for the Fourth Five-Year Plan», **Acta Oeconomica,** 1970, No. 1-2, ss. 55-72.

Urbanek, Lida, «Some Difficulties in Implementing the Economic Reforms in Czechoslovakia», **Soviet Studies,** Nisan 1968, ss. 557-566.

Uvalic, Radivoj, «Functions of the Market and Plan in the Socialist Economy», **Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy,** (Ed. R. Stojanovic), ss. 140-147.

Vainshtein, A. L., «The Criterion of Optimal Development in a Socialist National Economy», **Problems of Economics,** Ekim 1970, ss. 3-21.

Valyi, Peter, «Planned Economy and Financial Policy», **The New Hungarian Quarterly,** Güz 1968, ss. 62-73.

Volkonskii, V., «Methods of Mathematical Economics and the Theory of Planning», **Problems of Economics,** Kasım 1967, ss. 3-10.

Voluisky, N., «The Turnover Tax and Financial Stimuli of Production», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XVI, No. 44, ss. 9-10.

Wakar, Aleksy, «Prices, Incentives and Calculation Methods», **On Political Economy and Econometrics,** (Essays in Honour of O. Lange), ss. 619-628.

Ward, Benjamin, «Linear Programming and Soviet Planning», **Mathematics and Computers in Soviet Economic Planning,** (Ed. J. P. Hardt, et. al.), ss. 147-200.

Wheeler, George Shaw, «Economic Reform in Czechoslovakia», **Monthly Review,** Ocak 1966, ss. 39-50.

Wiles, Peter, «Are Adjusted Rubles Rational?», **Soviet Studies,** Ekim 1955, ss. 143-160.

————, «A Comment, but not a Rejoinder», **Soviet Studies,** Temmuz 1970, ss. 37-43.

————, «Convergence: Possibility and Probability», **Planning and the Market in the USSR,** (Ed. A. Balinky et. al.), ss. 89-118.

————, «Imperfect Competition and Decentralized Planning», **Economics of Planning,** 1964, Cilt 4, No. 1, ss. 16-28.

Wiles, Peter, «Scarcity, Marxism and Gosplan», **Oxford Economic Papers,** Ekim 1953, ss. 288-316.

————, «Some Thoughts on Marxism, Scarcity and Gosplan», **Oxford Economic Papers,** Şubat 1956, ss. 108-112.

Yanowitch, Murray, «The Soviet Income Revolution», **Slavic Review,** Aralık 1963, ss. 638-697.

————, «Trends in Differentials between Salaried Personnel and Wage Workers in Soviet Industry», **Soviet Studies,** Ocak 1960, ss. 229-252.

————, «Trends in Soviet Occupational Wage Differentials», **The Soviet Economy,** (Ed. M. Bornstein ve D. R. Fusfeld), ss. 221-242.

Yefimov, A. ve Krasovskii, V., «On Planned Indices of Economic Effectiveness of Capital Investments in the National Economy of the USSR», **Problems of Economics,** Ocak 1960, ss. 10-16.

Yefimov, S., «The Horizontals and Verticals of Management», **Current Digest of the Soviet Press,** Cilt XXII, No. 10, s. 10.

Zauberman, Alfred, «A Few Remarks on a Discovery on Soviet Economics», **Bulletin of Oxford University Institute of Statistics,** Kasım 1962, ss. 437-445.

Zanberman, Alfred, «A Few Remarks on Trends in Soviet Plan-Programming», **Economics of Planning,** 1967, Cilt 7, No. 3, ss. 270-279.

————, «Gold in Soviet Economic Theory and Policies», **The American Economic Review,** Aralık 1951, ss. 879-890.

————, «A Note on Soviet Capital Controversy», **The American Economic Review,** Aralık 1951, ss. 879-890.

————, «A Note on Soviet Capital Controversy», **The Quarterly Journal of Economics,** Ağustos 1955, ss. 445-451.

————, «Policies and Prospects», **Soviet Survey,** Ocak-Mart 1961, ss. 54-60.

————, «Prospects for Soviet Investigations into Capital Efficiency», **Soviet Studies,** Nisan 1950, ss. 328-333.

————, «The Rapprochement between East and West in Mathematical-Economic Thought», **The Manchester School of Economic and Social Studies,** Mart 1969, ss. 1-21.

Zanberman, Alfred, «Economic Thought in the Soviet Union», **The Review of Economic Studies**, 1948-1949, No. 39, ss. 1-12; No. 40, ss. 102-116; No. 41, ss. 189-200.

Zielinski, Janusz G., «Economics and Politics of Economic Reforms in Eastern Europe», **Economics of Planning**, 1969, Cilt 9/3, ss. 279-295.

————, «On the Effectiveness of the Polish Economic Reforms», **Soviet Studies**, Ocak 1971, ss. 406-432.

————, «Notes on Incentive Systems of Socialist Enterprises», **Economics of Planning**, 1967, Cilt 7, No. 3, ss. 258-269.

————, «On the Theory of Economic Reforms and their Optimal Sequence. The Polish Experience 1956-1967.», **Economics of Planning**, 1968, Cilt 8, No. 3, ss. 195-215.

Zverev, A., «Against Oversimplification of Complex Problems», **The Liberman Discussion**, (Ed. M. E. Sharpe), ss. 141-148.

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER YAYINLARI

Economic Planning in Europe, Geneva 1965.

«Economic Development in Rumania», **Economic Bulletion for Europe,** Cilt 13, No. 2, ss. 55-107.

Economic Survey of Europe in 1948, Geneva 1949.
Economic Survey of Europe in 1949, Geneva 1950.
Economic Survey of Europe in 1950, Geneva 1951.
Economic Survey of Europe in 1951, Geneva 1952.
Economic Survey of Europe in 1952, Geneva 1953.
Economic Survey of Europe in 1954, Geneva 1954.
Economic Survey of Europe in 1955, Geneva 1956.
Economic Survey of Europe in 1956, Geneva 1957.
Economic Survey of Europe in 1957, Geneva 1958.
Economic Survey of Europe in 1958, Geneva 1959.
Economic Survey of Europe in 1959, Geneva 1960.
Economic Survey of Europe in 1960, Geneva 1961.
Economic Survey of Europe in 1961, Geneva 1962.
Economic Survey of Europe in 1962, New York 1963.
Economic Survey of Europe in 1963, Geneva 1964.
Economic Survey of Europe in 1964, Geneva 1965.
Economic Survey of Europe in 1965, New York 1966.
Economic Survey of Europe in 1967, New York 1968.
Economic Survey of Europe in 1968, New York 1969.
Economic Survey of Europe in 1969 (II), New York 1970.
Economic Survey of Europe since the War, Geneva 1953.

«The Economy of Hungary, 1950 to 1954», **Economic Bulletin for Europe,** Cilt 7, No. 2, ss. 85-110.

Formulating Industrial Development Programmes, Bangkok 1961.

«The Hungarian Economy in the Spring of 1957», **Economic Bulletin for Forope,** Cilt 9, No. 1, ss. 67-87.

Incomes in Postwar Europe: A Study of Policies, Growth and Distribution, Geneva 1967.

«Input-Output: National Tables and International Recommendations for Development and Standardization», **Economic Bulletin for Europe,** Cilt 16, No. 2, ss. 1-30.

An Introduction to the Technique of Programming, New York 1955.

Multi-Level Planning and Decision-Making, New York 1970.

«A Note on the Introduction of Mathematical Techniques into Soviet Planning», **Economic Bulletin for Europe,** Cilt 12, No. 1, ss. 57-67.

«A Note on some Aspects of National Accounting in Eastern Europe and the Soviet Union», **Economic Bulletin for Europe,** Cilt 11, No. 3, ss. 52-68.

«The Polish Economy since 1950», **Economic Bulletin for Europe,** Cilt 9, No. 3, ss. 21-48.

Problems of Long-Term Economic Projections, New York 1963.

Programming Techniques for Economic Development, Bangkok 1960.

«Structural Adaptation in Eastern and Western Germany», **Economic Bulletin for Europe,** Cilt 8, No. 3, ss. 45-84.

Structural Trends and Prospects in the European Economy, New York 1970.

A Survey of the Economic Situation and Prospects of Europe, Geneva 1948.

RESMÎ YAYINLAR

«Rules for Financing Construction», (8 Ekim 1965 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu Kararr), **Reform of Soviet Economic Management,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 289-315.

«Standard Methodology for Determining the Economic Effectiveness of Capital Investments and New Technology in the National Economy of the USSR», **Problems of Economics,** Ekim 1960, ss. 11-17.

«Statute on the Socialist State Enterprises», (4 Ekim 1965 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu Kararı), **Reform of Soviet Economic Management,** (Ed. M. E. Sharpe), ss. 316-337.

Olgaç Matbaası, Ankara - 1982

Fiatı : 750.-TL.